

MARLENE DE VRIES

Solidariteit en Identiteit

‘Indisch is een gevoel’

De tweede en derde generatie
Indische Nederlanders

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

‘Indisch is een gevoel’

SOLIDARITEIT EN IDENTITEIT

Recente sociale, culturele en economische ontwikkelingen in westerse en niet-westerse samenlevingen liggen aan de basis van een toenemende culturele en etnische diversiteit in onze eigen samenleving. De sociale en culturele identiteit van mensen wordt meer en meer gevarieerd. Wat zijn de gevolgen van deze ontwikkelingen voor sociale banden en solidariteit? Het doel van de serie *Solidariteit en Identiteit* is antwoorden op deze vraag te vinden.

SERIEREDACTIE

Prof. dr. J.P.L. Burgers, Faculteit Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. dr. J.C. Rath, Instituut voor Migratie en Etnische Studies, Universiteit van Amsterdam

‘INDISCH IS EEN GEVOEL’

De tweede en derde generatie
Indische Nederlanders

Marlene de Vries

Omslagafbeelding

Drie generaties Indische Nederlanders bijeen: de eerste, tweede en derde. De vrouw met de gebloemde bloes maakt deel uit van de tweede generatie. Aan weerszijden haar dochters en uiterst rechts haar moeder.

Omslagafbeelding en foto's binnenwerk: © Fanny van der Linden, Amstelveen

Omslagontwerp: Neon, ontwerp & communicatie | Sabine Mannel
Vormgeving binnenwerk: JAPES, Amsterdam

ISBN 978 90 8964 125 0

e-ISBN 978 90 4850 044 3

NUR 741 / 758

© Marlene de Vries / Amsterdam University Press, Amsterdam
2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Dankwoord	11
I Inleiding	13
1.1 Indische Nederlanders en de diverse generaties	16
1.2 Indisch na Indië	19
1.3 Afkomst, erfenis en identificatie	22
1.3.1 De Indische erfenis	23
De koloniale erfenis	23
De Aziatische erfenis	28
De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode	30
1.3.2 Etnische identificatie	32
1.4 Het onderzoek	34
1.4.1 De onderzoekspopulatie	35
1.4.2 De interviews en opzet van dit boek	37
TWEEDE GENERATIE	
2 Indo of Nederlander met een sausje?	
De diversiteit van de tweede generatie	43
2.1 'Ik ben en blijf een Indo'	43
Achtergrond	43
Opvoeding en jeugd	47
Identificatie	53
Contacten	57
Indonesië en Indonesiërs	58
Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld	61
2.2 'Ik ben Nederlander met een sausje'	63
Achtergrond	63
Opvoeding en jeugd	66
Identificatie en contacten	71
Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld	76
2.3 De twee portretten met elkaar vergeleken	77

3	Jeugd	81
3.1	'Je moet dóen als de Nederlanders, maar niet zijn zoals zij'. Gezin en familie; overdracht en opvoeding	81
	Achtergrond	81
	Aanpassing	84
	Indische afkomst en cultuur	88
	'Jongens, wat gezellig, we zien elkaar weer!' Familie- bijeenkomsten	91
3.2	Contacten met Indo's en autochtone Nederlanders	96
	Achtergrond	96
	Anders-zijn en school	99
	Vriendschap met Nederlandse en met Indische kinderen	105
3.3	'Een in tweeën gehakt leven'. De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode	111
4	Volwassenheid	117
4.1	Ontworsteling en herwaardering. De bewustwording van de volwassen tweede generatie	118
4.2	'Géén Indo!' Partnervoorkeur en -keuze	127
4.3	'Geen programma, maar ongemerkt is het Indische er wel ingeslepen'. De kinderen: overdracht en opvoeding	139
4.4	Contacten met Indo's en autochtone Nederlanders	144
4.4.1	Contacten met Indo's	144
	Senang versus status. Vrienden en andere Indo's	144
	Deelname aan het geïnstitutionaliseerde Indische leven	151
4.4.2	Contacten met autochtone Nederlanders	157
	Vrienden en andere Nederlanders	157
	Onaangename bejegening	160
4.5	'Indo's zijn niet assertief'. Indisch-zijn en werk	163
	Gebrek aan assertiviteit	163
	'Gebrek aan antennes' bij collega's en discriminatie	169
	Meer begrip voor niet-Nederlanders: de Indo als intermediair	171
	Goede samenwerking met Indo's en Aziaten	172
4.6	De Indonesische afkomst, Indonesiërs en Indonesië	175
	De Indonesische afkomst	175
	Indonesiërs en hun onafhankelijkheidsstrijd	177
	Reizen naar Indonesië	180
5	Indisch-zijn en je Indisch voelen	185
5.1	De Indische erfenis	185
	De koloniale erfenis	185

	De Aziatische erfenis	188
	De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode	190
5.2	De etnische identificatie	191
	Verschuivingen	191
	Zich Indisch, Nederlands en ‘anders’ voelen	194
	Wat betekent ‘zich Indisch voelen’?	201
5.3	Erfenis, identificatie en de gevolgen	205
	Toekomstvisie	207

DERDE GENERATIE

6	‘Niet helemaal’ of ‘ontzettend’ Nederlands?	
	De diversiteit van de derde generatie	213
6.1	‘Je voelt toch wel dat je niet helemaal Nederlands bent’	213
	Achtergrond	213
	Opvoeding en jeugd	215
	Identificatie	220
	Contacten	227
	Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld	228
6.2	‘Ik ben ontzettend Nederlands, ik zie er alleen iets anders uit. En ik hou van lekker multicultureel!’	229
	Achtergrond	229
	Opvoeding en jeugd	230
	Indonesië	234
	Identificatie	235
	Contacten	238
6.3	De twee portretten met elkaar vergeleken	239
7	Jeugd	243
7.1	‘Mijn Indische familie is wél anders dan mijn Nederlandse’. Gezin en familie; overdracht en opvoeding	243
	Achtergrond	243
	Hoe Indisch was de opvoeding?	245
	De Indische en de Nederlandse familie	252
	De koloniale erfenis	255
7.2	Contacten met Indo’s, autochtone Nederlanders en niet-autochtonen	259
7.3	Een (heel) verre echo. De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode	263

8	Volwassenheid	269
8.1	'Je bent niet zozeer op zoek naar iemand met een bepaalde afkomst'. Partnervoorkeur en -keuze	269
8.2	'Niet bewust Indisch' en 'zelfbewuste wereldburgertjes'. De kinderen: overdracht en opvoeding	280
8.3	Contacten met Indo's, niet-autochtonen en autochtone Nederlanders	289
8.3.1	Contacten met Indo's en niet-autochtonen	289
	'Het is gevoelsmatig': contact met Indo's	289
	'On-Hollandse eigenschappen': contact met niet-autochtonen	292
	Deelname aan het geïnstitutionaliseerde Indische leven	294
8.3.2	Contacten met autochtone Nederlanders	301
8.4	Werk: voltooide assimilatie?	302
8.5	De Indonesische afkomst en Indonesië	306
	De Indonesische afkomst	306
	Reizen naar Indonesië	312
9	Verwatering en variatie	317
9.1	De Indische erfenis	317
	De koloniale erfenis	318
	De Aziatische erfenis	319
	De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode	321
9.2	De etnische identificatie	321
	Zich Indisch, Nederlands en 'anders' voelen	323
9.3	Zal er nog een vierde of vijfde Indische generatie zijn?	
	De Indische toekomst in de ogen van de derde generatie	337
10	Tot slot	343
10.1	Indisch-zijn: veranderende context en betekenis	344
10.2	Indisch-zijn nu	349
	Afnemende invloed en grote diversiteit	349
	Nogmaals Captain versus Deetman	354
	Een ruimere identificatie	357
10.3	Indisch en de toekomst	358
	Bijlagen	
1.	Enige statistische toelichting	367
2.	De onderzoekspopulatie naar diverse kenmerken	371
3.	De familiale samenhang tussen de ondervraagden	375
4.	Topiclijst	377

Verklarende woordenlijst	383
Noten	387
Literatuur	405
Register	411

Dankwoord

Dit boek gaat over twee generaties Indische Nederlanders die in Nederland zijn geboren of er in ieder geval zijn opgegroeid: de kinderen en kleinkinderen van de Indische immigranten die zo'n halve eeuw geleden vanuit Indië of Indonesië naar Nederland kwamen. Centraal staat de vraag wat hun Indische achtergrond voor hen betekent. Het hart van het onderzoek vormen de uitgebreide interviews met de 42 respondenten, mannen en vrouwen van de tweede en derde generatie Indische Nederlanders. Zij vertelden mij, vaak met ontroerende openheid, hun levensverhaal in veelal urenlange gesprekken. Ze gingen uitgebreid in op de betekenis die Indisch-zijn voor hen heeft – een onderwerp dat soms moeilijk te verwoorden bleek, maar dat wel voor iedereen leefde. Ik wil alle respondenten hartelijk danken voor hun gastvrijheid en vertrouwen. Ook ben ik dank verschuldigd aan zo'n twintig sleutelinformanten, deskundigen op het terrein van Indische Nederlanders, die mij te woord stonden en lieten delen in hun kennis. En voorts spreek ik graag mijn dank uit jegens de zeven informanten die tot de eerste generatie Indische Nederlanders behoren en mij hun veelbewogen levensgeschiedenis vertelden.

Ik had deze studie nooit kunnen voltooien zonder de ruime financiële bijdrage van Stichting Het Gebaar, waarvoor ik haar zeer erkentelijk ben. Aanvankelijk werd het onderzoek door de Universiteit van Amsterdam gefinancierd, maar ergens halverwege bleek zij geen middelen meer te hebben voor voortzetting ervan. Dit betekende dat ik een onafgemaakt onderzoek moest laten liggen – een nogal frustrerende situatie voor een onderzoeker. Ik was dan ook bijzonder verheugd toen Stichting Het Gebaar in 2005 bereid bleek subsidie te verstrekken voor de rest van het onderzoek. Hierdoor kon ik de Indische draad weer oppakken en de studie voltooien.

Gedurende het onderzoek heb ik af en toe met enkele collega's en ex-collega's van gedachten gewisseld. Van hen verdient in de eerste plaats Tijno Venema veel dank. Hij was sinds 2005 mijn vaste gesprekspartner en tevens kritisch lezer en commentator van wat ik schreef. Soms legde hij wat andere accenten dan ik, en

dat leidde doorgaans tot een vruchtbare gedachtewisseling. Dit spoorde mij er nog eens extra toe aan om mijn onderzoeksbevindingen vanuit verschillende invalshoeken te bekijken alvorens tot een interpretatie te komen. Verder lazen Anita Böcker en Ali de Regt verschillende versies van het hele manuscript en voorzagen die telkens van zinnig commentaar. Enkele anderen gaven eenmalig inhoudelijk commentaar op een hoofdstuk of op een deel van een hoofdstuk: Rinus Penninx (met wie ik al lang geleden plannen voor onderzoek onder Indische Nederlanders had ontwikkeld), Hans Vermeulen, Mies van Niekerk en Flip Lindo. Carlo van Praag deed nuttige redactionele suggesties voor een aantal hoofdstukken en Marjolein van de Rhoer verdient lof voor haar redactionele kanttekeningen bij het eerste hoofdstuk. Ik ben al deze personen dank verschuldigd, evenals Albert van den Belt, buurtgenoot, VOC-specialist en zorgvuldig lezer. Uiteraard ligt de verantwoordelijkheid voor het geschrevene uitsluitend bij mij.

Door een gelukkig toeval heb ik enige jaren geleden Fanny van der Linden, fotografe, ontmoet. Ik vertelde haar over mijn onderzoek en zij bood mij vervolgens aan om foto's te maken voor mijn boek. Dankzij een genereuze gift van Ben Hamburger was het mogelijk dat zij aan de slag kon gaan. Dat heeft ze met toewijding en verve gedaan. Aan deze twee mensen is het te danken dat dit boek met een fotokatern is verrijkt – zeer tot mijn vreugde.

Tot slot moet ik helaas vermelden dat er gedurende de lange geschiedenis van dit onderzoek vier informanten zijn overleden. Het betreft twee informanten van de eerste generatie, een respondent van de tweede generatie en een sleutelinformant. De twee eerstegeneratie-informanten, beiden op hoge leeftijd overleden, zijn mevrouw E. Jahreis, overleden op 25 september 1999, en mevrouw C. Brandsma, overleden op 30 december 2001. De tweede-generatie-respondent is Walt Blom, die op 5 juni 2004 is overleden, 55 jaar oud. Hij figureert onder een andere naam in dit boek. Een van mijn sleutelinformanten, Huib Deetman, is overleden op 9 november 2003, 69 jaar oud. Ik bewaar plezierige herinneringen aan deze vier mensen; zij allen hebben me meerdere keren gastvrij bij hen thuis ontvangen en uitvoerig en open te woord gestaan. Ik gedenk hen met respect en erkentelijkheid.

Marlene de Vries
Amsterdam, mei 2009

I Inleiding

‘Het is net of wij Indische Nederlanders niet bestaan.’ Deze woorden tekende ik op uit de mond van Carien, een jonge Indische vrouw van in de dertig. Ze staan model voor verscheidene vergelijkbare uitspraken die ik tijdens mijn onderzoek te horen kreeg. Cariens uitspraak is vooral verrassend omdat ze het over mensen heeft die deel uitmaken of afstammeling zijn van de grootste immigrantengroep die zich ooit in Nederland heeft gevestigd. Mensen die bovendien vaak aan hun uiterlijk als niet-autochtoon herkenbaar zijn. Maar ondanks de grootte van de groep en de uiterlijke herkenbaarheid van velen heeft menigeen het gevoel in figuurlijke zin onzichtbaar te zijn. ‘Net of wij niet bestaan.’

Ik heb Carien geïnterviewd voor het onderzoek waarop dit boek is gebaseerd, een onderzoek onder tweede en derde generatie Indische Nederlanders in Nederland. Carien vindt dat ‘de doorsnee Nederlander’ – en daarmee bedoelt zij blanke Nederlanders zonder Indisch verleden – vaak zo weinig weet over Indische mensen en hun achtergrond. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat ze ‘Indisch’ vaak verwarren met ‘Indonesisch’ of zelfs met ‘Indiaas’, en dat ze aan Indische mensen vragen ‘waar ze zo goed Nederlands hebben geleerd’. Maar ook Indische Nederlanders zelf zijn, zo heeft Carien ondervonden, niet erg geneigd hun bestaan als onderscheiden groep te accentueren, behalve dan op de jaarlijkse *pasar malam*.¹ Je hoort nooit eens wat van ze, zo merkt ze op, in positieve noch in negatieve zin. Ze zou willen dat ze zich wat meer zouden manifesteren en dat ze wat trotser zouden zijn op het Indonesische deel van hun afkomst. Ze zou ook willen dat Indische mensen wat meer erkenning kregen van Nederlandse zijde, voor hun loutere bestaan en voor hun geschiedenis. Maar ze weet niet goed wat er zou moeten gebeuren om haar verlangens te verwezenlijken en of ze daar zelf iets voor zou willen doen. Eigenlijk verwacht ze niet dat haar wensen ooit in vervulling zullen gaan.

De bezorgdheid over het voortbestaan van de Indische gemeenschap heerst in bredere kring. In de toelichting op het Uitkeringsreglement Collectieve Doelen spreekt Stichting Het Gebaar zelfs

de angst uit dat deze gemeenschap in de vergetelheid raakt.² Daarom is, aldus Het Gebaar, conservering van erfgoed voor latere generaties van cruciaal belang, evenals stimulering van initiatieven om de Indische cultuur nieuwe impulsen te geven. Om dit laatste effectief te kunnen doen, is het nuttig om enig inzicht te hebben in wat de generaties die Indië niet uit eigen ervaring hebben gekend bezighoudt, en te begrijpen wat deze generaties aan hun Indische afkomst bindt. Maken zij zich ook zorgen over de mogelijke teloorgang van de Indische cultuur en gemeenschap in Nederland? En wat betekent 'Indisch' eigenlijk voor hen?

'Indisch was toen en daar en is niet nu en hier.' Deze stelling is bij herhaling verkondigd door wijlen Huib Deetman (1934-2003). Hij was de drijvende kracht achter het kritische Indische digitale magazine Blimbing en oprichter van het gezelschap Vrienden van het Indische Boek. Deetman is in Indië uit twee Indische ouders geboren en kwam in 1946, op twaalfjarige leeftijd, naar Nederland. Hij moest niets hebben van beweringen over een 'Indo-revival' en vond elke aanspraak op een 'Indische identiteit' een vorm van aanstelleritis als die kwam van mensen die het koloniale Nederlands-Indië niet uit eigen ervaring kenden. Deetman ontkende niet dat deze mensen, leden van de tweede en derde generatie Indische Nederlanders, invloeden hebben ondergaan van het Indische verleden van hun ouders en grootouders. Maar hij verzette zich ertegen dat zij zichzelf voorzien van het etiket 'Indisch', en hun identiteit ontlenen aan iets waaraan zij part noch deel hebben gehad. Alles wat nu nog onder Indisch wordt verstaan is slechts een afgeleide van het verleden, aldus Deetman. In zijn visie is Indisch-zijn dus aan plaats en tijd gebonden – een tijd overigens waarin men zich allerminst op dat Indisch-zijn liet voorstaan.³

Kritiek op Deetmans stellingname is niet uitgebleven. 'Daarmee wordt geen recht gedaan aan de invulling van Indische identiteit door Indische personen zoals ik, zonder bewuste herinneringen aan Indië', werpt historica Esther Captain (2000: 257) tegen. 'Ik noem mijzelf Indisch, al ben ik geboren en getogen in Nederland.' Captain is in 1969 geboren uit een blanke, Nederlandse moeder en een Indische vader die in 1956 op twaalfjarige leeftijd naar Nederland is gekomen, en rekt zichzelf tot de derde generatie Indische Nederlanders. 'Wanneer men een statische opvatting van Indische identiteit hanteert, dan sterft het Indische dat in een koloniale tijd is ontstaan, inderdaad uit. Indische identiteit

wordt daarentegen door mij en anderen van mijn generatie nog steeds beleefd en geleefd', zo luidt haar replek (Captain 2000: 273). De essentie van die identiteit is volgens haar de gemengde afkomst (Indonesisch en Nederlands), die ook de derde generatie nog 'haarscherp' zou voelen. Vooral deze generatie zou 'ruimte willen vrijmaken' voor de verdrongen Indonesische kant van de Indische identiteit. Deetman doelde op die verdringing toen hij het erover had dat de oudere Indische generatie zich veelal niet op haar Indisch-zijn liet voorstaan. En Carien refereerde eraan toen ze zei dat veel Indische mensen niet zo trots zijn op hun gedeeltelijk Indonesische afkomst.

Ziehier twee meningen die haaks op elkaar staan. Voor Deetman is het Indische koloniale verleden en de verinnerlijking van de bijbehorende cultuur – in al haar diversiteit – de essentie van 'Indisch'. Maar Captain hanteert hiervoor de wat vagere maatstaf van de gemengde afkomst, die minder aan tijd en plaats is gebonden. Deetman veegt 'de' Indische identiteit van leden van de tweede en de derde generatie min of meer als niet ter zake doende van tafel. Maar Captain lijkt te willen suggereren dat deze 'nieuwe' Indische identiteit, die zowel in het verleden als in het heden ligt verankerd, door een hele generatie wordt gedragen. Het is echter onduidelijk waarop zij dit baseert, behalve dan op de paar voorbeelden die zij aandraagt.

Met dit boek beoog ik nader inzicht in deze kwesties te verschaffen. Doel is na te gaan of, en zo ja in welke mate, leden van de tweede en derde generatie Indische Nederlanders zich verbonden voelen met hun Indische afkomst en de Indische achtergrond van (een van) hun ouders. In hoeverre hebben zij van hen of van anderen een 'Indische erfenis' meegekregen, en wat behelst deze? Voelen de leden van beide generaties zich Indisch en zo ja, hoe sterk is dat gevoel en wat betekent het voor hen? En heeft het ook sociale gevolgen, bijvoorbeeld voor de keuze van hun partner of vrienden? Heeft Deetman gelijk en vertegenwoordigt 'Indisch' vooral iets uit het verleden, iets wat voornamelijk met de ouders of grootouders te maken heeft? Of heeft Captain gelijk en heeft Indisch-zijn ook in het heden een speciale betekenis voor leden van de tweede en derde generatie? Kan iemand van Indische komaf die in Nederland is geboren en getogen zelf, min of meer naar eigen inzicht, 'invulling' geven aan een Indische identiteit? Is, met andere woorden, het Indische 'optioneel' geworden? (Serieese 1997: 212). Of is het niet helemaal een kwestie van eigen keuze?

En gaat het bij die eventuele Indische identiteit vooral om een specifieke Indische cultuur of eerder om de gemengde afkomst? Is de werkelijkheid misschien gecompliceerder dan Deetman en Captain haar afschilderen, en hebben ze allebei voor een deel gelijk?

1.1 Indische Nederlanders en de diverse generaties

In de periode tussen 1945 en 1965 vertrokken ongeveer 330.000 Europeanen uit Indonesië naar Nederland (Bosma e.a. 2006: 47).⁴ Voor velen was dit vertrek niet vrijwillig. Zij zagen zich genoodzaakt het land te verlaten als gevolg van de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende turbulente periode van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Naar schatting was ongeveer 60 procent van deze migranten, zo'n 200.000 mensen, van gemengd Indonesisch-Nederlandse afkomst: de Indo-Europeanen (zie ook bijlage 1, sub 2).⁵ Verreweg de meesten van hen kwamen voor het eerst in Nederland. De overige migranten waren blanke, 'volbloed' Nederlanders. Een deel van hen had enige jaren in het koloniale Nederlands-Indië doorgebracht. Anderen waren er geboren en getogen. Ook van deze groep kwamen sommigen voor het eerst in Nederland, maar zij hadden als groot voordeel boven de meeste Indo-Europeanen dat zij hier familie hadden en Nederland op een meer vanzelfsprekende wijze als hun vaderland beschouwden. Voor Indo-Europeanen was de migratie naar Nederland doorgaans ingrijpend.

De term 'Indo-Europeanen' raakte na de oorlog in onbruik, en sindsdien spreekt men meestal van Indische Nederlanders.⁶ Deze term is echter enigszins verwarrend omdat hij zowel in engere als in ruimere zin wordt gebruikt. In het eerste geval bedoelt men er de voormalige Indo-Europeanen mee, dus mensen van gemengde afkomst die in het koloniale Indië de juridische status van Europeaan hadden.⁷ In het tweede geval bedoelt men er alle personen met de Europese status mee die in Indië zijn geboren of er in ieder geval geruime tijd hebben doorgebracht en invloeden van de Indische koloniale samenleving hebben ondergaan. Zo beschouwd vallen onder het begrip 'Indische Nederlanders' ook blanke Nederlanders die langere tijd in Indië hebben gewoond en er eventueel zijn geboren (de zogenoemde *totoks*). Ik hanteer de term in de eerste betekenis, en versta onder Indische Nederlan-

ders mensen van gemengd Indonesisch-Nederlandse (of anderszins Europese) afkomst die volgens de regels van Nederlands-Indië in juridische zin als Europeaan golden en tevens de Nederlandse nationaliteit bezaten. Ook hun nakomelingen noem ik Indische Nederlanders of ook wel Indo's, en over hen gaat deze studie. De term 'Indo' is tegenwoordig een synoniem van 'Indische Nederlander', maar had in de koloniale tijd (en voor sommigen ook nog daarna) een denigrerende bijklank. Men duidde er vooral die mensen van gemengde afkomst mee aan die 'aan de rand van de *kampong*' leefden. Dat wil zeggen: die tot een lage sociale klasse behoorden en vaak nogal donker van kleur waren. Deze mensen woonden te midden van of in de nabijheid van Indonesiërs, op wie zij ook in hun levenswijze sterk leken. Later heeft de term een opmerkelijke herwaardering gekregen en zijn bepaalde groepen Indische Nederlanders hem zelfs als geuzennaam gaan voeren. Ik gebruik het woord echter in strikt neutrale zin.

Indische Nederlanders vormen tezamen met totoks de meest omvangrijke categorie immigranten die zich ooit in Nederland heeft gevestigd. Ook nu nog zijn mensen die in Nederlands-Indië en Indonesië zijn geboren en hun kinderen (de eerste en tweede generatie) met ongeveer 390.000 mensen de grootste groep 'allochtonen', zij het dat respectievelijk Duitsers, Turken, Surinamers en Marokkanen daar getalsmatig niet ver onder zitten (CBS 2008).⁸ Indische Nederlanders horen tot de weinige naoorlogse migrantengroepen in Nederland die al een volwassen derde generatie hebben en een opgroeiende vierde. Dit geldt verder alleen voor Duitsers, andere kleinere Europese groepen en Molukkers. Bij migrantengroepen als Turken en Marokkanen is dit nog amper het geval, en bij Surinamers op slechts zeer beperkte schaal.

Algemeen wordt aangenomen dat de immigranten uit Indië en Indonesië en hun nakomelingen succesvol zijn geïntegreerd in de Nederlandse samenleving en zelfs als schoolvoorbeeld van een geslaagde assimilatie kunnen dienen. Gegevens om dit te staven zijn echter nauwelijks voorhanden. Weliswaar zijn er geen duidelijke aanwijzingen dat de aanname niet klopt, maar het substantiële bewijsmateriaal ontbreekt. Het is eenvoudigweg niet bekend hoe het is gesteld met de positie van Indische Nederlanders op verschillende maatschappelijke terreinen, zoals het onderwijs en vooral de arbeidsmarkt, en hoe hun sociale mobiliteit is verlopen.⁹ Maar enige gegevens zijn er wel. Kraak e.a. (1957) hebben in de jaren

'50 van de vorige eeuw een grootschalig en grondig onderzoek verricht naar de maatschappelijke integratie van de destijds nieuwe immigranten uit Indonesië. Zij spreken van een 'naar omstandigheden bevredigende integratie'. Hun bevindingen hebben echter betrekking op de situatie anno 1955, toen het vestigingsproces van hen die hier al waren gearriveerd nog niet was voltooid en er bovendien nog veel migranten zouden volgen, onder wie de meerderheid van personen van gemengde afkomst. Daarna heeft Ex (1966) nog een kleinschalig onderzoek gedaan naar de aanpassing van veertig Indo-Europese gezinnen, die hij gedurende een periode van drie jaar na hun aankomst een paar keer heeft geïnterviewd. Beide onderzoeken bieden geen informatie over de ontwikkelingen in maatschappelijk en sociaal-cultureel opzicht op de langere termijn en ook later is daarnaar nooit onderzoek verricht, noch onder de immigranten, noch onder hun nakomelingen. In hun recente historische beschouwing over Indische Nederlanders moeten Bosma, Raben en Willems dan ook concluderen (2006: 203) dat er 'nog weinig onderzoek' is gedaan naar de maatschappelijke positie en het culturele bewustzijn van de latere Indische generaties.

Er zijn dus heel wat hiaten in onze kennis. Eén zo'n hiaat betreft de arbeidsmarktpositie van de tweede en derde generatie: hierover is niets bekend. Er zijn echter wél gegevens beschikbaar die een indicatie geven van het onderwijsniveau van Indische Nederlanders die na de oorlog zijn geboren (in dit geval tussen 1945 en 1972): in de steekproef van Van der Velden e.a. (1994: 214) is dat niveau zelfs een fractie hoger dan van de autochtone vergelijkingsgroep. Deze gegevens vormen weliswaar geen bewijs, maar wel een aanwijzing dat de tweede generatie Indische Nederlanders geen onderwijsachterstand heeft.¹⁰

Verder is er weinig informatie over de wijze waarop de verschillende generaties zich in etnisch-cultureel opzicht hebben ontwikkeld. Het is niet precies bekend in welke mate en op welke wijze zij zich verbonden voelen met hun Indische afkomst en Indische culturele erfenis en of zij hiervan iets aan hun kinderen doorgeven. Over dit onderwerp zijn weliswaar verscheidene publicaties verschenen, maar dat zijn voornamelijk doctoraalscripties en artikelen in kranten en tijdschriften. Gewoonlijk zijn die gebaseerd op slechts een klein en selectief groepje informanten, meestal behorend tot één generatie (de tweede of de derde).¹¹ Vooral publicaties over de derde generatie gaan vaak over jongeren die hun In-

disch-zijn door een bepaalde *lifestyle* uitdragen.¹² Maar in deze studie wil ik ook degenen belichten die zich minder of op andere wijze met hun afkomst verbonden voelen. Bovendien gaat deze studie over de tweede én derde generatie en is er ruime aandacht voor wat ouders hun kinderen meegeven aan Indisch-culturele bagage. In getalsmatig opzicht verschilt mijn onderzoek echter niet van de meeste andere studies: met slechts 42 respondenten kan ook ik niet pretenderen een representatief beeld van de hele populatie te schetsen. Wel heb ik de onderzoekspopulatie zodanig samengesteld dat de onderlinge verscheidenheid van de respondenten is gegarandeerd (zie hiervoor verder 1.4.1).

Tot slot nog een opmerking over het uiterlijk van Indische Nederlanders. De Indonesische ('inlandse') voormoeder kan generaties ver weg zijn maar ook dichterbij, en na de eerste gemengd Europees-Indonesische alliantie kunnen allerlei vormen van menging hebben plaatsgevonden. De verhouding tussen het aandeel Nederlands (en/of ander Europees) bloed en het aandeel Indonesisch (en eventueel ook Chinees of anderszins Aziatisch) bloed verschilt dus sterk.¹³ Dit blijkt ook uit het uiterlijk van de betrokkenen. Zelfs volle broers en zussen zien er soms heel verschillend uit. De onderzoekspopulatie van deze studie bijvoorbeeld, die geheel uit mensen van gemengde afkomst bestaat maar met allerlei gradaties van mixen, omvat mensen die duidelijk als Indisch te herkennen zijn door hun huidskleur en/of andere fenotypische kenmerken, zoals lichaamsbouw en vorm van de ogen. Maar de populatie omvat ook personen die voor mediterraan of zelfs voor blanke Nederlander kunnen doorgaan. Dit laatste geldt overigens vooral voor leden van de derde generatie, omdat die vaker slechts één Indische ouder hebben.

1.2 Indisch na Indië

Cariens woorden 'net of wij niet bestaan' kloppen in ieder geval met de waarneming dat sociale wetenschappers de nakomelingen van Indische immigranten, de leden van de 'post-Indische' generaties, vrijwel hebben genegeerd. (Voor totoks en hun nakomelingen geldt overigens hetzelfde, maar zij vormen in veel opzichten een categorie apart.)¹⁴ In dit boek probeer ik een stukje van deze lacune te vullen door de schijnwerper op leden van de tweede en derde generatie Indische Nederlanders te richten. Dit boek gaat

over hun ontwikkelingsgang en spitst zich toe op de vraag wat Indisch-zijn in het postkoloniale Nederland voor hen betekent. De kernvragen luiden:

Krijgen leden van de tweede en derde generatie Indische Nederlanders een Indische erfenis mee en zo ja, hoe komt dit tot uiting? Welke betekenis heeft deze erfenis voor hen? Met wie identificeren zij zich in etnisch opzicht? Welke ontwikkelingen spelen zich op dit terrein af in de loop van de tijd en met de wisseling van de generaties? En ten slotte: wat is op grond van dit alles over de toekomst te zeggen?

Ik heb voor zowel de tweede als de derde generatie Indische Nederlanders gekozen om op die manier ook ontwikkelingen in beeld te kunnen brengen die over generatiegrenzen heen gaan. De vierde generatie blijft buiten beschouwing, omdat zij nog te jong is om te worden ondervraagd over de kwesties die in dit onderzoek centraal staan. Tot de tweede generatie reken ik niet alleen degenen die in Nederland zijn geboren, maar ook hen die zelf nog een deel van hun jeugd in Indië, Indonesië of Nieuw-Guinea hebben doorgebracht, mits ze bij aankomst in Nederland niet ouder waren dan twaalf jaar.¹⁵ Hen heb ik dus wél bij het onderzoek betrokken.

Antwoorden op bovenstaande vragen zijn niet alleen interessant vanwege de feitelijke informatie, maar ook vanwege de bijdrage die ze leveren aan de theorie. In vroegere assimilatietheorieën werd ervan uitgegaan dat verbondenheid met de eigen etnische groep en etnisch-culturele residuen vanzelf zouden verdwijnen wanneer mensen in maatschappelijk opzicht goed waren geïntegreerd in de samenleving. Inmiddels is echter gebleken dat dit lang niet altijd gebeurt en in ieder geval veel langer duurt dan vroeger werd aangenomen. Daarom is het zinvol om een onderscheid te maken tussen maatschappelijke (sociaal-economische) integratie en etnisch-culturele integratie. Zo is bij een groot deel van de nakomelingen van Europese immigranten in de Verenigde Staten van de derde of een latere generatie nog steeds sprake van een zekere etnische verbondenheid, en dit ondanks hun volledige maatschappelijke integratie. Die etnische verbondenheid is wel tamelijk vrijblijvend. Vaak wordt zij aangeduid met de term ‘symbolische’ of ‘optionele’ etniciteit (Gans 1979; Alba 1990; Waters 1990; Alba & Nee 2003). Het gaat hierbij om een vorm van etnische identificatie waarvoor iemand als het ware zelf ‘kiest’. Men-

sen hebben zo het aangename gevoel ergens bij te horen en kunnen zich tegelijk op interessante wijze van anderen onderscheiden. Met andere woorden: het appelleert zowel aan hun drang zich te onderscheiden als individu als aan hun behoefte zich deel te weten van een groter geheel. Dat is heel wat anders dan objectief toebehoren aan een groep op grond van taal, godsdienst en cultuur. Om nog maar niet te spreken van de ondergeschikte maatschappelijke positie die hieraan vaak is verbonden. Als het om deze laatste vorm van etniciteit gaat, hebben de immigranten gewoonlijk weinig te kiezen, ook al niet omdat zij door de buitenwereld als ‘anders’ worden gezien. Heeft zich echter een proces van verregaande integratie of assimilatie voltrokken, dan wordt iemands verbondenheid met zijn afkomst een veel meer persoonlijke aangelegenheid, iets waarvoor hij naar eigen inzicht wel of niet kan kiezen.¹⁶ Zo’n proces is te zien als individualisering van etniciteit. De vraag is nu of een dergelijk proces zich bij Indische Nederlanders van de tweede en derde generatie voltrekt, of zelfs al heeft voltrokken.

Ook in ander opzicht kan onderzoek naar de ontwikkelingen van de in Nederland opgegroeide Indische generaties een interessante aanvulling leveren. Tegenwoordig worden in Nederland (en daarbuiten) talloze debatten gevoerd over integratie, assimilatie, multiculturalisme en burgerschap. Alleen, het gaat dan vrijwel uitsluitend over immigranten die als probleemgroepen worden gezien en die bovendien een relatief korte geschiedenis in Nederland hebben. Indische Nederlanders zijn hier minstens één generatie langer en worden nu als een goed geïntegreerde en onproblematische groep beschouwd. Toch stonden zij aanvankelijk als ‘onassimileerbaar’ te boek: met hun ‘oosterse’ instelling zouden ze hier niet goed kunnen aarden. In het begin ontmoedigde de overheid hun immigratie zelfs sterk (Jones & Böcker 2007; Willems 2001; Rath 1991: 145). Onderzoek naar Indische Nederlanders anno nu geeft misschien nieuwe aanwijzingen voor hetgeen er bij andere groepen aan ontwikkelingen te verwachten valt. Natuurlijk zijn er grote verschillen tussen Indische Nederlanders en andere immigranten wat betreft culturele bagage, startpositie en tijd van aankomst in Nederland. Maar toch, met hedendaagse ogen gezien, is het nauwelijks voor te stellen dat Indische Nederlanders ooit als moeilijk inpasbaar in de Nederlandse samenleving werden beschouwd. Dit boek over hun nakomelingen kan mis-

schien iets van de huidige zorgen over recentere immigranten relativeren.

1.3 Afkomst, erfenis en identificatie

In dit boek staan de Indische afkomst, erfenis en identificatie van de ondervraagde tweede- en derdegeneratieleden centraal. Anders gezegd: het gaat om hun Indisch-zijn (afkomst en erfenis) en om de mate waarin zij zich Indisch voelen (etnische identificatie). Zowel hun etnische afkomst als datgene wat op hen aan cultuur is overgedragen (de culturele erfenis) kunnen een rol spelen bij hun etnische identificatie, naast nog andere factoren. Hoewel er een zekere samenhang bestaat tussen de afkomst en culturele erfenis, hoeven deze twee zaken allerm minst parallel te lopen. De afkomst, zo betoogt Roosens (1994: 84), biedt eerder garantie voor continuïteit dan de cultuur, die krachtens haar aard veranderlijker is dan het besef van de afkomst. Groepen die zich cultureel nauwelijks meer onderscheiden van de meerderheid, kunnen zich nog steeds sterk etnisch identificeren. Met andere woorden: de specifieke etnische cultuur kan verdwijnen, terwijl de etnische groep in de ogen van de leden blijft voortbestaan. De kurk waarop de groep dan blijft drijven is het idee van een gemeenschappelijke oorsprong en afstamming (Verkuyten 2005; Vermeulen 1984). Maar ook factoren van buitenaf, zoals discriminatie, kunnen de continuïteit van een groep bevorderen, zonder dat er sprake hoeft te zijn van grote culturele verschillen met de meerderheid. Kortom, het is belangrijk er alert op te zijn in hoeverre de tweede en derde generatie Indo's een verschillende betekenis hechten aan hun afkomst en aan hun culturele erfenis als het gaat om hun Indisch-zijn. Dit kan namelijk een indicatie geven voor de toekomst van Indische Nederlanders als groep: tekenen zij zich vooral af als cultuurgroep of meer als groep met 'slechts' een gemeenschappelijke afkomst? Dit is in wezen ook het thema van Deetman-versus-Captain, waarmee dit hoofdstuk opende.

Oudere generaties geven aan jongere generaties zowel een genetische erfenis mee als een sociaal-culturele en eventueel ook een economische (Brinkgreve e.a. 1994). In deze studie staat de sociaal-culturele erfenis centraal, en met name dat deel ervan dat als 'Indisch' kan worden gekenmerkt: hoe wordt deze erfenis aan de volgende generatie overgedragen en wat gebeurt daar vervol-

gens mee? Die overdracht kan onbewust geschieden, maar ook doelbewust als onderdeel van de opvoeding. Bij een sociaal-culturele erfenis gaat het om de overdracht van waarden, normen, gevoelens, opvattingen over zichzelf en anderen. De ontvangende partij kan dit overnemen, dan wel verwerpen of transformeren. Onder de Indische sociaal-culturele erfenis versta ik de ‘gesedimenteerde collectieve ervaring’ (Vermeulen en Slijper 2003: 133) van Indische Nederlanders.¹⁷ In dit boek leg ik vooral de nadruk op de cultuur die samenhangt met de Indische geschiedenis zoals die door Indische Nederlanders is beleefd en vormgegeven in de laatkoloniale tijd – dat wil zeggen vanaf ongeveer 1920 – en in de daarop volgende veelbewogen periode van de Tweede Wereldoorlog en de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, culminerend in de migratie naar Nederland.¹⁸ Het zijn vooral de leden van de tweede generatie die deze erfenis hebben meegekregen, omdat hun ouders er de dragers van zijn. Maar ook leden van de derde generatie zijn in meer of mindere mate door die erfenis beïnvloed, via hun ouders en vaak ook via hun grootouders, zoals uit volgende hoofdstukken zal blijken. De Indische erfenis verschilt per gezin, al naar gelang de persoonlijke en sociale kenmerken van de ouders, zoals de maatschappelijke positie in Indië en in Nederland en het afstammingsprofiel.

1.3.1 *De Indische erfenis*

Ik onderscheid binnen de Indisch-culturele erfenis drie componenten: een koloniale, een Aziatische en een erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode. Het onderscheid is analytisch; in werkelijkheid lopen deze onderdelen door elkaar heen en werken ze op elkaar in.

De koloniale erfenis

We zouden de gehele Indisch-culturele erfenis als koloniaal kunnen betitelen, omdat zij immers in de koloniale context is ontstaan en vorm heeft gekregen. Dat gold direct al voor Batavia, waar de Verenigde Oost-Indische Compagnie in het begin van de zeventiende eeuw het bestuurscentrum voor het Aziatisch imperium vestigde. Aan het einde van de negentiende eeuw breidden het koloniale bestuur en vooral ook particuliere landbouwondernemingen zich uit over de gehele archipel en ontstond er een ko-

loniale samenleving die steeds sterker Europees georiënteerd was. Ik reserveer de term 'koloniale erfenis' echter voor één verschijnsel in het bijzonder, gerelateerd aan de laatkoloniale machtsverhoudingen waarin de ouders van de tweedegeneratieleden zijn opgegroeid. Het betreft de verinnerlijking van het idee van blanke, Nederlandse suprematie en superioriteit, wat dit betekende voor iemands visie op zichzelf en anderen en wat het betekende voor zijn gevoelens en gedrag. Dit geheel noem ik ook wel 'het koloniale complex'.

In Indië was tot ver in de negentiende eeuw sprake van een sterke raciale en culturele menging tussen de verschillende bevolkingsgroepen, ten gevolge waarvan een mestiezencultuur was ontstaan (een gemengd Aziatisch-Europese cultuur). Maar nadien gingen de Europeanen de raciale en culturele scheidslijnen steeds sterker benadrukken. Na de grote expansie van de landbouw die rondom 1870 begon, kwamen er geleidelijk steeds meer Nederlandse vrouwen naar de kolonie. Dit werd vergemakkelijkt door de opening van het Suez-kanaal in 1869 (die de scheepvaartroute bekortte) en de doorbraak van het stoombootverkeer. De mestiezencultuur met haar sterk Aziatische trekken raakte in diskrediet en de koloniale bovenlaag vernederlandste steeds meer. En wel zodanig dat na 1918 de Europese (Nederlandse) leefwijze normatief was geworden (Nieuwenhuys, geciteerd in Cleintuar 1990: 65). Ideeën over superieure en inferieure rassen wonnen in deze tijd ook in Indië terrein: de grenzen tussen blank en gekleurd werden vanaf toen scherper getrokken dan voorheen. Intussen werden de Indo-Europeanen onder invloed van de economische en politieke ontwikkelingen steeds meer in Europese, dat wil zeggen Nederlandse, richting gedrongen.

Indo-Europese en koloniale belangen liepen echter niet altijd parallel. Aan het begin van de twintigste eeuw werden ideeën van Indo-Europeanen over Indisch nationalisme en onafhankelijkheid van Indië zelfs een bron van inspiratie voor Indonesische nationalisten. In de periode na 1920 echter, werd de verstrengeling van Indo-Europeanen met de koloniale machthebbers steeds sterker (Bosma e.a. 2006; Surie 1973).

De Indo-Europeanen, formeel Nederlands, werden in het dagelijks leven meestal niet als volwaardige Nederlanders bejegend; zij bleven 'een nooit geheel aanvaarde subgroep' (Surie 1973: 70). Zij namen, globaal gesproken en met grote onderlinge verschillen, een tussenpositie in tussen de blanke Nederlanders en de Indone-

sische bevolking. Sinds het begin van de twintigste eeuw schiepen de uitbreiding van het onderwijs en de expanderende economie nieuwe mogelijkheden voor hen. De sociale mobiliteit en de sociaal-economische differentiatie binnen de Indo-Europese groep namen dan ook toe. Toch waren Indo-Europeanen in de periode vlak voor hun migratie naar Nederland nog altijd sterk vertegenwoordigd in vooral uitvoerende lagere en middenfuncties van het ambtelijke en militaire apparaat (Kraak e.a. 1957). Dit heeft uiteraard een stempel op het Indische gedrukt.

De Europese leefwijze was de norm, maar dat stond voor veel Indo-Europeanen op gespannen voet met hun feitelijke positie als tweederangs Nederlander. 'Wie in nauw contact stond met totokringen in de kolonie, raakte vroeg of laat vernederd en gefrustreerd', aldus Bosma e.a. (2006: 175). Vanwege de privileges die het Nederlanderschap verschafte, bleven blanke Nederlanders echter de referentiegroep, hetgeen een verregaande aanpassing aan Nederlandse normen en waarden noodzakelijk maakte. Tegelijkertijd werden hun vooroordelen en neerbuigend gedrag als zeer grievend ervaren. Nederlanders en het Nederlanderschap waren daardoor niet alleen object van vereenzelving, maar ook van afgunst en wrok en een bron van minderwaardigheidsgevoel. Deze gevoelens waren echter, in hun onderlinge tegenstrijdigheid, nooit onderwerp van openbare discussie. Natuurlijk gaven Indo-Europeanen onder elkaar wel af op de totoks met hun machtsvertoon, die in hun ogen bot, onbehouden en onhygiënisch waren. Maar in het openbare leven namen velen tegenover diezelfde totoks een onderdanige houding aan, omdat die nu eenmaal de koloniale bovenlaag vertegenwoordigden waarvan men afhankelijk was.

Het denken in termen van ras en status, en de sterke verwevenheid tussen beide, speelde hierbij een overheersende rol. Zoals Wertheim (1947: 3) het uitdrukt als hij het heeft over het koloniale Indië: '[...] het denken en voelen in termen van huidskleur en ras doordrenkte, misschien mag ik wel zeggen vergiftigde, de hele maatschappij. De raciale theorieën van meerderwaardigheid en minderwaardigheid weerspiegelden zich vooral in de bijzondere positie en de bijzondere gedachtenwereld van de Nederlanders van gemengde bloede, de zogenaamde Indo-Europeanen.' In die gedachtewereld is de suprematie van de blanke Nederlanders en het Nederlanderschap gaandeweg verinnerlijkt. Dit had een ambivalent zelfbeeld tot gevolg, in combinatie met gevoelens van min-

derwaardigheid ten opzichte van blanke Nederlanders. Zulke gevoelens werden weer gedeeltelijk gecompenseerd door gevoelens van superioriteit, soms tegenover diezelfde Nederlanders, maar vooral ook tegenover 'inlanders'. Een dergelijk koloniaal complex is niet alleen typerend voor mensen uit de voormalige Nederlands-Indische kolonie, maar ook voor degenen die deel uitmaakten van andere koloniale samenlevingen.¹⁹ Zo nam Venema (1992) een soortgelijk fenomeen waar onder Creoolse Surinamers.²⁰ De invloed van de koloniale maatschappelijke ordening en van de bijbehorende, op ras en status gerichte denkwijze op de mensen die in een dergelijke samenleving hebben geleefd, kan waarschijnlijk moeilijk worden overschat. Kousbroek (1992: 140) laat hierover althans weinig misverstand bestaan: 'Ik heb het al vaker gezegd: ons tropische paradijs was een gekkenhuis, waarin de mensen in een voor buitenstaanders onbegrijpelijke rangorde op elkaar neerkeken, een fabriek van minderwaardigheidscomplexen die de bron was van allerlei krampachtig gedrag dat nog steeds niet helemaal is verdwenen.'

De scheidslijn tussen Indo-Europeanen en Indonesiërs werd vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw steeds scherper toen Indonesiërs in toenemende mate concurrenten op de arbeidsmarkt werden en zelf een emancipatieproces doormaakten. De juridische status van Indo-Europeanen als Europeanen maakte het mogelijk op de Indonesiërs neer te kijken. Die neiging werd versterkt door het onderwijs dat de nadruk legde op de beheersing van de Nederlandse taal en op Europees, versus inlands, gedrag. Het Indonesisch nationalisme, dat nota bene aanvankelijk mede door Indo-Europeanen was geïnspireerd, werd voor hen een regelrechte bedreiging. Ze gingen informeel sociaal verkeer met Indonesiërs zoveel mogelijk vermijden. Zo was het Indo-Europese kinderen doorgaans streng verboden om met kinderen 'uit de kampong' te spelen. De *colour line* sneed soms ook dwars door families. 'Sociaal en economisch draaide het gedachteleven der Indische samenleving voor een groot deel om het Europeaan-schap en de daaraan verbonden kenmerken en symbolen, die sociaal aanzien gaven. Een bijmengsel van Indonesisch bloed, "Indische" spraak, gewoonten en manieren waren symbool van verwantschap met een bewust of onbewust als minderwaardig beschouwd ras', aldus Wertheim (1947: 12). Bij de sterke nadruk op rangen en standen, zeker ook tussen Indo-Europeanen onderling, speelde het aandeel Europees en Indonesisch bloed dat iemand in

zijn aderen had vloeien dan ook een belangrijke rol, naast opleiding, beroep en mate van vernederlandsing.

Het koloniale complex kon op verschillende manieren tot uiting komen, en in verschillende gradaties. Dat hing af van de sociale klasse waartoe iemand behoorde, de regio waar hij woonde, en zijn persoonlijke ervaringen en eigenschappen. In de volgende hoofdstukken zullen de effecten van dit complex op vooral de tweede generatie vaak ter sprake komen. Het koloniale complex zoals dat in de koloniale tijd is ontstaan, laat zich grosso modo als volgt samenvatten:

- De houding ten opzichte van blanke Nederlanders is ambivalent: enerzijds vol ontzag, anderzijds doortrokken van wrok.
- De ideologie is sterk aanpassingsgericht en zelfs assimilationistisch: de Nederlandse cultuur, haar waarden en normen zijn maatgevend, en een huwelijk met een blanke Nederlandse partner verdient de voorkeur vanwege het daaraan verbonden sociale prestige en de blankere kinderen die eruit voortkomen.
- De houding ten opzichte van het Indonesische aandeel van de afkomst is er een van ontkenning en schaamte.
- De houding ten opzichte van Indonesiërs is er een van superioriteit.
- De houding ten opzichte van andere Indische Nederlanders is doortrokken van een sterk statusbesef en van raciale noties.

Velen ontleenden in deze omstandigheden hun gevoel van eigenwaarde aan de mate waarin ze vernederlandst waren. Dat ging al dan niet gepaard met ambivalente bijgevoelens. Daarnaast is er, in reactie hierop, altijd een tegenstroom geweest waarin nu juist werd benadrukt dat Indo-Europeanen zich in positieve zin van totoks onderscheidden. In het dagelijks leven beschouwden veel Indo-Europeanen hun eigen leefwereld sowieso als norm, en vonden ze totoks 'vreemde vogels' (Bosma e.a. 2006: 176). Maar ook op meer ideologisch en politiek niveau was een Indisch zelfbewustzijn aanwezig. Vanaf het einde van de negentiende eeuw waren verschillende Indo-Europese bewegingen gericht op sociale emancipatie, bijvoorbeeld het IEV (Indo-Europeesch Verbond). Ook waren er de eerder genoemde uitingen van een Indisch nationalisme. De meest radicale voorman van dit nationalisme, Ernest Douwes Dekker (inderdaad familie van Multatuli), heeft na het uitroepen van de onafhankelijkheid nog als minister van staat onder de voorlopige regering van premier Sjahrir gediend. Verder

beklemtoonde de Indo-Europese journalist en taalgeleerde Snackey al tegen het einde van de negentiende eeuw het kosmopolitische en universele karakter van 'de' Indische cultuur. Deze ideeën zijn in de loop van de twintigste eeuw terug te vinden bij onder anderen De Grave (bestuurslid van het IEV), die in de jaren '30 van de vorige eeuw een theorie ontwikkelde over het zogenoemde 'Euraziatische' en het nieuwe mensenras van de Euraziaten als dragers van de gecombineerde eigenschappen van Oost en West. Later in Nederland kwamen deze ideeën terug bij de spraakmakende Indische schrijver, journalist en voorman Tjalie Robinson, pseudoniem voor Jan Boon (Bosma e.a. 2006; Ellemers en Vailant 1985).²¹ Het streven van de meerderheid was echter vooral gericht op acceptatie door de koloniale bovenlaag en erkenning van het Nederlanderschap. In Suries woorden (1973: 71): 'De privileges die het Europeeschap de Indo bood waren [...] net té belangrijk om de rancunes tegen de totoks te doen overwegen.'

De Aziatische erfenis

Onder de Aziatische erfenis versta ik alle op de ondervraagden overgedragen cultuurelementen die een Aziatische component bevatten en die door hen als typisch Indisch, Indonesisch of Aziatisch worden gezien. Met de term 'Aziatische erfenis' wil ik niet suggereren dat er zoiets als één Aziatische cultuur zou bestaan of dat hierbij geen sprake zou zijn van syncretisme; integendeel. Ik noem deze erfenis echter 'Aziatisch' en niet 'Indisch' of 'Indonesisch', omdat niet altijd te bepalen is in hoeverre de 'Aziatische' overgedragen cultuurelementen voortvloeien uit een van de Indonesische culturen of ook uit andere Aziatische culturen en in hoeverre ze gesyncretiseerd zijn; dat valt ook buiten het bestek van deze studie.²² Het gaat hier vooral om gewoonten en gedragingen die in de beleving van de ondervraagden 'on-Nederlands' zijn.

Het is onderwerp van debat in hoeverre er een (semi-)autonome Indische cultuur bestaat die verschilt van zowel de Nederlandse als de Indonesische culturen. Volgens sommigen kan er inderdaad van een 'Indische cultuur' worden gesproken, maar anderen zijn van mening dat de niet-Europese elementen in de cultuur van Indische Nederlanders eerder Indonesisch zijn dan onderdeel van een eigen, typisch Indische cultuur.²³ Meijer (2004: 78, 79) onderscheidt enerzijds elementen die hij tot de 'Indische leefstijl' vindt behoren en anderzijds 'tradities van meer inheemse

aard' (dus Indonesisch). Als voorbeeld van het laatste noemt hij het geloof in *goena goena*, het begraven van de nageboorte op een gewijde plek, het branden van wierook om de geesten gunstig te stemmen, het raadplegen van *doekoens* of het houden van *selamatan*s als er iets in te wijden of te vieren valt. Als elementen van 'Indische cultuur' noemt Meijer zulke uiteenlopende zaken als het raadplegen van een bepaald kruidenboek bij ziekten, de jacht, bepaalde vechtsporten, *krontjong*muziek (die overigens van Portugeese oorsprong is, maar een gesyncretiseerde Euraziatische vorm heeft gekregen) en de operetteachtige Stamboel-komedie in Nederlands-Indië (afkomstig uit Bombay, maar ook gesyncretiseerd). Dit repertoire is uit te breiden met tal van andere elementen, zoals het typisch Indisch woordgebruik en het *Petjoh*, de eetcultuur en het *pidjitten*, al 'verraden' veel van deze elementen ook 'enige Indonesische achtergrond' (Ellemers en Vaillant 1985: 84,85). Verder hebben uiteenlopende mensen, onder wie de eerder genoemde Tjalie Robinson, in de loop van de tijd benadrukt dat 'de' Indische cultuur zich kenmerkt door een sterk kosmopolitisch en universalistisch karakter. Deze kenmerken lijken echter meer met de gemengde afkomst samen te hangen dan met een Indonesische of Aziatische culturele erfenis.

Het is de vraag of we kunnen spreken van één gemeenschappelijke, door alle Indische Nederlanders min of meer gedeelde cultuur (die men naar eigen inzicht en voorkeur als Indisch, Indonesisch of Aziatisch kan betitelen). Gezien de grote heterogeniteit binnen de groep is dit maar tot op zekere hoogte het geval. Zowel raciaal-etnisch als naar klasse bestaan er grote verschillen. Deze beide aspecten staan overigens niet los van elkaar. Niet alleen verschilt de mate waarin Indische Nederlanders in raciaal opzicht Europees en Aziatisch zijn, maar daarnaast bestaan er ook grote verschillen in de mate waarin Javaanse, Sumatraanse, Chinese en andere Aziatische culturen op hen van invloed zijn geweest (voor de ondervraagden van deze studie gaat het om de invloeden die hun ouders of voorouders in Indië hebben ondergaan en die op hen zijn overgedragen). Dit is onder meer afhankelijk van de bevolkingssamenstelling in de regio waar men woonde, de handelscontacten die daar bestonden en de positie die men innam. De koloniale cultuur doordringt de meeste, zo niet alle Aziatische cultuurelementen, maar op verschillende wijze: Indo-Europeanen die tot de hogere sociale klassen behoorden, hadden een andere waardering voor die cultuurelementen en brachten die ook op an-

dere wijze tot uitdrukking dan Indo-Europeanen lager op de maatschappelijke ladder, en dit patroon heeft zich in Nederland voortgezet. De uiteenlopende etnische compositie van de afkomst, de verschillende familiegeschiedenissen en klassenposities dragen aldus bij tot de diversiteit van 'de' Aziatische culturele erfenis van Indische Nederlanders. Maar ondanks deze diversiteit, is het misschien toch wel mogelijk zekere eigenschappen te onderscheiden die de 'modale Indo' kenmerken. Uit de volgende hoofdstukken zal althans blijken dat de ondervraagden bepaalde kenmerken 'typisch Indisch' vinden.

De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode

Onder de erfenis van de oorlog en naoorlogse periode versta ik de wijze waarop de ouders of grootouders van de ondervraagden hun ervaringen in de veelbewogen periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot en met hun vertrek en vestiging in Nederland hebben verwerkt en overgedragen. De naoorlogse periode beslaat de onafhankelijkheidsstrijd in de jaren 1945-1949 tot de uiteindelijke emigratie – waarbij opgemerkt moet worden dat sommigen al voor 1949 vertrokken waren. In die periode vond een opeenstapeling van gebeurtenissen plaats. De afzonderlijke invloed van elk daarvan is moeilijk na te gaan, maar de rode draad is dat er een breuk plaatsvond in de continuïteit van het leven van de betrokkenen, met ontwrichting en ontheemding als gevolg.

Eerst was er de *Umwertung aller Werte* toen tijdens de Tweede Wereldoorlog alle bestuursposten door Japanners en Indonesiërs werden ingenomen en de Nederlanders van heersers ondergeschikten werden. Nederlandse militairen en burgers werden geïnterneerd, en voor de Indo-Europeanen onder hen werd een grotendeels Indonesische afstamming opeens een voordeel: die kon hen, althans op Java, vrijwaren van internering. Daarbuiten werd vrijwel iedere Nederlander, van gemengde komaf of niet, geïnterneerd in een krijgsgevangen- of burgerkamp.

De omstandigheden in de interneringskampen waren verschillend, maar in de loop van de oorlog verergerden ze overal. Vooral het lot van de krijgsgevangenen was schrijnend. Velen van hen werden als dwangarbeiders voor oorlogsdoeleinden gebruikt en ingezet om aan vliegvelden en spoorwegen en in de mijnen te werken (Bosma e.a. 2006: 45). Ruim 20 procent van hen heeft de oorlog niet overleefd. Dit gold voor 13 procent van de geïnter-

neerde burgers.²⁴ Degenen die buiten de kampen bleven, waren niet veel beter af dan de geïnterneerde burgers. Ze waren van inkomsten verstoken en er was een tekort aan voedsel. Ze stonden niet alleen bloot aan bedreigingen van Japanse, maar soms ook van Indonesische zijde. Bovendien werden de Europese scholen gesloten.

Twee dagen na de Japanse capitulatie in augustus 1945 riepen de Indonesische nationalistenvan onder leiding van Soekarno de onafhankelijkheid uit. Voor Indo-Europeanen en totoks duurde de vreugde van de bevrijding maar kort, want al spoedig braken er onlusten uit waarbij ‘de afkeer van alles wat Nederlands was escaleerde in moordpartijen en roof’ (Bosma e.a. 2006: 186). Indonesische jongeren (*pemoeda’s*) vielen iedereen die ze als on-Indonesisch beschouwden, met hakmessen en bamboesperen aan, inclusief Indo-Europeanen en Chinezen. Dat gebeurde onder het uitroepen van de strijdkreet ‘*Bersiap!*’ De jongeren kalkten anti-Nederlandse leuzen op gebouwen en terroriseerden buurten in de grote steden van Java. Het kwam tot bloedige gevechten tussen Britse geallieerden en nationalistenvan. De Britten beschermden slechts een klein gebied rond de steden; het grootste deel van het land werd door de nationalistenvan beheerst. De meeste geïnterneerden bleven daarom in de kampen, waar ze door Britten en merkwaardigerwijs ook door Japanners in bescherming werden genomen. Buiten het beschermde gebied werden tienduizenden Indo-Europeanen door Indonesiërs opgepakt en in republikeinse kampen geïnterneerd. Tijdens deze Bersiaperiode werden enkele duizenden Indo-Europeanen en totoks gedood. In 1949 vond de soevereiniteitsoverdracht plaats, nadat er in 1947 en 1948 van Nederlandse zijde door middel van de twee zogenoemde politionele acties – zoals bekend behoorlijk gewelddadig – nog pogingen waren ondernomen om ‘de rust en orde te herstellen’.

De Indonesische leiders trachtten Indo-Europeanen over te halen zich achter de Republiek te scharen en het Indonesisch staatsburgerschap te aanvaarden. De overgrote meerderheid (zo’n 90 procent) heeft dit echter niet gedaan uit angst de privileges en status die aan het Nederlandschap waren verbonden te zullen verliezen. Velen van degenen die wel aan deze oproep gehoor gaven, zijn daar later op teruggekomen en alsnog naar Nederland vertrokken (de ‘spijtoptanten’). Aanvankelijk echter bleven ook veel Indo-Europeanen met de Nederlandse nationaliteit in de nieuwe republiek. Daar waren allerlei redenen voor: ze hoopten op nor-

malisering van de verhoudingen, ze zagen er tegenop om naar Nederland te gaan, ze hadden familie die nooit de Europese status had gekregen en dus zeker in Indonesië zou blijven of ze wilden hun baan niet opgeven (Bosma e.a. 2006: 189). In het politieke klimaat van de jaren '50 van de vorige eeuw bleek het voor (voormalige) Nederlanders echter steeds moeilijker zich in Indonesië te handhaven. Ze bleven het doelwit van Indonesische agitatie en pesterijen met als nieuw hoogtepunt de nationalisatie van Nederlandse bedrijven in 1957 en 1958, waardoor velen het land alsnog moesten verlaten. In de daarop volgende jaren zouden nog duizenden Indische personen die de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen, het voor gezien houden en eveneens weggaan. Nog geen 5 procent van hen bleef uiteindelijk in Indonesië (Bosma e.a. 2006: 189, 190).

1.3.2 *Etnische identificatie*

In deze studie besteed ik ruim aandacht aan etnische identificatie, ofwel aan het gevoel van eenheid en verbondenheid op grond van een (al dan niet vermeende) gemeenschappelijke afkomst, cultuur en/of geschiedenis. Het gaat bij etnische identificatie vooral om het idee van anderen te verschillen op grond van ras, afkomst of cultuur. Of die verschillen in werkelijkheid groot zijn of klein of zelfs imaginair, doet er minder toe; het gaat om de inhoud en betekenis die mensen aan die verschillen geven (Vermeulen 1984). Etnische identificatie is een vorm van sociale identificatie. Bij dit laatste gaat het om de relatie van een individu met anderen, met wie hij iets meent te delen. Etnische identificatie is lang niet altijd de belangrijkste vorm van sociale identificatie, omdat afkomst niet voor iedereen een hoofdrol speelt. Andere vormen van sociale identificatie, bijvoorbeeld op grond van beroep, leeftijd, sekse, geloof of politieke gezindheid, kunnen voor iemands zelf- en groepsbesef veel gewichtiger zijn. Het belang van alle vormen van sociale identificatie is sowieso per situatie verschillend en aan wisseling onderhevig, al naar gelang iemands levensfase, omstandigheden en omgeving. In dit boek echter, waarin het draait om Indisch-zijn en wat dat voor de betrokkenen betekent, staat de etnische identificatie centraal.

Het is zinvol om bij etnische identificatie onderscheid te maken tussen identificatie *als* en identificatie *met* (Verkuyten 1999 en 2005). Bij identificatie *als* gaat het om een identificatie in meer

objectieve zin, een zelfcategorisering in bijvoorbeeld de volgende trant: 'Ik beschouw mezelf als Indisch, dat ben ik nu eenmaal.' Identificatie *als* kan gepaard gaan met positieve, neutrale, ambivalente of zelfs uitgesproken negatieve emoties. Bij identificatie *met* gaat het om een meer subjectieve identificatie, die met vooral positieve emoties is omkleed: 'Ik voel me Indisch, zo voel ik me echt, daar sta ik achter.'²⁵

De sociaal-culturele erfenis die iemand van zijn ouders heeft meegekregen kan de basis gaan vormen voor zijn etnische identificatie. Dit gebeurt als iemand die erfenis, of bepaalde onderdelen ervan, positief is gaan waarderen. Maar zo gaat het niet altijd. Iemand kan die erfenis ook negatief of neutraal waarderen en er weinig of geen zelfbesef aan ontleen, of zich zelfs niet of nauwelijks bewust zijn van hetgeen hij in etnisch-culturele zin heeft meegekregen. Als dat nogal impliciet is gegaan, zonder uitleg en zonder te worden benoemd, zal die erfenis voor zo iemand niet gauw als bron van etnische identificatie dienen. Maar als er later sprake is van een zekere bewustwording, bijvoorbeeld door het contact met andere leden van de etnische groep, kan hij zich alsnog in etnische zin gaan identificeren. Overigens kan een erfenis waarvan iemand zich niet bewust is wel van invloed zijn op zijn gedrag, maar dan zonder dat hij dat zelf weet.

Behalve de meegekregen erfenis, kunnen talloze andere factoren bijdragen aan iemands etnische identificatie. Identificatie is een dynamisch en levenslang proces, dat zich deels in reactie op de buitenwereld voltrekt. Iemand kan zich ook in etnische zin gaan identificeren als hij weinig etnisch-culturele bagage heeft meegekregen – een verschijnsel dat zich bijvoorbeeld kan voordoen bij geadopteerde kinderen met een andere etnische afkomst dan hun adoptieouders. Het is niet altijd even vanzelfsprekend dat mensen zich in etnische zin identificeren. Voor Indische Nederlanders bijvoorbeeld heeft de identificatie als Indisch niet altijd zo voor de hand gelegen, laat staan de identificatie als Indo. In feite is het een verschijnsel van betrekkelijk recente datum. Sinds de kolonie aan het begin van de twintigste eeuw Europees werd, was er geen waardering meer voor uitingen van Indische mestiezen-cultuur en liet men zich niet op zijn Indisch-zijn voorstaan. Indo-Europeanen waren doorgaans niet grootgebracht met een cultuurhistorisch besef over de eigen achtergrond, en was er geen openlijke trots op 'Indische manieren van doen'. Vaak geneerde men zich zelfs daarvoor (Van Leeuwen (2008: 51). Vernederland-

sen en Nederlands-zijn golden als het, zij het soms ambivalente, ideaal. Indisch-zijn was vooral: niet-Indonesisch zijn. Het dagelijks leven in de laatkoloniale Nederlands-Indische maatschappij leende zich dan ook niet zo goed voor groepsidentificatie als Indiëse Nederlander, daarvoor waren de 'stiltzweigende sociale barrières en codes, gebaseerd op klasse en kleur' te sterk (Van Leeuwen 2008: 60,61). Ook kort na de migratie naar Nederland was Indisch-zijn niet iets waarmee men zich buiten de privésfeer afficheerde, en pas in de loop van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw werd het iets wat men ook buiten de privékring zonder schaamte uitdroeg. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat Indo-Europese auteurs pas in de periode vanaf 1980 hun Indo-Europese afkomst voor het eerst omschreven als een identiteit die hun 'bijzonder dierbaar' was (Captain 2002: 305).²⁶

1.4 Het onderzoek

Gezien de aard van de onderzoeksvraag en mijn intentie om een levensecht beeld van de geïnterviewde leden van de tweede en derde generatie te schetsen, lag een kwalitatieve aanpak voor de hand. Dat wil zeggen dat ik alle respondenten heel uitvoerig en meestal meer dan één keer heb ondervraagd. Zo'n aanpak levert informatie in de diepte op, maar gaat ten koste van de breedte. Met andere woorden: het aantal respondenten blijft beperkt. Ik heb in totaal 42 mensen ondervraagd, 22 behorend tot de tweede en 20 behorend tot de derde generatie (zie bijlage 2).

De respondenten hebben mij uitvoerig over hun leven verteld. Ik heb hun gevraagd naar hun opvoeding en de manier waarop zij hun eigen kinderen opvoeden, naar de omgang met familieleden, vrienden en kennissen, hun partnervoorkeur en -keuze, opleiding en werk; kortom, naar de dingen die tellen in een mensenleven. Op die manier heb ik geprobeerd me een beeld te vormen van de wisselwerking tussen hun levensloop en de Indiëse erfenis die zij van huis hebben meegekregen, en vooral ook van de ontwikkeling van hun etnische identificatie. De ondervraagden schetsten me hun hedendaagse leven én hun verleden; dat laatste gezien door de ogen van nu. Dit brengt een zeker risico met zich mee: zij kunnen het verleden mooier of juist negatiever hebben afgeschilderd dan zij het indertijd hebben ervaren. Uiteraard valt dat onmogelijk te controleren.

1.4.1 De onderzoekspopulatie

In principe kwam iedereen met ten minste één Indische ouder voor het onderzoek in aanmerking, mits hij tot de tweede of derde generatie behoorde en niet jonger was dan 21 jaar.²⁷ Die ondergrens vond ik belangrijk, omdat ik verwachtte dat jongere mensen me nog niet zo veel over hun verbondenheid met hun Indische afkomst zouden kunnen vertellen en zeker niet over alle veranderingen die zich daarin in een heel leven kunnen voltrekken. Om verschillende patronen van etnische identificatie op het spoor te kunnen komen, heb ik de onderzoekspopulatie zo gevarieerd mogelijk samengesteld. Ik heb zowel mensen gezocht die zich sterk met hun Indische achtergrond verbonden voelden als mensen voor wie dit in mindere mate of nauwelijks gold. Ook heb ik gestreefd naar zoveel mogelijk variatie in opleidingsniveau en woonplaats. Dit vanuit de veronderstelling dat deze beide factoren van invloed zouden kunnen zijn op de mate waarin en de wijze waarop iemand zich met zijn Indische afkomst verbonden voelt (wat overigens niet duidelijk is gebleken). Hiernaast heb ik in een aantal gevallen nog een ander selectie criterium gehanteerd, namelijk familiale samenhang. Ik heb aan verscheidene informanten gevraagd of ik één of meer van hun familieleden mocht interviewen. Zo hoopte ik meer te weten te komen over de manier waarop het Indisch-zijn binnen de familie werd doorgegeven. Want de familie en het gezin spelen een belangrijke rol bij het doorgeven van gedrag dat als vanzelfsprekend wordt beschouwd, bij wat Tocqueville *'les habitudes du coeur'* noemt en Epstein *'intimate culture'* (Bertaux & Thompson 1993: 2, 3; Epstein 1978). Die specifieke gewoonten en gedragingen in intieme kring, zoals een bepaalde onderlinge omgang, grapjes, verhalen, eetgewoonten en woordgebruik, hebben bovendien een sterk emotionele lading én ze kunnen een belangrijke rol spelen bij iemands etnische identificatie. Een bijkomend voordeel van het interviewen van verscheidene personen uit één familie of gezin is dat hun verhalen elkaar aanvullen. Zij hebben het vaak over dezelfde gebeurtenissen en personen, maar vanuit een verschillend perspectief. In de totale onderzoekspopulatie van 42 mensen zijn er veertien familieclusters, die tezamen 34 mensen omvatten (zie bijlage 3).

Ik heb mijn respondenten op verschillende manieren gevonden. De zoektocht begon bij een Indisch bejaardentehuis. Daar wilde ik een paar leden van de eerste generatie interviewen, om

ook met deze generatie enige voeling te krijgen. Na ruggespraak met de directeur heb ik mijn keuze laten vallen op twee vrouwen, behorend tot verschillende sociale milieus. De een was afkomstig uit de kring van hoge bestuursambtenaren in Indië, de ander uit het lagere middenkader.²⁸ Na hen beiden een paar keer uitvoerig te hebben gesproken, heb ik ook enkele familieleden van hen ondervraagd, zowel tweede- als derdegeneratieleden. Daarnaast heb ik mensen via via of uit mijn eigen kennissenkring benaderd, onder wie een voormalige klasgenoot van de middelbare school, diens zus en haar dochter. Een andere bron van recrutering vormden Indische bijeenkomsten waar ik aanwezig heb aangesproken met het verzoek of ik hen mocht interviewen. Ook heb ik, toen ik een tekort bleek te hebben aan derdegeneratie-responderen die zich sterk met hun Indische achtergrond verbonden voelen, een oproep op het 'Indoweb' geplaatst, met het gewenste resultaat. Slechts één van de door mij benaderde mensen, een vrouw van de tweede generatie, weigerde haar medewerking. Ze zei geen tijd te hebben.

Zo is een onderzoekspopulatie tot stand gekomen van mensen die, conform mijn bedoeling, sterk van elkaar verschillen. En dat niet alleen wat betreft de band met hun Indische achtergrond, maar ook wat betreft afkomst (één of twee Indische ouders; het aandeel Indonesisch, Nederlands en eventueel ander Europees bloed), opleidingsniveau en woonplaats. Het opleidingsniveau varieert van een paar jaar mulo tot en met universitair. De woonplaatsen lopen uiteen van een grote stad tot een dorp. Ze liggen zowel in het westen, als in het midden en zuiden van Nederland.²⁹ Het aantal mannen en vrouwen is ongeveer gelijk (22 mannen en 20 vrouwen). Doordat cijfermatige gegevens over de hele populatie ontbreken, valt niet na te gaan in hoeverre de onderzoekspopulatie representatief is voor de gehele tweede en derde generatie Indische Nederlanders.

Zoals bij dit soort onderzoek gebruikelijk is, bleven de gesprekken niet beperkt tot de leden van de onderzoekspopulatie. Daarnaast sprak ik met ongeveer twintig sleutelinformanten: wetenschappers, journalisten, een Indische schrijfster, de directeur van een Indisch bejaardentehuis en een psychiater gespecialiseerd in Indische oorlogsproblematiek en transgenerationale problematiek. Verder woonde ik bijeenkomsten bij van de 'Vereniging van Kinderen uit de Japanse Bezetting en de Bersiap 1941-1949' (KJBB), het gezelschap 'Vrienden van het Indisch Boek', het

‘Werkgezelschap Indische Nederlanders’ en bezocht ik diverse keren de Pasar Malam Besar in Den Haag en de ‘Indische Studiedagen’. In 1995 en 1996 participeerde ik een paar keer als gast in de ‘Werkgroep Indisch Netwerk’, opgericht in 1995, een gezelschap van (toen) ongeveer veertig mensen die na 1940 zijn geboren en die een universitaire of hogere beroepsopleiding hebben gevolgd. Dit Netwerk kwam elke twee of drie maanden op zaterdagmiddag en -avond bijeen in Amsterdam en organiseerde lezingen, groepsdiscussies en werkgroepen, steeds met als centraal thema de betekenis van een Indische achtergrond voor de betrokkenen.³⁰ Ik heb me, ten slotte, ook verdiept in verschillende websites, gericht op de tweede en derde Indische generatie.³¹ Alle informatie die ik op deze manieren heb verzameld, heb ik, waar dat zinvol was, gebruikt bij de analyse en verslaggeving van de onderzoeksgegevens. Dit geldt ook voor de interviews met de leden van de eerste generatie.

1.4.2 *De interviews en opzet van dit boek*

Het eerste contact met een potentiële respondent verliep ofwel direct en persoonlijk, ofwel per brief, e-mail of telefoon. Gewoonlijk begon ik het eerste interview met de vraag of iemand in het kort zijn levensgeschiedenis wilde vertellen of zichzelf wilde omschrijven. Dit bood meestal al de nodige aanknopingspunten voor het vervolg. De ondervraagden konden zelf alles aan de orde stellen wat zij belangrijk vonden, maar ik heb de gesprekken wel gestuurd aan de hand van een topiclijst (zie bijlage 4). Zo kwamen de familiegeschiedenis, de opvoeding en de algehele sfeer vroeger thuis altijd aan de orde, plus wat men van huis uit aan Indisch-culturele bagage had meegekregen. Vaste onderwerpen waren verder: het contact met andere Indische Nederlanders in en buiten de familie, zowel als kind als later, contacten met autochtone Nederlanders, partnerkeuze, school, werk, en voor zover van toepassing de opvoeding van de eigen kinderen.

Alle informanten heb ik uitvoerig *face to face* ondervraagd, bijna altijd bij hen thuis en in een enkel geval op hun werk. De meesten heb ik daarna nog een of meer keren telefonisch of per e-mail benaderd voor aanvullende informatie. Met sommigen is zelfs een uitgebreid en langdurig e-mailcontact ontstaan. De gesprekken hebben om subsidie-technische redenen in twee verschillende perioden plaatsgevonden, namelijk in de tweede helft van de jaren

'90 van de vorige eeuw en vervolgens in de jaren 2005 en 2006.³² Met 25 van de 42 respondenten waren de gesprekken al in de jaren '90 afgerond. Ik wilde echter na hervatting van het onderzoek in 2005 nagaan of datgene wat zij mij enige jaren daarvoor hadden verteld nog steeds van kracht was. Het politieke klimaat was inmiddels immers gewijzigd onder invloed van de gebeurtenissen rondom Pim Fortuyn, de catastrofe van 11 september 2001 en de moord op Theo van Gogh.³³ Van deze 25 personen heb ik er 23 weer kunnen opsporen en opnieuw gesproken. Aan hen heb ik gevraagd of er zich sinds ons laatste gesprek belangrijke veranderingen in hun leven hadden voorgedaan, in het bijzonder in relatie tot hun Indisch-zijn. Dat bleek ternauwernood het geval te zijn. Verreweg de meesten hadden niet het idee dat ze sindsdien anders werden bejegend, maar sommigen zeiden wel waakzamer te zijn geworden. De ondervraagden die wél enigszins andere, doorgaans positievere, gevoelens over hun Indisch-zijn hadden gekregen, schreven die verandering meestal toe aan een nieuwe, evenwichtiger levensfase. Enkele anderen voelden zich, in ieder geval tijdelijk, sterker verbonden met hun Indische achtergrond door ingrijpende gebeurtenissen in hun familie, zoals het overlijden van een ouder of grootouder. Onbedoeld hadden de gesprekken met mij soms ook een, zeer waarschijnlijk tijdelijk, effect: een aantal ondervraagden liet mij na afloop weten dat ze door die gesprekken 'erg aan het denken waren gezet' en zich sterker van hun Indisch-zijn bewust waren geworden.

De meeste *face to face*-gesprekken voerde ik alleen met de respondent, maar van zes personen was ook hun (niet-Indische) partner bij ten minste één gesprek aanwezig. Soms nam die partner actief aan het gesprek deel, maar niet bij alle onderwerpen. Ik heb nooit de indruk gekregen dat dit de ondervraagden heeft belemmerd om vrijuit te spreken – integendeel, de aanwezigheid van hun partner leek juist een stimulans te zijn. Soms vulden de partners elkaar aan bij het beantwoorden van vragen of ontstond er een discussie tussen hen beiden. Dit alles heeft waardevolle extra informatie opgeleverd.

De sfeer tijdens de gesprekken was vrijwel altijd ongedwongen en prettig. Na het eigenlijke interview dronken we meestal iets en bespraken we de meest uiteenlopende onderwerpen. Dikwijls kwamen er dan foto's van familie in Indië en in Nederland op tafel. Ook ben ik diverse keren voor de lunch of het diner uitgenodigd. Iedereen was bereid om uitvoerig en open te praten, behalve

soms over conflictueuze gezins- of familierelaties. Maar velen hadden er wel moeite mee om onder woorden te brengen wat Indisch-zijn voor hen inhield en betekende. Ook vonden sommigen, vooral leden van de tweede generatie, het moeilijk om hun (vroegere) ambivalente gevoelens te verwoorden over hun Indische afkomst, en soms ook over autochtone Nederlanders. Dit bleek nogal eens in het half- of onbewuste te liggen en kwam dan ook niet altijd tot uiting als ik er naar vroeg, maar veeleer indirect. Bijvoorbeeld in een onverhoedse uitspraak of een bepaalde gelaatsuitdrukking. Ik heb niet de indruk gekregen dat het feit dat ik een blanke Nederlandse ben zonder Indische achtergrond hierbij remmend heeft gewerkt, maar helemaal zeker kun je van zoiets nooit zijn.

Deze publicatie valt in verscheidene onderdelen uiteen. In de hoofdstukken 2 tot en met 5 komt de tweede generatie aan bod, in de hoofdstukken 6 tot en met 9 de derde, steeds met een parallelle opzet: achtereenvolgens komen de jeugd en de volwassen levensfase ter sprake. In hoofdstuk 5 en 9 richt ik de schijnwerper explicieter op de centrale thema's van de onderzoeksvraag: afkomst, erfenis en identificatie, toegesneden op respectievelijk de tweede en derde generatie. Het tiende hoofdstuk, ten slotte, is een samenvatting waarin de vergelijking tussen de tweede en derde generatie centraal staat. In dat hoofdstuk ga ik ook in op de vraag naar de toekomst.

Omdat ik in de volgende hoofdstukken bovenal mensen van vlees en bloed voor het voetlicht wil brengen, voer ik vrij veel casussen op waarin ik de ondervraagden letterlijk citeer, zij het dat ik sommige zinnen wat heb gestroomlijnd of ingekort. Om ieders anonimiteit te garanderen heb ik alle namen veranderd, terwijl ik soms ook enkele andere wijzigingen heb aangebracht. De essentie van de verhalen is echter nergens aangetast.

Achterin is een verklarende woordenlijst opgenomen. Elke eerste keer dat ik een woord gebruik dat in de woordenlijst staat vermeld, is het cursief gedrukt; daarna niet meer.

TWEEDE GENERATIE

2 Indo of Nederlander met een sausje?

De diversiteit van de tweede generatie

In dit hoofdstuk schilder ik het portret van enkele personen die in veel opzichten elkaars tegenpool zijn. Hiermee wil ik laten zien hoezeer leden van de tweede generatie van elkaar kunnen verschillen in Indische achtergrond en identificatie. Het eerste portret is van twee broers, Roy en Stanley. Zij zijn de zoons van een vader die afkomstig is uit een milieu van beroepsmilitairen in het KNIL en die zichzelf in Nederland in een ambtelijke functie omhoog heeft gewerkt.¹ De broers hebben een sterk besef van Indisch-zijn van hun ouders meegekregen en ze voelen zich dan ook allebei tamelijk Indisch, zij het de een wat uitgesprokener dan de ander. Het tweede portret is van een vrouw, Tineke, die uit een heel ander milieu afkomstig is: dat van hoge Indische bestuursambtenaren. Dit milieu zat in Indië dicht tegen totokkringen aan en het was er gebruikelijk om regelmatig naar Nederland te gaan voor verlof of een opleiding. Voor de ouders van Roy en Stanley was Nederland echter nieuw, zoals dat ook gold voor verreweg de meeste andere Indische immigranten van gemengde afkomst. Tineke heeft veel minder Indische bagage meegekregen dan de beide broers en ziet zichzelf ook in minder sterke mate als Indisch.

2.1 'Ik ben en blijf een Indo'

Achtergrond

De broers Roy en Stanley zijn allebei in Nederland geboren aan het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw. Ze zien er heel verschillend uit. Roy heeft, evenals zijn vader, een tamelijk Indisch uiterlijk, terwijl Stanley (hoewel ook gekleurd) minder Indisch oogt. Stanley vertoont weer wel, in tegenstelling tot zijn

broer, Chinese trekken. Die heeft hij vooral van moederszijde geerfd. In haar familie is sprake van een mix van Chinees, Indonesisch en Europees bloed. 'Ik ben de Chinees van de familie', zo verklaart hij. De uitspraak 'Ik ben en blijf een Indo' is van beide broers afkomstig, maar zij leggen hierbij wel wat andere accenten. Stanley voelt zich, behalve Indo, Amsterdammer, 'misschien nog wel meer dan Indo'. Roy echter voelt zich vóór alles Indo, ook wel Nederlander, maar hij neigt toch meer naar het Indische.

Opvallend is dat beide broers niet alleen wat betreft uiterlijk sterk van elkaar verschillen, maar ook wat betreft lichaamstaal en spraak. Ze hebben een heel andere uitstraling. Roy heeft een onmiskenbaar Indisch accent, spreekt zijn Indonesische vrouw op zijn Indisch met 'meis' aan en uit alleen in beheerste vorm emoties (maar soms wel met dicht aan de oppervlakte liggende verontwaardiging). Stanley praat met een onvervalst Amsterdamse tongval en vaak zichtbaar en hoorbaar geëmotioneerd, vooral als hij het over zijn ouders heeft. En als zijn vrouw, een blanke Nederlandse, vraagt of we koffie willen, steekt hij op joviaal-Amsterdamse wijze zijn duim omhoog.

De ouders van Roy en Stanley zijn in 1955 als adolescent naar Nederland gekomen. De vader, meneer S., was toen bijna zeventien jaar en kwam alleen, terwijl de moeder toentertijd veertien was en samen met haar ouders, broers en zus is gekomen. Meneer en mevrouw S. kenden elkaar al van vroeger in Indië, maar hadden in de beginperiode van hun leven in Nederland geen contact met elkaar. Na een aantal jaren hebben ze elkaar weer ontmoet en ze zijn toen getrouwd. Beiden hebben in Nederland middelbaar onderwijs gevolgd: mevrouw S. de modevakschool en meneer S. de avondmulo en later, toen hij al een gezin had, de middelbare avondhandelsschool. Op dit punt verschillen de twee broers van de overige ondervraagden van de tweede generatie, omdat de ouders van die laatsten al volwassen waren toen ze Indonesië verlieten en in Nederland geen dagonderwijs meer hebben gevolgd.

Meneer S. is geboren uit een Indische vader en een Javaans-Chinese moeder die jong is overleden. Zijn grootvader en overgrootvader van vaderszijde waren KNIL-militairen en zelf had meneer S. ook graag beroepsmilitair willen worden. Dat is niet gelukt, omdat zijn vader hem hiervoor geen toestemming wilde geven, en die was toentertijd nodig om de opleiding te kunnen volgen. Meneer S. werd op Indisch-koloniale wijze opgevoed en

dat betekende dat hij het gewoon vond op Indonesiërs neer te kijken. Het was hem streng verboden met hen om te gaan – iets wat hij nu, met terugwerkende kracht, afkeurt. Tegen blanke Nederlanders daarentegen keek hij erg op en hij voelde zich niet hun gelijke. Volgens zijn zoon Stanley en diens vrouw zou dit gevoel nog steeds niet helemaal zijn verdwenen, en zou hij in Nederlands gezelschap nog steeds niet ontspannen zijn en ‘extra op scherp’ staan. Pas na aankomst in Nederland kreeg meneer S. voor het eerst van zijn leven informeel contact met Nederlanders en leerde hij hen van wat meer nabij kennen. De geleidelijke ontdekking dat ook zij mensen met tekorten zijn, niet noodzakelijkerwijs beter of intelligenter dan Indo’s, heeft grote indruk op hem gemaakt en heeft zijn visie op Nederlanders ingrijpend gewijzigd. Eén gebeurtenis in het bijzonder is hem bijgebleven, waarover hij nog altijd in vervoering kan vertellen. Het verhaal is als volgt. Kort na aankomst in Nederland moest meneer S. van de Dienst voor de Maatschappelijke Zorg een eenjarige cursus algemene ontwikkeling volgen, waarbij de vakken aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlands op het programma stonden. Het eindexamen werd in het Beursgebouw in Rotterdam afgenomen. Meneer S. verscheen daar als ‘enige Indische jongen’, informeel gekleed en met zijn boeken in een krant verpakt, in de stellige verwachting dat de Nederlandse kandidaten het er wel beter vanaf zouden brengen dan hij. Tot overmaat van ramp bleken deze allemaal formeel gekleed te gaan, de mannen in een pak en met een stropdas, met hun boeken in een aktetas. Toen meneer S. dat zag, brokkelde zijn toch al wankele zelfvertrouwen verder af. Enigszins beduusd ging hij achterin de zaal zitten en legde het examen af. Tegen al zijn verwachtingen in eindigde hij als een van de drie besten, met als gemiddeld cijfer een acht. ‘Pot-ver-dóm-me!!!’ Het was hem alsof de Nederlanders van hun voetstuk waren gevallen.

Mevrouw S., die lichter van kleur is dan haar man en enigszins Chinese trekken vertoont, is geboren uit een half Chinese, half Indonesische moeder en een half Chinese, half Europese (onder meer Franse) vader met de Europese status. Haar moeder was, evenals de moeder van haar man, van huis uit niet Nederlandstalig. Vanwege haar huwelijk met een Nederlander moest ze Nederlands gaan spreken. Zij heeft dit echter nooit goed geleerd, ook later niet, toen ze eenmaal in Nederland woonde. Dit in tegenstelling tot haar schoonmoeder, die in Indië al goed Nederlands sprak.

Mevrouw S. mocht als kind niet met Indonesische leeftijdgenootjes 'uit de kampong' omgaan, zoals dat ook haar man was verboden. Stiekem deed ze dat toch, vooral nadat haar meeste Indische vriendinnetjes naar Nederland waren vertrokken en zij kinderen zocht om mee te knikkeren. Ze omschrijft de wijze waarop ze is opgevoed als 'Chinees-Europees, maar niet Indonesisch'. In feite ging het bij haar thuis nogal Chinees toe. Haar moeder, afkomstig uit een grote familie, had bijna alleen contact met haar Chinese familieleden en met andere Chinezen. Zij was vaak te vinden in de benedenstad van hun woonplaats Batavia, waar ze op bezoek ging bij haar familie of een Chinees kaartspel ging spelen. Ook Chinees Nieuwjaar vierde ze er samen met haar familie. Mevrouw S., nog een kind, spijbelde dan van school om erbij te kunnen zijn. Maar haar vader zag je naar haar zeggen 'nooit in die kringen', mogelijk vanwege statusoverwegingen. De Indische klasgenootjes van mevrouw S. lachten haar uit 'om al dat Chinese gedoe', zodat ze zich er voor ging schamen. Omdat ze op school en op straat overwegend met Indische kinderen omging, is ze zichzelf uiteindelijk ook voornamelijk Indisch gaan voelen. Dat is verder versterkt door haar huwelijk met meneer S., voor wie Indisch-zijn een belangrijk bestanddeel van zijn identiteit is. 'Het enige wat nu nog Chinees is aan de familie, zijn bepaalde Chinese gerechten', zo verklaart Roys vrouw.

Roy en Stanley vinden allebei dat de sfeer vroeger thuis heel Indisch was. En nog steeds gaat het allemaal erg Indisch toe in het contact tussen de ouders en beide zoons en hun gezinnen. Ze gaan bijvoorbeeld, zo vinden ze allemaal, heel anders met elkaar om dan bij autochtone Nederlanders gebruikelijk is: minder zakelijk en formeel, en meer op elkaar betrokken. 'We zijn heel *close*', verklaart meneer S. en daar is iedereen het mee eens. De drie gezinnen wonen bij elkaar in de buurt, komen regelmatig bij elkaar over de vloer, hebben een sleutel van elkaars huis en zijn vrij om in het huis van de ander alles uit de koelkast te pakken wat ze maar willen. Ook met geld voorschieten gaat het naar hun mening bij hen anders toe dan bij autochtone Nederlanders: als het om een bedrag van een paar tientjes gaat, dan hoeft je het niet terug te betalen. Meneer S. past sinds hij met vervroegd pensioen is vaak op zijn kleinkinderen, en dat doet hij met veel plezier. En ofschoon de beide broers nu hun eigen gezin met opgroeiende kinderen hebben, is de ouderlijke bemoeienis nog steeds sterk, iets wat zij (en veel andere ondervraagden) 'heel Indisch' vinden.

‘Mijn vader speelt nog steeds de vaderrol, hij is nog steeds de spil’, zo verklaart Stanley. ‘Dat zie je bij Nederlanders toch minder.’

Opvoeding en jeugd

Roy en Stanley zijn streng opgevoed, maar tegelijkertijd heerste er bij hen thuis een heel warme sfeer – een combinatie die niet alleen voor hún ouderlijk huis kenmerkend was, maar ook voor dat van diverse andere tweedegeneratieleden. De ouders van de broers legden veel nadruk op regels, discipline en waarden als bescheidenheid en beleefdheid, ze waren niet zuinig met straffen, maar zorgden ook voor veel gezelligheid in huis. En die werd nog verhoogd door het veelvuldig contact met de wijdere familiekring. De sfeer werd echter ook enigszins getekend door de gespannenheid en verbittering van hun vader. Uit diens uitlatingen viel op te maken dat hij zich als een minderwaardig soort Nederlander behandeld voelde en verbitterd was over de manier waarop Indische Nederlanders in Nederland waren ontvangen. Hij vond dat schrill afsteken tegen de wijze waarop latere immigranten zijn ingehaald. Immigranten die, in tegenstelling tot Indische Nederlanders, niet van oudsher al een band met Nederland hadden. Roy en Stanley hebben dit allemaal vaak moeten aanhoren, volgens Stanley zelfs ‘tot vervelens toe’. Hun vader had ook een wat verkrampde houding tegenover zijn werk, waarin hij zich *coûte que coûte* wilde bewijzen. In gezelschap van collega’s was hij meestal nogal gespannen, aldus Stanley, haast nog meer dan bij andere Nederlanders.

Vooraf vader hield zijn zoons voor dat ze goed hun best moesten doen, eerst op school en later in militaire dienst. Hij had echter niet de makkelijkste zoons. ‘Wij waren nu niet bepaald de allerbraafste jongens’, verklaart Stanley. Beide jongens, en Stanley in het bijzonder, haalden veel kattenkwaad uit. Ze vochten met elkaar en met anderen, stalen ook weleens wat en zijn, tot ontsteltenis van hun vader, een paar keer door de politie thuisgebracht. ‘Wij dreven die man echt tot wanhoop. En puur uit onmacht sloeg hij erop los met zijn broekriem. Dat was wel wat anders dan bij Hollandse jongens!’ De broers namen gezamenlijk hun vader in de maling als hij bij zijn thuiskomst kwam kijken of zij hun huiswerk aan het maken waren. Zodra zij hem hoorden bogen zij zich braaf over hun lesboeken, maar tussen die boeken zaten stripboeken verstopt. De schoolcarrière van beide jongens verliep dan ook

moeizaam. Ze zijn allebei een paar keer blijven zitten op de mulo. 'Puur door onze lamtheid', zo vertelt Stanley.

Zoals de meeste andere tweedegeneratieleden, kregen ook beide broers met grote regelmaat van hun ouders te horen dat ze zich beleefd moesten gedragen. En dat betekende vooral: bescheiden en terughoudend. De impliciete boodschap was dat het onbeleefd is om ongevraagd je mening te geven en om iemand openlijk tegen te spreken, vooral als dat een ouder iemand is. Roy heeft deze boodschap het sterkst verinnerlijkt en gedraagt zich er nog steeds naar, zij het tegenwoordig wat minder strikt dan vroeger. Zo had hij jarenlang de gewoonte om, als hij op bezoek was bij Nederlandse vrienden, eerst te weigeren als hem iets lekkers werd aangeboden. Pas na lang aandringen nam hij iets aan. Later, op zijn werk, ontdekte hij hoeveel moeite het hem kostte om duidelijk zijn stem te laten horen. Geleidelijk is dat wat veranderd, zo vertelt hij, doordat hij van collega's leerde zijn mond open te doen en zijn mening te uiten. Toch gaat dat hem nog steeds niet makkelijk af. 'Die bescheidenheid blijft een nadeel van de Indo', zo verklaart hij, 'want vandaag de dag moet je je kunnen profileren.' (Het woord 'profilieren' bezigen opvallend veel andere leden van de tweede generatie, en dan gaat het altijd om een zekere manifestatie van het ego op het werk.) Ook volgens zijn broer vertoont Roy nog steeds enigszins 'die ingebakken Indo-neiging om zich op de achtergrond te houden', en daarom zou hij regelmatig zijn gepasseerd bij promoties. 'Hij heeft wel de kennis, de papieren en de integriteit, maar mist bepaalde sociale vaardigheden.' Stanley is van mening dat hij het zelf in dit opzicht 'Hollands' doet: 'Meehuilen met de wolven!' Hij gaat, zo vindt hij, makkelijker met mensen om en heeft er minder moeite mee zijn mond open te doen, hoewel 'die verregaande bescheidenheid' ook hem vroeger wel parten speelde.

Het was, als gezegd, ook erg gezellig thuis. De (autochtoon-Nederlandse) vrienden van beide broers kwamen vaker bij hen thuis dan omgekeerd. Het beviel hun daar zó dat ze er nogal eens bleven hangen, ook als ze met Roy en Stanley hadden afgesproken om gezamenlijk naar de discotheek te gaan. Vader keek dan samen met zijn zoons en hun vrienden naar voetbal op tv en moeder bakte loempiaatjes. Stanley: 'Misschien hadden ze ook wel in hun achterhoofd: ik heb die niet zo brave zoons liever thuis, dan kunnen we een oogje in het zeil houden.'

Ze onderhielden heel veel contact met de familie van moederszijde. De hele jeugd van de twee broers stond in het teken van de wekelijkse samenkomsten op zondag, met hun grootouders als middelpunt. De broers bewaren dierbare herinneringen aan hen beiden, het meest nog aan hun oma, omdat zij langer heeft geleefd. Ze hadden ondanks haar gebrekkige Nederlands een heel goede band met haar. De familie was heilig voor oma en ook voor moeder, en er werd dan ook altijd veel werk gemaakt van het samenzijn. Stanley: 'Dan was het koken geblazen. Hartstikke gezellig. Ook met Oud en Nieuw en zo, en altijd met al die kinderen die met elkaar speelden.' Het was altijd een groot gezelschap, want moeders broers, hun (autochtoon-Nederlandse) vrouwen en kinderen waren allemaal wekelijks van de partij, en daarnaast ook nog anderen. Dat waren verre familieleden en zogenaamde 'ooms': de neven en Indische vrienden van vader. Deze bijeenkomsten hebben zeker twintig jaar lang plaatsgevonden ('je wist gewoon niet beter'), totdat oma was overleden. De jongens kregen er altijd veel verhalen te horen, vooral over hoe het vroeger in Indië toeging, en hun oma vertelde hun spookverhalen. Die hebben ertoe bijgedragen dat Roy later, in militaire dienst, bang was om 's nachts op patrouille als achterste in de rij te lopen (hetgeen hem soms goedmoedig-plagerig door een Indische sergeant werd opgedragen, die precies wist wat hij hiermee aanrichtte). Maar ook de stoere verhalen van de ooms maakten grote indruk op beide broers: een van hen zat bij de marine en een paar vrienden van hun vader hadden als beroepsmilitair of dienstplichtige bij het KNIL gediend. Hierdoor werd de fantasie van beide jongens sterk geprikkeld en dat werd nog eens versterkt toen ze een camouflagepak kregen, dat ze vanaf toen bijna dagelijks droegen. Roy raakte het diepst in de ban van al die avontuurlijke verhalen. Al op zijn vierde speelde hij met pistooltjes en verkondigde hij later ook beroepsmilitair te willen worden. Tot zijn bittere teleurstelling is dat niet gelukt, omdat hij werd afgewezen vanwege zijn testresultaten. Misschien kwam het ook wel door zijn fanatisme, zo oppert hij, omdat hij daarmee kritiek van zijn commandant had opgeroepen toen hij in dienst was. Ondanks deze tegenslag is Roy altijd militair-*-minded* gebleven. Zo liet hij zich begin jaren '80 van de vorige eeuw als vrijwilliger naar Libanon uitzenden. Later kreeg hij daarvoor een oorkonde, waar hij erg trots op is. Ook loopt hij regelmatig de vierdaagse in militair tenue en met volledige bepakking. Roys vrouw beklemtoont hoezeer haar man is beïn-

vloed door al die spannende verhalen van zijn ooms, hoezeer hij de sfeer in zijn familie heeft opgezogen en met zich meedraagt. Daarom, zo vertelt ze, zou ze zich hem niet kunnen voorstellen met een autochtoon-Nederlandse echtgenote. Tenzij dat iemand zou zijn die bereid is om 'helemaal mee te gaan' in de sfeer.

Tijdens de familiesamenkomsten werd soms negatief over *Belanda's* gesproken (iets wat veel andere tweedegeneratieleden ook vertellen), maar dan was het natuurlijk wel uitkijken geblazen dat de tantes, de vrouwen van moeders broers, dit niet te horen kregen! De kritiek betrof de Belanda-mentaliteit op het werk, die men ongunstig vond afsteken tegen de mentaliteit van Indische mensen. De laatsten, zo was de opvatting, gedroegen zich veel gedisciplineerder en bescheidener: meteen na aankomst aan het werk en niet eerst koffiedrinken, kletsen en de krant lezen. Ook de gewoonte van sommige autochtone Nederlanders om gebroken Nederlands tegen Indische mensen te spreken of hen complimenten te maken 'dat zij al zo goed Nederlands spraken' werd gelaakt. Maar al met al was de sfeer op de familiebijeenkomsten goedmoedig en niet uitgesproken 'anti-Belanda'. Die houding hebben sommige van vaders vrienden echter wél, zo vertelt Stanley, en meestal zijn dat vrienden die maatschappelijk niet zo geslaagd zijn.

Zo gezellig en ontspannen als de zondagse samenkomsten met de familie en vrienden verliepen, zo gespannen ging het toe als er collega's van vader (autochtone Nederlanders) bij hen op visite kwamen. De beide broers moesten dan naar hun kamer verdwijnen, en hun moeder moest ervoor zorgen dat het huis 'spic en span' was en het diner eclatant. 'En als ze dan vroegen: "Waar zijn je kinderen?"', dan zei mijn vader: "O, die zijn hun huiswerk aan het maken." Terwijl wij stiekem zaten te luisteren!' Stanley vertelt dat zijn vader ook niet wilde dat zijn gezin aanwezig was bij het afscheidsdiner dat hem werd aangeboden toen hij met vervroegd pensioen ging. 'Mijn vader zei toen dat hij geen goede band had met zijn collega's en het schijnheilig zou vinden om een feestje met ze te gaan vieren, samen met zijn gezin. Maar het zit heel anders! Mijn vader heeft altijd gestreden om in die wereld, die blanke wereld eigenlijk, die wereld waarin hij ook te midden van academici vertoefde, een plaats te verwerven. Dat is hem op een gegeven moment ook wel gelukt, door hard en toegewijd te werken en 's avonds allerlei cursussen te volgen. Maar hij kon dat niet combineren met zijn gezin. Ik heb hem dat erg kwalijk genomen,

vooral ook vanwege mijn moeder, die niet goed genoeg was vanwege haar Indische accent. Ook wilde mijn vader niet dat ze te weten zouden komen dat zij werkte. Mijn moeder is daar allemaal wel van op de hoogte, maar ze neemt die ouwe altijd in bescherming.’ Roy ergerde zich eveneens aan de tweeslachtige houding van hun vader. Hij wilde, toen die mogelijkheid ontstond, bij hun vader op het werk gaan badmintonnen. Maar vader sprak daarover zijn veto uit, omdat anders ‘iedereen zo maar zijn zoon zou gaan meenemen’. De zoon van een van vaders Indische vrienden mocht echter wél komen; dat stuitte níet op vaders bezwaren. Stanley: ‘Maar die zat dan ook op het gymnasium. Een kák-Indo! Roy was wítheet. Maar mijn vader ontként alles. Ik zeg: “Pa, je liegt gewoon, man!” Ja, ik zeg alles tegen die ouwe, hoor! We hebben een hartstikke goede band en ik zeg alles tegen hem. Maar het was gewoon een soort schaamte van hem, omdat wij boefjes waren ofzo. Nou ja, de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dat ook wel waar was.’ Blijkbaar vond hun vader het te confronterend voor zichzelf als zijn zoon op zijn werk zou komen badmintonnen. Mogelijk niet alleen vanwege de status, maar ook vanwege zijn ongemakkelijke gevoel over Indisch- en Nederlands-zijn en de gespannen relatie daartussen. De verhouding tussen afkomst en status is sowieso voor velen een gevoelige kwestie, zoals nog zal blijken uit de verhalen van andere ondervraagden.

Regelmatig wilde de vader demonstreren dat hij niet onderdeel voor een autochtone Nederlander, vooral niet qua taal. Stanley: ‘Hij heeft zich altijd een tweederangs Nederlander gevoeld, en daarom wilde hij laten zien hoe goed zijn Nederlands was. Het kwam vaak voor dat hij thuis tot ’s avonds laat bezig was om notulen in vlekkeloos Nederlands op te stellen, want er mocht géén spelfout in zitten. Hij was altijd erg gespannen en ging geregeld met hoofdpijn naar zijn werk. Hij is er zelfs een paar keer flauwgevallen. Het was allemaal erg verkrampd. Hij schermde de werksfeer af van de sfeer daarbuiten, en sprak in beide situaties ook heel anders. Op zijn werk geaffecteerd, al ontkent hij dat. En met zijn vrienden heel anders, echt op zijn Indisch. Dán is hij in zijn element. Hij is, afhankelijk van de situatie, een heel andere persoon. Ik begrijp dat niet, en dat heb ik ook weleens tegen hem gezegd. Toen antwoordde hij: “Dan ben je dom. Het heeft met aanpassen te maken.” Mijn vader voelt het als een persoonlijke vernedering als iemand zijn Nederlands moet corrigeren. Hij doet niets liever dan een Nederlander pakken op zijn taalgebruik.

Dat is voor hem eigenlijk een soort ... ik zal niet zeggen wraák, maar wel een genoegdoening voor de ellende die hij vroeger ... die hele weg die hij heeft moeten bewandelen.'

De rancune zit diep verankerd in hun vader; rancune die door een reeks van factoren teweeg is gebracht. Door zijn gevoel een tweederangs Nederlander te zijn, een gevoel dat hij na aankomst hier kreeg (maar mogelijk al eerder had); door het beleid van de overheid om Indische Nederlanders gespreid te huisvesten 'terwijl wij toch Nederlanders waren'; door de vermeende betere ontvangst van latere immigranten als Turken en Marokkanen, die geen historische band met Nederland hebben en die bovendien, in tegenstelling tot Indische Nederlanders, uit vrije wil hun land hebben verlaten; door de vermeende nadruk van Surinamers op hun 'rechten', terwijl 'Indische Nederlanders eerst over hun plichten praten'; door de onwetendheid en de ongeïnteresseerde houding van veel autochtone Nederlanders als het gaat om het verschil tussen Indisch en Indonesisch; door de zijns inziens bespottelijke term 'Indische Nederlander'. 'Je spreekt toch ook niet van "Friese Nederlander" of van "Groningse Nederlander"? Dat ik Indisch ben zien ze toch wel!' Deze verbittering en verontwaardiging hebben zich ook in Roy genesteld, maar niet in Stanley. Deze vindt het 'stom' van Roy dat hij zich hierdoor zo heeft laten beïnvloeden, maar Roys verweer is: 'Jij lijkt wel een Belanda, man!' Stanley wijst erop dat hun moeder, in tegenstelling tot hun vader, geen spoor van wrok vertoont, alhoewel ook zij niet erg te spreken is over de wijze waarop Indische Nederlanders in Nederland zijn ontvangen, vergeleken met de ontvangst die latere immigranten te beurt viel. Maar zij neemt dat allemaal wat makkelijker op. 'Dus het ligt ook wel aan de persoon', concludeert Stanley. Hij vermoedt dat mannen het moeilijker hebben gehad dan vrouwen, en vindt dat hij makkelijk praten heeft, omdat hij en zijn broer 'het honderd keer makkelijker hebben gehad dan onze vader'. Maar toch. Hij herinnert zich dat hij als kind al opmerkte hoe makkelijk en ontspannen zijn moeder met de burens omging. Ze hing als een echte Amsterdamse uit het raam met buurvrouwen te kletsen en ging naar *Tupperware parties*. Zijn vader hield zich afzijdig van dit soort contacten. Hij kende ook niet goed de weg in de buurt en de burens konden hem niet goed plaatsen. Mede hierom is Stanley van mening dat zijn moeder zich beter heeft aangepast en 'meer met de tijd is meegegaan'.

Wat is nu precies Indisch aan de opvoeding van Roy en Stanley? Wat hebben zij aan specifiek Indische zaken meegekregen? Beiden vinden dit een lastige vraag, omdat dat Indische zó vanzelfsprekend is in hun leven, dat ze er nooit echt bij hebben stilgestaan. Na enig nadenken roept Stanley uit: ‘De riem achter de deur!’, en Roy noemt een aantal gebruiksvoorwerpen die vroeger thuis gangbaar waren en die hij nog steeds gebruikt maar zijn broer niet meer, zoals de *botol tjèbok* en een *goeling*. Maar belangrijker dan dit soort zaken is een bepaald gevoel dat zij hebben meegekregen; iets wat met hun afkomst te maken heeft en heel diep in hen is verankerd: het gevoel een Indo te zijn en te blijven. En dat niet alleen vanwege hun huidskleur, maar ook omdat ze door twee Indische ouders zijn grootgebracht die een Indische erfenis met zich meedroegen – een besef dat met diepe emoties is omkleed. Stanley: ‘Daardoor draag ook ik dat Indische met mij mee, ook al verschil ik van de generatie van mijn vader.’

Identificatie

Het besef Indisch te zijn hebben beide broers natuurlijk niet altijd gehad; het is geleidelijk ontstaan, op verschillende manieren. Door de vergelijking met hun Nederlandse vrienden bijvoorbeeld, bij wie het thuis zo anders toeling en bij wie zij niet onaangekondigd konden blijven eten of slapen, zoals dat bij hen thuis gewoon was. Door vragen van anderen, zoals: waar kom je vandaan? Door in de spiegel te kijken en zich plotseling te realiseren dat ze er anders uitzagen dan hun autochtoon-Nederlandse vrienden en klasgenoten. Door de verhalen die zij van hun ouders en familie te horen kregen, door de fotoalbums die ze doorbladerden, doordat vrienden hun vroegen waarom hun oma geen Nederlands sprak. Soms schaamden ze zich voor hun anders-zijn, vooral als dat hen in een uitzonderingspositie plaatste. Dat overkwam Stanley bijvoorbeeld toen de onderwijzer op school de verschillende raciale menstypen behandelde en bij het Aziatische type zei: ‘Dus net als jij!’ Stanley: ‘Dan schaamde je je rot, en kreeg je de geheime wens blank te zijn, want je wilde net als de anderen zijn. Ik ging die schaamte compenseren door te laten zien dat ik de sterkste van de klas was en goed in sport.’ Ook de komst van andere migranten met een afwijkend uiterlijk droeg bij aan het besef van anders-zijn. Roy: ‘In het begin speelde mijn andere uiterlijk geen rol in de buurt waar wij woonden. Ik was gewoon Róy. In

onze buurt woonden toen [in de jaren '60 en begin jaren '70 van de vorige eeuw] een paar Indische families, en verder alleen blanke Nederlanders. Maar later, toen er ook Turken en Marokkanen kwamen en Surinamers, donkere mensen, hoorde ik plotseling ook tot die donkere groep. Was het eerst Roy, toen opeens was het "die donkere". Het zit Roy dwars dat hij, als Nederlander, tot 'die andere groepen' wordt gerekend. 'Het is eigenlijk zó dat donker op één lijn wordt gesteld met "allochtoon", en blank met "autochtoon". Een Duitser in Nederland vinden ze geen allochtoon, maar mij wel!'

Beide broers werden als kind voor 'pinda, pinda poep-Chinees' uitgemaakt, zoals bijna alle tweedegeneratieleden met een gekleurd uiterlijk. Roy haast zich hieraan toe te voegen: 'Daar word je sterk van.' Verder wijst hij erop dat hij 'een harde huid voor uitschelden' heeft en anderen fysiek makkelijk aankan. Tegenwoordig maken ze het niet meer mee, zo vertellen beiden, dat ze worden uitgescholden of gediscrimineerd, en Stanley voegt eraan toe dat hij van mening is dat het woord discriminatie 'te pas en te onpas wordt gebruikt'. Roy heeft er vroeger weleens mee te maken gehad, toen hij op twintigjarige leeftijd, net uit dienst, bij de PTT solliciteerde. Hij werd er afgewezen omdat er 'geen werk' zou zijn. Omdat Roy had benadrukt dat hij voor alles in was, ook voor impopulair werk zoals aan de lopende band of schoonmaken, verbaasde die afwijzing hem nogal. Hij stuurde er vervolgens een vriend op af – lager opgeleid dan hij maar wel blank – en die kon er wél werk krijgen. Roys grootste verontwaardiging betreft echter niet dit eenmalige incident dat alweer lang geleden plaatsvond, maar zijn recentere ervaringen, dat hij op grond van zijn uiterlijk voor 'allochtoon' wordt aangezien. Dat wakkert zijn altijd op de loer liggende gevoel aan dat anderen hem niet als volwaardige Nederlander zien – iets wat hij van zijn vader heeft geërfd.

Hoewel dit soort ervaringen vooral Roy er van heeft doordrongen dat hij Indisch is, wordt de identificatie van beide broers met het Indische voor een veel groter deel gevormd door de erfenis en het afkomstbesef die zij van huis uit hebben meegekregen en die zij diep hebben verinnerlijkt. Dát is bij hen beiden de harde kern van hun 'Indische gevoel'. 'Ik ben een Indo en ik blijf een Indo, en ik zal mijn afkomst nooit verraden. Het is gewoon mijn bloed!' In deze bewoordingen laten beiden zich op geëmotioneerde toon uit, bijna letterlijk eender. Ze hebben geen waardering voor Indo's die naar hun idee hun afkomst wél verraden, door bijvoorbeeld met

‘een hete aardappel in de keel’ te praten of niet meer Indisch te willen eten. Dat vinden ze ‘*sombong*-Indo’s’ of ‘kapsoneslijders’, Indo’s die denken ‘dat zij Nederlander zijn en daardoor beter’. Verontwaardigd roept Roy uit: ‘Wegwezen!’ Toch is dit oordeel bij beiden niet helemaal vrij van ambivalentie. Stanley verwijt namelijk ook zijn vader ‘geaffecteerd’ en ‘met een hete aardappel in de keel’ te praten, althans op zijn werk. En Roy is van mening dat je maatschappelijk niet veel verder komt als je alleen met Indo’s omgaat en je erg Indisch gedraagt. Volgens hem komt het juist ‘door de vermenging met Nederlanders’ dat je tegenwoordig wat vaker dan vroeger Indo’s in de hogere echelons aantreft. Roys sterke loyaliteit met zijn afkomst en milieu staat hier op gespannen voet met de koloniale erfenis, waarin maatschappelijke vooruitgang wordt geassocieerd met blank en Nederlands en een lage maatschappelijke positie met gekleurd en Indisch. Een ambivalentie die niet alleen de eerste generatie kenmerkt, maar ook sommige leden van de tweede generatie, zij het in wat mindere mate.

Beide broers vinden dat zij verschillen van de generatie van hun ouders, maar niet allebei evenzeer. Ze zijn het erover eens dat Roy dichter bij de gedachten van hun ouders staat, vooral van hun vader, en dat hij terughoudender en bescheidener is en daardoor ‘Indischer’ dan Stanley. Die is, zo vinden ze, meer door zijn blanke Nederlandse vrienden beïnvloed, vooral op school, en heeft een grotere mond. Maar beiden vinden zichzelf minder onderdanig en gedwee dan de oudere generatie. Zo voelt Stanley helemaal niet meer de behoefte om zich ‘als Indische jongen’ op het werk of in militaire dienst te ‘bewijzen’, zoals zijn vader dat had. Hij vindt ‘Indisch gedrag’ op het werk juist contraproductief: ‘Dat doet je de das om, dat heb ik aan mijn vader en aan anderen gezien. Dat bescheidene, je altijd maar aan de regels houden, die trouw aan je werkgever ... Een ander doet dat ook allemaal niet.’ Toch, zo vindt hij, heeft ook hij nog wel de neiging zich op zijn werk bescheiden en wat teruggetrokken op te stellen. ‘Dat zit er misschien toch nog een beetje in.’ Tegenwoordig moet hij, als medewerker van een beveiligingsteam, af en toe verantwoordelijkheid dragen voor het management. Als hem een permanente baan op dat niveau zou worden aangeboden, zou hij die weigeren, ondanks de forse salarisverhoging die dat zou betekenen. Hij vindt dat hij de vaardigheden voor zo’n functie mist en onvoldoende in staat is zich te ‘profiëren’ op de manier die dan is ge-

boden. In die situatie zou hij, zo vreest hij, 'zichzelf heel erg tegenkomen'.

Behalve als Indisch identificeren beide broers zich als Nederlands, en de verhouding tussen beide identiteiten is enigszins precair, althans bij Roy. Deze benadrukt dat hij 'als Nederlander zijn plicht heeft gedaan'. Hiermee doelt hij op het vervullen van zijn militaire dienstplicht en ook op het feit dat hij zich altijd als een goed burger heeft gedragen (met uitzondering van de paar uitschieters als adolescent) en nooit 'zijn hand heeft opgehouden bij een instantie'. Met zijn defensieve toon wekt hij de indruk dat hij, net als zijn vader, zijn Nederlanderschap wil 'bewijzen' en er bevestiging van wil krijgen. Maar tegelijkertijd klinkt er in zijn verhalen een verre echo door van een anti-Nederlands sentiment, waarvan hij zich zeer waarschijnlijk niet bewust is. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn verwijt aan zijn broer dat deze zich als 'een Belanda' gedraagt, en ook uit wat hij blijkbaar op zijn kinderen overdraagt. Roys zoontje lacht namelijk zo nu en dan Stanleys vrouw uit omdat ze Nederlands is, en zelf was ik er getuige van dat Roy aan zijn toen zesjarige zoontje vroeg: 'Nou, wat ben je, Indo of Belanda?', met de duidelijke bedoeling dat het knaapje 'Indo' zou antwoorden. Tot ieders verbazing, en niet tot Roys vreugde, antwoordde hij echter: 'Indonesisch! Want ik ben uit de buik van mamma gekomen en die is Indonesisch!' Voor Stanley ligt het allemaal wat eenvoudiger; voor hem staan Indisch en Nederlands niet in zo'n gespannen verhouding tot elkaar. Of beter gezegd: niet meer. Af en toe nog wel in lichte mate, vooral op zijn werk. Maar in het contact met zijn kinderen en vrienden speelt het geen rol. Hij vindt dat hij niet verschilt van zijn autochtoon-Nederlandse vrienden, met wie hij zich volledig kan vereenzelvigen. 'En nu helemaal, nu ik niet meer thuis woon en gebonden ben aan bepaalde regels.' Frappant is dat Roys vrouw sterk de nadruk legt op het Indische van haar man en op diens gelijkenis met zijn vader, terwijl Stanleys vrouw nu juist de gelijkenis van haar man met zijn moeder onderstreept. Zij vindt Stanleys moeder 'minder Indisch' dan zijn vader, 'maar meer zoals mijn eigen moeder'. En zich tot haar man wendend zegt zij: 'Het is dat je er zo uitziet, maar voor mij ben jij een echte Amsterdammer.' Dit gevoel zit zo diep, dat ze soms zelfs vergeet 'hoe hij eruit ziet'. Dat bleek bijvoorbeeld toen zij ooit eens samen met hem een bijeenkomst bijwoonde en tegen hem zei: 'Moet je eens kijken, wij zijn de enige blanken hier!'

Contacten

Beide broers hebben altijd zowel Indische als Nederlandse vrienden gehad. Vroeger voelde Roy zich bij Indo's meer op zijn gemak, maar naar zijn zeggen is dit nu niet meer het geval. Hij is aan zijn Nederlandse vrienden gewend geraakt en voelt zich vertrouwd met ze. Maar hij kan zich niet, zoals zijn broer, ten volle met hen vereenzelvigen. Vroeger waren beide broers overigens veel vaker in Indisch gezelschap. Ze hadden toen nog de veelvuldige familiebijeenkomsten, die sinds hun oma's dood aanzienlijk minder vaak plaatsvinden. Ook gingen ze als kind regelmatig samen met hun ouders naar de pasar malam en naar Indische feesten waar Indische bands optraden. Tegenwoordig gebeurt dat allemaal nauwelijks meer. Ze hebben er geen tijd meer voor en er ook niet zo'n behoefte aan. Bovendien is de sfeer er tegenwoordig niet meer zo naar en is er ook veel minder aanbod. Vroeger, zo vertelt Stanley, heerste er meer saamhorigheid onder Indo's en waren er meer Indische verenigingen die regelmatig allerlei 'Indische avondjes' organiseerden. Indo's gingen vaker bij elkaar op bezoek en waren meer geneigd hun informele contacten tot Indo's te beperken, vooral tot familie en oude bekenden, 'want je zat allemaal in hetzelfde schuitje, in een vreemd land toch wel' – een constatering die bijna alle andere ondervraagden beaamen en die ook in overeenstemming is met wat in de literatuur hierover wordt opgemerkt.²

Roys huidige vriendenkring bestaat voor ongeveer de helft uit blanke Nederlanders en voor het andere deel uit Indo's. Die Indo's zijn bijna allemaal deel van een gemengd stel en vaak 'erg verholandst'. Eigenlijk vindt Roy zichzelf wat betreft Indisch-zijn uitzonderlijk voor zijn generatie: bescheidener en fanatieker. Zijn vrouw heeft voornamelijk Nederlandse en Indonesische vriendinnen, en ook enkele Indische. Zij en Roy hebben elkaar via een gemeenschappelijke vriendin leren kennen. Roys vroegere vriendinnen, uit de tijd dat hij zijn huidige vrouw nog niet kende, waren meestal blonde Nederlandse meisjes. Echt van harte verliepen die relaties van zijn kant eigenlijk nooit. Zijn voorkeur ging altijd uit naar 'licht getinte' meisjes met bruin haar. Stanleys vriendenkring bestaat grotendeels uit blanke Nederlanders, maar daarnaast heeft hij een paar Indische vrienden. Zijn beste vriend, die ook een vriend is van zijn broer, is Indisch. In tegenstelling tot zijn broer heeft Stanley zich nooit tot Indische meisjes aangetrokken ge-

voeld; hij heeft alleen maar blanke Nederlandse vriendinnen gehad.

Indonesië en Indonesiërs

De kennismaking met Indonesië heeft heel verschillend op beide broers uitgewerkt. Stanley vond het wel een interessante ervaring, die uiteenlopende gevoelens bij hem opriep maar zijn gevoel van Indisch-zijn niet versterkte. Weliswaar deed het hem wel iets om in gezelschap van zijn ouders, broer en andere familieleden het land te zien waar zijn ouders zijn opgegroeid en zich een idee te vormen over hun vroegere leven daar. Het kwam hem voor alsof hij er al eens eerder was geweest. Dat komt, vertelt hij, door alle verhalen die hij altijd te horen heeft gekregen en de vele foto's die hij onder ogen heeft gehad. Maar de wijze waarop de 'tante' bij wie ze logeerden (een nicht van zijn moeder) het huispersoneel bejegende, was voor hem een steen des aanstoets. Zo had zij de vrouwelijke bedienden opdracht gegeven 's nachts op te blijven tot hij thuiskwam (en dat was soms pas om een uur of vier in de morgen) als hij in Jakarta naar de discotheek was gegaan, voor het geval hij dan nog iets zou willen eten of drinken. Hij vond dat helemaal niet nodig en vond het afschuwelijk om hen van hun nachtrust te beroven. Gelukkig stopte zijn moeder die – heel laag gesalarieerde – vrouwen af en toe wat geld toe. Stiekem, want haar nicht mocht dat onder geen beding te weten komen. Zelf wilde Stanley de chauffeur ('die gozer') een keer in de stad fêteren. De man was dit duidelijk niet gewend en was erg verlegen onder de situatie. Hij wou in de auto op Stanley blijven wachten, want 'hij kende zijn plaats'. Uiteindelijk kocht Stanley maar *kretek*-sigaretten voor hem, die de man verborgen moest houden voor Stanleys tante. Verder beschrijft Stanley zijn indrukken van de mensen daar als: 'Sloom, verlegen, een slap handje.' Op een gegeven moment had hij het wel gezien, hij had genoeg gekregen van de mentaliteit en ook van de hitte. Hij verlangde naar 'de kou en de oostenwind', en zegt zich 'meer op een Jordaan-festival thuis te voelen dan daar'. Hij wil er ooit nog weleens heen, samen met zijn gezin, als zijn kinderen wat groter zijn en als ze dat ook willen. Maar wat hem betreft kan het daarbij blijven.

Voor Roy ligt dit allemaal heel anders. Hij is erg onder de indruk geraakt van het land, waar hij inmiddels al vier keer is geweest. Ook hij had bij zijn eerste bezoek de sensatie het land al te

kennen en van meet af aan ging hij er, in tegenstelling tot zijn broer, graag wat eten bij de eetstalletjes (*waroengs*), naar Indonesisch gebruik met zijn handen, en met de mensen praten. Hij voelde er zich thuis. Bovendien heeft zijn kennismaking met het land hem meer bewust gemaakt van bepaalde Indische gewoonten en gedragingen, waarover hij nooit eerder had nagedacht. Hij kwam tot het besef dat die gewoonten eigenlijk Indonesisch waren en kreeg de behoefte om daarover meer aan de weet te komen. Zo is hij na zijn eerste reis (die tevens zijn huwelijksreis was) een cursus Bahassa Indonesia gaan volgen en veel over de geschiedenis gaan lezen.

Vooraf bij Stanley heeft de kennismaking met Indonesië heftige gevoelens opgeroepen over de maatschappelijke verhoudingen in het vroegere Indië en het hedendaagse Indonesië. Hij was erg emotioneerd toen hij ontdekte hoe lankmoedig de Indonesiërs tegenover het koloniale verleden stonden, en vond het moeilijk te accepteren dat aan de ene kant zijn tante erg rijk was en aan de andere kant een nicht van vaderszijde juist heel arm. Die nicht wilde in de jaren '50 van de vorige eeuw, in het voetspoor van veel van haar familieleden, naar Nederland vertrekken, maar dat bleek onmogelijk omdat ze Indonesische was en dus de Europese status niet bezat. 'Moet je je voorstellen! Daar op die kade ... zij zag haar familieleden verdwijnen maar kon zelf niet mee! Ja, nu is het een dag met het vliegtuig, maar toen was het drie of vier weken op de boot en zag je elkaar nooit meer. Dan was het weg! Stel je toch eens voor dat mijn nicht Marijke, mijn volle nicht, die een Nederlandse moeder heeft en een Indische vader, een andere status krijgt dan ik! Ik kan me dat godverdomme niet voorstellen!' Sindsdien vraagt Stanley zich regelmatig af: hoe moet onze niet-Europese familie zich gevoeld hebben tegenover de familieleden die wél een Europese status hadden? 'Ze waren goed genoeg om je bescherming te mogen bieden tijdens de oorlog en de Bersiap. En daarna ga je lekker naar Nederland en laat je ze stikken!' Hij refereert hierbij aan iets wat hij van zijn vader en een oom heeft gehoord: dat hun inheemse familieleden de Europese familie (onder wie Stanleys vader, familieleden van vaderszijde en Stanleys grootvader van moederszijde) tijdens de Bersiap in bescherming namen tegen pemoeda's die hen bedreigden. Stanley kan er niet goed bij dat zijn vader zich hierover zo op de vlakte houdt en het laat bij 'het was niet anders' en 'wij waren Nederlanders'.

Met zijn empathie neemt Stanley een uitzonderingspositie in; geen van de andere ondervraagde tweede- en derdegeneratieleden heb ik zich in dezelfde geest horen uitlaten over familieleden die in de koloniale tijd de status van Inlander bezaten. De vraag is of dit aan onwetendheid moet worden toegeschreven of veeleer aan de neiging voorbij te gaan aan het beladen verleden.³

Stanley is er verbaasd over dat de Indonesiërs geen wrok tegen Nederlanders koesteren, ook niet tegen Indo's. 'Dat vind ik knap van de Indonesiërs. Want in hun plaats zou ik de Nederlanders haten. En die Indo's, die zou ik nog veel meer haten, want die Indo heeft voor de helft mijn bloed en die voelt zich blank, terwijl hij ook spleetogen en een platte neus heeft. Wat verbeeld jij je wel niet, kapsoneslijder? Dát zou ik in hun plaats denken!'

Roy heeft wel gesprekken met zijn Indonesische schoonouders gehad over de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs. Dat vond hij moeilijk, omdat Indonesiërs toentertijd, vanuit het perspectief van zijn eigen familie, tot het vijandige kamp behoorden. Roys beide grootvaders hebben aan de politionele acties van de Nederlanders deelgenomen, terwijl zijn schoonvader in diezelfde tijd aan Indonesische zijde streed. Tot botsingen tussen Roy en zijn schoonfamilie heeft dit nooit geleid, maar wel tot geintjes, die Roy echter enigszins misplaatst vindt. Zo zegt de familie van zijn vrouw wel tegen hem: 'Als wij niet hadden gewonnen, dan was jij niet hier geweest!'

Een ander gevoelig punt is dat Roys islamitische schoonouders graag hadden gezien dat Roy zich tot de islam had bekeerd. Dat heeft hij echter standvastig geweigerd, omdat hij het 'hypocriet' zou vinden om 'alleen om de familie een plezier te doen' moslim te worden. Hij vindt dat je, als je dat zou doen, het geloof ook na de huwelijksvoltrekking moet voortzetten. Roys vrouw, die niet belijdend is, had geen moeite met zijn weigering. Wel zijn ze om haar familie in Indonesië tegemoet te komen 'op zijn Indonesisch' getrouwd. Dat wil zeggen: in traditionele klederdracht.

In het algemeen is de houding van de tweede generatie tegenover Indonesiërs veranderd vergeleken met die van eerstegeneratieleden. Maar ook deze laatsten zijn soms in de loop van de tijd anders over Indonesiërs gaan denken, en dit geldt zeker voor de beide ouders van Roy en Stanley. Hun vader vindt het nu onterecht dat hij indertijd, zoals de overgrote meerderheid van zijn Europese generatiegenoten in Indië, op de inheemse bevolking neerkeek. Hij is van mening dat zij destijds 'geïndoctrineerd' wa-

ren. Toch heeft hij er kennelijk moeite mee te zeggen dat zijn moeder en schoonmoeder oorspronkelijk niet de Europese status bezaten. Dat blijkt pas als Stanley onomwonden verklaart: ‘Mijn beide grootmoeders waren inheemse vrouwen. Het Europese bloed is via mijn grootvaders binnengekomen.’

Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld

Zowel Roy als Stanley vindt het belangrijk dat hun kinderen iets weten over hun Indische achtergrond. Voor een belangrijk deel gaat dat eigenlijk vanzelf en ‘zeker niet planmatig’, zoals Stanley zegt. Hij wijst op het veelvuldige contact van zijn kinderen met zijn ouders, waardoor zij automatisch een Indische sfeer proeven en kennismaken met Indische gewoonten. Als voorbeeld noemt hij het Indische eten dat zijn moeder regelmatig voor hen bereidt en de Indische woordjes die zij van zijn beide ouders te horen krijgen, waarvan ze dan willen weten wat die betekenen. ‘Eigenlijk ligt de interesse bij henzelf en hoeven wij er weinig aan toe te voegen’, zo verklaart hij. Roy laat zich in dezelfde geest uit: ‘Het is een soort automatisme, het gaat vanzelf.’ Zijn kinderen nodigen heel makkelijk andere kinderen uit om bij ze te komen spelen en eten, wat Roy heel Indisch vindt. ‘Dat is ze nooit zo verteld, maar ze maken dat van ons mee en dat nemen ze dan over.’ Omdat Roys vrouw Indonesisch is vraag ik hem of de wijze waarop zij hun kinderen opvoeden hoofdzakelijk Indonesisch is, of ook Indisch en Nederlands? Roy meent dat het ‘iets tussen Indisch en Nederlands in’ is, want zo ziet hij zijn vrouw. Zij woont al sinds haar zevende in Nederland en daarvoor woonde ze in China. (Dat had te maken met haar vaders werk.) Ook zij meent dat ze al te lang in Nederland woont om nog echt Indonesisch te kunnen zijn, al heeft ze, als dochter van twee Indonesische ouders, wel Indonesische invloeden ondergaan. Het specifiek Indische heeft zij pas leren kennen na haar kennismaking met Roy en diens familie; daarvoor kende ze dat niet. In haar gevoel lopen het Indonesische, Indische en Nederlandse in elkaar over; ze vindt het heel moeilijk om het van elkaar te scheiden. In ieder geval zijn hun kinderen gewend aan bepaalde Indische gebruiksvoorwerpen thuis, zoals de botol tjèbok, en ook aan Indisch eten en Indische eetgewoonten (eten met lepel en vork, saté direct van het stokje eten en er niet eerst afschuiven). En vanzelfsprekend ondergaan

ook zij Indische invloeden van hun grootouders van vaderszijde, die ze heel vaak zien.

Als groot verschil met hun eigen opvoeding noemen beide broers het feit dat zij hun kinderen veel vaker uitleg geven als zij hun iets verbieden en het waarderen als hun kinderen hun mening uiten. Dit komt, zo menen ze, doordat zij ‘met hun tijd zijn meegegaan’ en zich het idee hebben eigen gemaakt dat het niet brutaal of onbeleefd hoeft te zijn als je je mening uit en ergens tegenin gaat. Het resultaat hiervan is niet uitgebleven: vooral Roy vindt dat zijn kinderen veel mondiger zijn geworden dan hij vroeger was, en veel minder geneigd om op alles ‘ja en amen’ te zeggen. Daarom vindt hij zijn kinderen ‘minder Indisch’ dan zichzelf, en zichzelf vindt hij weer minder Indisch dan zijn ouders. Ook slaat Stanley zijn kinderen niet, terwijl hij vroeger zelf wel werd geslagen. Hij heeft weliswaar alleen dochters, maar ook als hij een zoon had gehad, zou hij hem niet slaan. Roy daarentegen slaat zijn zoon wél en zijn vader roept hem zelfs weleens tot de orde als hij naar diens oordeel te driftig optreedt. De pogingen die Roy vooral vroeger ondernam om zijn zoon een militaristische houding aan te kweken door hem bijvoorbeeld ‘in de houding’ te laten staan, blijken averechts te hebben uitgewerkt: het hele militaire gedoe van zijn vader is de jongen gaan tegenstaan.

Beide broers zijn ervan overtuigd dat zij ook onbewust iets Indisch aan hun kinderen meegeven, en dat ligt inderdaad voor de hand. Beiden hebben immers de Indische erfenis die zij van huis uit hebben meegekregen diep verinnerlijkt en dragen hierdoor een Indische bagage met zich mee, voor een belangrijk deel onderhuids en impliciet. Maar hoe bepaal je nu of je kinderen wel of niet ‘iets Indisch’ hebben overgenomen? Dat blijkt niet eenvoudig te zijn. Stanley vertelt dat zijn vrouw en hij hun oudste dochter erg rustig en bescheiden vinden, geneigd om haar beurt af te wachten. Stanleys vrouw is van mening dat dit ‘gewoon haar karakter’ is en dat het niets met haar Indische afkomst te maken heeft. Maar Stanley aarzelt: misschien is er hierbij tóch sprake van een Indische invloed? Dit dilemma – aard of afkomst, of allebei – valt bij vrijwel alle ondervraagden te beluisteren als zij het erover hebben hoe zij persoonlijke eigenschappen of gedragingen moeten duiden. Vaak weten ze niet zeker of die typisch Indisch zijn of veeleer typisch voor de persoon.

Over de toekomst van Indische Nederlanders als groep maken beide broers zich weinig illusies. Beiden hebben het over een ‘uitstervend ras’, vanwege de toegenomen gemengde huwelijken die zij onvermijdelijk achten. Ze zijn er vast van overtuigd dat de Indische cultuur teloorgaat met het uitsterven van degenen die zij als de dragers van het Indisch-culturele erfgoed bij uitstek zien: de eerste generatie, de mensen dus die zijn opgegroeid in het koloniale Indië. Die Indische cultuur kunnen zij overigens niet goed nader omschrijven. De teloorgang stemt hen beiden droevig, maar ze zien geen mogelijkheden om het tij te keren. Dat zou, aldus Roy, alleen kunnen als er ‘etnische zuiveringen’ zouden worden uitgevoerd en gemengde huwelijken verboden zouden worden. Daar is hij beslist geen voorstander van. En een eventueel voortbestaan van een Indische cultuur in een andere vorm dan die welke hun bekend is – dat zegt ze niets.

2.2 ‘Ik ben Nederlander met een sausje’

Achtergrond

Tineke is in 1940 in Indië geboren uit twee Indische ouders. In 1946 is zij, vijf jaar oud, samen met haar moeder en drie jaar oudere zus naar Nederland vertrokken. Zij kent Indië bijna alleen vanuit een Japans interneringskamp op Sumatra. Toen ze zestien maanden was, werd ze samen met haar moeder, zus en kleine broertje gevangen gezet. Dat zou ruim drie jaar duren. Ze waren zwaar ondervoed. Tineke en haar moeder kwamen ‘helemaal opgezeten van de oedeem’ uit hun gevangenschap en haar zus als ‘een wandelend skeletje’. Bovendien was de familie totaal berooid, terwijl ze daarvoor in goeden doen waren geweest. En kort nadat zij waren vrijgekomen overleed Tinekes broertje, vier jaar oud.

Tineke ziet er nauwelijks Indisch uit met haar helblauwe ogen en lichte huid, en gewoonlijk wordt zij dan ook niet als Indisch herkend. Ze stamt uit een milieu van Indische bestuursambtenaren. Zowel haar vader als haar grootvader van vaderszijde, beiden in Indië geboren ‘Indische jongens’, studeerde in Nederland, in Leiden, indologie. Daarna traden ze in dienst van het Binnenlands Bestuur in Indië. Beiden hebben het er tot de rang van assistent-resident gebracht.⁴ Tinekes vader zat nog midden in de opbouw van zijn carrière toen de oorlog uitbrak. Door de oorlog en de

daaropvolgende Indonesische onafhankelijkheidsstrijd stagneerde zijn carrière in Indië. Ook in Nederland maakte hij geen verdere promotie, want hij kreeg er geen werk waar hij zijn ambities kon waarmaken. Al deze gebeurtenissen, gevoegd bij zijn overtuiging dat het de Nederlandse overheid allemaal onverschillig liet, hebben een diepe frustratie en een gevoel van grote miskennis bij Tinekes vader teweeggebracht. Die gevoelens hebben hem voor de rest van zijn leven getekend. Tineke is hierdoor beïnvloed en ze praat er erg emotioneel over.

Tinekes familie hechtte van oudsher veel belang aan contact met Nederland, zoals dat in het algemeen gold voor de ‘betere kringen’ in Indië (Bosma e.a. 2006: 30). De kinderen werden zo mogelijk naar Nederland gestuurd voor studie en om een gezin te stichten. Daarna gingen ze weer terug naar Indië om er bij het Binnenlands Bestuur of elders te gaan werken. Vanwege die nauwe verbondenheid met het moederland ziet Tineke haar familie niet zo zeer als ‘echte’ Indische Nederlanders of als migranten, maar veeleer als Nederlanders die tijdelijk in Indië verbleven. Haar ‘volbloed’ Indonesische voormoeders van zowel vaders- als moederszijde bevinden zich enige generaties terug in de stamboom en zij komen nauwelijks ter sprake als Tineke over haar familiegeschiedenis vertelt. Het feit dat je een eind in de stamboom terug moet gaan om die voormoeders te vinden is hiervan wellicht niet de voornaamste reden, omdat andere voorouders, even ver weg in de genealogie, wél ter sprake komen. Maar die voorouders behoorden tot de Franse adel. Weliswaar is die kant van Tinekes familiegeschiedenis veel beter gedocumenteerd dan de Indonesische, maar mogelijk gaat het hierbij ook om het veel voorkomende fenomeen de Indonesische voormoeder uit het bewustzijn te verbannen. Een neef van Tineke, zoon van haar zus, zegt hierover: ‘Mijn familieleden van moederszijde gaan absoluut niet praten over hun Indische afkomst. Misschien verhullen zij hem wel.’ Deze kant van haar afkomst maakt dan ook geen onderdeel uit van Tinekes identificatie; zij beschouwt zichzelf vóór alles als Nederlandse.

Tineke voelt zich echter niet Nederlands-zonder-meer. ‘Mijn familie heeft van generatie op generatie in Indië geleefd en gewoond, en daar krijg je tóch iets van mee. Ik vind mezelf Nederlands, maar ik heb toch ook iets anders.’ Wat dat ‘andere’ is kan zij moeilijk onder woorden brengen, maar het heeft te maken met

bepaald gedrag en een bepaalde houding. Als voorbeeld noemt ze ‘gastvrijheid op Indische wijze’, dat wil zeggen een zekere souplesse als het erom gaat om mensen bij je te laten eten of slapen, ook als dit niet van tevoren is afgesproken. Het is ook een wat kosmopolitischer en ‘minder kneuterige’ instelling. Het is echter bovenal ‘een gevoel’ – een gevoel dat soms bij haar opkomt in gezelschap van autochtone Nederlanders zonder Indische achtergrond, zoals haar vriendinnen. Het treft haar dan dat de sfeer en de omgang met elkaar zo anders zijn dan bij mensen die wél een Indische achtergrond hebben. Dat ‘andere’ maakt dat Tineke zichzelf niet definieert als Nederlander zonder meer, maar als ‘Nederlander met een Indische achtergrond’ of als ‘Nederlander met een sausje’ – een Indisch sausje wel te verstaan.

Tinekes ouders zijn kort nadat zij uit het Jappenkamp waren teruggekeerd gescheiden. Haar vader is toen nog enige tijd in Indonesië gebleven, maar Tineke en haar moeder en zus zijn, zodra dat mogelijk was, naar Nederland vertrokken. Nederland was niet nieuw voor Tinekes moeder, die geboren is uit een ‘puur Hollandse’ vader die als beroepsmilitair bij het KNIL diende en een moeder die een ‘Indisch meisje’ was. Als klein meisje was Tinekes moeder samen met haar ouders al eens een half jaar op verlof in Nederland geweest. Ze is hier toen ook naar school gegaan. En verder had zij er vanaf ongeveer haar twaalfde tot haar tweeëntwintigste gewoond, toen ze op de hbs zat. Ze ging weer terug naar Indië vanwege haar huwelijk met Tinekes vader, die ze in een brideclub in Den Haag had ontmoet.

Tinekes vader is geboren uit een Indische vader die ook bestuursambtenaar was en een moeder die een ‘mix’ had van voornamelijk Duits en Nederlands maar ook wat Indisch bloed. Hij verbleef destijds vanwege zijn studie in Leiden. Na zijn afstuderen ging hij weer terug naar Indië om er in dienst te treden bij het Binnenlands Bestuur en Tinekes moeder volgde hem als zijn vrouw. Zij heeft zich, in tegenstelling tot Tinekes vader, nooit echt thuis gevoeld in Indië. Ze beschouwt zichzelf weliswaar als iemand met ‘Indische sympathieën’, maar ze vindt zichzelf ‘geen echte Indische’ omdat ze zich ‘in haar denken’ altijd veeleer Nederlands heeft gevoeld. In Indië behoorde ze, zo vertelt ze, tot de sociale klasse van ‘Nederlanders met topfuncties, die driehonderd jaar lang het land bestierd hebben’ en die zich in hun gedrag en levenswijze onderscheidten van ‘echte’ Indische Nederlanders.

Zo denken Tineke en haar hele verdere familie er ook over. De zoon van Tinekes zus bijvoorbeeld typeert zijn oma aldus: 'Ze was niet zozeer Indisch, maar eerder koloniaal.' Toen Tinekes moeder zich aan het eind van haar leven in een Indisch bejaarden-tehuis vestigde, ervoer zij dat ze door medebewoners (die ze 'veel Indischer' vond dan zichzelf) goedmoedig-spottend 'de totok' werd genoemd. Eigenlijk verbaasde haar dit niet, omdat zij zo vaak typisch Indische uitdrukkingen en gebruiken die voor hen heel gewoon waren, niet bleek te kennen. En hoewel ze het oppervlakkige verkeer met Indische mensen altijd heel gezellig had gevonden en daarom haar zinnen op een Indisch bejaardentehuis had gezet, bewaarde ze altijd wel enige afstand tot haar medebewoners. Ook Tineke benadrukt de geringe kennis van haar moeder én van haarzelf als het gaat om 'typische Indische' zaken: 'Al die rituelen, selamatans, kruiden of edelstenen, het is mij allemaal vreemd.'

Spoedig na aankomst in Nederland in 1946 is Tinekes moeder hertrouwd met een autochtoon-Nederlandse man, van wie zij een jaar later een dochter kreeg. Deze man had enige tijd in Indië gewoond en was tijdens de Tweede Wereldoorlog dwangarbeider aan de beruchte Birmaspoorweg geweest. In dit gezin, bestaande uit haar moeder, stiefvader, zus en halfzus, is Tineke opgegroeid.

Opvoeding en jeugd

Aan haar kamptijd bewaart Tineke niet veel meer dan wat flarden van herinneringen; de meeste dingen weet ze alleen van horen zeggen. Een paar beelden zijn haar echter bijgebleven. Haar moeder, een touw om haar middel, met aan de ene kant Tinekes zusje en aan de andere kant Tineke zelf, vastgebonden aan dat touw. Op haar arm droeg Tinekes moeder het kleine, altijd zieke broertje, dat was geboren in de gevangenis waar zij verbleven voordat zij naar het kamp werden overgeplaatst. Achter haar aan sleepte een matras, ook vastgemaakt aan het touw. Een ander beeld is de planken vloer in het kamp waarop ze moesten slapen (de matras was hun al gauw ontnomen), en tegenover hen in die ruimte ook weer een moeder met kinderen, 'een héél erg Indisch vrouwtje', die haar dochtertje als ze stout was voor straf *tjabé rawit* om haar mond smeerde. De appels, waarbij haar moeder hun toesiste: 'Buigen! Buigen! Buigen!' Haar broertje, kort na de kamptijd overleden aan hersenvliesontsteking en het gebrek aan medicijnen.

Tinekes moeder met het lijkstijl op een truck, op weg naar de begraafplaats, geflankeerd door *Gurkha's* met hun geweer in de aanslag. Hun terugkeer naar huis, dat kort daarna door Indoneziërs werd leeggeroofd, daarbij geholpen door het huispersoneel, zo vermoedt althans Tinekes moeder. De roof vond plaats terwijl Tineke en haar zus lagen te slapen en haar ouders op de veranda zaten. Waarschijnlijk waren ze bedwelmd, want Tinekes ouders hebben niets gemerkt en hun beide dochters bleven slapen terwijl de lakens van hen werden afgetrokken en het huisraad uit hun kamer werd weggehaald. Achteraf brengt Tinekes moeder enig begrip op voor deze diefstal: 'Die mensen waren zó arm!' Omdat het in hun woonplaats te gevaarlijk werd, zijn ze kort daarop door de Engelsen naar veiliger gebied gebracht. En daar kregen Tineke en haar zus van een Indische vrouw voor het eerst van hun leven *kwee semprongs*, een soort koekjes. Een hemelse traktatie na alle ontberingen!

Na aankomst in Nederland trokken Tineke, haar moeder en zus in bij familie in het zuiden des lands, 'zo'n keurig, stijf Hollands gezin'. Daar werden Tineke en haar zus al gauw 'de risee' van de buurt, want zij waren 'verwilderde kampkinderen' die dingen deden die *not done* waren, zoals in bomen en op schuurtjes klimmen, overal hun schoenen uitschoppen en hurkend op straat plassen. Ook later, in een contractpension in Amsterdam en vervolgens in huis bij de moeder van hun stiefvader, hadden ze vaak moeite zich in het gareel te voegen. Tinekes zus werd op school uitgelachen omdat ze er zo 'uitgepieterd' uitzag en Tineke ging eens, in de strenge winter van 1947, brullend op straat zitten, omdat ze niet meer verder wilde vanwege de hevige kou. Oorspronkelijk was het plan om Tineke en haar zus voor enige tijd naar Zwitserland te sturen om eens goed aan te sterken, want beiden waren ernstig ondervoed. Maar Tineke 'blèrde de hele boel bij elkaar' toen ze van dit voornemen hoorde, want ze kon absoluut niet buiten haar moeder, op wie zij volkomen aangewezen was geweest in het kamp en die 'haar álles' was geworden. Tinekes moeder besloot toen van het plan af te zien en haar dochter in plaats daarvan naar een boerenfamilie in Nederland te sturen, verwanten van haar tweede echtgenoot. Maar ook dat viel niet in goede aarde bij Tineke; ze verdroeg eenvoudig geen breuk met haar moeder. Intussen zat ze ook zwaar in haar maag met de echtscheiding van haar ouders, die zich had voltrokken in een tijd dat echtscheidingen

gen minder gebruikelijk waren dan tegenwoordig. Ze bewaart geen bewuste herinneringen aan haar vader in Indië, maar schaamde zich over diens afwezigheid in het gezin in Nederland, en vertelde wilde fantasieverhalen over hem aan haar vriendinnen op school. Pas op haar veertiende ontmoette ze haar vader weer, nadat ook deze naar Nederland was gekomen, inmiddels hertrouwd. Vanaf toen kreeg zij weer regelmatig contact met hem, maar erg soepel verliep dit niet. Haar beide ouders maakten veelvuldig ruzie. Tinekes moeder vond dat haar ex-man te weinig voor hun kinderen betaalde, en hij op zijn beurt wond zich erg op over het feit dat zijn ex-echtgenote hun kinderen de naam van haar tweede echtgenoot had laten aannemen. Tot overmaat van ramp was Tinekes vader hertrouwd met een vrouw die Tineke en haar zus niet goed gezind was.

Tineke werd voornamelijk door haar moeder opgevoed; haar stiefvader speelde hierbij geen rol van betekenis. Tinekes moeder liet haar kinderen binnen bepaalde grenzen tamelijk vrij, maar legde wel de nadruk op het belang van goed je best doen op school. Tineke had altijd het gevoel dat haar moeder erg in beslag werd genomen door haar verdriet om het verlies van haar zoontje en door haar veeleisende tweede echtgenoot en hun kleine dochtertje. Door dit alles had ze weinig oog voor Tineke en haar zus. Over het kampverleden spraken ze nooit, behalve één keer, toen Tineke een jaar of twaalf was. Dat was nadat Tineke haar moeder had gevraagd te vertellen wat er precies was gebeurd. Haar moeder had geantwoord dat ze dat één keer zou doen. Tineke: 'Mijn moeder was er heel kort over, op een haast strenge manier. Ik voelde heel goed aan dat ik er haar daarna nooit meer iets over zou kunnen vragen. Ik merkte dat het haar vreselijke pijn deed, het kostte haar echt heel erg veel moeite. Wat ze vertelde was gewoon een soort reisverslag. Alleen feiten. Zo van: "We zaten eerst daar en daar in de *boei*, en toen werden we overgeplaatst naar het kamp daar en daar." En wat ze dan over het kamp vertelde, dat wist je eigenlijk al. Ook over mijn broertje, die constant ziek was en die ze die hele kamptijd heeft doorgesleurd en die toen doodging, daar was ze heel zakelijk over.' Daarna bleek het onderwerp inderdaad onbespreekbaar. De ontoegankelijke houding die Tinekes moeder bij elk gevoelig onderwerp aannam werd nog verergerd toen zij in 1970 ook haar dochter uit haar tweede huwelijk verloor als gevolg van een verkeersongeval. Het heeft een blijvende afstand tussen haar en Tineke geschapen: 'Mijn moeder

liet mij niet toe. Had ze nu maar wél gepraat, dan had ik haar beter leren kennen. Maar ze was múrw geslagen.’

Toen hun vader eenmaal in Nederland was gesetteld, brachten Tineke en haar zus meestal hun vakanties bij hem en zijn nieuwe gezin door (uit zijn tweede huwelijk was inmiddels een kind geboren). Geleidelijk kreeg Tineke een en ander van hem te horen over de oorlogstijd en de tijd erna, die grotendeels in het teken stond van zijn statusdaling in Nederland. Zo hoorde ze hoe verbit-terd hij was over het soort baan dat hij als voormalig bestuursamb-tenaar aangeboden had gekregen bij het Ministerie van Binnen-landse Zaken. Die baan was weliswaar speciaal voor hem gecreëerd, maar hij was volgens hem ver beneden zijn niveau. Hij voelde zich hierdoor onheus bejegend door de Nederlandse overheid. Als loyaal werknemer was hij gerechtigd een claim op de overheid te leggen, zo vond hij, maar die liet het in zijn gevoel ernstig afweten. Na enige jaren op het ministerie te hebben ge-werkt, kon hij vanwege zijn tropenjaren met vervroegd pensioen. Financieel kon hij zich dat echter niet veroorloven. Hij heeft toen een baan bij een bank moeten accepteren die ook niet in overeen-stemming was met zijn niveau en ambities. Deze hele gang van zaken heeft een diepe wond veroorzaakt bij Tinekes vader, die nooit is genezen. Aanvankelijk zeiden de verhalen over de status-daling van haar vader Tineke niet zoveel, maar zijn verbittering en onderhuidse woede drongen wel tot haar door, en die wekten haar medelijden op. Hij uitte zich wisselend verongelijkt en gekwetst, nooit openlijk agressief, maar zijn frustratie was overduidelijk. Overigens vertelde Tinekes moeder dat hij zich ook in Indië, al vóór de oorlog, regelmatig onheus bejegend voelde in zijn werk en daarover klaagde.

Het contact tussen Tineke en haar vader, in het begin wat stroef, werd geleidelijk beter. Naarmate ze ouder werd, ging ze zich meer verdiepen in het Indische verleden, vooral in wat haar ouders was overkomen. Ze besepte steeds meer dat de Japanse be-zetters belangrijke levensjaren van haar ouders hadden ‘gestolen’. Ook groeide haar verontwaardiging over de wijze waarop haar ouders en hun generatiegenoten uit Indië in Nederland waren ontvangen. ‘Ze zijn ijskoud ontvangen door de Nederlandse overheid. Of ontvangen ... zo kan je het eigenlijk niet eens noemen. De boodschap was: zoeken jullie het maar uit! Regel alles zelf maar! En dát als je zo berooid terugkomt! Dat je dan eigenlijk niet

welkom bent, want je wás niet echt welkom in Nederland.’ Tineke is, zoals alle andere ondervraagden, niet op de hoogte van de voorzieningen die de Nederlandse overheid destijds voor de opvang van de immigranten uit Indonesië heeft getroffen, zoals de beschikbaarstelling (in een tijd van grote woningnood) van vijf procent van de nieuwbouwwoningen. Het gevoel dat de Nederlandse overheid het in alle opzichten heeft laten afweten overheerst, niet alleen bij Tineke en haar familieleden maar bij heel veel andere Indische Nederlanders.⁵ Voor Tinekes vader betekende het dan ook heel erg veel toen koningin Beatrix voor het eerst aanwezig was bij de jaarlijkse herdenking bij het Indisch monument in Den Haag in de jaren ’90 van de vorige eeuw. Dit was voor hem een teken van erkenning (‘eindelijk!’) van het feit dat Indische mensen ook geleden hebben in de oorlog.

Intussen normaliseerde het leven natuurlijk ook. Tineke en haar zus gingen naar de lagere school en daarna naar de mms, waar ze een leuke tijd hadden. Ze kregen vrienden en vriendinnen. De sfeer thuis was in zoverre Indisch dat ze ‘met horden vrienden’ thuis konden komen die altijd konden blijven eten, ook als dat niet van tevoren was afgesproken. ‘Het leek wel of mijn moeders pannen van elastiek waren.’ De opvoeding die ze heeft genoten karakteriseert Tineke als ‘eigenlijk erg Hollands’, met uitzondering dan van de gastvrijheid en die ‘makkelijke en soepele houding’ van haar moeder – iets wat Tineke nooit meemaakte als zij bij haar vriendinnen kwam. Maar voor het overige ging het thuis ‘erg Hollands’ toe. Er waren geen grootse, wekelijks terugkerende *koempoelans* zoals die in de familie van Roy en Stanley en van veel andere tweedegeneratieleden gebruikelijk waren. Ze aten overwegend Nederlands, maar op hoogtijdagen kookte Tinekes moeder Indisch. Een hoop gezelligheid vond Tineke bij haar oma (moeders moeder), van wie ze veel verhalen over Indië te horen kreeg, ‘alleen de leuke natuurlijk, want over het andere praat je niet’. Die gezelligheid werd weliswaar gedwarsboomd door de minder goede verstandhouding tussen Tinekes oma en haar dochter (Tinekes moeder), maar ‘als kleinkind had je een geweldige oma aan haar’. De sfeer in huis werd echter het meest getekend door niet-geuit, maar wel heel voelbaar verdriet.

Identificatie en contacten

Toen Tineke opgroeide, waren het niet zozeer haar Indische afkomst en verleden die haar bezighielden, maar het feit dat haar ouders waren gescheiden. Indisch-zijn speelde eigenlijk helemaal geen rol voor haar, ook al omdat het thuis nauwelijks gespreksonderwerp was en ze er niet Indisch uitzag. Niemand vroeg haar 'waar ze vandaan kwam' of gaf haar het gevoel dat ze 'anders' was. Pas geleidelijk aan begon ze te beseffen dat ze een Indische achtergrond had en dat besef nam twee vormen aan. In de eerste plaats de al genoemde verontwaardiging over wat haar ouders was overkomen, zowel in Indië als in Nederland. In de tweede plaats haar gevoel enigszins anders te zijn dan de doorsnee Nederlander.

Hoewel Tinekes beide ouders inmiddels zijn overleden, grijpt het gebrek aan erkenning, dat hun naar Tinekes mening ten deel viel, haar tot op de dag van vandaag hevig aan. Ze vindt dat haar ouders en de hele Indische generatie waarvan zij deel uitmaakten onrecht is aangedaan, door het uitblijven van officiële erkenning, zowel van hun misère onder de Japanse bezetting als van het goede dat ze in koloniaal Indië tot stand hebben gebracht. In de loop der jaren ontstond er altijd veel commotie bij haar en haar familie als Indische Nederlanders in het nieuws kwamen, vooral als Sjoerd Lapré van zich liet horen, destijds voorzitter van de Stichting Japanse Ereschulden. Lapré beijverde zich in de jaren '90 van de vorige eeuw om de Japanse regering schuld te laten erkennen voor hun daden in de Tweede Wereldoorlog. Ook bepleitte hij compensatie aan Nederlandse slachtoffers voor het leed dat zij hadden ondergaan. Dat appel sprak Tineke en haar familie bijzonder aan. In toenemende mate ging Tineke zich ergeren aan kritiek op de rol van Nederlanders in Indië. Die kritiek barstte vanaf het eind van de jaren '60 van de vorige eeuw in volle hevigheid los, na de onthullingen van de voormalige militair Hueting over 'excessen' die Nederlandse militairen in Indonesië hadden bedreven (Van Doorn 1995; Schumacher 1996). Tineke vond dat er in de media een erg eenzijdige voorstelling van zaken werd gegeven, als zou het in Nederlands-Indië uitsluitend om Nederlandse slechteriken zijn gegaan, met voorbijgaan van wat Nederlanders er destijds aan goeds hebben verricht. Ze beschouwt dit als een regelrechte miskennis van de rol die haar ouders en andere Nederlanders in Indië hebben gespeeld. Wat haar vooral boos maakt, zijn kritische uitlatingen van Nederlanders die zelf nooit in

Indië zijn geweest en die weinig heel laten van de Nederlandse aanwezigheid daar. 'Als je dan hoort wat die Nederlanders volgens die lui daar allemaal hebben uitgevreten, hoe verschrikkelijk ze zijn geweest, en niet alleen in de politionele acties, maar eigenlijk driehonderd jaar lang. Daar praten ze dan over, snótapen, zo van: dan zaten de bediendes op hun hurken en die mochten niet staan! Dát soort dingen. Dan denk ik: je moet het wel in zijn tijd plaatsen! Maar dat gemák waarmee ze daarover spreken en alles maar veroordelen, daar érg erger ik me aan. Die weg-met-ons Nederlanders, die alleen maar vertellen: wij zijn slecht, slecht, slecht. Verdorie! Als je toch ziet wat er allemaal is gebeurd! Natuurlijk zijn er allerlei fouten gemaakt, maar van beide kanten. Ik word er bóós over dat Nederlanders daar gewoon vermálen werden, in de Japentijd en ook daarna. Mensen die part noch deel hadden aan wat er voor erge dingen zijn gebeurd. Onschuldige mensen, ook onschuldige Indonesiërs. Schándelijk gewoonweg! Maar dát wordt dus genegeerd! De nadruk wordt erop gelegd dat de Néderlanders zo smerig zijn geweest in die periode, maar dan wordt er niet bij gezegd wat er met die Nederlanders gebeurde. Daar kan ik zó boos over worden, als ik in aanmerking neem wat mijn ouders in die jaren in feite is aangedaan. [Geëmotioneerd] Daar word ik ook nu weer bóós over!

Meer recent heeft het debat over 'het gebaar' haar 'ontzettend opgewonden'. Dit betreft het gebaar dat in 2002 namens de Nederlandse overheid tegenover Indische Nederlanders is gemaakt, een individuele 'tegemeetkoming aan de Indische gemeenschap voor het beleid van voorgaande regeringen dat erg kil, bureaucratistisch en formalistisch is geweest'.⁶ Wat haar in het bijzonder steekt is dat Joden, Roma en Sinti een veel hoger bedrag dan Indische Nederlanders kregen toebedeeld in het kader van het na-oorlogs rechtsherstel. 'Indische Nederlanders zijn wéér in een hoek gezet. Ze hebben zeker minder geleden dan de Joden of de Roma! Ze hebben zeker minder last gehad van de kille ontvangst hier!' Tineke is zich er weliswaar bewust van dat het percentage Joden dat de oorlog heeft overleefd vele malen lager is dan dat van Indische Nederlanders, en vindt ook dat je 'geen appels en peren met elkaar kunt vergelijken'.⁷ Maar wel is het zo, zo vertelt ze, dat het hele debat over de hoogte van de financiële tegemoetkoming aan de diverse groepen olie op het vuur van haar verontwaardiging heeft geworpen. Het heeft alleen maar haar gevoel versterkt

dat Indische Nederlanders en hun leed niet erg serieus worden genomen.

Een tweede aspect waaruit blijkt dat Tineke zich van haar Indische achtergrond bewust is, betreft haar gevoel anders te zijn dan niet-Indische Nederlanders – een gevoel dat ze overigens niet zo vaak heeft en bovendien ‘helemaal niet onprettig’ vindt. Het komt soms op als ze in gezelschap is van Nederlandse vrienden en vriendinnen zonder Indische achtergrond. ‘Het is de sfeer, de manier waarop ze met elkaar praten. Die maakt dat ik me anders voel. Anders dan bij iemand die wél een Indische achtergrond of een Indisch verleden heeft. Dan siepelt er iets! Er is dan iets wat je gemeenschappelijk hebt. Een bepaald fluidum, iets vanzelfsprekends, iets van “wij”. Ja, het klinkt heel vaag allemaal, maar het is een gevoel!’ Na enig nadenken schiet haar iets te binnen waarmee zij kan illustreren wat zij bedoelt. Het betreft een ontmoeting in een tropisch buitenland waar Tineke indertijd met haar man verbleef in verband met zijn werk. Ze moesten er hun opwachting maken bij zijn superieur en diens vrouw. ‘Echte Hollanders! We moesten er in de zitkamer gaan zitten terwijl het bloedheet was en geen zuchtje wind. Nou, je kreeg koffie met een punt en dan tijden niets. Op een gegeven moment zit die vrouw heel nadrukkelijk op haar horloge te kijken en verdwijnt opeens. En we hadden het zo warm! Iedereen zat buiten op het terras of op de *porch*, want daar is het lekker koel. Maar nee, wij moesten binnen zitten. En op een gegeven moment komt die vrouw weer de kamer in met een bordje, met daarop vier satéstokjes met wat vruchtjes daaraan geregen, uit zo’n blik van Delmonte. Precies vier had ze er. We kregen wat te drinken en ze zet dat bordje neer en zegt: “Vallen jullie maar aan!” Op die vier stokjes met vruchtjes! En ook op tijd, hè, niet vóór die tijd. Kijk, dát vind ik nou óer-Hollands. Koffie-met-een-punt, zoals het hoort, en dan precies op tijd die vier stokjes. Vréselijk burgerlijk. En je níet aanpassen aan een situatie, maar binnen in huis gaan zitten in nota bene de tropen, waar je altijd op de *porch* leeft. Nee, binnen! Dat vind ik nou óer-Hollands, in alle opzichten.’

Tineke vindt dat zij door haar Indische achtergrond wat wereldser en minder benepen-burgerlijk is ingesteld. Haar man is van mening dat deze instelling ertoe heeft bijgedragen dat Tineke zich altijd probleemloos heeft kunnen aanpassen aan de levenswijze die zijn beroep vereiste, namelijk veelvuldig van locatie wisselen in telkens weer een ander buitenland. Overigens is Tinekes

gevoel van anders-zijn vanwege haar Indische achtergrond sterk contextgebonden. Terwijl dat gevoel weleens opkomt onder Nederlandse vrienden en bekenden, voelt zij zich voornamelijk erg Nederlands te midden van mensen die zij als 'Indischer' dan zichzelf beschouwt.

Tineke kan zich makkelijk vereenzelvigen met mensen met een soortgelijk verleden in Indië als het hare. Het maakt haar niet uit of het dan om totoks gaat of om Indische Nederlanders, mits ze tot het milieu horen waartoe zij ook zichzelf rekent. Zij trekt de scheidslijnen als volgt. Er zijn Nederlanders *pur sang* zonder Indisch verleden. Vervolgens onderscheidt zij enerzijds 'Nederlanders met een sausje', dat zijn dan Indische Nederlanders of totoks, en anderzijds de 'meer Indische' personen. Ze rekent zichzelf tot de categorie 'Nederlanders met een sausje'. De 'meer Indische personen' onderscheidt zij nader in 'echte Indische Nederlanders' en 'Indo's'. De 'echte Indische Nederlanders' zijn wat 'Indischer' dan de eerste categorie, en ze noemt hen ook wel 'Indischmannen' of 'Indische jongens' als het om mannen gaat. Ze verschillen niet in alles, maar wel in een paar dingen van de 'Nederlanders met een sausje'. Bijvoorbeeld in een iets andere spraak en houding en een iets ander gedrag. Vaak ook hebben ze een meer uitgesproken Indisch uiterlijk en een zekere overgevoeligheid om niet voor Nederlands te worden aangezien. Maar ze hebben niet noodzakelijk een lagere opleiding. Tineke vindt hen over het algemeen vriendelijk, gemoedelijk en makkelijk in de omgang, maar ook wel wat 'wolkerig' en niet erg direct. Zij vertegenwoordigen voor haar een sociaal acceptabel milieu waaruit bijvoorbeeld huwelijkspartners kunnen worden gerecruteerd. Ook in haar familie zijn daarvan representanten te vinden, al wordt over sommigen van hen weleens wat lacherig gedaan. Die sociale aanvaardbaarheid geldt echter beslist niet voor de categorie die zij aanduidt met de term 'Indo's' of 'kampong-Indo's', die zij 'écht een ander ras' vindt. Dit zijn mensen die 'zó uit de kampong komen', laagopgeleid en 'héél erg Indisch'. Ze roepen bij haar het beeld op van iemand die 'als het ware kleumend bovenop de kolenhaard zit in *sarong kabaja* en met blote voeten. Zó uit de kampong geplukt en hier in Nederland neergezet. De ziele!

Tinekes man is een Nederlander *pur sang*, die als kind zes jaar in Indië heeft doorgebracht, waarvan een aantal jaren in een Japans interneringskamp. Er ontstaat even een discussie tussen

hem en Tineke over de vraag tot welke categorie haar ouders gerekend zouden moeten worden. Na enig dubben besluit Tineke dat zij beiden ‘Nederlanders met een sausje’ waren, maar haar man is het hiermee niet helemaal eens. Hij verklaart haar vader ‘een echte Indische man’ te vinden, sowieso qua uiterlijk, maar ook qua gedrag. Tineke kan zich met dit laatste niet verenigen; zij vond haar vader nu juist zo Nederlands vanwege zijn rechtlijnigheid en zijn niet altijd even soepele gedrag. Een soortgelijke discussie ontstaat over haar moeder: ‘Een echte Indische, al zijn er in het bejaardentehuis wel veel mensen te vinden die veel Indischer zijn’, vindt Tinekes man. Maar Tineke zegt: ‘Niet echt Indisch, al had ze wel dat makkelijk-gastvrije van Indische mensen.’ Als deze discussie één ding duidelijk maakt dan is het wel dat Indisch-zijn iets is van gradaties die alle een andere waardering krijgen: Indisch – Indischer – ‘heel erg Indisch’.

Zoals we al zagen ligt de Indonesische voormoeder vanuit Tineke gezien ver weg: aan vaderszijde minstens drie en aan moederszijde minstens vier generaties terug. Tineke heeft over deze kant van haar afkomst geen speciale gevoelens, noch van schaamte noch van trots. Het is voor haar eenvoudigweg een feit zonder veel betekenis, waarover zij ‘haar schouders ophaalt’. Indonesië heeft zij na haar vertrek als klein meisje nooit meer bezocht, maar zij is ‘zeer zeker’ van plan om dat nog eens te doen. Enige tijd geleden is ze samen met een vriendin naar Thailand geweest, waar ze ‘een schok van herkenning’ kreeg, door de geuren en de hele atmosfeer. Ook haar bezoek aan het museum en de begraafplaats van het voormalige kamp Kanchanaburi, waar dwangarbeiders verbleven die aan de Birmaspoorweg moesten werken, greep haar aan en bracht haar bepaalde details uit de eigen kamptijd in herinnering.

De vriendenkring van Tineke en haar man bestaat voor het grootste deel uit autochtone Nederlanders, zonder enige Indische achtergrond. Daarnaast hebben ze enkele Nederlandse vrienden die in Indië hebben gezeten. ‘En dat geeft tóch een gevoel!’ Die Indische achtergrond is echter absoluut geen criterium bij de keuze van hun vrienden; zo belangrijk vinden ze die achtergrond nu ook weer niet. Tineke en haar man hebben er evenmin behoefte aan om naar Indische bijeenkomsten te gaan en hebben ook geen boodschap aan verenigingen voor mensen die in een Japans kamp geïnterneerd zijn geweest. Een enkele keer bezoekt Tineke de *pasar malam* ‘omdat ik het gewoon leuk vind om die tropische

vruchten weer eens te zien. En dan ga ik lekker verschillende soorten saté eten, maar ik ga er niet heen om de Indische sfeer te proeven.’

Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld

Over de opvoeding van haar kinderen is Tineke heel stellig: ze vindt dat ze niets Indisch aan haar beide dochters heeft overgedragen, ‘behalve misschien het eten en wat woordjes’. Ze zou ook geen Indische cultuur kunnen overdragen, zo meent ze, omdat ze ‘daar zelf niet in leeft’. Haar man vindt hun dochters ‘echte Hollandse meiden’, en Tineke beaamt dat: ‘Ik vind ze absoluut niet Indisch. Dat Indische stopt bij mij.’ Tineke en haar man vinden dit helemaal geen punt, maar vinden het wel jammer dat hun dochters zo weinig belangstelling tonen voor hun kampverleden – iets wat overigens ook tussen hen beiden zelden of nooit gespreksonderwerp is. Maar in de familiegeschiedenis zijn hun dochters weer wél geïnteresseerd. Hun oudste dochter Marcella (als derdegeneratielid ook in het kader van dit onderzoek geïnterviewd) voelt zich ‘absoluut niet Indisch’, maar sluit niet uit dat het Indische onbewust een grotere rol speelt dan ze denkt. Wellicht heeft ze zich, zo oppert ze, via haar moeder en haar familie van moederszijde dingen eigen gemaakt die Indisch zijn zonder dat zij het weet. Ze kijkt met plezier en waardering terug op de gastvrije sfeer die vroeger thuis heerste en het gemak waarmee haar vriendinnen altijd konden blijven eten en slapen, maar ze weet eigenlijk niet goed of dit nu typisch Indisch is of eerder kenmerkend voor haar ouders. In ieder geval is het thuis nooit als Indisch benoemd. Ook aan haar oma van moederszijde bewaart Marcella dierbare herinneringen: aan de keren dat ze samen naar de pasar malam gingen of haar oma kleinschalige familiebijeenkomsten organiseerde, waarbij ze dan thuis of in een Indisch restaurant gingen rijsttafelen. Maar verder speelt het Indische geen belangrijke rol in haar leven. Het is hoogstens iets waardoor ze sommige dingen ‘herkent’. En het is nooit onderwerp van gesprek met haar vrienden of haar zus.

Tineke denkt dat het sowieso afloopt met alles wat Indisch is, niet alleen bij haar kinderen. Ze beschouwt dat als onvermijdelijk doordat de vermenging steeds verder gaat. Ze toont zich verbaasd als ik haar vraag of het haar droevig stemt, het idee dat er straks misschien niets Indisch meer over is. ‘Nee, waarom?’ Het enige

dat ze betreurt is dat er bij de doorsnee Nederlander zo weinig bekend is over het Indische verleden en dat er zo weinig waardering voor is.

2.3 De twee portretten met elkaar vergeleken

De twee broers en Tineke hebben van huis uit een heel verschillend soort Indische erfenis meegekregen; dat was precies de reden om hen hier voor het voetlicht te brengen. Ook verschillen de drie in de mate waarin ze zich met hun Indische afkomst en erfenis verbonden voelen, én in de mate waarin die erfenis op hun leven van invloed is. Een ander verschil – dat niet opzettelijk bij de keuze heeft meegespeeld – is dat in leeftijd. Volgens de definitie die in dit onderzoek is gebruikt horen ze alle drie tot de tweede generatie, maar het leeftijdsverschil bedraagt meer dan twintig jaar. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat dit meespeelt bij de aangetroffen verschillen. Naar mijn mening is dit echter in slechts heel beperkte mate het geval en is het verschil in milieu waaruit de geïnterviewden afkomstig zijn, dat wil zeggen: de uiteenlopende sociale en culturele achtergrond van de betrokkenen, de voornaamste oorzaak van hun zo verschillende band met het Indische. En gedeeltelijk in samenhang hiermee: het verschil in huidskleur en genealogie. Tineke en beide broers belichamen in dit opzicht als het ware de grote heterogeniteit van Indische Nederlanders.

Ondanks hun gemeenschappelijke achtergrond, zijn er ook verschillen tussen beide broers als het aankomt op hun band met de Indische afkomst en erfenis. Dat laat zien dat ook persoonlijke eigenschappen van belang zijn bij het identificatieproces. Maar daarnaast hebben ze ook veel gemeenschappelijk. Beiden zijn te karakteriseren als mannen die zich heel Indisch voelen en die veel – vooral impliciete – Indische bagage met zich meedragen. Hun houding tegenover hun Indische erfenis is ambivalenter dan die tegenover hun Indische afkomst, al geldt dit voor Stanley in sterkere mate dan voor Roy. Hun reserve heeft vooral betrekking op een aantal ‘koloniale’ eigenschappen, die in hun beleving een rem vormen op maatschappelijke vooruitgang. Stanley lijkt er meer dan Roy in geslaagd te zijn zich van die eigenschappen te bevrijden. Maar van een ander aspect van het koloniale complex, een neerbuigende kijk op Indonesiërs en de eigen Indonesische

voormoeder, is bij beide broers geen sprake. Dit komt ongetwijfeld doordat hun ouders hen hierin zijn voorgegaan.

Tineke draagt minder Indische bagage met zich mee dan beide broers, afgezien dan van de erfenis van de oorlog en van de periode daarna. Die erfenis is op haar van veel grotere invloed geweest dan op Roy en Stanley. Weliswaar stond ook hun jeugd deels in het teken van hun vaders verbittering over de ontvangst in Nederland (al werd die verbittering mogelijk ook gevoed vanuit een al eerder bestaand, al dan niet bewust gevoel van krenking of minderwaardigheid, daterend van de koloniale tijd), maar van de oorlog hebben ze nauwelijks iets meegekregen. Hun ouders waren toen nog kleine kinderen en bewaren er weinig herinneringen aan. Dit in tegenstelling tot Tinekes ouders, die destijds al volwassen waren en die de herinnering aan hun ellendige ervaringen de rest van hun leven met zich hebben megedragen. Bij hen, en bij Tinekes vader in het bijzonder, leken de oorlogservaringen en de ervaringen erna met elkaar verweven te zijn geraakt tot één complex, dat symbool was geworden voor de drastische breuk in hun leven en de teleurstellingen daarna. Bij de ouders van Roy en Stanley was geen sprake van een dergelijke geesteshouding.

Precies omgekeerd ligt het waar het gaat om de invloed van de koloniale erfenis. Tineke heeft niets van het koloniale complex meegekregen, althans niets waarvan zij hinder ondervindt. De pogingen van beide broers om zich hiervan te ontdoen, is iets wat zij niet kent. Ook hebben ze in verschillende mate én op verschillende wijze iets van de Aziatische erfenis meegekregen. Terwijl gastvrijheid en souplesse in beide families als belangrijke deugd en tevens als 'on-Nederlands' geldt, is het in Tinekes familie nooit de gewoonte geweest om grootschalige bijeenkomsten te organiseren, met zowel nabije als verre familieleden en ook veel Indische kennissen, zoals dat vroeger bij Roy en Stanley thuis gebruikelijk was. In Tinekes familie beperkt de omgang met familie zich meer tot directe verwanten en is het gezinsleven veel meer geïndividualiseerd.

Tinekes Indische achtergrond heeft weliswaar enige betekenis voor haar, maar die betekenis heeft voornamelijk te maken met gevoelens van loyaliteit aan haar ouders en hun verleden, en verder met haar incidentele gevoel anders te zijn dan de gemiddelde autochtone Nederlander. Voor Roy en Stanley is Indisch-zijn veel meer vanzelfsprekend, veel meer iets wat er constant is en waaraan niet valt te ontkomen. Hun hele bestaan is er als het ware

meer van doordrenkt. Dat heeft te maken met hun van huis uit meegekregen Indische erfenis, die op vrijwel ieder terrein van het leven van invloed is. Het heeft ook te maken met hun gekleurde uiterlijk waardoor ze, anders dan Tineke, zichtbaar verschillen van autochtone Nederlanders. Daarnaast staat Tineke anders tegenover het Indonesische aandeel in de afkomst dan beide broers. Terwijl de houding van Roy en Stanley op dit punt positief-aanvaardend is, is Tinekes houding neutraal-onverschillig op bewust niveau en mogelijk negatief-afwijzend op een wat onbewuster niveau. Wel is het zo dat Tinekes Indonesische voormoeder veel verder weg in de genealogie ligt.

De wijze waarop de drie personen grenzen aanbrengen binnen de categorie Indische Nederlanders verschilt niet wezenlijk van elkaar, maar de waardering voor de diverse groepen die ze onderscheiden wél. Alle drie trekken ze scheidslijnen op grond van klasse en cultuur, en dan vooral de mate van vernederlandsing. Roy en Stanley onderscheiden daarnaast de verschillende generaties nadrukkelijk van elkaar en bij Tineke spelen expliciete raciale criteria mee. De diverse subcategorieën die zo ontstaan, vertegenwoordigen ieder apart voor hen een verschillend potentieel voor identificatie. Zo kunnen beide broers zich slecht vereenzelvigen met de eerste generatie, omdat zij die associëren met ongewenste eigenschappen als gedweeheid, verregaande bescheidenheid en gebrek aan egomanifestatie – al geldt dit voor Stanley in sterkere mate dan voor Roy. Ook kunnen zij zich niet identificeren met Indo's die zich van hun Indisch-zijn hebben gedistantieerd, die om hun status te verhogen geaffecteerd spreken en pretenderen geheel Nederlands te zijn. De broers verhouden zich negatief tot deze, in hun ogen te zeer vernederlandste, Indische Nederlanders. Maar Tineke kan zich juist goed met hen vereenzelvigen en in haar ogen zijn ze niet wezenlijk verschillend van blanke Nederlanders die enige tijd in Indië hebben gewoond. Verder staat Roys identificatie als Indo soms, afhankelijk van de context, in een enigszins gespannen relatie tot zijn identificatie als Nederlander, zoals dat ook bij veel leden van de eerste generatie het geval is. Voor Stanley geldt dit in veel mindere mate. Tinekes identificatie als 'Nederlander met een sausje' staat daarentegen niet, of hoogstens soms en dan in zeer lichte mate, op gespannen voet met haar identificatie met Nederlanders in het algemeen.

Met een bepaalde subcategorie Indische Nederlanders kan Tineke zich absoluut niet identificeren, namelijk de 'kampong-In-

do's', die zij als 'een ander ras' beschouwt. Daarom hoort zij niet bij de totale categorie Indische Nederlanders, zo vindt ze. De beide broers zijn daarin veel minder absoluut en afwijzend, ondanks de scheidslijnen die ook zij aanbrengen. Hun afkomst speelt, veel meer dan voor Tineke, een cruciale rol bij hun identificatie als Indo – een term die voor hen overigens geen negatieve bijklank heeft, maar voor Tineke wel.

Geen van hen drieën verwacht dat Indische Nederlanders als aparte categorie met eigen kenmerken zal voortbestaan. Toch lijkt de kans op voortzetting van bepaalde aspecten van de Indische cultuur en van identificatie met de Indische afkomst bij de kinderen van Roy en Stanley veel groter dan bij die van Tineke. De beide broers zullen vanwege hun meer omvattende en sterk verinnerlijkte erfenis eerder dan Tineke iets Indisch op hun nakomelingen overdragen. Ook hun ouders spelen hierbij een grotere rol. Daarnaast zijn Roys kinderen zich misschien extra bewust van hun afkomst doordat ze een Indonesische moeder hebben.

3 Jeugd

In dit hoofdstuk schets ik de ontwikkelingsgang van de tweedegeratieleden tijdens hun jeugdijaren. Hierbij komen verschillende facetten van hun leven als kind aan bod, zoals de wijze waarop ze zijn opgevoed, de sfeer thuis, de omgang met familie en vrienden en de manier waarop het toeging op school. Ik ga na hoe de van huis uit meegekregen Indische erfenis op al deze levensterreinen heeft ingewerkt, en omgekeerd, hoe de verschillende ervaringen weer van invloed zijn geweest op de omgang met die erfenis.

Niet ieders jeugd speelde zich in dezelfde periode af en ook werd niet iedereen in Nederland geboren. Sommigen brachten hun eerste levensjaren in Indië, Indonesië of Nieuw-Guinea door. Alle ondervraagden, op twee na, zijn na de oorlog geboren, meestal in de periode 1945-1960 (zie bijlage 2). De meesten bewaren herinneringen aan een Nederland dat nog sterk verzuild was en nauwelijks gewend aan de aanwezigheid van bruine mensen. Er heerste in die jaren een klimaat van bedilzucht en paternalisme tegenover Indische Nederlanders, waarin Indisch-zijn zo ongeveer op één lijn werd gesteld met onmaatschappelijk zijn (Kousbroek 1992: 217; Rath 1991: 145-149; Willems 2001: 188 e.v.). Het bij hen van oudsher aanwezige ideaal van vernederlandsing werd zo van buitenaf afgedwongen, op een vaak als denigrerend ervaren wijze.

3.1 ‘Je moet dóen als de Nederlanders, maar niet zíjn zoals zij’

Gezin en familie; overdracht en opvoeding

Achtergrond

De ouders van de ondervraagde tweedegeratieleden zijn in het koloniale Indië opgegroeid en gevormd, en vervolgens getekend door een reeks ingrijpende gebeurtenissen die zich kort na elkaar voltrokken: de Tweede Wereldoorlog, de daarop volgende onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs en het min of meer ge-

dwongen vertrek naar het voor velen onbekende Nederland. De continuïteit in hun bestaan was hiermee verbroken (Bosma e.a. 2006: 87), en zij zagen zich genoodzaakt in Nederland opnieuw te beginnen. Daarbij hadden ze het grote voordeel dat ze de taal al spraken (hoewel dit niet voor iedereen gold en niet voor iedereen in dezelfde mate), dat ze op zijn minst enige basale kennis van het nieuwe vaderland hadden (ook als zij hier nooit eerder waren geweest), en dat ze in godsdienst, huwelijks- en arbeidsmoraal niet of nauwelijks afweken van de autochtone bevolking. Ook hadden zij van oudsher het ideaal zo Nederlands mogelijk te zijn, zij het soms onbewust en meestal ambivalent. Deze drang van binnenuit werd na aankomst hier nog eens versterkt door de eerder genoemde patroniserende druk van buitenaf om te assimileren. Die druk was erop gericht hen te conformeren aan de Nederlandse dominante levenswijze. Dit alles heeft hun maatschappelijke integratie zonder enige twijfel bevorderd, maar droeg niet bij tot het gevoel hier thuis te horen. Iedereen was er echter van doordrongen dat er geen weg terug was en de bereidheid om zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden in Nederland en de kinderen hierop toe te rusten was in het algemeen dan ook groot (Van Amersfoort 1974: 92; Van der Geugten 1989: 82,83).¹

Het spreekt vanzelf dat de ouders hier niet als onbeschreven blad kwamen, maar specifieke kennis, waarden, normen, visies en emoties – kortom cultuur – met zich meedroegen. Die cultuur, voor een groot deel het product van de koloniale situatie, hebben zij, bewust of onbewust, op hun kinderen overgedragen. Natuurlijk varieerde de mate waarin per gezin en maakte het nogal wat uit tot welk sociaal milieu men behoorde.² In enkele gezinnen voerde de erfenis van de oorlog en naoorlogse periode de boven- toon, en waren de koloniale en Aziatische erfenis minder prominent aanwezig. Maar in de meeste gezinnen domineerden nu juist die laatste twee componenten van de Indisch-culturele erfenis. Verder verschilden de gezinnen vanzelfsprekend wat betreft sfeer en opvoedingsklimaat. Streng en ongezeellig, zo oordelen sommigen. Streng maar ook heel warm, of alleen maar heel warm, vinden anderen. Overheerst door verdriet om het voorbijgeleven in Indië en de oorlogservaringen, soms ook door wrok of verbittering vanwege de ontvangst in Nederland, zo hebben weer anderen het ervaren.

De geïnterviewden hebben één herinnering voor een groot deel gemeen: de ouders waren nogal zwijgzaam. Ze vertelden hun kin-

deren niet veel over hun verleden in Indië, behalve wat ‘mooie verhalen’ en anekdotische herinneringen. Dit droeg ertoe bij dat sommigen het gevoel kregen geen achtergrond te hebben en nergens bij te horen. In het algemeen uitten de ouders geen gevoelens, althans niet verbaal, en moedigden ze hun kinderen niet aan om met hun verdriet of problemen bij hen aan te kloppen. Ook stimuleerden zij hen niet om zich een mening te vormen en die tot uitdrukking te brengen. Een vrouw, Wilma, herinnert zich bijvoorbeeld dat haar moeder haar regelmatig voorhield: ‘Jij hoeft niet te denken, dat doe ik wel voor jou.’ Bijna alle ondervraagde tweedegeneratieleden zijn dan ook van oordeel dat zij thuis niet hebben geleerd zich te uiten, hun meningen noch hun gevoelens. Daarvan zeggen velen tot op de dag van vandaag nadeel te onderkennen. De meesten vinden dit typisch Indisch, maar sommige anderen twijfelen hieraan en vermoeden dat het een meer algemeen verschijnsel was van de tijd waarin ze opgroeiden (de jaren ’50 of de eerste helft van de jaren ’60 van de vorige eeuw). Voor dit laatste is zeker iets te zeggen, aangezien het opvoedingsklimaat in Nederland destijds minder kindgericht was dan tegenwoordig (Van der Velden e.a. 1994: 190). Kinderen kregen meer bevelen dan uitleg en voor het uiten van gevoelens bestond minder waardering dan tegenwoordig. Het is de vraag of deze geest in Indische gezinnen sterker heerste dan in vergelijkbare autochtoon-Nederlandse gezinnen toentertijd. Omdat grootschalig vergelijkend onderzoek hiernaar ontbreekt is dit niet met zekerheid te zeggen, maar in ieder geval vinden vrij veel ondervraagden dat dit inderdaad zo was. Ook vinden ze dat er bij hen thuis meer nadruk op discipline werd gelegd. ‘Er heerste altijd zo’n régime in Indische gezinnen, veel meer dan bij Nederlanders’, aldus de verzuchting van een respondente, ‘je moest respect tonen en er moest discipline zijn in huis. En je moest gewoon goede manieren hebben!’

In meerdere gezinnen bestond het ouderpaar uit een introverte en weinig op de voorgrond tredende vader en een moeder die binnenshuis nogal regelzuchtig en dominant was maar buitenshuis bedeesd. Vooral mannen die uit een dergelijk gezin afkomstig zijn, betreuren het dat hun vader hun niet meer ten voorbeeld is geweest en hun niet heeft geleerd daadkrachtig op te treden waar de situatie dat vereiste, bijvoorbeeld wanneer zij als Indo denigrend werden behandeld. Opvallend is dat verscheidene ondervraagden het toenmalige gezinsklimaat omschrijven als én streng én heel warm en gezellig (zie bijvoorbeeld Roy en Stanley in 2.1).

Die combinatie kwam in autochtone Nederlandse gezinnen misschien minder vaak voor en komt daar in ieder geval tegenwoordig minder vaak voor dan in allochtone gezinnen, zoals in recent onderzoek is geconstateerd.³ Sommige ouders gaven hun kinderen zwaardere straffen dan in het gemiddelde Nederlandse gezin in die tijd gebruikelijk was. Zo rosten ze hen af met een riem of een rotanstick, smeerden ze sambal om de mond bij een ‘vergriep’ – bijvoorbeeld als een kind Indische woorden had gebruikt – of lieten ze een kind een heel pakje sigaretten achter elkaar roken als het op roken was betrapt.⁴ De seksuele moraal was in het algemeen tamelijk kuis, en dit gold voor meisjes in sterkere mate dan voor jongens – ook iets wat in het Nederland van destijds tamelijk gebruikelijk was. Sommige vrouwelijke respondenten kregen als jong meisje, al dan niet expliciet, de boodschap dat zij geacht werden als maagd het huwelijk in te gaan. Maar de feitelijke tolerantie bleek vaak groter te zijn dan op grond van deze boodschap viel te verwachten.

Aanpassing

De meeste ouders hielden hun kinderen voor dat zij zich goed moesten aanpassen aan de Nederlandse omgeving en dus ook goed Nederlands moesten spreken. Verder moesten zij niet opvallen, goed hun best doen op school en diploma’s halen, beleefd zijn, vooral tegen ouderen en hogergeplaatsten, zichzelf niet op de voorgrond plaatsen en bescheiden zijn, en, *last but not least*, familiezin tonen. Alleen in de paar gezinnen die in Indië al nauw verbonden waren met Nederland en Nederlanders, zoals bijvoorbeeld het geval was in Tinekes familie (zie 2.2), stonden aanpassing en het spreken van correct Nederlands niet zo centraal.

Ondanks het belang dat veel ouders aan diploma’s hechtten, wisten ze hun kinderen niet altijd tot goede schoolprestaties aan te zetten. ‘Ze oefenden wel een hoop dwang uit, maar ze motiveerden je niet’, aldus Ralph, een van de ondervraagden. Ook dit was destijds meer gebruikelijk dan tegenwoordig, en niet per se typisch Indisch. Soms hing die geringe stimulans samen met de sociale klasse van de ouders: als deze zelf weinig opleiding hadden genoten, gebrekkig Nederlands spraken en niet goed wisten wat de mogelijkheden op het terrein van vervolgonderwijs waren of als ze een opleiding en carrière gewoon niet zo belangrijk vonden. ‘Ik was overbeschermd, maar werd tegelijkertijd nooit ge-

leid', vertelt bijvoorbeeld Ruud, een man met laagopgeleide ouders. Maar de geringe betrokkenheid van sommige ouders hing ook samen met hun eigen preoccupaties, zeker gedurende de eerste jaren in Nederland: de ingrijpende gebeurtenissen die ze tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Bersiap hadden meegeemaakt, het verlies van hun geboorteland en van mensen die hun dierbaar waren en de strijd om hier het hoofd boven water te houden en te wennen aan de nieuwe situatie. Dit alles maakte dat zij het soms niet goed konden opbrengen hun kinderen tot steun te zijn bij hun schoolloopbaan en verdere ontwikkeling, waardoor de kinderen vooral op zichzelf waren aangewezen. In de loop der jaren raakten deze ouders vaak meer bij het wel en wee van hun kinderen betrokken, maar voor de ouderen onder hen was het dan al te laat. Vooral hun jongere broers en zussen hebben hiervan geprofiteerd.

René (in Indonesië geboren en op negenjarige leeftijd naar Nederland gegaan): 'Mijn ouders zijn jong getrouwd, zo omstreeks het einde van de oorlog. Mijn vader is door de Japanners gemarteld en echt beschadigd uit de oorlog gekomen. Na de oorlog, tijdens de Bersiap en onafhankelijkheidsstrijd, leefden ze wéér een paar jaar in angst. Toen zijn ze met mij en mijn oudste broer naar Nederland gevlucht [Renés vader werd gezocht vanwege zijn deelname aan expedities van de KNIL-kapitein Westerling].⁵ Ze waren vrijwel alles kwijt en moesten hier weer helemaal opnieuw beginnen, totaal berooid. Daarom moesten ze allebei hier heel hard werken. Het was echt een ploetertijd, dus ze hebben helemaal geen gelegenheid gehad om tot een soort reflectie te komen. Het is een constante strijd geweest om het hoofd boven water te houden, en dat heeft ook wel afgestraald op mij, als oudste zoon, en op mijn oudste broer. Wij zijn niet gestimuleerd voor een studie of loopbaan of voor dingen als muziek en algemene ontwikkeling. We hebben geen sociale vaardigheden geleerd en geen netwerk meegekregen. Het gevolg is dat ons basisapparaat niet zo goed heeft gefunctioneerd. Wij hebben allebei pas laat carrière gemaakt. Alles wat hij en ik hebben bereikt, is dankzij hetgeen we ons zelf hebben aangeleerd en niet door onze ouders. Dat is bij mijn jongste broer en bij mijn zusje, die allebei in Nederland zijn geboren, wel anders gegaan. Zij hebben heel andere herinneringen. Mijn zusje bijvoorbeeld herinnert zich mijn moeder als heel

goed en aardig en attent en geïnteresseerd. Maar ik heb dat dus nooit zo meegemaakt.'

Veel ouders hielden hun kinderen voor om niet op te vallen en zich voorbeeldig te gedragen, omdat zij, zo vonden ze, al genoeg opvielen door hun bruine uiterlijk. Hierdoor kregen de kinderen een tweeledige boodschap: dat zij zich moesten gedragen op een manier die de ouders passend achtten, maar ook dat hun bruine huidskleur hen in negatieve zin onderscheidde van blanke Nederlanders. Dat bruine uiterlijk kon weliswaar niet ongedaan worden gemaakt, maar het was wel zaak het niet te 'verergeren' door de aandacht op zich te vestigen. Deze boodschap veroorzaakte bij sommige ondervraagden een gevoel van onbehagen. Ze probeerden dit te compenseren door buitenshuis juist wél een grote mond op te zetten of zich clownesk te gedragen. Menige ouder liet zich negatief uit over Indische Nederlanders die donkerder van kleur waren dan zichzelf, ook als dat familieleden waren. De moeder van een van de ondervraagden bracht dagelijks een dikke laag witte poeder op haar gezicht aan en sommeerde haar kinderen (en later haar kleinkinderen) om niet te lang in de zon te gaan zitten. De meer blanke kinderen en kleinkinderen waren sowieso bij veel ouders en grootouders favoriet. Een van de ondervraagden, Ellen, herinnert zich dat haar jongste broer vroeger weigerde in de zon te gaan zitten en de hele zomervakantie niet onder de parasol vandaan te krijgen was.

De ouders moedigden sterk aan dat de kinderen goed Nederlands spraken en gewoonlijk bestrafden zij hun kinderen als zij hen op Indisch taalgebruik betrapten. Dat kon blijven bij een vermaning, maar soms geboden zij hun kind zijn mond te gaan spoelen of smeerden zij sambal op zijn mond. Of zij verboden hem nog eens bij de tante te gaan logeren waar hij woorden als *adoe* had geleerd. Maar zelf spraken de ouders, in onderonsjes met generatiegenoten, vaak wél het specifieke Indische Nederlands (ook wel aangeduid als '*jedoer-en-jedier*', '*jedar jedoer*' of '*bledak bledoer*').⁶ De meeste tweedegeratieleden ondergingen in hun jeugd deze discrepantie tussen het hun opgelegde spreekverbod en de ouderlijke praktijk als vanzelfsprekend. Zij denken nu, als volwassenen, met veel affectie terug aan deze in onbruik rakende taalvariant, omdat het de sfeer van vroeger oproept. Velen zijn er op latere leeftijd plezier in gaan scheppen om het samen met Indische generatiegenoten af en toe te imiteren.

Op andere gebieden dan schoolprestaties en taalgebruik was de boodschap vaak juist weer niet zo aanpassingsgericht, of op zijn minst ambivalent. Vooral typisch ‘Hollands’ geacht gedrag als een grote mond, betweterigheid, onbeleefdheid, gulzigheid en gebrek aan lichaamshygiëne werd als onwenselijk betiteld als men ‘onder ons’ was. Veel kinderen kregen met enige regelmaat de vermaning ‘zich niet zo Hollands te gedragen’.⁷ Op deze punten werden Nederlanders dus juist niet ten voorbeeld gesteld – een situatie die door Sluijter (1982: 29) terecht als *double bind* wordt gekarakteriseerd: ‘[...] de officiële ouderlijke opdracht “pas je aan”, werd in huiselijke kring op subtiele wijze gerelativeerd of zelfs ontkracht.’ Die dubbele boodschap is doorgaans goed overgekomen, al heeft menigeen de dubbelheid ervan pas later onderkend.

Alex: ‘Wat mij eigenlijk door mijn ouders werd voorgehouden was: je moet dóen als de Nederlanders, maar niet zĳn zoals zij. Hollanders zijn geen kneuzen, ze hebben wel een paar slechte eigenschappen, maar je wint er óórlogen mee. Zij passen in een mal, en daar moet jij ook zien in te passen, want daar word je maatschappelijk beter van. Maar je moet niet in alles op ze gaan lijken. Wij eten beter en de manier waarop wij met onze familie en ouderen omgaan is ook beter. En je moet ook niet op ze gaan lijken qua lichaamsverzorging, want ze stinken.’

‘Mijn ouders konden zich niet meer aanpassen, dat lukte toch niet meer.’ Aldus Hilda, wier ouders omstreeks hun 35e naar Nederland zijn gekomen. ‘Hun generatie is zó dubbel. In aanwezigheid van Nederlanders zijn ze vréselijk beleefd en voorkómend en spreken ze goed Nederlands. Maar onder elkaar is het krom Nederlands, een eigen taaltje, en kritiseren ze de Nederlanders om hun grote mond. Mijn ouders hebben me zo’n beetje naar het Nederlandse geslágén, maar zelf waren ze blijvend onzeker in Nederland. Ik leefde echt in twee werelden. “Doe als de Nederlanders, maar neem niet hun kuren over”, dat was de boodschap die ik thuis kreeg. “Wees niet zo onbeschoft als zij, en wees beleefd tegen ouderen.”’

Kortom, de aanpassingsideologie, deels gemotiveerd vanuit de koloniale erfenis, ging met dezelfde ambivalentie gepaard. De mate waarin dat het geval was varieerde echter, en daarmee ook de latere gevolgen.

De houding tegenover de Indonesische afkomst en bepaalde culturele gebruiken, zoals het specifieke taalgebruik, was dus vaak nogal ambivalent, maar dit gold beslist niet voor alles wat typisch Indisch werd geacht. De familiezin bijvoorbeeld stond hoog in het vaandel. De algemene opvatting was dat Indische mensen zich gunstig van 'Hollanders' onderscheidden door vaker, gastvrij, guller en behulpzamer met hun familie om te gaan. Dat dit ook zekere nadelen met zich meebracht, blijkt uit de uitlatingen van verscheidene ondervraagden die zich beklagen over de verregaande bemoeienis van familieleden met hun leven. Verder was er meestal ook een duidelijke voorkeur voor 'Indische' gastvrijheid, voor Indisch eten en voor de eigen normen op het gebied van lichaamshygiëne en omgang met de medemens. De omgangsnormen behelsden onder meer bescheidenheid, niet gulzig zijn, je niet als haantje de voorste gedragen, en een ander niet openlijk bekritisieren of met je problemen lastig vallen. Vaak werd dit Indische gedragsrepertoire expliciet in gunstige zin gecontrasteerd met dat van Nederlanders, maar voor het overige is veel van wat de tweedegeneratieleden later als 'typisch Indisch' (of als typisch voor hun familie) zijn gaan benoemen meer impliciet op hen overgedragen. En wel zodanig dat menigeen pas later ontdekte hoe Indisch hij eigenlijk was opgevoed. Het ging dan niet alleen om gewoonten en gedragingen, maar ook om een bepaalde sfeer.

Ruud: 'Ik heb weinig kennis, maar wel heel veel gevoel over het Indische meegekregen. Tot voor kort vond ik het jammer dat mijn moeder mij niet meer heeft geleerd over het Indisch-zijn, om er pas na haar dood achter te komen dat ze me niet méér had kunnen meegeven dan ze heeft gedaan. Gewoon door wie ze was. Een echte Indische vrouw, en absoluut geen Nederlandse. Extreem behulpzaam ook altijd. Zij heeft mij het Indische eigenlijk met de paplepel ingegoten, alleen heb ik dat lange tijd niet zo gezien. Het zit gewoon in mijn genen en in mijn bloed en in mijn dagelijks leven. Juist omdat het van die kleine dingen zijn die je eigenlijk als normaal beschouwt, zie je niet dat dat Indisch is. Dat is nooit benoemd, niet in termen van: We gaan vandaag aan hoofdstuk 4 beginnen, De Plantengroei of zo, weet je, niet dát soort dingen. Maar desondanks ben ik doordrénkt van het Indische.'

Het Indische eten en het frequente bezoek van Indische familieleden en kennissen behoren tot de jeugdherinneringen van velen, al waren daarin natuurlijk ook verschillen. Zo bleef in sommige gezinnen het contact met de wijdere familiekring beperkt en gingen men overwegend met nabije verwanten om. De Nederlandse vriendjes en vriendinnetjes van de ondervraagden vonden meestal een warm onthaal in hun ouderlijk huis, en sommigen herinneren zich dat hun moeder de on-Hollandse gewoonte had aan hen te vragen: ‘Heb je al gegeten?’ Soms werden de Nederlandse vrienden die eten kregen aangeboden wat plagerig op hun gulzigheid gewezen, zo in de trant van: ‘Goh Jan, eet je niet de hele pan leeg?’ Ook was het vaak gebruikelijk om gasten wat eten mee te geven als ze weer naar huis gingen. Het toeschietelijke, gastvrije gedrag (dat echter niet in alle gezinnen gangbaar was) verschilde nogal van wat diverse ondervraagden als kind regelmatig overkwam als zij bij hun Nederlandse vriendjes of vriendinnetjes op bezoek waren omstreeks etenstijd: dan werd hun verzocht weg te gaan of in een andere kamer te wachten totdat de familie klaar was met eten.

Hilda: ‘Mijn Nederlandse vriendjes en vriendinnetjes uit de straat vonden het wel leuk bij ons, omdat mijn moeder altijd wel aan het koken of bakken was, en dan kregen zij wat te snoepen. Andersom was dat nooit zo. En ik kon nooit bij een vriendinnetje blijven eten als dat niet van tevoren was afgesproken. Dat kon niet, zei zo’n moeder dan, omdat ze “karbonades aten”. Daar konden ze dan niet een stukje van afsnijden voor mij!’

In een aantal opzichten verschilden de gezinnen van elkaar, zoals in het praktiseren van bepaalde gebruiken die ertoe dienden om onheil af te weren. Sommige gezinnen waren dermate vernederlandst dat die gebruiken geheel of gedeeltelijk onbekend waren of dat men er op neerkeek. Toch kon het ook in die gezinnen gewoonte zijn om bij belangrijke gebeurtenissen als een geboorte, huwelijk, sterfgeval of een verhuizing een selamatan te geven (soms ook veertig of honderd dagen na een sterfgeval) en om bepaalde kruidenmiddelen te gebruiken bij ziekte. Ook de botol tjè-bok was in veel gezinnen op het toilet te vinden. Voorts werden vaak spookverhalen verteld en deed men aan pidjitten. Eén ondervraagde, Astrid, herinnert zich bijvoorbeeld de massages waarbij je met een munt iemands spieren moest bewerken. Ook moest zij

vroeger als kind regelmatig over de rug van haar grootmoeder lopen bij wijze van massage. Vrij gebruikelijk was voorts het ontzag voor *krissen*. In diverse gezinnen waren bepaalde gebruiken en verboden in zwang die samenhangen met een vorm van traditioneel geloof in bovennatuurlijke werkingen. Zo was het in die gezinnen verboden om na zonsondergang je nagels te knippen, op zaterdag te verhuizen, iemands hoofd aan te raken en om binnenshuis een paraplu te openen. Verder bestonden de gewoonten om rijst te strooien in de hoeken van een nieuw huis, voedsel en drank neer te zetten voor een overledene, en om ‘goede’ en ‘slechte’ dagen te laten vaststellen aan de hand van een speciale kalender. Dat laatste was bedoeld om bijvoorbeeld de dag voor een huwelijksvoltrekking te bepalen. Ook was het niet uitzonderlijk om sommige gebeurtenissen aan bovennatuurlijke krachten toe te schrijven.

Astrid: ‘Ik werd pas voor het eerst met dat soort dingen geconfronteerd toen mijn vader was overleden [Astrid was toen tien jaar]. Toen kwam dat soort dingen... ja, daar kreeg ik ineens mee te maken. Zo zat ik een keer ’s avonds met mijn moeder in de huiskamer en opeens kwam er uit de stoel waarop mijn vader altijd zat een grote wolk van rook, en die cirkelde om de lamp. Ik dacht eerst: o, de lamp staat in brand. Dus ik doe dat ding uit, maar die rook bleef gewoon cirkelen, ik kon het niet wegstrijken. En toen zegt m’n moeder tegen me: “Pappa is hier. Pappa zit op die stoel.” Mijn vader rookte altijd sigaren.’

Bij enkele ondervraagden werd er vroeger thuis goena goena bedreven (meestal door hun moeder) en op donderdagavond wierook gebrand, om de geesten gunstig te stemmen (*malam djoemahat*).⁸

Erg Indisch vinden veel ondervraagden de manier waarop ze bij hen thuis communiceerden. Met terugwerkende kracht beoordelen ze die deels positief en deels negatief, waarbij de negatieve waardering meestal het zwaarst weegt. De positieve waardering gaat uit naar de gewoonte om ‘niet zo Hollands-kritisch op alles en iedereen in te hakken’ en andermans gevoelens te ontzien. Minder waardering is er voor de gewoonte om problemen niet te benoemen en niet uit te praten en om überhaupt gebrekkig verbaal te communiceren. Dat wil zeggen: te formuleren in halve, weinig expliciete zinnen (‘in telegramstijl’) waarin bovendien

geen substantiële mededelingen worden gedaan. Deze gewoonte hebben vrij veel ondervraagden echter wel onbewust overgenomen, en naar hun zeggen speelt hun dit nog steeds parten.

Inge: 'Wij zijn van huis uit gewend om in halve zinnen te spreken. Nooit expliciet zijn en iets uitleggen. De wil om iets uit te leggen is totaál afwezig. En dan dat "mmm"-antwoord, dat ook mijn moeder zo vaak geeft. Dat kan van alles betekenen, dat moet je dan maar raden. Wij hebben nooit geleerd om onze gevoelens en gedachten uit te drukken. Veel Indo's van mijn generatie hebben daar nog steeds moeite mee. Dat geldt ook voor mij.'

'Jongens, wat gezellig, we zien elkaar weer!' Familiebijeenkomsten

Niet alleen de ouders droegen het Indisch-culturele erfgoed over, maar ook de Indische familieleden en kennissen van de ouders speelden hierbij een belangrijke rol. Dit gebeurde vooral tijdens de familiebijeenkomsten of -koempoelans die in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw met grote frequentie plaatsvonden, vaak wekelijks (zie ook het portret van Roy en Stanley in 2.1). Vaak ging het om samenkomsten van familieleden in wijdere zin, waarbij dus niet alleen de ouders, grootouders en kinderen aanwezig waren, maar ook nichten, neven, achternichten en achterneven, oudooms en oudtantes en dergelijke, én kennissen van de ouders, doorgaans oude bekenden uit Indië. Meestal spraken de kinderen deze mensen met 'oom' of 'tante' aan, en wisten dan niet precies in welke graad ze elkaars bloedverwant waren en óf ze bloedverwant waren. Het gezelschap bestond meestal uit enige tientallen mensen, van jong tot oud; veertig of vijftig mensen was heel normaal en soms waren het er meer. Het was dan wel woekeren met de ruimte, want de bijeenkomsten vonden bij iemand thuis plaats en ruim behuisd was men in de regel niet. Daarom verspreidden de aanwezigen zich over het hele huis: de vrouwen doorgaans in de keuken, de kinderen buiten of in de slaapkamers, en verder zaten mensen in de huiskamer en op de trap. Het gezelschap was geheel of in hoofdzaak Indisch. Soms waren er enkele Nederlanders bij; dat waren dan partners van ooms of tantes. Elke verjaardag werd aangegrepen voor een dergelijke koempoelan, maar ook een bruiloft of begrafenis kon een aanleiding zijn, en soms ook was er geen andere aanleiding dan louter de wens om samen te komen. Dit gebeurde meestal op zondag, van het eind van de och-

tend tot vroeg in de avond. Soms, als het om een kleiner gezelschap ging, duurde de bijeenkomst het hele weekend en dan bleven de gasten dus overnachten. Er werd Indisch gegeten en ook op Indische wijze, dat wil zeggen niet aan tafel maar met een bordje op schoot. Vaak had de gastvrouw, voorafgaande aan de koempoelan, dagenlang gekookt en ook kookte men wel samen tijdens de bijeenkomsten. En zo werd er tijdens deze bijeenkomsten gegeten en gedronken, gepraat en gegrapt, en niet zelden ook gedanst en muziek gemaakt op de gitaar of naar muziek geluisterd. Vooral naar Indische en *Hawaiian* muziek en countrymuziek.

René: 'Ik herinner me die samenkomsten bij mijn oom Paul nog heel goed, dat was een oom via mijn oma of zo. De aanleiding was vaak een verjaardag, dan kwam iedereen bij elkaar in zijn huis, allemaal ooms en tantes. We hadden een heleboel ooms en tantes, en zo'n tante was dan bijvoorbeeld een verre nicht van de zus van ... nou ja, allemaal ooms en tantes dus. En oom Paul woonde ergens in zo'n nieuwbouwwijk in Den Haag, daar had je van die kleine flatjes met twee slaapkamers. En daar kwamen dan op zondag zo'n honderd mensen bij elkaar, die zaten dan op krukjes, door het hele huis. Ze stonden overal te praten, in de huiskamer en op de gang en vooral in de keuken, al die vrouwen bij elkaar, en daar werden dan verhalen uitgewisseld. Er werd altijd gekookt. Tante Dé, de vrouw van oom Paul, was een ster in pastetjes en *rissoles*, en die had ze al dagen van tevoren staan maken. Moet je je voorstellen hoe dat huis rook, het héle huis, ook de slaapkamers. Als wij nu vis bakken, dan doen we de deur dicht of zetten de afzuiger aan, maar toen was echt álles doordrenkt van de baklucht. En dan kon je opscheppen uit de pannen wat je wou, en zat iedereen met zijn bord op schoot door het hele huis. Na afloop zette je je bord in de gootsteen en ál die vrouwen gingen dan onder dat gekakel afwassen, daar hadden wij als kinderen verder geen last van. En dan kwam er weer koffie met spekkoek en allerlei snoeperijen. Er werd ook flink gerookt, kan ik me herinneren. Het was altijd súpergezellig!' Bij de koempoelans die René heeft meegemaakt waren ook wel Nederlanders aanwezig, de partners van enkele aanwezigen. 'Ja, daar werd dan wel over gepraat of gefluisterd, vooral in de keuken. Het ging dan eigenlijk om een soort goed- of afkeuring. Er werd dan ook gesproken over dingen die gebeurden, over jongens, Indische jongens, met Ne-

derlandse meisjes of Indische meisjes met Nederlandse jongens. Ja, daar werd wel over gepraat ...'

Deze familiebijeenkomsten hadden in hoge mate een bufferfunctie, ze boden in vertrouwd gezelschap een beschermende koepel in een samenleving die nog niet eigen was.⁹ De gewoonte van dergelijke bijeenkomsten bestond al in Indië, maar in Nederland kregen ze deze nieuwe functie erbij.

René: 'Het werd hier ook een overlevingsstrategie van de groep. Omdat ze bij elkaar waren voelden ze zich één, ze voelden zich dan samen sterk. Ze kregen er ook energie door. En ze konden ook altijd op elkaar terugvallen. Het bestond al in Indië, dan gingen ze met elkaar op zondag of zo in verschillende auto's naar een waterval of een buitengebied, en dan namen ze eten mee en dan zaten ze daar met zijn allen aan het water, de vrouwen bij elkaar, de mannen bij elkaar, en dan werd er over van alles en nog wat gepraat. Het was dus een voortzetting van iets wat al bestond, alleen kreeg het hier een extra functie. En hier hadden ze dan niet meer die waterval, maar de trap.'

Alex: 'Het was een manier om structuur te geven aan je toekomstige leven. Het gaf stabiliteit, een anker, een vast punt. Van oma tot en met de baby die werd meegesjouwd, iedereen was erbij. De sfeer was: jongens, wat gezellig, we zien elkaar weer! En: hoe ver is iedereen?'

Bijna alle ondervraagden die dergelijke samenkomsten hebben meegemaakt (de meerderheid), herinneren zich dat zij er een gevoel van enorme geborgenheid aan ontleenden. Menigeeen voelde zich tijdens zijn jeugd in dit gezelschap het meest thuis, méér dan onder zijn Nederlandse leeftijdgenootjes. Het is bepalend geweest voor wat zij als 'typisch Indisch' zijn gaan zien: familiezin, een speciale, 'on-Hollandse' gezelligheid en hartelijkheid, en de hele *intimate culture* van bepaalde eetgewoonten, manier van communiceren, humor en specifiek taalgebruik. Verder kregen ze er opvattingen ingescherpt over hoe je je had te gedragen. Nu, op volwassen leeftijd, kijken ze verschillend op deze bijeenkomsten terug: nostalgisch ('de saamhórigheid die je toen had!'), kritisch ('altijd hetzelfde'; 'een beperkte sociale omgeving'), of beide.

Niet alle ondervraagden herinneren zich waarover de volwassenen destijds tijdens het samenzijn spraken, omdat zij er als kind niet altijd bij aanwezig waren (ze speelden buiten of in een slaapkamer), of omdat het hen eenvoudig niet interesseerde. Maar de meesten weten daarvan nog wel iets: de gesprekken gingen, weinig verbazingwekkend, voornamelijk over het leven vroeger in Indië en over het leven nu, waarbij de volwassenen zich meestal kritisch uitlieten over autochtone Nederlanders. Die kritiek varieerde van goedmoedige en lichte spot tot veel negatievere uitlatingen. Over Indo's sprak men gewoonlijk in positieve zin, maar natuurlijk was er ook kritiek op bepaalde individuen, bijvoorbeeld vanwege hun partnerkeus of echtscheiding. De kritiek op Indo's was echter ook wel algemener, meer gericht op bepaalde categorieën. Bijvoorbeeld op degenen die zich onvoldoende aanpasten, slecht Nederlands spraken of zich luidruchtig in de tram gedroegen. Of juist op degenen die zich té Nederlands gedroegen ('die denkt dat hij een Nederlander is'). De kritiek op Nederlanders betrof meestal hun slechte eten en hun slechte manieren, hun gierigheid, gulzigheid en gebrekkige lichaamshygiëne. Ook nam men hun onwetendheid over het verschil tussen Indisch en Indonesisch op de korrel en hun gebrek aan kennis over het leven dat Indische Nederlanders in Indië hadden geleid. Als zich Nederlanders in het gezelschap bevonden, moest dergelijke kritiek wel met de nodige omzichtigheid worden geuit. Dat gebeurde dan onder-ons in de keuken, maar ook wel zonder woorden, door meer of minder subtiele buitensluitingsstrategieën. Onwennigheid om informeel met Nederlanders om te gaan speelde hierbij vaak mee – en soms speelt dat nog steeds een rol.

Jim: 'Als er vroeger Nederlanders bij onze familiebijeenkomsten waren, dan was er een soort dubbele houding tegenover ze. In de kamer waren zij vaak het middelpunt, omdat iedereen zoiets bewonderends had van: zij weten het toch maar allemaal! Maar in de keuken, als de Indischen onder elkaar waren, zeiden ze: "Dieen-die heeft wel een grote mond!" of "Heb je gezien hoe *rakoës* hij is?" Het was een soort haat-liefde verhouding, en eigenlijk niet eens liefde, maar meer een soort respect of ontzag. Want uiteindelijk weet zo iemand wél hoe het hier toegaat.'

Ruuds vrouw (een autochtone Nederlandse) kent Ruud en zijn familie al vanaf haar vijftiende. Vanaf een gegeven moment ging

ook zij regelmatig naar de samenkomsten van Ruuds familie. Ze heeft zich er nooit geaccepteerd gevoeld. Er werd ‘tot vervelens toe’ door zijn familieleden (niet zijn ouders) gevraagd: ‘Eet zij ook sambal?’ en ‘Lust zij rijst?’ Ook de Nederlandse partners van Ruuds ooms en tantes zijn naar haar zeggen nooit echt geaccepteerd en gingen over de tong als ‘Hollands-gierig’. Een Nederlandse tante werd volgens haar zelfs als ‘bedreigend’ gezien omdat zij er andere ideeën op nahield. Zij had voorgesteld om eens wat anders met de kinderen te ondernemen dan altijd maar weer op familiebezoek, zoals tochtjes naar de bossen of het strand. Dit werd, aldus Ruuds vrouw, als een aantasting van de beslotenheid van de familie gevoeld. Een Nederlandse oom daarentegen was heel populair, maar dat was ‘omdat hij altijd alles voor iedereen betaalde’.

Al met al hadden de familiekoempoelans een conserverende functie én een zekere brugfunctie. De bestaande visies op Nederlanders en andere Indo’s werden er uitgedragen en bevestigd. Maar de teneur van de gesprekken was doorgaans ook: wij moeten ons aanpassen. De bijeenkomsten maakten dat men het leven in Nederland beter aankon. Ze waren als het ware een psychische opkikker en in die zin vervulden ze, zij het indirect, een brugfunctie. Aanzienlijk minder vaak werd op de bijeenkomsten zelf een brug tussen Indo’s en autochtone Nederlanders geslagen. Slechts twee ondervraagden, broer en zus, hebben dit in uitgesproken vorm meegemaakt. Dit kwam doordat er op een gegeven moment studerende Nederlandse jongeren op hun familiekoempoelans verschenen – een tamelijk uitzonderlijk verschijnsel.

Alex: ‘Op een gegeven moment brachten mijn oudere neven [vijf tot tien jaar ouder dan hij] hun Hollandse vriendinnen mee naar onze koempoelans. Frisse meiden die ook wat te vertellen hadden, en die brachten vers bloed in, blond bloed.’ Ellen: ‘Maar die kwamen wél in de keuken, want die wilden weten hoe we alles hadden gemaakt. Die kwamen hélpén. Ze brachten eten naar binnen en hielpen ook bij het opruimen en afwassen.’ Alex: ‘Ja, die vonden dat prachtig, dat hele traject van lekker eten, gezelligheid, grote familie. En bij ons was het altijd van: wat doet Jan? en: wat doet Piet? En dan werd er verteld: “Die heeft een Hollandse vriendin, die studeert ook aan de universiteit.” Of: “Die zit ook op de hbs. Op de verjaardag van oom Hans neemt hij haar mee.” En

dan zat de hele familie te kijken als het zover was. Want dan kwamen ze en vertelden ze wat, zo rond de tafel, zo stoeltje, stoeltje, stoeltje, en ook in de keuken, en ze deden hun uiterste best, ze liepen af en aan. De tantes en ooms zaten, en zij, de Hollanders, bedienden! Die ooms en tantes voelden zich daardoor erg geveild, en ook door alle belangstelling van die meisjes, die vroegen hun bijvoorbeeld om recepten. Er ging een sterke voorbeeldfunctie van uit. Want de jonge neefjes keken en dachten: hé, een mooie meid, en die studeert ook nog! Het gaf Alex en zijn jonge neefjes geleidelijk het gevoel dat het allemaal binnen hun bereik lag: een universitaire studie en een Nederlandse partner – een gevoel dat ze niet van meet af aan hadden gehad. Alex is ervan overtuigd dat die ‘Hollandse’ aanwezigheid en incorporatie in zijn familie heeft bijgedragen tot een gunstige psychologische basis voor hun vernederlandsing en uiteindelijk ook tot het maatschappelijk succes van hem en zijn neven. Hij contrasteert dit met de koempoelans van de meeste andere Indische families waarbij volgens hem geen of nauwelijks autochtone Nederlanders aanwezig waren, in ieder geval geen jonge studenten. Daar zou het ‘Indischer’ zijn toegegaan – naar zijn mening voornamelijk een kwestie van klasse: ‘Bij de meeste families werd gitaar gespeeld als ze samenkwamen. En ze luisterden dan ook naar Indische en Hawaïaan muziek. Dat gebeurde bij ons niet, dat was meer iets voor de lagere klassen. Ik durf de stelling aan: geen Hollandse meiden op de familiekoempoelans betekent dat er gitaar werd gespeeld.’

3.2 Contacten met Indo’s en autochtone Nederlanders

Achtergrond

De informele contacten van de meeste ouders waren, zeker gedurende de eerste jaren, geheel of grotendeels beperkt tot Indo’s. Dit betrof dan familie (in wijde zin) en vaak ook kennissen uit Indië. Nieuwe contacten met onbekende Indo’s werden zeker in het begin niet vaak gelegd, deels vanwege de wens om in bekend en vertrouwd gezelschap te zijn en deels ook vanuit de aloude gevoeligheid waar het status betrof. Daardoor heeft een aanzienlijk deel van de ondervraagde tweedegeneratieleden nooit Indo’s van buiten de wijde familiekring leren kennen, althans niet van nabij, en dit heeft er weer toe bijgedragen dat velen aarzelen of bepaalde

gewoonten of gedragingen die zij van huis uit kennen ‘typisch Indisch’ zijn of veeleer typerend voor hun familie. Hun zicht op een grotere groep ontbreekt.

Informele contacten tussen de ouders en autochtone Nederlanders kwamen in het begin niet vaak tot stand, behalve als de ouders een gemengd Indisch-Nederlands stel vormden. De meeste homogeen-Indische ouderparen (de overgrote meerderheid) waren in Indië meestal niet gewend geweest om informeel en vriendschappelijk met blanke Nederlanders om te gaan. Daar kwam bij dat diverse ouders er krenkende ervaringen met hen hadden opgedaan – een onderwerp dat overigens zelden of nooit ter sprake kwam. Ook bepaalde vooroordelen, zowel aan Nederlandse als aan Indische zijde, vormden in het begin vaak een obstakel voor een ontspannen, informele omgang met elkaar. Maar geleidelijk kwamen er in diverse gevallen wél vriendschappelijke betrekkingen tot stand. Zo kregen sommige ouders een hartelijke band met burens of collega’s. Bij anderen verliepen juist die contacten moeizaam doordat de Nederlandse burens hun beklag kwamen doen over etenssluchtjes, of doordat collega’s zich uitten op een manier die als bot of denigrerend werd gevoeld. Enkele ouders kwamen daartegen in het geweer of pareerden de aanval door de burens voor het eten uit te nodigen, maar anderen namen een gelaten houding aan. Een combinatie van beide kwam ook voor. Opmerkelijk is dat veel ouders zich naar het oordeel van hun kinderen nooit helemaal eigen met Nederlanders zijn gaan voelen, tot op de dag van vandaag, ook al hebben zij inmiddels Nederlandse kennissen en schoonzoons en -dochters gekregen met wie zij een goede verstandhouding hebben.¹⁰

De autochtoon-Nederlandse schoonvader van een van de respondenten vertelt dat hij regelmatig aanwezig is bij de samenkomsten van de familie van zijn Indische schoonzoon. Verschillende keren heeft hij meegemaakt dat er een plotseling stilzwijgen valt als hij de keuken binnenkomt waar de Indische familieleden zich ophouden. Verlaat hij de keuken weer, dan zetten zij het gesprek voort. Maar toen hij eens in het ziekenhuis lag, overstelpten zij hem met kaarten. Hij kan dit niet goed met elkaar rijmen en concludeert: ‘Ik heb vaak het gevoel dat wij elkaars taal niet spreken.’

Yvonne: ‘Mijn moeder heeft heel veel Nederlandse kennissen en vrienden en dat vindt ze heel gezellig, “maar”, zo zegt ze, “het is

wel anders”. Dat Indische is haar toch meer vertrouwd. Ze blijft vroegere Nederlandse burens en collega’s en zo heel trouw opzoeken, maar een echte goede vriendschap met Nederlandse mensen? Nee. Het is allemaal niet echt ontspannen. En mijn vader wil zich tegenover hen nog steeds zo bewijzen! Als bijvoorbeeld iemand van de woningbouwvereniging heeft aangekondigd dat hij langs zal komen, dan vraagt hij mij: “Moet ik niet even die luxaflex gaan schoonmaken?” En dan haalt hij ook nog eens tien soorten drankjes in huis. Want dan moet hij die man én cola én dit én dat kunnen aanbieden. Dan slooft hij zich zó uit, dat is gewoon niet meer in verhouding! Maar daaraan merk je dus die onzekerheid.’

Veel tweedegeneratieleden zagen als kind al dat hun ouders een gedweë en onderdanige houding jegens Nederlanders aannamen. Zo herinneren zij zich de nederige toon die hun ouders aansloegen tegen de uitbater van het contractpension waar zij na aankomst in Nederland verbleven. Ook het gedrag van hun ouders in winkels, bij het loket van een instantie of bij de bushalte, waar zij protestloos anderen lieten voordringen, is velen bijgebleven. En verder kon menigeen uit gesprekken thuis opmaken dat hun ouders, gewoonlijk hun vaders, zich bij sollicitaties en in de omgang met hun collega’s onderdanig en timide gedroegen. Soms vingen ze ook op hoe neerbuigend hun vader werd behandeld en hoe geringschattend er over zijn diploma’s werd gedaan. Dit veroorzaakte bij sommigen zowel gevoelens van medelijden als van ergernis, vanwege de gelatenheid waarmee hun vader dit alles over zich heen liet komen. Dit nederige en gelaten gedrag is veel tweedegeneratieleden geleidelijk gaan tegenstaan. Het werd iets om zich aan te ontworstelen, want velen ontdekten op een gegeven moment dat ze deze houding onbewust hadden overgenomen.

Ralph: ‘Dat gedweë van die eerste generatie, daar krijg je toch iets van mee. Je krijgt toch een stukje mee van vroeger, hoe modern je verder ook bent. Ik herinner me nog dat mijn vader, toen we pas in Nederland waren, ging solliciteren bij een grafisch bedrijf. Hij had een steengoede grafische opleiding en had als graficus in Indonesië gewerkt. Maar ze lieten hem eerst een uur wachten, en toen zeiden ze hem dat zijn diploma’s niets waard waren en dat hij de drukkerij kon gaan aanvegen. Hij heeft geen woord

van protest geuit, mijn ouders zeiden nooit zoveel terug. Dat kon je bij die generatie doen, die slikte alles. Maar mijn generatie slikt ook nog wel veel. Hoe vaak in mijn leven heb ik niet gedacht: wat ben je weer veel te netjes geweest! Wat heb je weer allemaal geslikt! Een echte Indo!’ Overigens liet Ralphs moeder zich ook van een heel strijdvaardige kant zien; zo heeft zij kort na aankomst in Nederland protestbrieven gestuurd naar een krant waarin denigrerend over Indische Nederlanders was geschreven. Maar in andere situaties gedroeg zij zich, aldus Ralph, weer heel gedwee.

Wilma: ‘Ik vond mijn ouders nogal onderdanig tegen bepaalde Nederlanders, en eigenlijk zijn ze dat nog steeds. Vooral mijn vader, dan zie je echt dat het een Indische man is. En mijn moeder heeft dat toch ook wel, zo opzien tegen sommigen. Maar ze kunnen ook gereserveerd en afstandelijk zijn, vooral tegen Nederlanders die zich arrogant gedragen of te vrij. Maar dat onderdanige dat zij hebben, dat had ik vroeger ook, en dat is mij parten gaan spelen in mijn werk.’

Anders-zijn en school

De meesten hadden in hun jeugd een meer of minder vaag besef ‘anders’ te zijn dan hun Nederlandse leeftijdgenootjes. Veel kinderen legden aanvankelijk geen verband tussen hun anders- en hun Indisch-zijn; dat kwam pas later. Wel hadden ze het besef uit een ander land afkomstig te zijn en een andere huidskleur te hebben (in het geval van de meeste ondervraagden). Maar ook met een blanke huidskleur kon het besef van anders-zijn heel sterk zijn, vanwege de afwijkende gewoonten en de ondefinieerbaar andere sfeer thuis.¹¹ Ander eten en andere eetgewoonten, andere geuren, veelvuldig bezoek, een rommelig huishouden, ouders op slippers of blote voeten, specifiek woordgebruik en een Indisch accent, een andere inrichting van het huis – het waren allemaal tekenen van onderscheid. ‘Eten, spraak, kleding, uiterlijk en een andere oorlogsgeschiedenis zetten de Nederlanders uit Indië tot op zekere hoogte apart’, aldus Willems (2001: 65), en dit gold dus ook voor kinderen.

Toen de ondervraagden als kind op school zaten, wilden zij vooral net zo zijn als hun klasgenoten (destijds bijna allemaal blanke Nederlandse kinderen) – een gebruikelijk conformisme onder jeugdigen. De mate waarin hun klasgenoten of het onder-

wijzend personeel hen, met goede of minder goede bedoelingen, op hun anders-zijn attendeerden, varieerde nogal; dit lijkt voornamelijk van toeval afhankelijk te zijn geweest. Voor zover zich problemen zoals pesterijen voordeden, gebeurde dat meestal op de lagere school. Op de middelbare school ging alles meer als vanzelf. Dit zal deels te maken hebben gehad met de grotere gewenning van Nederlandse leerlingen aan de aanwezigheid van Indische klasgenoten, en deels met het feit dat lagereschoolkinderen vaak makkelijker en openlijker 'racistisch pesten' dan middelbare scholieren, zeker als het om scholieren van hogere typen onderwijs gaat.¹²

Het besef van anders-zijn werd bij velen pas manifest toen anderen hen dat onder de neus wreven. Bijna altijd ging het dan om hun afwijkende huidskleur. De meeste ondervraagden zijn als kind op straat of op school uitgescholden voor 'pinda, pinda, poep-Chinees' (voortbordurend op ouder anti-Chinees sentiment jegens Chinese pindaverkopers) of voor 'zwarte' (een scheldwoord van koloniaal-racistische oorsprong). Deze ervaringen bagatelliseren ze gewoonlijk, althans nu.

Rob: 'Ik was het enige bruine jongetje op school, en eigenlijk voelde ik me zo autochtoon als de pest, om het zo maar eens te zeggen. Tot ongeveer 1962, ik was toen een jaar of tien, toen Soekarno Nieuw-Guinea binnenviel. Toen moest ik opeens op het schoolplein voor Soekarno spelen, telkens weer, en werd ik voor 'zwarte' en 'roetmop' uitgemaakt. Dat was daarvoor nooit gebeurd. Toen heb ik me eigenlijk pas voor het eerst gerealiseerd dat ik gekleurd was en anders dan de andere kinderen. Ik zat er erg mee, en lag 's avonds in bed nogal eens te huilen. Ik wou dat ik net als die anderen was, dacht ik toen. Ik wou dat ik blank was.'

Astrid: 'Ik ben de eerste drie jaar op de lagere school gepest vanwege mijn gekleurde uiterlijk. En als het stonk in de klas, dan had ik het gedaan. Eigenlijk begreep ik het niet goed, want ik voelde me Nederlands. Maar zij gaven mij het gevoel dat ik toch anders was, omdat ik een kleurtje had. Het liefst had ik dat niet gehad. Ik wilde een blank Nederlands meisje zijn, dus geen uitzondering. Ik denk dat ik me toen ben gaan distantiëren van dat hele Indische. Ik wilde gewoon zijn wat ik me voelde, een Hollands meisje. Toen er op een gegeven moment een veel donkerder Suri-naams meisje in de klas kwam, was het pesten afgelopen en

richtte het zich tegen haar. Ik wilde per se niet met haar bevriend zijn.'

Het gevoel van anders-zijn hing echter, als gezegd, niet altijd met een afwijkend uiterlijk samen. Bij enkelen had het vooral te maken met een geladen sfeer thuis, die zo afweek van de sfeer elders. Toentertijd realiseerde niemand zich wat daarvan de reden was, maar later kwamen diverse ondervraagden tot het inzicht dat dit verband hield met de oorlogservaringen en gedwongen migratie van hun ouders. Maud, uiterlijk niet als Indisch herkenbaar, is een van hen.

Maud is de dochter van een Indische moeder en een Hollandse vader met een Indisch verleden. Zij vertelt: 'Ik had vroeger een nogal onbestemd gevoel "anders" te zijn dan mijn Nederlandse klasgenootjes. Ik voelde me nogal eenzaam, hoewel ik altijd wel vriendjes en vriendinnetjes had. Nu begrijp ik dat gevoel beter dan toen. Ik heb gewoon een andere inborst en een andere achtergrond dan de doorsnee Nederlander. Je bent toch ook opgevoed met het idee daar vandaan te komen en dat het daar zo anders was. Het ging bij ons thuis ook zo anders toe dan bij Nederlandse kinderen, met eten en zo. En de sfeer was heel erg geladen. Broeierig, beklemmend. Dat hing samen met de oorlogservaringen van mijn ouders, waardoor ze allebei getraumatiseerd zijn. Mijn vader heeft aan de Birmaspoorweg gewerkt. Mijn moeder heeft zich vreselijk bedreigd en angstig gevoeld in de Bersiapperiode, en is haar jongere broer en veel kennissen en vrienden verloren. Geen van tweeën zijn ze ooit het verlies van hun leven in Indië te boven gekomen. Alles bij ons thuis stond in het teken van die oorlog en dat verlies. Ik heb me altijd schuldig gevoeld omdat het zo slecht ging met mijn ouders. Dat had ik als kind al. De relatie met de Indische achtergrond ben ik pas veel later gaan leggen. Dat kwam eigenlijk door mijn eerste echtgenoot. Die was niet Indisch, maar had er wel veel over gelezen.'

Achteraf constateert menigeen dat het gevoel van anders-zijn vaak een dubbele bodem had, in dié zin dat het vooral een connotatie had met gevoelens van minderwaardigheid of schaamte, maar ook wel met het gevoel 'beter' te zijn dan die onbeleefde Hollanders. Dit laatste gevoel diende gedeeltelijk ter compensatie van het eerste.

Yvonne: 'Dat hebben wij wel meegekregen, dat besef van: je bent tóch anders. Maar dat was wel dubbel, want aan de ene kant moest je je meer voelen en beter, maar tegelijkertijd voelden we ons allemaal mínder. Want uiteindelijk is het ook een beetje de boel oppeppen en jezelf overschreeuwen.'

Het gevoel van anders-zijn en schaamte zat bij sommigen zo diep dat ze er ook last van hadden als de directe omgeving er geen aanleiding toe gaf. Zij beweren althans nu, als volwassenen terugblikkend op hun jeugd, dat hun anders-zijn de autochtone klasgenoten of andere leeftijdgenoten indertijd niet bijzonder leek bezig te houden. Toch waren ze er als kind altijd bang voor dat ze etensluchtjes bij zich droegen, ook als hun klasgenoten of vriendjes daarover nooit iets hadden gezegd. Ook waren ze bang dat anderen hun ouders 'raar' of 'stom' zouden vinden, vanwege hun huidskleur of accent. De ervaringen buiten school, van de ouders of van de kinderen zelf, hebben ongetwijfeld aan deze angsten bijgedragen, naast mogelijk al eerder bestaande gevoelens van onzekerheid of minderwaardigheid. Het groeiend besef in twee heel verschillende werelden te leven droeg verder bij tot dergelijke preoccupaties, waarbij schaamte steevast de onderliggende emotie was. Die schaamte was deels een gevolg van de koloniale erfenis (Indisch en gekleurd opgevat als inferieur aan Nederlands en blank), en deels een uiting van de gebruikelijke gène wanneer kinderen menen dat hun ouders afwijken van andere ouders. Als op een gegeven moment bleek dat de Nederlandse leeftijdgenoten de gewoonten en gastvrijheid van hun ouders juist erg waardeerden, verminderde dit hun schaamtegevoel aanzienlijk.

Jim: 'Ik nam op de lagere school deel aan voetbaltoernooien en daar kwamen mijn ouders dan met een boodschappenkar, volgestouwd met *roti koekoes*. Ik schaamde me dan rot tegenover mijn Nederlandse vrienden. En ook voor de honkbalpet die mijn vader droeg. Eigenlijk voelde ik me dan tussen mijn ouders en mijn vrienden in staan. Maar toen bleek dat mijn vrienden al die dingen nu juist hartstikke leuk vonden, heeft dat me wel geholpen om me minder te schamen.'

Sommige kinderen waren pas nieuw in de buurt waar zij naar school gingen en moesten zich als nieuweling op weg naar school teweerstellen tegen buurtkinderen (tevens schoolgenoten) die hen

belaagden. Na verloop van tijd was de animositeit verdwenen en vaak ook goeddeels vergeten. Maar soms kregen dergelijke ervaringen, gevoegd bij die van later, achteraf toch een wrange bij-smaak. Al valt het sommigen moeilijk dit ten volle tot hun bewust-zijn toe te laten.

Ralph werd de eerste anderhalve week op de lagere school telkens te grazen genomen door een bepaalde jongen, ‘de sterkste van de klas’. Aanvankelijk doet hij dit af met ‘ach, zoals dat gaat met nieuwelingen, van die kleine dingetjes’. Maar later zegt hij dat hij het indertijd ‘vreselijk’ vond en niet meer naar school wou. Ook had hij het zich heel erg aangetrokken dat zijn moeder werd afgescheept toen zij haar beklag op school was komen doen. Enerzijds zegt hij: ‘Op een gegeven moment accepteer je dat je anders bent en dat mensen daarom zo tegen je doen.’ Hij beklemtoont dat het later allemaal minder werd en dat hij toen zonder problemen op-trok met Nederlandse buurtjongens. Anderzijds zegt hij: ‘Ik kan me voorstellen dat als je een optelsom maakt van al die kleine dingetjes, dat dat voor een heleboel mensen remmend kan werken, dat het van invloed op je is als mens.’

Het ging echter lang niet altijd zo heftig toe. Sommige kinderen werden helemaal niet gepest of uitgescholden, maar leden af en toe in stilte als bijvoorbeeld een goedbedoelende onderwijzer hun Indische afkomst of uiterlijk openlijk aan de orde stelde. Velen ontwikkelden strategieën om hun anders-zijn te compenseren, door bijvoorbeeld uit te blinken in sport (zie bijvoorbeeld Stanley in 2.1). Of ze leden helemaal niet.

Ellen: ‘Ik had in Indonesië al anderhalf jaar op de lagere school gezeten, en kwam hier in de tweede klas. De aansluiting ging prima. Ik had meteen vriendinnen, en die heb ik nog steeds. Ik had op school een streepje voor, want ik had iets wat de andere kinderen niet hadden: ik kwam uit het buitenland. Dat was gewoon interessant. Ik was er soms over aan het opscheppen, samen met een meisje dat een tijdje op Curaçao had gewoond. Ik heb alleen maar positieve ervaringen met mijn anders-zijn. Ik heb er nooit nare ervaringen mee gehad.’

Diegenen die in Indonesië zijn geboren en er al enige jaren lager onderwijs hadden gevolgd, de zogenoemde ‘generatie anderhalf’,

hebben specifieke problemen gehad op school.¹³ Voor de hierboven geciteerde Ellen geldt dit niet, maar zij was dan ook pas zeven toen zij naar Nederland kwam. De generatie anderhalf had, naast eventuele problemen met hun anders- en gekleurd-zijn, de aansluitingsproblemen die vrijwel alle immigrantenkinderen hebben die niet vanaf het begin in het immigratieland onderwijs hebben gevolgd. Deze aansluitingsproblemen zijn zowel onderwijs-inhoudelijk (in hoeverre sluit het door hen reeds gevolgde onderwijs inhoudelijk en wat betreft leergang aan op het in het immigratieland gangbare onderwijs?) als contactueel (in hoeverre kunnen zij zich een gewaardeerde plaats verwerven te midden van klasgenoten die elkaar al langer kennen?). Vooral dit laatste vroeg veel energie.

René zat in de derde klas van de lagere school in Indonesië toen hij op zijn negende met zijn ouders naar Nederland vertrok. Hier werd hij in de eerste klas geplaatst. 'Niet bepaald bevorderlijk voor het verminderen van mijn minderwaardigheidscomplex', zo zegt hij nu. 'Ik was al anders door mijn kleur, was bang dat ik etensluchtjes bij mij droeg en deelde geen verleden met mijn klasgenoten. Dat waren allemaal belemmeringen om onbevangen met die Hollandse kinderen om te gaan. Daar moest ik iets mee doen, die verschillen mochten niet zo opvallen en ze moesten me aardig gaan vinden. Ik worstelde met de vraag: hoe krijg ik nou contact? Hoe kan ik nou vriendjes met ze worden?'

Jack heeft tot halverwege de vijfde klas in Indonesië op de lagere school gezeten, waar hij en andere Indische kinderen de totokkinderen pestten. In 1957 werden de Nederlandstalige scholen gesloten en kon Jack niet langer naar school. Het 'anti-Belanda'-klimaat nam toe in die periode. Hun huis werd enige malen bedreigd en Jack werd regelmatig door Indonesische kinderen op straat bespuugd en uitgescholden voor Belanda. 'Ik voelde me daar blank.' In 1958 zijn Jack en zijn moeder naar Nederland vertrokken. Vervolgens werd hij hier door sommige kinderen voor 'bruine' uitgescholden, wat hem in de war bracht, omdat hij in Indonesië immers voor Belanda was uitgemaakt. Maar hij dacht ook: nu overkomt mij wat wij met totokkinderen deden. De aansluiting op school verliep onderwijsinhoudelijk goed, maar slecht in contactueel opzicht. Jack voelde zich een complete buitenstaander, ondanks zijn verwoede pogingen om 'net als de anderen' te zijn. Maar ook hij deelde niet hun geschiedenis en voelde zich

ook niet zo eigen met hen, al wilde hij dat toentertijd niet onder ogen zien. Contact met Indische kinderen vermeed hij, en op het lyceum sloot hij zich aan bij andere buitenstaanders, boerenzoons die mochten doorleren. Toen het gezin na een paar jaar naar het oosten des lands verhuisde, werd hij nóg een keer buitenstaander. Dit 'buitenstaander-gevoel', zo constateert hij nu, is in zijn leven allengs belangrijker geworden dan zijn huidskleur en is tot zijn 'tweede natuur' geworden.

Sommige aansluitingsproblemen op school kwamen niet zozeer voort uit een onderbroken schoolloopbaan in Indonesië of een afwijkende huidskleur, maar uit de omstandigheid dat de cultuur of taal thuis niet goed aansloot op die van school. Zo spraken ze bij een van de ondervraagden, John, zoon van een 'volbloed' Indonesische moeder en een Indische vader, aanvankelijk alleen Maleis thuis. Het heeft hem minstens een jaar gekost om redelijk Nederlands te leren. Bij sommige anderen was de van huis uit meegekregen Nederlandse woordenschat nogal beperkt. Verder was het menigeen bijgebracht dat beleefd zijn tegen de onderwijzer (en tegen ouderen in het algemeen) betekende dat je je mond moest houden, niets moest vragen en vooral niet moest opvallen. Deze houding maakte dat sommigen in het begin, als ze op bezoek waren bij Nederlandse kinderen thuis, verlegen de hun aangeboden consumpties weigerden (zie bijvoorbeeld Roy in 2.1).

Vriendschap met Nederlandse en met Indische kinderen

De vriendschappen met Nederlandse kinderen kwamen op vanzelfsprekende wijze tot stand, op school, in de buurt en soms ook elders. Hoewel menigeen zich zeker in het begin het meest op zijn gemak voelde in de vertrouwde sfeer van de Indische familie, lijkt niemand zich innerlijk geremd te hebben gevoeld om vriendschapsbanden met Nederlandse kinderen aan te knopen. Wel hadden sommigen, zoals boven al bleek, bij hen enigszins het gevoel een buitenstaander te zijn. Van de ouders ging op dit punt evenmin een remmende werking uit, behalve als een vriendje of vriendinnetje in hun ogen uit een verkeerd milieu kwam. Ook bij vriendschappen met Indische kinderen waren de ouders alert op het milieu waartoe die kinderen behoorden en vaak in nog sterkere mate, vanwege hun aloude associaties waar het ging om Indo's uit een lagere klasse.¹⁴ Sommige ondervraagden hadden als

kind onbewust de druk om te assimileren en de gevoeligheid voor status dermate verinnerlijkt, dat ze terughoudend waren in het aanknopen van vriendschap met Indische leeftijdgenootjes. In enkele gevallen hadden kinderen echter geen Indische vriendjes vanwege meer externe omstandigheden, zoals wanneer er geen Indische kinderen in de buurt woonden of op school zaten. Anderen legden juist weer een zekere voorkeur voor de omgang met Indische kinderen aan de dag of werden daartoe expliciet van huis uit aangemoedigd, al kwam dit laatste zelden voor. En natuurlijk waren er ook kinderen wie het allemaal niet zo veel uitmaakte en die zonder veel bijgedachten bevriend raakten met kinderen die ze aardig vonden, of die nu Nederlands of Indisch waren. Of misschien hadden ze hierbij indertijd wél bijgedachten, maar zijn ze die nu vergeten.

Het meest extreme voorbeeld van ouderlijke ontmoediging om met Indische kinderen om te gaan biedt Jansje. In haar geval kwam die ontmoediging van een autochtone Nederlandse moeder.

Jansje is de dochter van een in de oorlog omgekomen Indische vader en een Nederlandse moeder, die haar man naar Indië was gevolgd. Jansje heeft in Indië voor de oorlog enige jaren op de lagere school gezeten. Haar moeder had haar verboden naast Indische kinderen te gaan zitten en ze mocht ook niet met hen spelen. Jansjes schoolcarrière werd abrupt afgebroken door de oorlog, waarin ze samen met haar moeder in verschillende Japanse interneringskampen gevangen zat. Ook daarna, in Nederland, werd Jansje bepaald niet aangemoedigd om contact te zoeken met Indische kinderen en bovendien werd het haar hier verboden om op school naast 'de zoon van de slager' te gaan zitten. Jansjes moeder was niet alleen heel statusbewust, maar werd ook door andere motieven gedreven. Alles wat met Jansjes vader en met Indië te maken had, werd door haar doodgezwegen. Haar huwelijk met Jansjes vader was niet zo goed geweest, zij had nooit van Indië gehouden en haar gevangenschap samen met Jansje in het Jappenkamp was haar niet in de koude kleren gaan zitten. Na de dood van Jansjes vader en hun vertrek naar Nederland wilde zij ook symbolisch met hem en haar verleden in Indië breken.

Meestal was de ouderlijke ontmoediging om met Indische kinderen om te gaan – als daar al sprake van was – wat impliciet en minder rigoureuus.

Ralph: 'Mijn ouders wilden zelf niet met andere Indo's van buiten de familie of de kennissen van vroeger omgaan, dat was niet het soort mensen dat hun aansprak. Ze vonden dat niet de mensen aan wie je je kon optrekken of zoiets. En tja, die houding is dus eigenlijk een beetje overgegaan op ons, hè? Wij werden zeker niet gestimuleerd om met Indische kinderen om te gaan. Natuurlijk mocht ik wel met een Indisch vriendje thuiskomen, maar ja ...'

Het is niet altijd precies te bepalen in hoeverre iemands toenmalige reserves zijn toe te schrijven aan de verinnerlijking van de ambivalente en statusgerelateerde houding jegens Indo's die hij van huis uit had meegekregen, en in hoeverre aan zijn neiging zich aan zijn Nederlandse leeftijdgenoten te conformeren.

Yvonne: 'Ik kan het me zelf nauwelijks herinneren, maar mijn moeder heeft me verteld dat ik vroeger helemaal níets van Indische mensen wilde weten en dat ik ook altijd wegging als ze op bezoek kwamen en altijd zei: ze praten stom en het gaat nergens over. Tot mijn zeventiende wilde ik ook geen Indisch eten, en mijn hele jeugd heb ik geen Indische vriendin gehad. Ik herinner me wel heel duidelijk dat gevoel dat ik toen had: ik wil er níets mee te maken hebben en ik wil ook geen Indo zijn en ik lust dat eten niet. En als mensen me vroegen: "Spreek je Maleis?", dan vond ik dat te gék voor woorden!' Waarom ze zich zo afzette? 'Ik denk dat ik dat wel een beetje heb meegekregen. Indisch had bij ons thuis een heel negatieve bijklank. Mijn moeder zat altijd af te geven op donkere, "echte" Indo's. Die waren toch een beetje dom en suf. Er werden soms hele neerbuigende grapjes over ze gemaakt, ze deden er bij ons thuis altijd wat lácherig over, als ze bijvoorbeeld hun accent gingen nadoen. Wij waren anders, vond mijn moeder, en de Indische mensen met wie zij omgingen waren óók anders. En daar kwam bij dat ik toen ook de leeftijd had dat je bij "de groep" wilde horen en vooral niet anders dan de anderen wilde zijn. Ik had altijd alleen maar Nederlandse vrienden en vriendinnen.'

De twee mannen die het meest van alle ondervraagden blijk geven van verinnerlijkte assimilatie-druk en gevoeligheid voor status en tevens van grote carrièredrang, voelden als kind van binnenuit zekere remmingen om met Indische leeftijdgenoten om te gaan, zo stellen zij althans achteraf vast.

Alex: 'Ik voelde me vroeger als kind eigenlijk het meest op mijn gemak in Indisch gezelschap, bij de familiekoempoelans, maar tegelijkertijd had ik grote voorkeur voor Nederlandse vriendjes. Eigenlijk word je geforceerd een bepaalde richting uitgeduwd, je wilt een bepaald image opbouwen, het is een beetje overreageren.' De enige Indische leeftijdgenoten met wie Alex in zijn jeugd veel optrok waren zijn wat oudere neven, voor wie hij veel bewondering had omdat ze voor hem maatschappelijk succes symboliseerden; dat heeft hij als kind al zo aangevoeld. Hij kende echter ook buiten zijn familiekring wel Indische leeftijdgenoten, van school en ook van sport, maar tegen de meesten had hij persoonlijke of statusgerelateerde bezwaren. 'Ik was lid van een badmintonclub waar veel Indische jongens kwamen. Badmintonnen is heel Indisch! Maar buiten de sportzaal had ik helemaal niets met ze. Zij zaten op de mulo, en dan kwam toch dat gymnasiumachtige bij mij op.'

Jack beschrijft zijn ouders als mensen met een 'enorme aanpassingsdrang', die 'haast kleurloos in meegaandheid' waren, al vonden ze Nederlanders wel bot en grof. 'Mijn ouders gingen wel met andere Indische mensen om in de plaats waar wij woonden, maar heel afstandelijk. Het was toch een ander milieu. En je wilde niet tot de dom-geachte klasse horen van degenen die niet wisten hoe het hoorde in Nederland.' Jacks oudere broer had, in tegenstelling tot Jack, wél Indische vrienden met wie hij zijn 'branie-gedrag' voortzette dat hij in Indonesië al had vertoond. 'Zijn generatie, die de oorlog nog heeft meegemaakt, heeft een andere jeugd gehad. Mijn generatie was burgerlijker, in Indonesië al, en meer op Nederland georiënteerd. En je wilde als meer Nederlands-georiënteerde Indo niet bij die Indische branies horen, al vond je ze wel heel spannend.' In zijn schooltijd, toen Jack zich altijd een buitenstaander voelde, zocht hij bewust geen contact met de Indische jongensclubs die er wél waren. 'Dat wilde ik niet, want ze waren altijd gegroepeerd rondom een band of een bende. Ik voelde voor geen van beide iets. Ik wilde niet op straat met een brommer racen en voor een band was ik niet muzikaal genoeg. Ik had gewoon het gevoel: daar hoor ik niet bij.' Toch lijkt het erop dat Jack rivaliserende wensen had. Want toen hij eenmaal aan de universiteit studeerde en lid van het corps was geworden, heeft hij veel moeite gedaan om een Chinees-Indonesische medestudent ertoe te bewegen lid van zijn jaarclub te

worden. 'Ik was niet bewust op zoek naar Indische vrienden, maar onbewust wilde ik ze misschien toch wel.'

Velen brengen Indisch telkens weer in verband met maatschappelijke onbeduidendheid en stagnatie, en Nederlands met maatschappelijke importantie en vooruitgang. Hierop zijn weliswaar uitzonderingen (succesvolle Indische neven en Nederlandse *losers*), maar dit doet aan de algemene opvatting niets af. In embryonale vorm was deze denktrant bij vrij veel ondervraagden als kind al aanwezig, en dit heeft er bij sommigen van hen, zoals we zagen, toe bijgedragen dat zij terughoudend waren om vriendschap met Indische leeftijdgenootjes aan te gaan. Maar zo ging het natuurlijk niet altijd; dergelijke gedachten had niet iedereen of ze waren niet altijd doorslaggevend. Velen zijn wél maatschappelijk succes gaan associëren met niet te uitgesproken Indisch-zijn. Eenmaal volwassen en maatschappelijk geslaagd, voeren ze hun succes soms aan als argument *à décharge* voor hun, in de ogen van anderen, geringe 'Indischheid'.

Jim had vroeger enkele Indische vrienden die soms iets in het Maleis tegen elkaar zeiden. Jim verstond dat niet en dat merkten zij. 'En dan zág ik ze denken: wat ben jij eigenlijk voor Indo? Waarschijnlijk vonden ze dat ik verraad pleegde en te Hollands was of zo.' Later werd zijn gedachte bij dit soort al dan niet vermeende oordelen: 'Jij kunt nu wel vinden dat ik zo weinig Indisch ben, maar ik heb wél mijn titel, ik ben wél doctorandus. Kun jij dat óók zeggen?'

Tegenover de ondervraagden die zich door assimilatie-druk, groepsconformisme en/of statusmotieven belemmerd voelden om vriendschap met Indische leeftijdgenoten aan te gaan, staan degenen (minder in aantal) die hiervoor juist een voorkeur hadden. Een van hen is Wilma, een zus van de zojuist aangehaalde Jim. Daaruit blijkt hoe verschillend dit soort voorkeuren bij eenzelfde gezinsachtergrond kan uitpakken.

Wilma: 'Mijn beste vriendinnen op school waren altijd Indische meisjes, die zocht ik bewust. Ik had ook veel Nederlandse vrienden en vriendinnen, maar bij de Indische voelde ik me veel meer thuis. Mijn échte vriendinnen waren toen altijd Indisch of Indonesisch. Dat was, denk ik, toch vooral een kwestie van dat je be-

paalde gevoeligheden met elkaar deelde. Je begreep die bescheidenheid. Ik was toen ook heel onzeker en snel gekwetst als mensen een bepaald grapje of een bepaalde opmerking maakten. Daar kon ik dágenlang mee rondlopen. En die Indische meisjes hadden hetzelfde, dus daar voelde je je dan bij thuis.'

Bij Joyce leefde de wens naar Indische vriendinnen misschien minder sterk dan bij Wilma, maar ook zij voelde zich meer verwant met hen dan met haar Nederlandse vriendinnen. Wat haar in het bijzonder in hen aansprak was 'dat zachte en lieve', dat zij van huis uit kende van vooral haar vaders zussen. Joyce vond dat zo aangenaam contrasteren met het 'Nederlandse botte' en het 'Amsterdamse bijdehandte'. Ze vond het heel prettig om die sfeer terug te vinden bij haar Indische vriendinnen op school.

Wilma en Joyce zijn er door hun ouders nooit expliciet toe aangemoedigd om vooral met Indische meisjes om te gaan, maar beiden hebben wel het vermoeden dat hun ouders het prettig vonden. Er is maar één ondervraagde die én zelf voorkeur had voor de omgang met Indische leeftijdgenoten én hiertoe werd aangeemoedigd, vooral door zijn moeder. Die deed dat mede in de hoop daarmee de kans op een Indische schoondochter te vergroten.

René: 'Tot en met mijn middelbare schooltijd heb ik me altijd prettiger en vertrouwder gevoeld in Indisch gezelschap. Door het uitgebreide Indische netwerk van mijn ouders leerde ik, als iedereen in het weekend bij elkaar kwam, de kinderen van die mensen kennen, dus leeftijdgenoten van mij. Daar deed je dan Indische vrienden en vriendinnen op. En op de hbs zaten ook Indische leerlingen, daar trok je ook mee op, dezelfde nestgeur waarschijnlijk. Een van die jongens speelde gitaar. Na school gingen we wel met hem mee naar zijn huis, daar draaiden we dan plaatjes van de Tielman Brothers of van de Crazy Rockers, en dan kon hij zo met zijn vingers op de gitaar die akkoorden nadoen. Het was toen ook de tijd van de rock en de Indorock. En dan gingen we ook wel gezamenlijk weer ergens anders naar toe, waar weer andere groepjes Indische jongens waren. Zo kwam je aan je Indische netwerk. We gingen ook in groepen naar de dancings in Scheveningen, op de fiets of op de brommer, met meisjes achterop. Dat heeft een paar keer tot gevechten met Nederlandse jongens geleid.'¹⁵ In het Indische netwerk van Renés ouders gold als norm

om ‘onder ons’ te trouwen. Vooral Renés moeder was er erg op gebrand dat haar zoons uiteindelijk met een Indisch meisje zouden thuiskomen. Zij stimuleerde dan ook dat zij met Indische jongeren omgingen en hen thuis uitnodigden voor feestjes. ‘Dan werd het hele huis omgebouwd, er werden lampionnen opgehangen en er werd gedanst. Mijn moeder verdween dan naar boven, maar zij was er wel de stimulerende kracht achter.’

3.3 ‘Een in tweeën gehakt leven’

De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode

‘Vrijwel geen gezin kwam ongedeerd de oorlog door’, aldus Bosma e.a. (2006: 47), sprekend over Indische gezinnen tijdens de oorlog in Nederlands-Indië. De lotgevallen van de ouders van de ondervraagden bevestigen deze uitspraak: verreweg de meesten van hen hebben het toen tamelijk zwaar te verduren gehad. Veel vaders waren als dwangarbeider tewerkgesteld, in Japanse mijnen of aan de beruchte spoorweg in het toenmalige Birma. Sommigen van hen hebben toen blijvende lichamelijke en mogelijk ook blijvende psychische schade opgelopen. De meeste moeders waren geïnterneerd of moesten buiten de kampen met hun familie zien te overleven, zonder inkomsten en zonder de aanwezigheid van volwassen mannelijke familieleden, want die waren in krijgsgevangenschap of geïnterneerd. In de Bersiaptijd hebben de meeste ouders blootgestaan aan intimidaties en niet zelden ook aan levensbedreigende situaties. Enkele ondervraagden die destijds nog in Indonesië woonden, bewaren zelf nog herinneringen aan de oorlog of Bersiaptijd.

De meeste ondervraagden kunnen zich weinig of zelfs helemaal niets uit hun jeugd herinneren waaruit valt op te maken dat de ervaringen van hun ouders in de oorlog en daarna een duidelijk stempel hebben gezet op de sfeer in het gezin indertijd.¹⁶ Helemaal afwezig was die invloed niet, maar hij was nogal ongrijpbaar. Bijna iedereen vindt het moeilijk om de vinger te leggen op wat nu precies de invloed van deze ingrijpende periode is geweest. De meesten herinneren zich wel de aversie van hun ouders jegens Japanners en Japanse producten en enkelen herinneren zich ook dat hun vader soms nachtmerries had en in bed lag te schreeuwen vanwege zijn traumatische herinneringen aan de oorlog, of dat dergelijke herinneringen tijdens een ziekte of depressie of op zijn

sterfbed naar boven kwamen. Maar afgezien van dergelijke ‘incidenten’ was, in de herinnering van de meesten, de mogelijk psychische nasleep van de oorlog of Bersiap niet op nadrukkelijke wijze aanwezig in het gezin van herkomst. De meeste ouders hebben hun kinderen heel weinig over hun toenmalige ervaringen verteld. Als kind hadden de ondervraagden er doorgaans ook geen belangstelling voor, en sommigen zijn er nog steeds niet bijzonder in geïnteresseerd. Het is niet uitgesloten dat hun ouders destijds wel degelijk met problemen kampten die het gevolg waren van hun ervaringen in deze periode, maar dat dit aan de aandacht van de ondervraagden is ontsnapt of door hen anders is geïnterpreteerd, bijvoorbeeld als specifieke karaktertrek van de betreffende ouder. Later kwamen sommigen wel het een en ander aan de weet, doordat ze erover gingen lezen of doordat de ouders of andere familieleden er uiteindelijk toch iets over gingen vertellen – meestal alleen desgevraagd. Maar ook dan bleef het moeilijk om uit te maken of ouderlijke eigenschappen zoals zwijgzaamheid, teruggetrokkenheid, onvermogen om gevoelens te uiten of zuinigheid verband hielden met hun oorlogservaringen. De meningen hierover verschillen nogal. Broers en zussen zijn het in dit opzicht vaak niet met elkaar eens.¹⁷

De broers Jaap en Ruud zijn hiervan een voorbeeld. Ze zijn het er over eens dat hun vader extreem zwijgzaam en introvert is, maar verschillen van mening over de vraag of dit voortkomt uit diens ervaringen in de oorlog. Hun vader was toen gedwongen om drie volle jaren aan de Birmaspoorweg te werken en meteen daarna werd hij ingezet bij de *Gajah Merah* (Rode Olifant) Brigade op Bali. Ruud: ‘Ik zie aan hem dat hij getekend is, en dat moet voor een belangrijk deel door de oorlog komen. Ook zijn gedrag wijst daarop, vooral zijn vermogen om zich onzichtbaar te maken en niet op te vallen.’ Jaap heeft zijn twijfels over die uitleg: ‘Hoe kan je dat nou weten? Hoe weet je nou dat dat door de oorlog komt?’ Beide broers zijn het er weer wel over eens dat de sfeer vroeger thuis niet in het teken van de oorlog stond, en dat er zich bij hen thuis ‘absoluut geen Adriaan-van-Disachtige tafereelen hebben voorgedaan’.¹⁸

De meeste ondervraagden hebben wel aangevoeld hoezeer de periode rondom de migratie hun ouders heeft aangegrepen. Soms gaven hun ouders blijk van heimwee en weemoed, of van bitter-

heid en wrok over de periode na de migratie. In de beleving van velen was dit eerder op de achtergrond aanwezig dan dat het de toon zette in het gezin. Maar in sommige gezinnen was de sfeer veel sterker doortrokken van een verbitterde, verdrietige en/of rancuneuze gemoedsstemming van de ouders. Dit hing niet zo zeer samen met andersoortige ervaringen, maar veeleer met de wijze waarop de ouders hun ervaringen hanteerden en vormgaven aan hun naoorlogse leven. Hoe slechter ze datgene wat ze in de oorlog en daarna hadden meegemaakt 'een plaats konden geven', hoe meer het de sfeer in het gezin bepaalde. Het ging hierbij vooral om ouders die de abrupte tweedeling in hun leven niet goed konden verwerken. De kinderen van deze ouders beschouwen zich soms als tweedegeneratie-oorlogsslachtoffer. In werkelijkheid echter hebben niet alleen de oorlogservaringen van de ouders de sfeer thuis gekleurd, maar vooral ook hun bittere en rancuneuze gevoelens over het verlies van hun bezittingen, hun gedwongen en soms overhaaste vertrek naar Nederland en alle veranderingen die dit voor hun bestaan met zich heeft meegebracht, zoals daling in status op hun werk voor mannen en het bestieren van een huishouden zonder de hulp van personeel voor vrouwen.

De zussen Maud en Inge – dochters van een Indische moeder en een Nederlandse vader met een Indisch verleden – beschouwen zich beiden als tweedegeneratie-oorlogsslachtoffer. Ze zijn na de Tweede Wereldoorlog, maar vóór de soevereiniteitsoverdracht, in Indonesië geboren, en als klein kind naar Nederland gekomen. Maud: 'Ik ben een oorlogskind en een oorlogsslachtoffer. Want toen ik werd geboren [1947], was het daar nog oorlog.' De vader van Maud en Inge was in de oorlog als dwangarbeider aan de Birmaspoorweg tewerkgesteld, en hun moeder heeft volgens Maud in een Japans interneringskamp gevangen gezeten terwijl Inge zegt dit niet te weten (en ook nooit heeft willen vragen). Wat beiden wél weten is dat hun moeders broer op achttienjarige leeftijd in een Japans kamp is doodgeschoten, en dat beide ouders veel vrienden en kennissen hebben verloren. De Bersiapperiode was voor beide ouders heel angstig. Ze hebben toen een paar keer hals over kop moeten vluchten. Zowel Maud als Inge heeft in haar jeugd een nogal onbestemd gevoel van groot onbehagen gehad – een gevoel dat zij aanvankelijk niet konden duiden maar dat te maken had met de zwaar geladen sfeer die er bij hen thuis heerste, 'een beklemmende, heel gespannen sfeer van niet-pra-

ten', waarbij vooral Maud het gevoel had dat hun vader 'ieder moment kon ontploffen'. Die sfeer, gevoegd bij de conflicten tussen hun ouders, is van grote invloed op hen beiden geweest. 'We waren geen normaal gezin', aldus Maud. Beide zussen hadden als kind een enorm schuldgevoel, het idee dat ze iets goed moesten maken voor wat hun ouders hadden meegemaakt – een gevoel dat zij tot ver in hun volwassen levensfase hebben behouden. Hun vader heeft heel weinig over zijn oorlogservaringen verteld. Hun moeder wat meer, en dat ging volgens Inge 'op een heel rancuneuze toon'. Maud heeft het idee dat ze onbewust altijd met de oorlog en met angst heeft geleefd. Inge heeft vanaf haar jeugd zowel medelijden als een enorme agressie jegens haar moeder gevoeld, die, aldus Inge, het huishouden altijd 'met een zuur gezicht' deed, en daarbij de neiging had Nederlanders te laten zien dat ze als huisvrouw niet minder was maar tegelijkertijd op hen zat af te geven. 'Mijn beide ouders hebben het nooit verwerkt dat ze plotseling uit Indonesië weg moesten, met achterlating van hun bezittingen. Ze waren allebei vreselijk gefrustreerd over hun leven. Ze voelden zich rancuneus dat hun vluchtelingenschap nooit is erkend, en daarom zijn wij opgevoed met een enorm ressentiment tegenover Nederlanders. Mijn hele jeugd had ik de primaire reactie om Nederlanders als vreemd en vijandig te zien. Mijn vader was erg bezig met de ereschuld, en mijn moeder begon daar ook telkens weer over. Mijn vader voelde zich mislukt in zijn carrière. Zijn eerste, in Indië, heeft hij niet af kunnen maken en in zijn tweede, in Nederland, voelde hij zich niet op zijn plaats. Hij kreeg hier een lulbaan. Zijn leven was in tweeën gehakt.' Het gevolg van dit alles was dat beide zussen zich in hoge mate ontcheemd gingen voelen: 'Je hoorde nergens bij.' Nog steeds voelen beiden zich 'anders', maar niet zozeer Indisch.

Opvallend is dat de paar ondervraagden die menen dat hun leven sterk is beïnvloed door de verbittering van hun ouders, een gemengd Indisch-Nederlands ouderpaar hebben, bestaande uit een Indische moeder en een totokvader (zoals de hierboven geciteerde Maud en Inge), of afkomstig zijn uit een Indisch milieu dat nauw was gelieerd met dat van totoks (zoals Tineke; zie 2.2). Degenen bij wie er vroeger thuis niet zo'n uitgesproken sfeer van verbittering hing, zijn geboren uit twee Indische ouders die nooit eerder in Nederland waren geweest, of hoogstens voor een kort verlof. Eenmaal definitief in Nederland, waren die ouders zeer aanpas-

sings- en carrièregericht. Let wel: er zijn geen opvallende verschillen in wat de ouders uit beide categorieën tijdens de oorlog hebben meegemaakt. Toch hebben die ouders hun ervaringen op heel verschillende wijze aan hun kinderen overgedragen, al naar gelang de categorie waarvan ze deel uitmaakten. Ouders die tot de categorie van de 'totok-achtigen' behoorden, waren in veel sterkere mate dan de overige ouders gefrustreerd over hun leven in Nederland en over het uitblijven van erkenning van hun oorlogsleed en rol in Indië. De geringe omvang van de onderzoekspopulatie laat niet toe hieraan algemene conclusies te verbinden, maar vermeldenswaard is dat er in Kraak e.a. (1957) gegevens zijn te vinden die in dezelfde richting wijzen.¹⁹ Het mechanisme lijkt op het volgende neer te komen. Autochtone Nederlanders die naar Indië vertrokken, deden dit vaak omdat ze Nederland zo klein en bekrompen vonden. Hierdoor konden ze weinig prestige ontlenen aan hun gedwongen terugkeer. In Indië bekleedden ze leidinggevende elite-posities of gaven als planters of als KNIL-militairen blijk van een zekere militantie als groep (Kraak e.a. 1957: 214). Zij zijn door alle gebeurtenissen vanaf de Tweede Wereldoorlog meer dan anderen van hun voetstuk gevallen. Ze hebben hun daling in status heel sterk als een verlies ervaren; in hun gevoel zijn ze van een koude kermis thuisgekomen. Ditzelfde geldt voor in Nederland hoogopgeleide Indische Nederlanders in bestuursfuncties, zoals Tinekes vader (zie 2.2). Dit heeft zich vertaald in een algehele verbittering, die vaak onder de noemer van de oorlog wordt gebracht.

Op de minder hoogopgeleide Indo's, die in Nederland aanvankelijk meestal ook in een lagere functie dan voorheen terechtkwamen, lijkt deze daling in status een minder grote invloed te hebben gehad en veel minder vaak aanleiding te hebben gegeven tot gevoelens van verbittering. Misschien omdat zij in Indië al aan een tweederangsstatus gewend waren, maar ook omdat zij er meer voordeel bij hadden zich sterk op hun nieuwe vaderland te oriënteren. Dit stelde hen in staat om te profiteren van de mogelijkheden om maatschappelijk te stijgen; voor hen waren die mogelijkheden hier ruimer dan in Indië (Von Winckelmann en Willems 1997: 180; Ellemers en Vaillant 1985: 137).

Kortom, de invloed van de erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode lijkt bij de meeste ondervraagden niet heel groot te zijn geweest, althans niet in de zin dat er trauma's op hen zijn overgedragen of dat zij in hun jeugd ernstig onder deze erfenis

hebben geleden. Dit kon althans niet worden vastgesteld met de wijze van bevragen die in dit onderzoek is toegepast. Er is vooral een latent gevoel ontstaan over een deels beladen en tevens nogal ongrijpbaar verleden. Een kleine minderheid heeft een veel grotere invloed ondergaan doordat hun ouders hen diep hebben doordrongen van gevoelens van miskenning en verbittering over hun 'in tweeën gehakte leven'.

4 Volwassenheid

Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, kregen veel ondervraagden van huis uit een dubbele boodschap mee over Indisch-zijn en Indo's, alsook over Nederlands-zijn en autochtone Nederlanders. Veel ouders stonden onwennig tegenover het hier gangbare leven en konden hun kinderen daarom niet altijd behulpzaam zijn. Daarbij komt dat iets meer dan de helft van de ondervraagden maatschappelijk is gestegen ten opzichte van hun ouders, hetgeen bijdroeg tot gevoelens van onzekerheid. Kortom, de koloniale erfenis, doortrokken van ambivalentie, interfereerde met de typische problematiek van kinderen van migranten en met die van sociale stijgers. Het is niet overdreven te zeggen dat veel leden van de tweede generatie geworsteld hebben in hun pogingen hun draai te vinden. Daarvoor was het allereerst nodig zich van een zekere eerstegeneratie-ballast te ontdoen. Het meegekregen instrumentarium, de sociale vaardigheden en het netwerk bleken meestal niet toereikend om de vleugels uit te slaan in de postkoloniale Nederlandse samenleving, en dat vroeg om aanpassing en heroriëntatie. Daarnaast heeft menigeen ernaar gestreefd een balans te vinden tussen de Indische en Nederlandse elementen van zijn identiteit, afgestemd op het leven in Nederland. Dit is vergemakkelijkt door de geest die heerste in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, toen Nederland een ander aanzien kreeg door de komst van andere migrantengroepen. Ook woei uit de Verenigde Staten een interesse over voor de eigen *roots* en ontstond door de ideologie van het multiculturalisme meer waardering voor etnische en culturele verschillen. Dit alles heeft zijn uitwerking op de ondervraagden niet gemist en heeft ertoe bijgedragen dat ' [...] het bewustzijn van een eigen Indische cultuur [en een eigen Indische identiteit; MdV] is geactiveerd en buiten de huiselijke sfeer kon worden uitgedragen' (Bosma e.a. 2006: 205).

Beide processen, de ontworsteling aan onderdelen van de erfenis van thuis en de herwaardering van weer andere onderdelen, voltrokken zich binnen de context van voortschrijdende maat-

schappelijke integratie en vernederlandsing van de ondervraagden. Om dit inzichtelijk te maken, ga ik in dit hoofdstuk in op de wisselwerking tussen de Indische erfenis die de ondervraagden van huis uit hebben meegekregen en hun ervaringen op verschillende belangrijke terreinen van het leven.

4.1 Ontworsteling en herwaardering

De bewustwording van de volwassen tweede generatie

Vrijwel alle ondervraagden zijn van mening dat de eerste generatie Indische Nederlanders een aantal eigenschappen heeft die in Nederland nadelig zijn. De woorden die zij voor die eigenschappen gebruiken liegen er niet om: ‘slaafs’, ‘indolent’, ‘gedwee’, ‘nederig’, ‘serviel’, ‘onderdanig’, ‘altijd maar met iedereen meepraten’ en ‘niet in staat zich te profileren’. Velen raakten in de loop van de tijd geërgerd als hun ouders en oudere familieleden dit soort gedrag vertoonden. Bij sommigen riep het zelfs gevoelens van regelrechte afkeer op, maar die uitten ze vrijwel nooit direct tegen de betrokkenen (wat volgens velen ‘heel Indisch’ is). Wel gaven ze op indirectere wijze uiting aan hun ergernis, bijvoorbeeld door protestgedrag of door een recalcitrante houding. Ondanks de weerstand, kwam bijna iedereen vroeg of laat tot de ontdekking ook zelf sporen van dit soort eigenschappen te vertonen. Slechts enkelen hebben er nauwelijks iets of zelfs niets van meegekregen of bleken er niet zo vatbaar voor. Bij de overigen ontstond geleidelijk de wens om zich van de ongewenste ‘Indische’ eigenschappen te ontdoen. Sommigen werden zich er pas ten volle van bewust door een opmerking van iemand anders; meestal een autochtone Nederlander.

Jaap: ‘Degene die mij op mijn Indische eigenschappen heeft gettendeerd, is een Nederlandse kennis die met een Indische compagnon heeft samengewerkt. Hij is iemand die vaak met hele rake dingen komt. Hij heeft bijvoorbeeld opgemerkt dat ik in mijn zaak [Jaap was destijds mede-eigenaar van een restaurant] de neiging had om dingen nogal over me heen te laten komen, en altijd maar rustig en aardig te blijven. Hij zei: “We moeten jou een beetje beschermen.” Niet omdat ik nou een lulletje ben of zo, maar gewoon, omdat hij precies wist hoe dat bij Indische mensen werkt. Dan zeggen ze: ajo, laat maar, het is wel goed. Nee, het is

helemáál niet goed! Je moet zorgen dat je je zaken behoorlijk regelt en dat er een contract komt. Dit soort opmerkingen kreeg ik, en dat heb ik altijd zéér in hem gewaardeerd.'

John: 'Ik had van huis uit die Indische bescheidenheid meegekregen, dat je niets moet zeggen of vragen. Dus als ik vroeger bij mensen op verjaardagsvisite kwam, dan zei ik geen woord, dan durfde ik mijn mond niet open te doen. Ik dacht ook: ik heb niets te vertellen. En als je dan iets wordt aangeboden, dan doe je heel erg bescheiden, van: nee hoor, je hoeft voor mij niks te doen, want ik stel niks voor, weet je wel? Op een keer zei een hele goede Hollandse vriend van mij: "Nou wil ik gewoon dat je zegt dat je dat moet hebben. En verder geen gesodemieter." Daarna ben ik het allemaal anders gaan doen. Want voor mij was dit een soort bevel: vanaf dit moment moet je jezelf zijn.'

De wens zich van de gewraakte eigenschappen te ontdoen, maakte het nodig zich enigszins te distantiëren van de oudere generatie en soms ook van generatiegenoten.

Ruud: 'Ik heb me op een gegeven moment gedistantieerd van de eerste generatie. Ik had echt een soort afkeer van ze. Die voelde ik zelfs als ik een onbekende, oudere Indische Nederlander op straat zag. Ik vond dat ze over niets wezenlijks spraken. Allemaal erg oppervlakkig en niet confronterend. Ook klef, en lachen om dingen die helemaal niet leuk zijn. Al die oude ooms en die mystiek en zo, ik had het op een gegeven moment wel gezien. Ik wou het anders. Dat dit allemaal een tijdlang negatieve gevoelens bij me oproep, heeft te maken met het hele bewustwordingstraject dat ik ten opzichte van mijn ouders en familie heb afgelegd.'

Hilda: 'Mijn jongste broer is een echte Indo, slaafs en indolent. Altijd maar van: ja mijnheer, goed mijnheer. Mijn nichtjes zijn ook zo. Die zijn even oud als ik, maar pas veel later naar Nederland gekomen. Altijd maar aan het sloven en bezig om eten voor de hele familie te maken en voor anderen te zorgen. En geneigd de dingen over zich heen te laten gaan, zo van: het zal wel zo zijn. Dat gedrag ergert me verschríkkelijk! Ik kan wel een hoop lol met ze maken, en als ik een selamatan geef komen ze me altijd helpen met koken. Ze zijn veel Indischer dan ik. Ze zijn ook met

Indische mannen getrouwd. Ze zijn blijven hangen in die clan. Maar ik ben niet zo. Dat past niet bij mij.'

Een tamelijk extreem voorbeeld van hoe diepgeworteld de angst kan zijn om in het 'Indo-gedrag' van de oudere generatie te vervallen, biedt Ralph. Hij projecteerde deze angst op zijn zoon.

Ralph: 'Door dat gedweë gedrag van mijn ouders heb ik een soort recalcitrantie over me gekregen. Ik ben allergisch geworden voor autoriteit.' Ralphs vrouw: 'Toen onze oudste zoon nog klein was, speelde hij in een voetbalelftal. We zijn ooit eens naar een wedstrijd van hem gaan kijken en zagen toen dat onze zoon als enige de scheidsrechter een hand ging geven. Ralph stond gelijk op zijn achterste benen en zei naderhand tegen hem: "Dat mag je nóóit meer doen, je onderdanig maken aan iemand!" Ik zei: "Hè, wat geeft dat nou? Als dat kind dat nou wil! Hij is nog klein en ziet dat grote mensen dat ook zo doen, dus hij vindt dat interessant om na te doen!" Maar Ralph hield voet bij stuk en zei: "Nee, hij mag dat nooit meer doen. Als hij nú al dat onderdanige gedrag vertoont, dan denken ze: o, daar heb je weer zo'n Indo..."'

Het hele koloniale complex was gedurende lange tijd door vrij veel ondervraagden verinnerlijkt: Indisch-zijn was voor hen onlosmakelijk verbonden met een negatief of ambivalent zelf- en groepsbeeld, terwijl Nederlanders en hun gedachtegoed hoog op de ranglijst stonden. Maar dit ging vaak wel gepaard met ambivalente bijgevoelens. In bepaalde situaties komen restanten van dit complex ook nu nog weleens tot uiting.

Jim: 'Dat is onbewust wel doorgegeven, dat wij anders zijn en dat dat anders-zijn negatief is en minder. Ik had vroeger altijd per definitie het idee dat ik het bij het verkeerde eind had als een blanke, Arische, Hollandse vriend ergens een andere mening over had dan ik. Dat is nu niet meer zo, maar dat heeft wel heel lang geduurd.'

Alex: 'Eigenlijk schaamde je je vroeger voor alles wat Indisch was en anders dan bij Nederlanders. We wilden zo vreselijk graag helemaal Nederlands zijn! Ik heb zeker tot en met mijn middelbare schooltijd tegen Nederlanders opgekeken.' Hoewel Alex – inmiddels 61 jaar en maatschappelijk heel geslaagd – meent dat hij zijn

schaamte- en minderwaardigheidsgevoelens heeft overwonnen, merkt hij af en toe dat hij er toch nog wat restanten van heeft. 'Als een blanke Nederlander mij vraagt wat ik beroepsmatig doe, dan is mijn eerste gedachte altijd: ik word laag ingeschat. Die man denkt dat ik ambtenaar-zesde-klas ben of zoiets. Daarná realiseer ik me dat die ander dat waarschijnlijk helemaal niet denkt en dat zijn vraag gewoon feitelijk is, zonder bijbedoelingen. Maar toch, het is wel mijn eerste gedachte.' De sporen van een geïnternaliseerde koloniale erfenis? Alex: 'Ja, dat is het inderdaad. En ik geef je op een briefje dat veel leden van mijn generatie dat ook nog hebben, al zal niet iedereen zich daarvan bewust zijn. Want wie is er nou zo zelfbewust en eloquent als ik?'

De geleidelijke verandering in houding tegenover het gedachtegoed van de oudere generatie voltrok zich inderdaad niet bij eenieder even bewust. Maar uiteindelijk heeft iedereen, bewust of onbewust, een 'Nederlands' denkpatroon overgenomen en grotendeels verinnerlijkt.

Daarnaast was, of ontstond, er meestal ook een positieve waardering voor Indisch-zijn. Ook degenen die zich aanvankelijk erg tegen het Indische hadden afgezet, gingen gaandeweg bepaalde Indische eigenschappen meer waarderen. En dan vanzelfsprekend niet onderdanigheid en verregaande bescheidenheid, maar wel familiezin en gastvrijheid en de wijze van omgang met andere mensen in het algemeen. Veel ondervraagden vinden Indo's in het sociale verkeer 'minder stijf, formeel en serieus', 'minder bot en kritisch' en 'meer relaxed' dan autochtone Nederlanders.

Jim: 'Dat vind ik toch iets heel Indisch, dat het gezellig is en goeddelijk, en dat het niet allemaal verantwoord hoeft te zijn, niet altijd over serieuze onderwerpen hoeft te gaan. Heel relaxed. Lekker babbelen met elkaar, en dat mag ook nergens over gaan. En dat is oké!' Dit soort dingen is Jim de laatste jaren gaan waarderen, terwijl hij er vroeger juist veel kritiek op had.

Soms bleef de waardering enigszins op de achtergrond, omdat het gevoel zich van de eerste generatie te moeten distantiëren overheerste. Illustratief hiervoor is wat Raymond, een zoon van de boven geciteerde Ralph, te vertellen heeft.

Raymond: 'Mijn moeder [een autochtone Nederlandse] heeft mijn vader wel verweten dat hij Indisch-zijn alleen maar in negatieve termen zag. Dat klopt niet helemaal, want mijn vader had er ook wel waardering voor. Maar dat bleef meer impliciet. Hij heeft zich vreselijk afgezet tegen de eerste generatie, die alles maar accepteerde en nooit eens het hoofd boven het maaiveld uitstak. Hij heeft ons voorgehouden om daar geen voorbeeld aan te nemen, aan die slome Indo's die geen vechters en geen winners zijn. Maar als het aankomt op de zorg voor je dierbaren, op gastvrijheid en de wil om alles met anderen te delen, allemaal dingen die wij heel Indisch vinden, dan vond hij dat heel belangrijk en handelde hij er ook naar. Hij heeft zich dan wel heel erg tegen zijn ouders afgezet, maar naarmate hij ouder werd, merkte ik ook dat hij ze heel erg koesterde. Hij hield echt van ze. Maar ja, dat zegt een Indo niet, hè?'

Verscheidene ondervraagden kijken met afkeuring op hun strenge opvoeding terug, waarbij gehoorzaamheid als hoogste deugd gold. Twee vrouwen in het bijzonder beklagen zich over hun beperkte vrijheid vroeger. Een van hen, Wilma, is op jeugdige leeftijd getrouwd om aan het strenge bewind thuis te ontkomen ('dat was de enige manier om het huis uit te komen'), terwijl de ander, Hilda, na haar huwelijk (met een autochtoon-Nederlandse man) een paar maanden in grote verwarring verkeerde vanwege alle vrijheid die haar plotseling ten deel viel. Voor meerdere ondervraagden is de verregaande bemoeienis van familieleden met hun doen en laten, die vaak voortduurt als ze volwassen zijn, een punt van ergernis. Toch overheerst bij de meesten de waardering voor het Indische familieleven en voor de gezelligheid en geborgenheid die ze vroeger thuis hebben ondervonden. Dit betekent echter niet dat zij dit familieleven in de oude vorm voortzetten als ze zelf kinderen hebben. Menigeen is bijvoorbeeld niet bereid altijd maar voor iedereen klaar te staan met eten. Vaak zijn ze daar ook niet toe in staat omdat zowel de man als vrouw werkt. Ook zetten de meeste ondervraagden de familiekoempoelans niet voort op de manier die ze zelf vroeger hebben meegemaakt, ondanks hun dierbare herinneringen eraan. Als ze dit soort bijeenkomsten al organiseren, blijven ze meestal beperkt tot de eigen generatiegenoten en vinden ze veel minder frequent plaats. En verder willen de meeste ondervraagden hun kinderen anders op-

voeden dan ze zelf zijn opgevoed: ze meer uitleg geven en mondig maken.

Velen kregen als volwassene meer begrip voor de onherroepelijke breuk die zich in het bestaan van hun ouders had voorgedaan en voor de problemen waarvoor deze zich gesteld hadden gezien. De levensfase van de ondervraagden droeg hiertoe bij, ze waren gesetteld geraakt en oordeelden wat milder over hun opvoeding en ouders. Ook kwamen ze wat meer over het verleden van hun ouders aan de weet, doordat deze er uiteindelijk toch iets over gingen vertellen of doordat ze erover gingen lezen. Dat droeg bij tot groter begrip. Het maakte dat ze zich hechter met hun ouders verbonden gingen voelen, soms pas na de dood van de ouders.

René kan zich met terugwerkende kracht een idee vormen over hoe zijn inmiddels overleden vader zich moet hebben gevoeld in Nederland. René had natuurlijk zijn eigen indrukken, maar een vroegere loopjongen van het kantoor in Den Haag waar René's vader werkte, heeft die enige tijd geleden aangevuld. 'Die man vertelde mij hoe mijn vader en ál die Indische mensen daar helemaal in hun eigen wereldje verzonken waren. Mijn vader zat achterin zo'n volgepropte kantoorkamer, kwam daar 's ochtends binnen sloffen en had dan een trommeltje bij zich met van die pasteitjes erin. Iedereen ging tussen de middag wandelen, maar hij bleef op zijn plaats en maakte dan zijn trommeltje open. Mijn moeder had hem ook een thermosfles koffie meegegeven, en dan zat hij daar van zijn pasteitjes en koffie te genieten, en rookte daarna een sigaretje. Als het weer tijd was, begon hij weer te werken. Hij had helemaal geen contact verder, hij zat daar maar zo stil. Hij leefde eigenlijk met zijn ene been in Indië, dat was voor hem heel belangrijk, hij hield die sfeer vast. Een enorm heimwee, want de glans van zijn leven lag in Indië. De vrijheid, zijn werk, het huis, het geld, de natuur. [Geëmotioneerd] En dan denk ik: wat een léven! Wat een léven! Hij is dan naar Nederland gegaan en heeft het allemaal wel overleefd, maar het was niet meer het leven dat hij had geleefd en het werk dat hij had gedaan [René's vader was landmeter]. Ik heb nóóit goed met hem over dit soort dingen kunnen praten. Hij heeft het ook nooit willen vertellen. Het is net of dit allemaal door mijn vingers is geglipt. En dan verschijnt opeens die man van zijn vroegere kantoor op het toneel en die vertelt dat dan. En dan denk je: ach, mijn vader ...' Mede door de, zoals hij het nu voelt, gemiste kansen om meer contact met

zijn ouders te krijgen, is René gedreven geraakt om het Indische erfgoed voor latere generaties vast te leggen.

De meeste ondervraagden kregen een meer ontspannen houding tegenover hun Indische afkomst en erfenis toen ze volwassen werden. De aanvankelijke schaamte verdween geleidelijk, net als het idee dat 'Indisch' en 'Nederlands' in een gespannen relatie tot elkaar staan.

Jim: 'Mijn ouders hebben nooit veel over hun verleden verteld. De laatste tijd gebeurt dat vaker. Misschien omdat ze ouder worden of omdat mijn vrouw ze zoveel vraagt. En nu blijkt opeens dat zij een verleden hebben. Een verleden waarin hele heftige dingen zijn gebeurd, onder andere in de Jappentijd en tijdens de Bersiap. Mijn vader was een jaar of achttien toen hij in de periode van het machtsvacuüm door de Indonesiërs werd opgepakt. Hij is toen een paar jaar gevangen gehouden, ergens in de bergen waar hij moest werken, in voor Nederlanders vijandelijk gebied. Hij onderging dat als heel raar omdat hij ook Indonesische vrienden had. Hij is uiteindelijk door een vriend bevrijd, en is na allerlei omzwervingen weer bij zijn ouders terechtgekomen. Die hadden hem al dood gewaand, dus was het een heel emotioneel weerzien. En dat alles in een tijd waarin veel vrienden en bekenden van hem, en ook van mijn moeder, zijn afgevoerd en afgeslacht. En dan denk ik: jemig, wat een verleden! En dat is mijn vader geweest! Dat gaat dan ook een rol spelen bij hoe je jezelf en dat Indisch-zijn gaat accepteren. Het is niet alleen maar anders en het is niet alleen maar stóm. Het heeft best wel goede kanten. Zeker als iemand die zó dicht bij je staat als je vader met zulk soort verhalen komt. Zo slecht is dat dus helemaal niet geweest.' Jim is zijn ouders gaan zien 'als een kast die altijd dicht zit en die je moet openmaken. Dan komen de geheimen!' Hij is zich ook in toenemende mate bewust geworden van de discontinuïteit in het bestaan van zijn ouders. 'Mijn moeder was dertig toen ze naar Nederland kwam, met zeven kinderen. Ze hadden eerst Indonesië verlaten om een nieuw bestaan op te bouwen in Nieuw-Guinea. Toen moesten ze in Nederland wéér opnieuw beginnen. Die mensen hebben gewoon heel veel te verwerken gekregen. En ze moesten zich aanpassen in een heel ander land, waar het koud was. Ze hebben veel offers moeten brengen. En als ik dan nu zie, hoe ze met elkaar zijn, ze zijn echt héél lief met elkaar. En hoe ze

hun kinderen hebben grootgebracht ...' Jim herinnert zich een foto van zijn ouders en zijn oudere broers en zussen, toen ze nog niet zo lang in Nederland waren. 'Dan zie je zo'n echt Indisch gezin, allemaal op zijn zondags gekleed, op de Dam. En daarachter Damslapers! Echt twee werelden!' Jim voelt een grote droefheid dat de hele wereld die met zijn ouders is verbonden tot verdwijnen is gedoemd. Zijn 'Indische gevoel' is vooral: gevoelens van hechte verbondenheid met zijn familie. Zijn vroegere ergernis over de Indische gang van zaken thuis ('altijd maar die feestjes, dat bordje op schoot, die muziek, en altijd maar de tv aan als je op bezoek bent en het eigenlijk nergens over hebben') is mede door zijn veranderde kijk aanzienlijk verminderd.

Ook de tijdgeest was bevorderlijk voor een herwaardering van de Indische achtergrond; vooral de komst van andere migranten en het multiculturalisme droegen hieraan bij. Verder ging er een grote stimulans uit van de Indische jongerendag in Paradiso in Amsterdam in mei 1984 en van de boeken van Indische tweedegeneratie-auteurs als Marion Bloem, Jill Stolk en Ernst Jansz die rondom diezelfde tijd verschenen en die handelden over de denken gevoelswereld van tweedegeneratie-Indo's. Deze verschijnselen op zich waren al een manifestatie van het toegenomen zelfbewustzijn van een deel van deze generatie. Dit alles is van grote invloed geweest, en het gevolg was dat de Indische afkomst en erfenis voor menigeen een veel positievere gevoelslading kregen. Na het midden van de jaren '80 trad er weer publieke stilte in rondom de tweede generatie, maar de individuele ontwikkeling zette zich uiteraard voort (Captain 1996: 9).

Sommigen deden op een gegeven moment, als jongvolwassene, een tijdlang mee in een Indische groep: een studie-, praat- of muziekgroep. Vaak was dit hun eerste kennismaking met Indische leeftijdgenoten van buiten de familie. Dit soort groepen kwam vooral tot bloei in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, toen praat- en actiegroepen in het algemeen populair waren, ook als het bijvoorbeeld om vrouwenemancipatie of de derde wereld ging. Vooral ondervraagden die in die tijd twintiger of dertiger waren, in een grote stad woonden en studeerden of anderszins contact hadden met een intellectueel of artistiek milieu, kwamen met dergelijke groepen in aanraking. Het was voor hen een belangrijke ontdekking dat zij niet de enigen waren met specifieke gevoelens, gewoonten en problemen; die bleken ze te delen met

Indische leeftijdgenoten. Vaak was dit voor hen een *eyeopener* en het maakte dat zij hun van huis uit meegekregen bagage als Indisch gingen zien; datgene wat ze eerst als typisch voor hun ouders of familie hadden gehouden, kreeg nu een etnische lading en daardoor een ruimere betekenis. Dit heeft vaak bevrijdend gewerkt en het heeft menigeen zelfverzekerder gemaakt. In de regel was de deelname aan zo'n groep geen lang leven beschoren en nam de preoccupatie met het onderwerp na verloop van tijd af. Maar deze fase is meestal wel heel belangrijk geweest voor de betrokkenen: zij konden vanaf toen beter hun positie bepalen ten opzichte van hun Indische afkomst en erfenis.

Otto: 'Ik was als student in de jaren '80 lid van een studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen en daar heb ik de werkgroep Indonesië opgericht. We organiseerden allerlei activiteiten, manifestaties, uitvoeringen en lezingen. We hebben zelfs een keer een lezing van Oltmans gehad. Er waren heel veel Indische studenten lid. We hadden geen vastomlijnd plan en we richtten ons zowel op het moderne Indonesië als op het vooroorlogse Indië. Het was leuk om te doen, er waren veel gelijkgestemde mensen en er was ook veel gezelligheid. We raakten vaak in gesprek met elkaar bij informele bijeenkomsten, zo in de trant van: goh, heb-jij-dat-nou-ook? Of ken-jij-dat-ook?' Otto was opgegroeid met heel weinig contacten met andere Indo's, ook niet met familie (als gevolg van een brouille), en zijn gesprekken met Indische leeftijdgenoten in deze groep droegen bij tot zijn besef Indisch te zijn. Momenteel heeft hij aan dit soort contacten geen behoefte meer, maar destijds was het heel belangrijk voor hem.

Inge: 'Begin jaren '80 raakte ik verzeild in een groepje Indische muzikanten. Het was voor het eerst dat ik met Indische leeftijdgenoten omging, en dat gaf een heel warm gevoel. Voor het eerst zag ik dat zij ook die indirecte en onduidelijke, non-verbale manier van communiceren hadden, en merkte ik dat ze dat positief waardeerden in mij. Dat was ik niet gewend. Voor het eerst zag ik dat dat Indisch was.' In die tijd is Inge antropologie gaan studeren, en dat droeg bij tot haar verdere bewustwording. 'Die mensen in dat muziekgroepje waren zó Indisch dat ze er niet mee bezig waren. Maar bij mij nam dat bewustzijn toe nadat ik was gaan studeren. Door die studie werd mijn etniciteit benoembaar. Ik heb toen een scriptie geschreven over de Indische identiteit

van de tweede generatie. Ik zou daar allemaal niet op zijn gekomen als ik bij een slager had gewerkt.’ Inge heeft vervolgens samen met enkele Indische generatiegenoten de Paradiso-dag in Amsterdam in 1984 georganiseerd. Het was voor haar de tijd van een ‘heerlijke herkenning’. Met die dag wilde ze vooral Indisch-zijn de erkenning geven die het naar haar gevoel tot dan toe had ontbeerd. Ook wilde ze haar Indische generatiegenoten een ruggesteuntje bieden, vooral door hen te laten beseffen dat ze een geschiedenis met elkaar deelden. Inmiddels, een kwart eeuw later, ligt dit allemaal ‘ver achter’ haar en voelt ze zich ‘helemaal niet Indisch’ meer (maar wel ‘anders’ dan de gemiddelde Nederlander). Ze is van mening dat het heel nuttig is geweest dat ze zich indertijd van haar afkomst en erfenis bewust is geworden en daar enige tijd bij heeft stilgestaan. Dat is iets wat zij ‘iedereen aanraadt’. Maar ze vindt ook dat je daarna verder moet en er niet in moet ‘blijven steken’.

Ook een ingrijpende persoonlijke ervaring, zoals het overlijden van een ouder, echtscheiding of ontslag, kon ertoe bijdragen dat iemand zich in zijn Indische achtergrond ging verdiepen. Het gebeurde ook wel dat iemand zijn persoonlijke eigenschappen, vooral de minder gewaardeerde, met die achtergrond in verband ging brengen en deze min of meer als excuus ging gebruiken; een verschijnsel dat ik eerder (De Vries 1999) omschreef als ‘projectieve etniciteit’. Een voorbeeld hiervan biedt een van de ondervraagden, die als peuter naar Nederland kwam. Tot op de dag van vandaag komt ze vaak te laat op haar werk en op afspraken. Zij schrijft dit toe aan haar Indische achtergrond: ‘Wij [sic] komen altijd te laat, altijd. *Djam karet!*’

4.2 ‘Géén Indo!’

Partnervoorkeur en -keuze

Bij iemands partnervoorkeur en -keuze spelen tal van factoren mee, en etnische afkomst is er slechts één. Toch komt juist dit aspect hier aan de orde, niet alleen omdat het iets kan zeggen over de invloed van de koloniale erfenis, maar ook omdat partnerkeuze gevolgen heeft voor de manier waarop de volgende generatie opgroeit en daardoor ook voor de continuïteit van de groep.

In de koloniale situatie gold een blanke partner gewoonlijk als ideaal: 'Aangezien huidskleur in hoge mate bepalend was voor de plaats in de koloniale hiërarchie en kinderen met een blanke huidskleur betere maatschappelijke kansen werden toegedicht, probeerde menig Indo-Europeaan omhoog te huwen – hypergamie genoemd – door een blanke partner aan de haak te slaan. [...] Een blonde in de familie zou niet alleen goed zijn voor de rasverbetering, zo werd geredeneerd, maar het gaf bovenal sociaal aanzien' (Meijer 2004: 74). Misschien leefde deze voorkeur niet in elk milieu in dezelfde mate; uit de cijfers van Kraak e.a. (1957: 300) blijkt dat in ieder geval de praktijk enigszins milieugebonden was.¹

De vraag is in hoeverre het koloniale ideaal nog leeft bij de leden van de tweede generatie en wat de praktijk is. De schaarse gegevens die hierover voorhanden zijn, wijzen op een hoog percentage Indische tweedegeneratieleden dat met een autochtoon-Nederlandse partner huwt: naar mijn schatting geldt dat voor tussen de 65 en 75 procent van de tweede generatie volgens de door mij gebruikte definitie (zie bijlage 1, sub 3). In de onderzoekspopulatie van deze studie ligt dit aandeel zelfs een stuk hoger, want van de negentien respondenten met een partner hebben er zeventien een die autochtoon-Nederlands is.² Gemengde huwelijken worden van oudsher als 'de lakmoesproef van assimilatie' beschouwd (Alba & Nee 2003: 90). Ze vormen het bewijs van een geringe sociale afstand tussen de betreffende groepen en voor het feit dat de eventuele sociale en culturele verschillen tussen die groepen niet als belangrijk genoeg worden beschouwd om een barrière op te werpen tegen een langdurige verbintenis. Vanuit dit perspectief bezien, kan het hoge percentage gemengde huwelijken tussen tweedegeneratie-Indo's en autochtone Nederlanders worden geïnterpreteerd als teken van een ver voortgeschreden assimilatieproces. Maar daarnaast kan het ook worden opgevat als een verinnerlijking van dat deel van de koloniale erfenis waarin huwelijken met Nederlanders om maatschappelijke en raciale redenen als ideaal golden.

Bij de leden van de tweede generatie die voor deze studie zijn ondervraagd, klinkt van dit alles een echo door. De meesten van hen (zeventien van de tweeëntwintig) zijn het kind van twee Indische ouders die hun nooit hebben verteld of ze liever Nederlandse of Indische schoonkinderen hadden. Ook de gemengde ouderparen hebben tegenover hun kinderen nooit een expliciete voorkeur

op dit punt geuit. Dit wil echter niet zeggen dat de ouders die niet hadden, maar ook hier is dubbelheid troef. Een aantal ondervraagden vermoedt dat hun ouders hen het liefst met een blanke, Nederlandse partner zagen. Die moest dan meestal ook aan andere kwaliteitseisen voldoen: een man moest een goede maatschappelijke status hebben en een gegarandeerd pensioen, en een vrouw diende 'beschaafd' en zorgzaam te zijn en het liefst ook goed geschoold. Toch, zo veronderstellen de betreffende ondervraagden, zouden ze hun ouders misschien ook wel plezier hebben gedaan met een Indische partner, omdat die zich met zo'n partner meer op hun gemak zouden hebben gevoeld. Vaak associeerden de ouders blank en Nederlands met maatschappelijke status, en Indisch met bekend en vertrouwd, maar tevens met het risico op minder maatschappelijk aanzien. Dergelijke denkbeelden droegen zij, zoals we hiervoor al diverse malen zagen, op hun kinderen over.

Op het ideaal van een huwelijk met een blanke Nederlander waren echter ook wel uitzonderingen. In het milieu van Tinekes ouders bijvoorbeeld (zie 2.2) waren hoogopgeleide en zeer Nederlands-georiënteerde Indo-Europeanen beschikbaar én acceptabel als huwelijkspartner. Deze categorie viel echter buiten de kringen waarin de ouders van de meeste andere ondervraagden verkeerden. In hun beleving lag bij een Indische huwelijkspartner het gevaar van een lage maatschappelijke status op de loer. Daarom is het niet verrassend dat slechts drie ondervraagden (van wie twee broer en zus zijn) ouders hebben die blijk gaven van een duidelijke voorkeur voor een Indische partner voor hun kinderen. Deze ouders maakten deel uit van een kring Indische vrienden en bekenden waar onder elkaar trouwen de norm was. Dit had met etnische trots te maken ('wij doen niet aan rasverbetering') en met de neiging zich tegen autochtone Nederlanders af te zetten. Het had ook te maken met hun onwennigheid om met Nederlanders om te gaan en hun behoefte om zo veel mogelijk 'onder ons' te zijn. Maar dit laatste dan wel weer onder voorbehoud van een zekere status: het was zaak dat hun kind met een Indische partner thuiskwam die 'niet uit de kampong' kwam. Deze ouders hebben mettertijd een wat minder uitgesproken voorkeur voor een Indische partner voor hun kinderen gekregen. Ze raakten meer aan Nederlanders gewend en kregen hoe dan ook een of meer Nederlandse schoonzons of -dochters, met wie vaak een heel goede

band ontstond. Daarnaast deden ze soms ook teleurstellende ervaringen op met Indische schoonzoons of -dochters.

De voorkeur van de ondervraagden zelf loopt uiteen. Bijna een derde zegt geen uitgesproken voorkeur te hebben, en al deze mensen hebben een autochtoon-Nederlandse partner. Twee hebben een voorkeur voor een Indische of Indonesische partner (beiden hebben een Indonesische), terwijl de voorkeur van de overigen, iets meer dan de helft, tamelijk uitgesproken is en uitgaat naar een autochtoon-Nederlandse partner en vooral: niet naar een Indische partner. Ook zij hebben allemaal een Nederlandse partner gekregen. Bij de motieven voor hun keuze speelt de verinnerlijking van de koloniale erfenis een belangrijke rol: van blank en blond en, in het geval van vrouwen, van een forse lichaamsbouw bij een man gaat een grotere lichamelijke aantrekkingskracht uit dan van bruin en tenger en bovendien staat het voor maatschappelijke vooruitgang. Sommigen hebben zelfs een regelrechte lichamelijke afkeer van Indische leden van het andere geslacht, al zijn enkele mannen hierover sinds kort iets anders gaan denken.

Maud: 'Ik wil absoluut geen Indische man, omdat ik die te vrouwelijk vind. En het uiterlijk speelt ook wel mee. Ik wil een rijzige figuur, en Indische mannen zijn zo klein en iel.'

Alex: 'Ik heb me altijd tot blanke, blonde meisjes aangetrokken gevoeld. En een Hollandse partner had ook te maken met het idee maatschappelijk vooruit te komen. Dat was het hoogst haalbare in mijn tijd, een Hollandse huwelijkspartner. Dat betekende meer mogelijkheden en een snellere en betere assimilatie, toegang tot Hollandse netwerken en de hogere kringen, en beter geaccepteerd worden. Mensen van mijn generatie die met een Indische partner zijn getrouwd, daar zit niet veel bij, dat vinden we een beetje *losers*. Die werken bij de Konmar. Die hebben het maatschappelijk minder ver gebracht dan degenen die met een Hollandse vrouw zijn getrouwd. En verder vond ik Indische meisjes altijd lelijke krenge. Zo'n Anneke Grönloh, dat is toch een *disgrace to the race!* Maar de laatste tijd, als ik mijn nichtjes zie, de dochters van mijn nichten die trouwens ook weer met Indische mannen zijn getrouwd, dan zie ik opeens hoe mooi ze zijn. Echte *beauties!* Dan heb ik vuige gedachten!'

Volgens Captain (2000: 264-274) echter biedt de koloniale erfenis maar 'de helft van de verklaring' van de onder tweedegeneratieleden vrij gangbare voorkeur voor een autochtoon-Nederlandse partner. Zij meent dat de redenen voor de terughoudendheid jegens een Indische partner zijn veronachtzaamd, en dat die niet zozeer in de koloniale erfenis zijn gelegen maar veeleer in een verschijnsel van latere datum, namelijk het idee dat andere Indische mensen als familie zijn (zij noemt dat de 'famielmetafoor'), hetgeen resulteert in een 'incesttaboe'.³ Dit taboe zou pas in werking zijn getreden in Nederland onder vooral de tweede generatie, die hierdoor, aldus Captain, veel vaker wordt gekenmerkt dan de derde. Haar redenering is als volgt. Leden van de tweede generatie beschouwen niet alleen hun directe en minder directe verwanten als familie, maar alle Indische mensen in Nederland. Dit heeft te maken met 'een sterk besef van gemeenschappelijkheid' dat kort na aankomst hier zou zijn ontstaan, toen zij in het Nederland van destijds, waar 'kleur nog niet bekend' was, als 'niet (geheel) Nederlands' herkenbaar waren. 'Het Indonesische element schiep daarmee een band die als een familiale kon worden gevoeld', aldus Captain (2000: 265). Indische tweedegeneratieleden zouden daarom al gauw geneigd zijn hun Indische leeftijdgenoten als een soort zussen of broers te zien; ongeschikt dus als liefdespartner.

Captains beweringen zijn vooral interessant omdat zij de aandacht vestigen op de mogelijke invloed van iets wat pas in Nederland zou zijn ontstaan, het 'incesttaboe'. De vraag is of de afkeer van een Indische partner vooral hieraan is toe te schrijven of toch eerder aan de doorwerking van de koloniale erfenis, of aan beide factoren. Daarop is niet makkelijk antwoord te geven, maar mijn bevindingen zijn aanleiding om in ieder geval ook verklarende kracht toe te kennen aan factoren van vóór de migratie. Een van de belangrijkste daarvan is het onderlinge verschil in status, dat ook door de leden van de tweede generatie wordt gevoeld en dat in Captains redenering buiten beschouwing blijft. Dit verschil kan echter wel een reële belemmering vormen om een relatie met een Indo aan te gaan. Verder is voor veel leden van de tweede generatie het contact met andere Indo's tot hun (uitgebreide) familienetwerk beperkt gebleven, zeker het meer dan oppervlakkige contact. Eventuele seksuele remmingen jegens Indische leeftijdgenoten van het geslacht van voorkeur kunnen dus heel goed op de realiteit van bloedverwantschap en een daarmee samenhangend incesttaboe zijn gebaseerd. Daar staat echter tegenover dat het uit-

gebrede netwerk van de familie meestal niet alleen uit familieleden bestond. Het is mogelijk dat Indo's van de tweede generatie de kinderen van vrienden van hun ouders inderdaad als een soort broertjes en zusjes zijn gaan zien, omdat ze elkaar zo vaak zagen en zo vertrouwd met elkaar waren. Maar voor sommige mensen gaat van het bekende en vertrouwde nu juist grote aantrekkingskracht uit, ook in erotisch opzicht. In dit onderzoek bieden verscheidene ondervraagden hiervan een voorbeeld. Zo hebben twee van hen, Roy (zie 2.1) en vooral Wilma (zie hieronder), een Indonesische partner gekozen juist vanwege die grote vertrouwdheid. Wilma's man is zelfs een ver familielid. Verder heeft René zijn eerste echtgenote ontmoet in de kring van Indische kennissen van zijn ouders. En een ondervraagde van de derde generatie, Monique, is geboren uit een alliantie tussen haar Indische moeder en een Indische man die de zoon was van kennissen van Moniques grootouders. Monique's moeder en hij zagen elkaar vaak als hun ouders elkaar opzochten. Dit alles vormt nog geen bewijs dat Captains bewering over een incesttaboe nooit opgaat, maar laat wel zien dat dit in ieder geval geen algemene regel is. En, ten slotte, is het de vraag of tweedegeneratieleden andere Indische Nederlanders altijd als zodanig hebben herkend (en herkennen). De totale groep is omvangrijk en, ook qua uiterlijk, heel divers, en de cohesie van de gemeenschap is zwak. Verschillende ondervraagden zijn op volwassen leeftijd, toen zij voor het eerst met Indische Nederlanders van buiten hun familienetwerk in aanraking kwamen, tot de ontdekking gekomen dat zij hun beeld over hen moesten bijstellen. Sommige Indo's bleken namelijk lichter of juist veel donkerder van kleur dan die welke zij kenden. Ook dit weer spreekt Captains idee van het familiegevoel.

Toch uiten heel wat leden van de tweede generatie (en niet alleen de door mij ondervraagde) zich in termen van familie en incest, als ze proberen hun weerstand tegen een Indische partner te rechtvaardigen.⁴ Het gaat dus in ieder geval om een opvatting die algemeen ingang heeft gevonden. Ik acht het echter heel waarschijnlijk dat het hier, op zijn minst ten dele, om een soort collectief stereotype gaat, dat als (onbewuste) rationalisatie dient voor een afweer die wel degelijk in het koloniale gedachtegoed is geworteld. Met andere woorden: het incest-argument als dekmantel voor maatschappelijke statusmotieven en het 'ingebakken rasverbeteringssyndroom'.⁵ Eén ondervraagde uit dit expliciet, althans waar het hemzelf betreft:

Jim: 'Ik wilde nooit een Indisch meisje. Ik heb altijd voorkeur gehad voor Nederlandse meisjes, ook vanuit het gevoel dat ik het anders met mijn zus zou aanleggen. Maar misschien speelden er onbewust ook wel statusmotieven mee.'

Diverse ondervraagden hebben vooral bezwaar tegen een relatie met een Indo vanwege hun angst om dan in een hun maar al te bekend milieu verzeild te raken – een milieu dat ze saai of beklemmend zijn gaan vinden en dat hen doet denken aan de sfeer thuis en in hun familie. Dit pleit weer ten gunste van een 'familie-metafoor', maar dan wel in meer overdrachtelijke zin en van een enigszins andere aard dan in Captains argumentatie. Het gaat hier om de perceptie van het eigen milieu als stagnerend en aan zo'n milieu wilden veel ondervraagden op een gegeven moment nu juist zo graag ontsnappen. Daarbuiten was er meer aan de hand, dat was spannender en bovendien kleefde daaraan een hogere status. Deze 'familie-metafoor' heeft dus vooral te maken met het beeld dat een in zichzelf besloten milieu opriep in de nieuwe, Nederlandse context: dat van stilstaand water.

John: 'Géén Indisch meisje! Want dan zit je wéér in die cultuur! Altijd maar weer die familieverjaardagen en bijeenkomsten, altijd weer met de hele kluit bij elkaar. Dat wil ik niet! En bovendien val ik op blond, en niet op donker.'

Ruud: 'Als ik met een Indische vrouw getrouwd zou zijn, dan zou mijn wereldbeeld onmiddellijk zijn ingeperkt.'

Ralph: 'Ik heb altijd al een voorkeur gehad voor blond. Indische meisjes doen me stevast aan mijn zus denken, en bovendien heb ik geen zin in die groepsdwang van hun familie. Want Indo's beschouwen een aantal dingen als vanzelfsprekend als ze met elkaar omgaan, ook al zijn het vreemde Indo's. Dat is waar ik dan onbewust kennelijk aan gedacht heb. Zo van: als ik mijn entree maak in een Indisch gezin omdat ik geïnteresseerd ben in de dochter des huizes, dan zullen die vader en die broer zich ten opzichte van mij gedragen zoals ze zich ten opzichte van hun familie gedragen. Dan gaan ze je claimen. En dat is wat ik niet wil, daar gruw ik van. Nee, dán nog liever die Hollandse vader, die helemaal niks van Indonesië en Indo's weet en die misschien boertige

opmerkingen maakt die diep in je ziel snijden. Maar daar kon je tenminste blanco beginnen.'

Jaap: 'Ik heb nooit een Indische vriendin gehad en heb er ook nooit een willen hebben, want dat gedoe in Indische families, dat kende ik nou wel. Dat gevoel is overgebleven uit de tijd dat je je afzette tegen je ouders, dat je los van ze wilde staan. Het is dus geen toeval dat ik nooit een Indische vriendin heb gehad, omdat je dan meteen weet hoe de boel in elkaar steekt. Dan kom je van de ene Indische familie in de andere, terwijl je juist iets anders wilt. Dus niet wat je thuis al hebt gehad, dat hoeft niet nóg een keer. En ik vind ook dat er weinig spannends zit aan Indische meisjes, aan dat rustige en bescheidene van ze, ook al heb je er hele mooie en leuke bij. Maar ze wekken gewoon niet dié interesse bij mij op als Nederlandse meisjes.' Of er geen Indische meisjes zijn die níet dat 'rustige en bescheidene' hebben? 'Ja, types als Marion Bloem of zo. Maar dat vind ik een poeha-tante, een *betinka*. *Not my kind of type*.'

Het verlangen naar een autochtoon-Nederlandse partner wordt, zo blijkt uit een paar citaten, niet alleen ingegeven door de wens om uit het eigen milieu te treden, maar ook door de koloniaal bepaalde voorkeur voor blank en blond. Beide mogelijke verklaringen voor de aversie jegens een Indische partner kunnen dus met elkaar verstrengeld zijn, en die aversie wordt min of meer verhullend verwoord in incest- en familiebeeldspraak.⁶

Een negatief groepsbeeld klinkt onmiskenbaar door in de afkeer van velen tegen een Indische partner. Opvallend is dat er hierbij weinig oog is voor onderlinge differentiatie. En als iemand die wel aanbrengt, dan blijkt dit niets af te doen aan zijn stellingname: geen Indische partner.

Hilda: 'Ik heb nooit iets van Indische jongens moeten hebben. Ik vind het indolente types, die geneigd zijn om hun vrouw op een voetstuk te plaatsen. Én om haar geen duimbreed te gunnen. Ik was veel mondiger dan die jongens die ik vroeger op koempoe-lans tegenkwam. En gestudeerde Indische mannen beschouwen zichzelf niet meer als Indisch, dat stráált van hun gezicht af. Maar uiteindelijk kan ik die beter pruimen dan die Indo's die vrouwen op een voetstuk plaatsten. Getverderrie! Ik heb liever een fikse ruzie dan dat ik altijd maar gelijk krijg.' En als verder bezwaar

tegen Indische mannen noemt Hilda: ‘Ze zitten altijd héél lang op het toilet.’ Opvallend is dat Hilda tevens diverse mannelijke Indo’s zegt te kennen (onder wie haar oudste broer en verschillende neven) die helemaal niet al die negatieve kenmerken hebben. Maar dit brengt haar toch niet van haar standpunt af.

Jack: ‘Ik heb me nooit tot Indische meisjes aangetrokken gevoeld, ik voelde altijd eerder een soort aversie. Ik vond ze nuffig en aanstellerig en statusgevoelig. Ik vind dat nog steeds en zie dat ook nu weer op de golfbaan bijvoorbeeld bevestigd. Daar moeten ze zich zo waarmaken. Alsof ze de vrouw van de minister-president zijn! Mijn vrouw [een autochtone Nederlandse] heeft mij weleens gevraagd of ik Indische meisjes niet leuker vind. Nee, absoluut niet. Integendeel. En ik heb ook niet het gevoel dat ze mijn zus zijn.’

Enkele ondervraagden hebben een Nederlandse huwelijkspartner gekozen die in de ogen van hun ouders te laagopgeleid was. In twee gevallen betreft dit mannen die altijd een sterke voorkeur hadden voor een autochtoon-Nederlandse en liefst blonde vrouw, maar die zich destijds (inmiddels enige decennia geleden) te onzeker voelden om een relatie met zo’n vrouw aan te gaan als zij hoogopgeleid was. Naar hun zeggen hing die onzekerheid samen met hun Indisch-zijn.

Tegenover dit alles staat het feit dat enkele ondervraagden vroeger een Indische partner hebben gehad en dat twee al geruime tijd met een Indonesische partner zijn getrouwd. Deze twee personen hadden al vóór hun huwelijk voorkeur voor een Indische of Indonesische partner, en het toeval heeft beslist dat het uiteindelijk een Indonesische is geworden. Eén van hen is Roy (zie 2.1) en de tweede is Wilma. Haar man, een op Java geboren Molukker die omstreeks zijn zestiende naar Nederland is gekomen, is verre familie van haar. Wilma’s ouders hadden contact met de zijne, en zo hebben Wilma en hij elkaar leren kennen.

Wilma: ‘Ik heb altijd voorkeur voor een Indische of Indonesische partner gehad. Daar voel ik me het meest bij thuis. Ik heb die Indische eigenheid altijd willen behouden. Ik ben natuurlijk Indisch en mijn man is Indonesisch en dat maakt wel wat uit. Maar toen wij elkaar leerden kennen merkte ik dat hij van dat kléine beetje dat ik van mijn ouders heb meegekregen, dat helemáál

had. En dat trok mij héél erg aan. Want dat zat natuurlijk ook in mij, ik voelde me daar lekker en veilig bij, want die harde Nederlandse maatschappij, die vond ik maar niks. Bij hem was ik veilig! Ik heb als meisje wel Nederlandse vriendjes gehad, allemaal heel onschuldig, maar dat verliep allemaal wat stroever en botter, en we begrepen elkaar vaak ook niet zo goed. Ik voelde me gewoon heel erg aangetrokken tot Indonesische en Indische mensen, tot Aziatische mensen. Mijn echte vriendinnen waren toen ook allemaal Indisch en Indonesisch. Dat zal wel in mijn genen zitten, dat dat bij mij naar dié kant is doorgeslagen, dat kan best. En ik denk dat mijn ouders ook die voorkeur hebben, die trekken toch ook veel met hun eigen mensen op en willen nu naar een Indisch bejaardentehuis. Het is een stuk herkenning, het is bekender, vertrouwder.’ Wilma is overigens niet van mening dat er geen culturele verschillen tussen haar en haar man bestaan. Die zijn er wél. Zo vond ze hem vooral vroeger erg onderdanig, meer nog dan Indische mensen, en heeft zij moeten wennen aan zijn geslotenheid en zijn gewoonte om ‘altijd maar vriendelijk te lachen tegen iedereen’. Haar man op zijn beurt noemt haar soms een ‘*Indo kesarar*’, een Indo die nergens bij hoort.

De voorkeur en keuze van zowel Roy als Wilma komen voort uit een sterke identificatie met hun Indische afkomst. Door hun huwelijk is die verder versterkt en dat heeft weer geleid tot een zekere etnisering, dat wil zeggen dat ze ‘Indischer’ zijn geworden.⁷

Geldt iets soortgelijks *mutatis mutandis* voor degenen die een relatie met een autochtoon-Nederlandse partner zijn aangegaan? Zijn ze er ‘Nederlandser’ door geworden? In ieder geval hebben ze er Nederlandse schoonfamilie door gekregen en maken hun kinderen deel uit van zowel een Indische als een autochtoon-Nederlandse familie. De vragen over de betekenis van een huwelijk met een autochtone Nederlander zijn vooral daarom zo moeilijk te beantwoorden omdat de uiteindelijke keuze, ofschoon uiteraard mede gebaseerd op de eigen voorkeur, in het gevoel van de meeste betrokkenen eigenlijk als vanzelf is gegaan. Gezien de wijze waarop ze zijn opgegroeid, te midden van veel autochtone leeftijdgenoten, is dat niet zo verwonderlijk. Maar het kan tevens wijzen op de sterke verinnerlijking van het aloude ideaal, dat verwezenlijkt kon worden omdat de externe omstandigheden dat begunstigen – veel vaker dan bij de eerste generatie in de koloniale omstandigheden het geval was. Slechts enkelen zeggen dat zij

zich indertijd sterk bewust waren dat ze een goede slag hadden geslagen omdat hun huwelijk met een Nederlander in hun gevoel maatschappelijk aanzien impliceerde. Maar misschien speelde dit gevoel ook bij anderen op de achtergrond wel mee. Zo is het een paar ondervraagden niet ontgaan dat hun ouders zich ingenomen en geveleid voelden met hun keuze. Dat kwam bijvoorbeeld tot uiting in de egards waarmee hun ouders de ouders en familie van hun partner bejegenden. Maar het contact tussen de twee families verliep vaak niet echt ontspannen; men was niet helemaal eigen met elkaar, en vaak is dit nog steeds zo.

Geheel probleemloos verliep de acceptatie van de schoonzoon of -dochter zeker niet altijd, noch van de kant van de Indische ouders noch van die van de Nederlandse. Maar daar waar de Indische ouders aanvankelijk bezwaar maakten tegen de Nederlandse partner van hun kind, had dit meestal niet te maken met diens Nederlands-zijn (dat zeiden zij althans niet). Het probleem was meestal de te lage maatschappelijke status (in de ogen van de ouders) of bepaalde persoonlijke eigenschappen. In de regel namen die bezwaren mettertijd af of ze verdwenen. De ouders van een paar Nederlandse partners hadden er in het begin moeite mee dat hun kind met 'een bruine' thuiskwam, maar ook dit trok later gewoonlijk bij. Voor diverse Nederlandse partners zelf was dit 'bruine' nu juist iets wat een Indische vriend of vriendin zo aantrekkelijk maakte; een bepaald exotisme heeft bij verschillenden van hen zeker een rol gespeeld. Hondius (1999: 193-195) wijst daar ook op.⁸

Inmiddels zijn de meeste ondervraagden al zó lang met hun Nederlandse partner getrouwd of wonen ze al zó lang met hem of haar samen, dat ze zich nauwelijks kunnen voorstellen hoe een langdurige relatie met een Indische partner zou zijn verlopen. Dit is vooral zo als zij in hun naaste omgeving geen voorbeelden kennen van leeftijdgenoten met dergelijke relaties, en dat is vaak het geval. Wat de Nederlandse partners aangaat, is het mijn indruk dat die op onderdelen waardering hebben voor hetgeen hun relatie met een Indo voor hen met zich heeft meegebracht.⁹ Dat betreft zaken als het Indische eten, de Indische wijze van verjaardagen vieren en de in het algemeen wat plooibaarder en ongedwongener houding ten opzichte van gasten en logés en de 'minder stijve' omgang.¹⁰ In dit opzicht zijn sommigen van hen inmiddels zelf enigszins 'verindischt'. Enkelen uiten echter ook milde of forse kritiek op de samenkomsten met de Indische

schoonfamilie, vanwege de, naar hun oordeel, wat eenkennige sfeer en oppervlakkige gesprekken. Die kritiek delen ze gewoonlijk met hun Indische partner. Sommige ondervraagden hekelen weer het opgeprikte karakter van de visites bij hun Nederlandse schoonfamilie, of zijn verbaasd hoe moeizaam ze daar soms doen als ze bijvoorbeeld niet op je gerekend hebben met eten. Of als ze van tevoren van je willen horen hoeveel aardappels je 's avonds denkt te gaan eten (al kwam dit laatste vroeger veel vaker voor dan tegenwoordig, zo voegen ze eraan toe). Enkelen hebben zich ook gestoord aan opmerkingen van hun schoonouders over de oorlog, waaruit onwetendheid bleek of dedain voor de oorlogservaringen van Indische Nederlanders. Anderen daarentegen zijn weer vol lof over de hartelijke manier waarop hun schoonouders hen hebben ontvangen en over de zeer goede verstandhouding die tussen hen is gegroeid.

Grote onderlinge problemen tussen de huwelijkspartners als gevolg van hun verschillende etnische afkomst en cultuur of vanwege hun loyaliteit met de eigen familie hebben zich bij mijn weten zelden of nooit voorgedaan. Maar natuurlijk is het niet uitgesloten dat de ondervraagden op dit punt niet het achterste van hun tong hebben laten zien. Wel vertelt de Nederlandse echtgenote van een van hen dat ze in het begin veel ruzie met haar man heeft gehad omdat hij, naar haar oordeel, de kinderen te streng aanpakte. Dat schrijft ze toe aan zijn Indische achtergrond. Een mannelijke ondervraagde zegt zich af en toe te ergeren aan de 'Hollandse' eigenschappen van zijn vrouw, zoals haar naar drammerigheid neigende bemoeizucht (in zijn ogen) en haar gewoonte zich overal druk om te maken. Maar hij twijfelt er ook weer aan of dit nu wel typisch Hollands is, want bij een bevriend Nederlands paar blijkt de man dezelfde irritaties over zijn vrouw te hebben. Eén ondervraagde maakt melding van incidentele gevoelens van lichte vervreemding ten opzichte van haar echtgenoot, die uit een Fries gereformeerd milieu komt. Die problemen doen zich met name voor als zij en haar man zich in een groep Nederlanders bevinden. Het betreft gevoelens waarover ook andere ondervraagden vertellen, maar alleen als het om relaties met anderen dan hun partner gaat.

Yvonne: 'Ik merk wel een verschil tussen mijn man en mij als wij ons in een groep voegen. Dan voel ik me toch anders. Ik zie dan gewoon dat hij een andere achtergrond heeft dan ik. Sommige

dingen die Hollands zijn, zijn voor hem veel meer eigen dan voor mij. Bijvoorbeeld bij mensen waar alles heel stijf en streng en vormelijk toegaat. Dat ként hij! Dat is gesneden koek voor hem! Dus dat dóet hem niks. Hij is daar ook niet negatief over, dat is voor hem gewoon bekend terrein. Hij heeft een vriend met wie hij wandelt. Ik vind het een stijve hórk. Die man is zó verschrikkelijk strak! Nou ja, ze kunnen het goed met elkaar vinden, en ik zie ook wel waarom: ze hebben een vergelijkbare achtergrond. Maar het is precies dié achtergrond die voor mij een ver-van-mijn-bed-show is.' Yvonne voegt eraan toe dat iets soortgelijks geldt voor haar schoonfamilie (maar niet voor haar man) ten opzichte van haar: 'Ze zullen het nooit toegeven, maar ze kunnen me niet helemaal plaats. Ik kan het op zich hartstikke goed met die mensen vinden, hoor. Maar mijn schoonmoeder kan opeens zoiets zeggen van: "Wel fijn dat jij zo'n donker vel hebt, hè, dan kan je lekker tegen de zon." Dan denk ik: o ja, ik ben wel een beetje anders in hun ogen. En ze vragen me ook wel dingen, waardoor ik dat denk. En van mijn familie, daar snappen ze helemaal niéts van!'

Al met al blijkt een relatie met een autochtone Nederlander voor de meeste tweedegeneratieleden de impliciete of expliciete norm te zijn en tevens de praktijk. Dit wijst op de afwezigheid van significante culturele of sociale barrières tussen beide groepen. Deze praktijk heeft verregaande implicaties voor de familiale en sociale context waarin de volgende generatie opgroeit.

4.3 'Geen programma, maar ongemerkt is het Indische er wel ingeslepen'

De kinderen: overdracht en opvoeding

Gezien de moeite van veel ondervraagde tweedegeneratieleden om zich van het koloniale complex te ontdoen, ligt het niet in de lijn der verwachtingen dat zij hun Indische erfenis in onaangepaste vorm op hun kinderen willen overdragen; dat is dan ook niet het geval. Daar komt bij dat de tweedegeneratieleden vanuit een heel andere positie hun kinderen grootbrengen dan hun ouders dat deden. Zij zijn geboren of in ieder geval getogen in het postkoloniale Nederland en zijn daarom veel beter geëquipeerd om hun kinderen bij te staan. Ook zijn zij veel vaker dan hun

ouders gemengd gehuwd, zodat hun kinderen niet in een homogeen-Indisch gezin met voornamelijk Indische familieleden opgroeien, maar ook deel uitmaken van een autochtoon-Nederlandse familie. En verder groeien hun kinderen op in een heel andere tijd, met andere opvoedingsidealen – iets wat natuurlijk ook geldt voor de kinderen van hun niet-Indische leeftijdgenoten. Mondigheid, weerbaarheid, zelfacceptatie en openheid tussen ouders en kinderen zijn opvoedingsdoelen die alle tweedegeneratie-ouders én hun partners hoog in het vaandel dragen. Velen van hen zetten zich hiermee bewust af tegen hun eigen opvoeding.

Ruud: 'Wij, de tweede generatie dus, hebben toch heel duidelijk uit de eerste hand allerlei trauma's meegekregen van de eerste generatie. Oorlogstrauma's soms, en verder datgene wat je meekrijgt als je ouders immigrant zijn of allochtoon, of hoe je het ook wil noemen. Daar moet je doorheen. Wij hebben onze ouders zien worstelen, en als je nu ziet hoe het je eigen kinderen vergaat, dan is dat toch een héél ander verhaal! Zelf ben je meestal met een Nederlander of een Nederlandse getrouwd, en sta je op een heel andere manier hier in Nederland in het leven. Ik ben hier geboren en naar school gegaan, en ben met een Nederlandse vrouw getrouwd. Dan weet je hoe je kinderen opgroeien en waar ze zich mee bezighouden. Dat is een héél groot verschil vergeleken met hoe wij zijn grootgebracht. Onze kinderen zijn daardoor in één keer goed gesocialiseerd, voor zover ik het kan overzien. Onze ontwikkeling is gewoon niet te vergelijken met die van onze ouders. Wij hebben de kans gehad om ons veel breder te ontwikkelen. Wij zijn veel meer bereisd. Ons wereldbeeld is totaal anders. Het gevolg van dit alles is dat wij héél anders met onze kinderen omgaan dan onze ouders dat deden. Wij communiceren bijvoorbeeld heel anders met onze kinderen. Er zijn zó veel verschillen!'

Toch ontdekten verscheidene ondervraagden op een gegeven moment dat zij onbedoeld hun kinderen opvoedden op de manier waarop hun ouders hen hadden opgevoed en die zij nu juist zo afkeurden; heel streng bijvoorbeeld.

Niemand wil dat het Indische bij zijn kinderen in de vergetelheid raakt, maar desondanks zegt nagenoeg iedereen zijn kinderen 'niet bewust' Indisch op te voeden en 'geen programma' voor een Indische opvoeding te hebben. Dit komt niet doordat de Ne-

derlandse partner dit ontmoedigt – daarvan is geen sprake. Veel-
eer staat het niet iedereen duidelijk voor ogen wat een ‘Indische
opvoeding’ heden ten dage zou moeten inhouden. Ook de nega-
tieve associaties die een Indische opvoeding oproept spelen hier-
bij een rol, naast praktische omstandigheden zoals het gebrek aan
tijd om bij elke verjaardag voor tientallen mensen te koken. Di-
verse tweedegeratieleden zijn dan ook van mening dat het Indi-
sche bij hen ophoudt, en dat hun kinderen er nauwelijks meer
sporen van dragen (wat overigens niet wil zeggen dat hun kinde-
ren altijd diezelfde mening zijn toegedaan). Zij lijken dit niet erg
te betreuren. Toch hechten de meesten er weer wel waarde aan dat
hun kinderen een besef van hun Indische afkomst hebben en iets
weten van hun Indische familiegeschiedenis. Daarnaast vinden de
meesten het belangrijk om bepaalde waarden die zij Indisch vin-
den aan hun kinderen door te geven; waarden en gedragsnormen
die ze zelf ook hebben meegekregen en die ze goed vinden,
zoals familiezin, gastvrijheid, hartelijkheid en beleefdheid. Deze
waarden en normen zijn wel wat ‘verhollandst’ in die zin dat de
kinderen tot gastvrijheid worden aangemoedigd maar óók de
boodschap meekrijgen er alert op te zijn dat het niet altijd eenrich-
tingsverkeer is. Ook wordt hun voorgehouden beleefd en voorko-
mend te zijn maar beslist niet onderdanig of gedwee. Daniëls
(1995: 116) spreekt in dit verband van de wens om ‘een aangepaste
versie van de Indische waarden, normen en gebruiken’ aan de vol-
gende generatie door te geven. Opvallend is echter dat die waar-
den, normen en gebruiken meestal niet als Indisch worden be-
noemd. Het gevolg is dat de kinderen ze vooral zien als iets wat
bij hun gezin van afkomst hoort of meer in het bijzonder bij hun
vader of moeder, en niet zozeer als iets Indisch. Dit geldt soms
ook voor gebruiken als selamatans en bepaalde vormen van geloof
in bovennatuurlijke zaken, die niet altijd als Indisch worden be-
noemd. Mede daardoor is het wij-zij besef sterk naar de achter-
grond gedrongen, terwijl dat nog zo prominent aanwezig was in
de opvoeding van een deel van de tweede generatie.

Jessica, dochter van een Indische moeder (de al enige malen ge-
citeerde Hilda) en een Nederlandse vader: ‘Bij ons thuis waren er
altijd bepaalde dingen die er gewoon bijhoorden. Gastvrijheid bij-
voorbeeld, mensen laten mee-eten óók als er niet op ze gerekend
was. En bepaalde woordjes en Indisch eten. Ook verjaardagen
met veertig man en zo, je wist eigenlijk niet beter. Mijn moeder

heeft ook de gewoonte om bij belangrijke gebeurtenissen een selamatan met *nasi koening* te geven, bijvoorbeeld toen ik achttien en eenentwintig werd, en veertig dagen na het overlijden van mijn opa. Ze heeft ook veertig en honderd dagen na de geboorte van mijn zootje een selamatan gegeven. Dat wilden we allebei, maar zij was de stimulator. Voor mijn moeder is dat allemaal heel belangrijk. Voor mij is het iets vanzelfsprekends, het hoort gewoon bij mijn moeder en bij het gezin waaruit ik kom. Het is nooit als Indisch benoemd, het is er gewoon ongemerkt ingeslepen. Pas als iemand van buitenaf er een opmerking over maakt, realiseer ik me dat het in mijn ouderlijk huis in bepaalde opzichten anders toegaat dan in een doorsnee Nederlands gezin.'

Ook al ontbreekt er dan doorgaans een expliciet programma, de meeste ouders realiseren zich dat zij onvermijdelijk iets Indisch op hun kinderen overdragen. Hun ouders, de Indische grootouders dus van hun kinderen, doen dat vrijwel altijd ook, evenals andere Indische familieleden. De grootouders zijn vaak de spil én de organisatoren van de familiebijeenkomsten, die na hun dood weliswaar meestal in het slop raken maar die hun kleinkinderen vaak nog wel hebben meegemaakt. Die bijeenkomsten én de verdere blootstelling thuis en in de familiekring aan een Indische *intimate culture* maken dat kinderen toch 'iets Indisch' meekrijgen, ook al is het allemaal wat afgezwakt vergeleken met vroeger. De kinderen associëren dit erfgoed weliswaar niet van meet af aan met 'Indisch', maar soms blijkt later in hun leven dat het hen gevoelig heeft gemaakt voor hun Indische (en Indonesische) afkomst. Dit kan ertoe leiden dat zij zich gaan verdiepen in de Indische achtergrond en geschiedenis of belangstelling krijgen voor het hedendaagse Indonesië. De ouders tonen zich meestal verbaasd als dit op een gegeven moment tot uiting komt.

Astrid: 'Ik heb mijn dochters helemaal niet Indisch opgevoed, vind ik. Dat vond ik niet zo belangrijk en ook teveel gedoe. Als we Indisch willen eten gaan we wel naar mijn moeder! Ik heb ze wél laten zien wat gastvrijheid is, maar voor de rest houdt het Indische bij mij op. Dat dacht ik tenminste. Nu blijkt opeens dat mijn jongste dochter een geweldige hang naar Indonesië heeft. We zijn er jaren geleden eens geweest, toen zij tien was, en ze vond het er geweldig. Maar inmiddels is ze zestien, en ze heeft die fascinatie nog steeds. Ze wil het land echt goed leren kennen en een cursus

Bahasa Indonesia gaan volgen. Ze gaat na de havo een hbo-opleiding *Trade Management* doen, en daarna wil ze naar Indonesië. Ze is ook een tijd met Indonesische leeftijdgenoten opgetrokken, die ze hier via het uitgaan heeft leren kennen. Ze ging namelijk naar *Asian Parties* en zo. Ze heeft twee keer een vriendje gehad, en beide keren was dat een Indische jongen. Ik ben er allemaal erg verbaasd over. En mijn moeder vindt het helemaal te gek, die vindt het geweldig!

Ruud: 'Ik heb voor zover ik weet geen flikker aan Indische overdracht gedaan en daar heb ik ook geen spijt van. Ik wil het namelijk open laten voor mijn kinderen. Ze krijgen misschien wel iets mee, door het eten en door mijn boeken en bezigheden [Ruud vervult een bestuurlijke functie in het Indische geïnstitutionaliseerde leven], waar we het natuurlijk weleens over hebben. Maar wat ik wil voorkómen is wat mij is gebeurd, dat het je zó wordt opgedrongen dat je er een soort aversie tegen krijgt. Als zij er meer in willen gaan ontdekken, dan zou ik dat hartstikke leuk vinden. Maar als zij andere dingen gaan ontdekken of andere interesses hebben of als hun levensloop gewoon anders is, tja, dan gáát dat gewoon zo. Mijn oudste dochter bijvoorbeeld heeft zich nooit met iets Indisch beziggehouden. Ze studeert nu en moest laatst een werkstuk maken over een artefact. En dat doet ze dan over een beeldje dat iemand over zijn Indische oorlogservaringen heeft gemaakt! En ze moest ook een werkstuk maken over het verfilmen van een boek, en komt dan op *Oeroeg* uit. Daar heb ik dus niet bewust de hand in gehad, maar ik moest er zó om lachen!'

Er zijn binnen de onderzoekspopulatie van deze studie geen aanwijzingen dat kinderen met een gemengd Indisch-Nederlands ouderpaar eerder Indisch worden opgevoed als de moeder Indisch is dan wanneer de vader dat is. De omvang van de populatie is echter te klein om hieraan algemene conclusies te verbinden. Belangrijker dan het geslacht van de Indische ouder lijkt de omstandigheid te zijn of de kinderen hun Indische grootouders hebben gekend en veel contact met hen hadden. Er kan in dit opzicht trouwens ook van de autochtoon-Nederlandse ouder een zekere invloed uitgaan, tenminste als deze wat verindischt is. En omgekeerd lijkt een huwelijk met een Indonesische partner, waarvan bij twee ondervraagden sprake is, geen garantie te bieden voor

een sterk Indisch of Indonesisch stempel op de opvoeding van de kinderen. Het feit dat ook die Indonesische partners voor een groot deel in Nederland zijn opgegroeid, speelt hierbij een rol. Hierdoor staan ook bij de beide Indisch-Indonesische paren doelen centraal in de opvoeding die Nederlands worden geacht, zoals mondigheid en redzaamheid van de kinderen en een meer egalitaire verhouding tussen ouders en kinderen dan zijzelf vroeger hebben gekend. Het is echter heel goed mogelijk dat bij de kinderen van deze ouderparen het besef dat ze van niet geheel Nederlandse afkomst zijn sterker leeft of zal gaan leven dan bij kinderen met één Indische en één blanke, Nederlandse ouder (zie ook 2.3).

4.4 Contacten met Indo's en autochtone Nederlanders

Deze paragraaf gaat over de contacten van de ondervraagden met Indo's en met Nederlanders buiten de familie en het werk, zoals vrienden en kennissen of mensen van organisaties. Het doel is na te gaan wat deze contacten voor de ondervraagden betekenen en of er hierbij invloed van de Indische erfenis is te bespeuren. Die zou bijvoorbeeld tot uiting kunnen komen in overdreven ontzag voor autochtone Nederlanders, al dan niet in combinatie met gevoelens van ressentiment, of in een sterk besef van status bij de omgang met Indo's. Op het eerste gezicht lijkt er in dit opzicht weinig aan de hand te zijn. Toch is er bij velen onderhuids nog een restant aanwezig van het oude tweeslachtige gevoel uit de koloniale tijd jegens zowel Indo's als Nederlanders. Dit is echter dusdanig op de achtergrond dat het de betrekkingen met beide groepen niet in de weg staat, maar op een subtieler niveau laat het zich soms nog wel gelden.

4.4.1 *Contacten met Indo's*

Senang versus status. Vrienden en andere Indo's

Ongeveer de helft van de ondervraagden heeft momenteel geen Indische vrienden, maar heeft die vroeger soms wel gehad. Dege-
nen die nu wel Indische vrienden hebben, schrijven dit veeleer aan toeval toe dan aan bewuste keuze. Ze hebben die vrienden bijvoorbeeld op het werk leren kennen of kennen ze nog van vroeger, van school of de buurt waar ze zijn opgegroeid. In hoeverre de

gemeenschappelijke Indische achtergrond ertoe heeft bijgedragen dat deze ontmoetingen tot vriendschap hebben geleid, is iets waarop niemand het antwoord weet. Enkele ondervraagden hebben alleen Indische vrienden of vriendinnen uit hun familie (meestal nichten of neven) en één ondervraagde noemt zelfs alleen zijn broers. Overigens hebben vrijwel alle Indische vrienden van de ondervraagden een Nederlandse partner. Sommigen vinden dat Indische vrienden vanwege de onderlinge verwantschap een zekere meerwaarde hebben boven Nederlandse vrienden. Je voelt je vertrouwd en *senang* in elkaars gezelschap, is de algemene opvatting. Toch vinden ze tegelijkertijd vriendschap met Indo's niet waardevoller dan die met autochtone Nederlanders; ook met die laatsten voelen de meesten zich heel vertrouwd en vaak delen ze een verleden met hen. Opvallend is dat degenen die zich heel Indisch voelen of die actief participeren in een Indische organisatie niet altijd meer Indische vrienden hebben of aan die vriendschappen meer waarde toekennen dan degenen die in mindere mate Indisch-betrokken zijn. Een sterk Indisch gevoel komt dus niet altijd tot uiting op het sociale vlak.

Ook degenen die momenteel geen Indische vrienden hebben, schrijven dit aan toeval toe, maar dit toeval varieert wel in soort. Zo zeggen sommigen dat ze eigenlijk wel graag Indische vrienden of vriendinnen zouden willen hebben, maar dat ze dit nu ook weer niet zó belangrijk vinden dat ze er doelgericht naar op zoek gaan. Anderen vinden iemands afkomst geen selectiecriterium voor vriendschap (uiteindelijk vindt niemand dat). Weer anderen zijn enigszins op hun hoede voor Indische vrienden. Deze mensen staan naar eigen zeggen niet afwijzend tegenover vriendschap met Indo's, maar hebben door hun ervaringen een zekere voorzichtigheid op dit punt gekregen. Ze zijn van mening dat ze bij Indische vrienden het risico lopen dat ze onder de druk van een 'kliek' komen te staan en het verwijt zullen krijgen dat ze te weinig Indisch zijn. Ook vinden ze de kans groot dat je jezelf veroordeelt tot een gezelschap van maatschappelijke *losers* als je toetreedt tot een Indisch vriendengroepje.

John: 'Ik ga tegenwoordig veel meer met Nederlanders dan met Indo's om, maar dat is geen bewuste keuze. In E. [Johns woonplaats] wonen gewoon heel weinig Indische mensen. Toen ik nog in H. woonde, ging ik veel vaker met ze om, want daar waren er gewoon veel meer. Maar misschien heb ik onbewust ook wel een

voorkeur voor Nederlandse vrienden, en zet ik me onbewust tegen Indische vriendschappen af. Want eigenlijk wil ik niet meer met die cultuur in aanraking komen, met dat sentimentele gedoe en die kliekvorming.' Anderzijds geeft John hoog op van de sfeer die er bij Indische samenkomsten heerst: 'Veel gezelliger dan bij Nederlanders. Niet zo stug! Indische gezelligheid is gewoon leuker. Dat vinden Nederlanders vaak ook.' Ook de plagerige humor die John zo Indisch, of in ieder geval on-Nederlands, vindt ('Surinamers hebben het ook'), noemt hij als een pluspunt. Hij zou dat gaan missen als hij alleen met Nederlanders zou omgaan. Maar hij wil zijn contacten met Indo's bovenal vrijblijvend houden, en onder geen beding in een 'Indisch groepje' verzeild raken.

Inge: 'De mensen die ik nog van vroeger ken en die nog steeds in groepsverband Indisch lopen te doen, dat zijn niet de mensen waar ik nu nog *feeling* mee heb. Dat Indische groepje waarmee ik begin jaren '80 optrok bijvoorbeeld [zie 4.1], dat zegt mij nu niets meer. Dat zijn echt *losers*. Ze zitten in de muziek en de drugshandel en vaak ook in de bijstand, of ze zijn verslaafd aan cocaïne. Wat ik toen zo prettig bij ze vond, die herkenning, die speciale manier van met elkaar omgaan, die zogenaamde Indische gezelligheid, dat vind ik nu allemaal irritant. Ik heb er mettertijd steeds meer afstand van genomen. Je moet daar niet in blijven hangen, vind ik. Ik vind het heel nuttig om je van je afkomst bewust te zijn, maar daarna moet je je verder ontwikkelen. Om maatschappelijk succesvol te zijn moet je het idee opgeven: wij zijn goed en zij, de Nederlanders, deugen niet. Dat idee heerste daar sterk. Verder staat me niet een bepaald type mens voor ogen voor vriendschappen. Maar het valt me wel op dat mijn kennissenkring toch vaak wel internationaal is. Ik ben mondialer ingesteld dan de gemiddelde Nederlander. Dat besef van: dat is iemand uit het buitenland, dat heb ik nooit zo erg.'

Ook bij verschillende anderen is er een ondertoon van reserve te beluisteren als het aankomt op omgang met Indo's, maar dit hoeft, enigszins paradoxaal, de waardering ervoor niet uit te sluiten. Of de reserve prevaleert of de voorkeur, is sterk van de situatie afhankelijk.

Jack: 'Ik heb maar een beperkt aantal Indische vrienden, maar wel heel veel Indische bestuurlijke contacten. In het algemeen

vind ik de omgang met Indische mensen makkelijker dan met Nederlanders, ik heb sneller contact met ze.’ Waarom hij dan niet meer Indische vrienden heeft? ‘Ja, dat is zo gegroeid. Dat hangt samen met de verschillende stadia van mijn leven. Tijdens mijn schooltijd ben ik veel verhuisd en heb ik ook een periode gehad dat ik mijn Indisch-zijn wilde ontkennen.’ In de Indische bestuurlijke wereld heeft Jack geen vrienden gemaakt; in zo’n exclusief Indisch gezelschap wordt hij waakzaam en vraagt hij zich af: ben ik wel Indisch genoeg? Hij krijgt er het gevoel dat hij zijn Indisch-zijn moet waarmaken. Dat gevoel heeft hij weer niet in een clubje dat hij samen met Indische ex-collega’s heeft opgericht, waarover Jack met zichtbaar genoegen vertelt: ‘Dat idee is ontstaan toen we een keer met drie collega’s gingen eten en enorm veel plezier met elkaar hadden. Pas later realiseerden we ons wat ons bond: we zijn alle drie Indisch! En zo zijn we op het idee gekomen om er meer Indische collega’s bij te betrekken. We zijn nu een clubje van een man of vijftien. We komen een paar keer per jaar bij elkaar. Ook onze gezinnen gaan met elkaar om, we gaan bijvoorbeeld naar de bruiloften van elkaars kinderen. We zijn echt een club waar je kan dagdromen, over een gezamenlijke reis naar Indonesië bijvoorbeeld. We weten allemaal diep in ons hart dat het daar nooit van zal komen, maar toch ... Die droomwereld kom ik in geen enkele andere vriendenkring zó diepgaand tegen. Ik voel me er heel senang bij. En de “rondvraag” is altijd het belangrijkste onderdeel van onze agenda voor onze bijeenkomsten, en dat is: eten!’

Of iemand het leuk vindt of juist terughoudend is om met Indo’s om te gaan en met wélke Indo’s, hangt ten nauwste samen met de wijze waarop hij grenzen trekt binnen de totale categorie en met de waardering die hij voor iedere subcategorie heeft. Opvallend, maar niet verbazingwekkend gezien de tijd en het milieu waarin ze zijn opgegroeid, is dat de twee oudste ondervraagden (beiden voor de oorlog geboren) hierbij het meest uitgesproken raciale noties hebben. Onderstaand citaat is hiervoor illustratief; op een dergelijke manier praat geen enkele van de na de oorlog geboren ondervraagden.

Jansje: ‘Ik ben alleen geïnteresseerd in omgang met Indische mensen die mijn gelijke zijn. Mijn [autochtoon-Nederlandse] man heeft eens een Indische kennis van hem mee naar huis ge-

nomen. Hij zei: “Ik ken een Indische man, die moet je eens ontmoeten, dat is jouw ras.” Toen ik die man had gezien wist ik: dat is mijn ras helemaal niet! Dat is een soort *kebon*. Want ik herken ze wel. Mijn man herkent Indische mensen niet in soorten, maar ik wel.’ Jansje is min of meer bevriend met een Indische vrouw, een zekere Wies. ‘Wies is veel Indischer dan ik, want ze is wijzer. Ze heeft oosterse wijsheid, en ze is ook lethargischer. Ze is ook veel donkerder dan ik, ze heeft nauwelijks Nederlands bloed. Ik vind haar díep Indisch, volkomen volbloed-Indisch, maar héél beschaafd. Ook erg indolent, dat is die Indonesische indolentie, hè? En als ik bij haar op bezoek ben, word ik tot aan mijn nek volgestopt met lekkere dingen.’

Zich senang voelen in bepaald Indisch gezelschap en zich, zoals iemand het uitdrukt, even ‘wentelen in die sfeer’, het plezier om even met elkaar op zijn Indisch te praten – het zijn dingen waarover menigeeen vergenoegd vertelt. Toch zijn dit geen zaken die doorslaggevend zijn voor het aangaan van vriendschap. Het is meer iets wat prettig is als het je overkomt, omdat het je aan vroeger doet denken.

René, die geen Indische vrienden heeft, vertelt: ‘In gezelschap van andere Indische mensen wordt het soms opeens heel Indisch! Indische stopwoordjes, en van die dingen die mijn moeder ook deed: een bepaalde gezichtsuitdrukking, een bepaalde manier van snoepen en zelfs van hikken. Het is heel moeilijk te benoemen, maar we voelen ons er hártstikke lekker bij. Het duurt even, en daarna zijn we weer gewoon.’

Soms geldt de waardering voor omgang met Indo’s vooral de oudere generatie, en worden er voor de omgang met generatiegenoten meer kritische en statusgerelateerde maatstaven aangelegd. Dit gebeurt ook als die generatiegenoten familieleden zijn.

Hilda: ‘Ik vind het zó gezellig om naar al die Indische oudjes te kijken en te luisteren, op de pasar malam bijvoorbeeld. Je bent één van hen! Dus je wordt gegroet en gekust door wildvreemde tantetjes. Misschien is het omdat ik geen ouders meer heb dat ik het leuk vind om iets van hen bij die oudjes terug te vinden, zoals een bepaalde glimlach, of hoe ze hun neus optrekken of gewoon hun manier van lopen. Maar ik ben toch ook weer heel anders

dan die hele Indische mensen, zoals mijn nichtjes. Want ik praat anders en kleeed me anders dan zij. Ik kan me wel in hun grappen en grollen verplaatsen, dat vind ik heerlijk. Maar ik zou het toch niet leuk vinden om de hele dag zo te moeten praten of zo te moeten zijn. Zij zijn altijd in diezelfde sfeer blijven hangen, in zo'n clan. Ze zijn ook allemaal met Indische mannen getrouwd. Ik vind het af en toe wel gezellig om met ze om te gaan, maar ik pas er niet tussen. Mijn Indische vrienden zijn allemaal met een Nederlandse partner getrouwd, dus die zijn ook al weer wat teruggestapt of hoe noem je dat. Maar we vinden het wel héérlijk om de hele tijd op zijn Indisch te praten als we bij elkaar zijn.'

Menigeen weet de omgang met Indo's te waarderen zolang het allemaal wat op afstand en vrijblijvend gebeurt en zolang er geen statusgerichte of competitieve aangelegenheden in het geding zijn. Velen hebben een zeker wij-gevoel op afstand met de totale categorie; ook met Indo's die ze niet kennen voelen ze een zekere verbondenheid. Sommigen zijn geneigd te groeten als ze toevallig een Indisch iemand op straat tegenkomen. Enkelen doen dat ook, of zijn aangenaam verrast als het hún overkomt.

Jaap: 'Vroeger maakte je dat vaker mee dan nu. Maar als je andere Indische mensen ontmoet, is er op de een of andere manier een soort band. Er is meteen een soort saamhorigheid, ook als je elkaar niet kent. Toen mijn broer en ik met onze gezinnen laatst in Italië op vakantie op een terrasje zaten, kwam daar opeens een Indisch echtpaar, wat jonger dan wij. Die pik je er zó uit, natuurlijk. Wij hebben geen woord met dat echtpaar gewisseld, maar toen ze weggingen knikten ze even naar ons. Dat is genoeg. Het is heel wonderlijk eigenlijk.'

Stanley: 'Meestal zoek ik oogcontact als ik een Indo op straat zie, maar gewoonlijk krijg ik dan geen respons. Maar laatst, op de luchthaven van Tenerife, zag ik een Indo, een gozer van mijn leeftijd, en die groette me. Leuk! Ja, en waarom? Het gaat onbewust!'

Vaak gaat het gevoel van verbondenheid gepaard met nostalgie ('ik herken dan iets van vroeger'), wat nog versterkt kan worden door het gemis van de overleden ouders. Maar ook hierbij spelen soms schaamtegevoelens of statusoverwegingen mee, evenals het gevoel dat het allemaal zijn langste tijd heeft gehad.

Alex: 'Ik heb een heel duidelijk wij-gevoel met Indische mensen en dat straalt ik ook uit, soms zonder dat ik dat wil, want ik wil afstand bewaren. Zeker als het *lajoe*-Indo's zijn, want daar heb ik weinig mee op, daar schaam ik me voor. Zo'n Indische jongen bijvoorbeeld die zijn geld in de handel verdient en in een dikke auto rijdt, maar geen diploma's heeft. Of zo'n Indische vrouw die dure sieraden uit Indonesië draagt van bladgoud. Maar als ik op straat een mij onbekend Indisch iemand zie, dan vind ik dat leuk en denk ik: ook zo een! Ik groet altijd, ook als ze jonger zijn. Maar het is een wij-gevoel op afstand, ik zal ze niet thuis uitnodigen. Het is een soort verdund gevoel dat is overgebleven en dat mijn kinderen al niet meer hebben. Mijn vader kon nog iedere Indo traceren, zo van: o, ben jij de zoon van de dochter van de neef van die-en-die? Maar ik weet dat niet meer, ik zie die netwerken niet meer.'

De gevoelens van verbondenheid zijn niet altijd alleen op nostalgie terug te voeren; ook het idee van de gemeenschappelijke afkomst en de huidskleur kunnen een rol spelen, vooral als de Nederlandse omgeving hierop in negatieve zin de nadruk legt.

Rob: 'Als ik in een gezelschap kom en ik zie daar iemand van Indonesische afkomst, dan heb ik toch iets van: ja, ik ook! Ik ben eerder geneigd op zo iemand af te stappen en er een praatje mee aan te knopen dan bij iemand anders. Je hebt dan toch het gevoel dat je iets gemeenschappelijks hebt, voorouders en roots in een ander land, en dat je daar allebei iets van hebt meegekregen. Ik wil zo iemand dan vragen: ben jij er geboren, of waar komt je vader vandaan? Het is mij ook wel gebeurd, op een vergadering, dat iemand op mij afkwam en zei: "Jeetje! Jij komt ook uit Indonesië!" Toen zijn we erover begonnen en toen hebben we zelfs nog een project proberen op te zetten in Indonesië. Dat zou je met iemand anders toch niet hebben gedaan. Ik weet niet, het is een soort vertrouwen, denk ik.' Rob voelt overigens ook 'met andere gekleurde mensen' een vertrouwensband, maar in mindere mate dan met Indo's en Indonesiërs (tussen deze laatste twee groepen maakt hij nauwelijks onderscheid).

Yvonne: 'Die gevoelens van Indisch-zijn en van verbondenheid met andere Indo's hebben ook te maken met de anderen, de Nederlandse omgeving, die je toch een beetje als "anders" blijft zien

en die je daardoor toch nooit helemaal eigen wordt. Zelfs met Indische mensen met wie ik verder nauwelijks wat heb, kan ik me sterk verbonden voelen. Maar dat komt óók omdat het appelleert aan je kindertijd, aan wat je kent. Het triggert iets wat bij vroeger hoort, daarom gaat er zo'n kracht vanuit. Maar uiteindelijk is het niet zo, snap je? Ik bedoel: in de praktijk, hoe mijn leven eruit ziet, met mijn Nederlandse man en mijn kinderen en geen een Indische vriendin ...'

Yvonne roert hiermee een punt aan dat niet alleen haar persoon betreft maar ook algemenere geldigheid heeft en dat hierboven al even werd aangestipt: de gevoelens van verbondenheid leiden meestal niet tot iets substantieels op het sociale vlak. Ze leiden niet als vanzelf tot vriendschappen en slechts in uitzonderlijke gevallen tot een liefdesrelatie met een Indo of tot participatie in een Indische organisatie.

Deelname aan het geïnstitutionaliseerde Indische leven

De organisatiedichtheid (het aantal organisaties per hoofd van een groep) onder Indische Nederlanders is heel laag.¹¹ Over de participatiegraad zijn geen gegevens voorhanden, maar omdat de meeste organisaties zich op een wat ouder publiek richten, is het aannemelijk dat de meerderheid van de tweedegeratieleden niet zo sterk in het Indische georganiseerde leven is geïnvolveerd, met als mogelijke uitzondering het bezoeken van een pasar malam. Waarschijnlijk zijn (of waren) de ondervraagden van deze studie bovengemiddeld bij het Indische georganiseerde leven betrokken, omdat enkelen van hen juist om die reden in de onderzoekspopulatie zijn opgenomen.

Pasar malam-bezoek

De meeste ondervraagden bezoeken incidenteel of regelmatig een pasar malam (vaak de Pasar Malam Besar in Den Haag). Slechts enkelen verklaren daar niets te zoeken te hebben, maar deze mensen gingen er vroeger wél heen, samen met hun ouders. Er is niet één ondervraagde die nog nooit een pasar malam heeft bezocht. De motieven van hen die nog steeds de pasar malam bezoeken zijn voornamelijk nostalgisch van aard. Niemand gaat erheen vanwege de lezingen of uit nieuwsgierigheid naar de creatie van nieuwe vormen van Indische cultuur of voor uitingen van

moderne Indonesische cultuur, ofschoon dit wel tot de doelstellingen van de Pasar Malam Besar behoort. Zo'n bezoek kan echter wel tijdelijk een gevoel van Indisch-zijn versterken, althans bij sommigen.

Ellen (in Indonesië geboren en op zevenjarige leeftijd naar Nederland gekomen): 'Vroeger gingen we altijd met mijn ouders naar de pasar malam in Den Haag, en daar zag je dan iedereen terug van vroeger. Sindsdien zijn de pasar malams wel veel groter geworden, gigantisch groot. Ik ben er heel lang niet naar toe geweest [Ellen woont nu in Brabant], maar onlangs ben ik er weer eens heengegaan. Het voelde als een soort thuiskomst. Die geuren die je er tegemoet komen! Ik kwam binnen en werd er zó rustig, ik voelde me er helemaal opgenomen.' Ellens 'Indische gevoel', zo heeft ze ondervonden, werd er in sterke mate opgewekt, maar dit gebeurt ook als ze Indisch kookt of een fotoboek van het oude Indië ziet. Het is, zo verklaart ze, bovenal een gevoel van heimwee dat dan bij haar opkomt. En dan eerder een gevoel van heimwee naar haar overleden ouders en de sfeer die met hen verbonden was dan naar haar eerste levensjaren in Indonesië. Daaraan bewaart ze minder herinneringen dan aan haar jeugd in Nederland.

Alex: 'Ik ga elk jaar naar de Pasar Malam Besar, samen met mijn vrouw, en soms ga ik zelfs meer dan één keer per jaar. Práchtig vind ik het er. Dit is van míj, denk ik als ik daar rondloop. En ik knik naar mensen en groet er iedereen, ook mensen die ik niet ken. Ik ga er alleen naar toe voor de eetstandjes en voor het sfeertje, niet voor de lezingen. Het geeft me een soort thuisgevoel. Al die opgetogen, luidruchtige en extraverte Indische mensen, die van nature helemaal niet luidruchtig en extravert zijn. Die oma's die op zo'n Indische manier met hun kleinkinderen omgaan, de geuren, de muziek ... Maar ik vind óók dat het verworden is tot een soort satékraam, dat alles er veel te duur is en dat ze er niet goed kunnen roosteren.'

Een bezoek aan een pasar malam wekt echter niet bij iedereen een gevoel van eigenheid op.

Jim: 'Ik ben een paar keer naar de pasar malam in Amsterdam geweest, in de RAI, en een paar keer naar de grote in Den Haag.

Het staat te ver van me af om echt eigen te zijn. Datzelfde gevoel kreeg ik toen ik jaren geleden eens in Indonesië was. Ik vind het wel leuk om op de pasar malam mannen van mijn vaders generatie te zien, met van die batikblousen aan. Maar krontjong, *wajang*-poppen en Balinese dansen, het doet mij allemaal niet zo veel.’

Kritiek op de pasar malam is er natuurlijk ook, zoals uit bovenstaand citaat van Alex blijkt. Sommigen hekelen net als hij de kwaliteit van het eten (‘het Indische eten van mijn moeder is veel lekkerder’) of het feit dat er ook niet-Indische kramen staan. Ze vinden het ‘een kermis’ of ‘meer iets voor ouderen’.

Participatie in Indische organisaties

Diverse ondervraagden hebben vroeger, als kind, adolescent of jongvolwassene, deel uitgemaakt van een Indische organisatie of vaker van een informeel Indisch groepje, of ze bezochten weleens een Indische bijeenkomst. Gewoonlijk ging het dan om Indische feest- en dansavondjes, die ze al dan niet in gezelschap van familieleden bezochten (zie bijvoorbeeld Roy en Stanley in 2.1) of om een Indisch vriendengroepje of een studiegroep (zie 4.1). Meer recent zijn de volgende vormen van participatie.

Twee ondervraagden zijn korte tijd lid geweest van de vereniging KJBB vanwege problemen die zij met de Tweede Wereldoorlog in verband brachten.¹²

Jansje was als kind een paar jaar geïnterneerd in een Japans kamp en haar vader is in Japanse krijgsgevangenschap bezweken – een verdriet dat zij nooit heeft kunnen verwerken. ‘Aanvankelijk had ik het idee dat ik bij de KJBB een plekje voor mij had gevonden en ergens bijhoorde, maar bij nader inzien is dat niet zo. Ik ben er steeds kritischer over geworden. Ik vond die paar bijeenkomsten die ik heb bijgewoond verschrikkelijk. Echt beschamend. Al die mensen die het maar hadden over het “gekooide kind” en het “eenzame kind”, dat ging me de keel uithangen. Je mag zoiets weleens denken, thuis, in een moment van zelfmedelijden, maar het mag niet de overhand krijgen.’

Maud is na de oorlog geboren, maar haar jeugd stond voor een groot deel in het teken ervan. Toen ze voor de tweede keer was gescheiden (van een autochtoon-Nederlandse man), is ze hulp gaan zoeken. Aanvankelijk bij het Riagg, waaraan ze naar haar

zeggen weinig heeft gehad, en vervolgens bij de KJBB. Ze is er drie keer geweest en voelde zich gesteund door de gesprekken met de mensen daar. Wat ze er onder andere te horen kreeg was dat een huwelijk met een Nederlander moeilijk is voor een Indisch iemand, en dat tachtig procent van de tweedegeneratie-huwelijken stuk loopt [een bewering die overigens op weinig meer dan een nogal beperkte en selectieve waarneming kan zijn gebaseerd; MdV]. Deze mededelingen verzachtten haar pijn. Maar na die paar keer hield ze het voor gezien, omdat ze 'niet in zo'n groep wil blijven hangen'.

Verder zijn twee ondervraagden lid geweest van de Werkgroep Indisch Netwerk, om zich nader te bezinnen op de betekenis die Indisch-zijn voor hen heeft en ook voor de gezelligheid, om er Indische leeftijdgenoten van hun eigen opleidingsniveau te ontmoeten.¹³ Beiden kijken er beslist niet negatief op terug, maar voelen zich door hun deelname nu ook weer niet veel wijzer geworden.

Jim is op een gegeven moment 'uit een soort nieuwsgierigheid' lid geworden van de Werkgroep Indisch Netwerk. Zijn aanvankelijke vrees dat hij er op zijn Indisch-zijn beoordeeld zou worden en te licht bevonden werd niet bewaarheid. Hij voelde er zich meer thuis dan hij had verwacht, maar toch ook weer niet heel erg *close* met de meeste leden. Hij heeft er een paar geestverwanten getroffen, maar ook 'kak-Indo's' voor wie hij weinig sympathie voelde. Er heerste wel saamhorigheid, zo vindt hij, maar die was vluchtig: 'Het was er éven, als we samen zongen bijvoorbeeld. Maar zodra dat was afgesloten gleed het weer weg.'

Drie ondervraagden bekleden (of bekleedden tot voor kort) een bestuursfunctie in een Indische organisatie of participeren hierin actief. In één geval betreft dit een hulpverlenende organisatie, en in de beide andere gevallen een organisatie die op herinnering en cultuurbehoud is gericht.¹⁴ De motieven van de betrokkenen hebben – uiteraard – te maken met hun betrokkenheid bij het Indische, en door hun rol in een Indische organisatie is die betrokkenheid ook weer versterkt. Daarnaast spelen vanzelfsprekend ook andere overwegingen mee, zoals de hang naar status of interesse in bestuurlijke functies in het algemeen, plus de nodige ambivalenties. (Zoals een van hen, bestuurslid van een Indische organi-

satie, zegt: 'Soms heb ik het gevoel dat ik de kluit belazer, want eigenlijk vind ik mezelf niet zo Indisch.') Opvallend is dat de twee personen die betrokken zijn bij een organisatie die gericht is op herinnering en cultuurbehoud over de generaties heen, vooral de nadruk leggen op de persoonlijke beleving van het verleden als middel om je in het heden Indisch te voelen. Met andere woorden: het verleden als middel voor huidige etnische identiteitsconstructie. Dit houdt hen veel meer bezig dan de meer historisch gerichte vraag hoe dat verleden nu werkelijk was.¹⁵

Een van hen is zeer gedreven om bij oudere Indische mensen herinneringen los te maken en naar boven te halen via zintuiglijke stimulansen ('nu zitten die herinneringen ingekapseld in hun zielen'). Ook wil hij hen ertoe aanzetten hun kleinkinderen over die herinneringen te vertellen. Hij heeft op dit gebied diverse initiatieven ontplooid en hoopt hiermee te bereiken dat die kleinkinderen en eventueel ook de generaties na hen een band met het Indische zullen krijgen. Cruciaal hierbij vindt hij 'de verhalen' die er zullen worden verteld. 'En die verhalen... er is geen waarheid. De waarheid is die van degene die het verhaal vertelt, die denkt dat het waar is. En dan ga ik niet zeggen: ja, maar dat klopt allemaal niet. Het feit dat iemand die verhalen vertelt, geeft al voldoende aan die persoon zelf. En die verhalen worden overgedragen aan de volgende generatie. En die worden dan door een daarop volgende generatie [geëmotioneerd] opnieuw, op een andere manier verteld. Maar daar zit dan wél iets van Indië in. Wat dat dan ook is.'

De tweede persoon denkt dat in de toekomst een deel van de Indische mensen op hun Indische afkomst zullen stuiten 'als ze op zoek zijn naar zichzelf'. Een ander deel, aldus deze man, zal nieuwe impulsen krijgen door hun bezoek aan Indonesië. Maar bovenal, zo verwacht hij, zullen er nieuwe impulsen voor Indische betrokkenheid uit de groep zelf komen. Hij wil dat met zijn organisatie 'faciliteren en stimuleren'. Hij denkt hierbij onder meer aan 'Indische kunst' en aan allerlei andere, nu nog 'onbekende, bruisende nieuwe initiatieven. Het leeft en er worden heel veel nieuwe dingen ontwikkeld, ontdekt en in leven gehouden. Even los van de vraag of het terecht is en of het een juist beeld schept. Maar er is een hele grote groep mensen die het leuk vindt ermee bezig te zijn en die er wat aan heeft. En dat vind ik geweldig!'

Deze man weet niet of hiermee continuïteit van het Indische over de generaties heen zal worden bewerkstelligd, en dat vindt hij ook niet belangrijk. Het gaat hem erom dat mensen er plezier aan beleven om met hun Indisch-zijn ' bezig te zijn', op welke manier dan ook.

Deze gedachten passen in een algemenere trend waarin etnisch-zijn geen vastomlijnde betekenis heeft en het 'gelijk van de emotie' (Goedkoop 2006) heerst. Dit verschijnsel doet zich vooral voor als mensen op individuele of familiebasis inhoud geven aan hun kennelijke gevoelens van verwantschap met hun voorouders, min of meer los van een etnische gemeenschap. Dat is ook waargenomen door onder anderen Waters (1990), Alba (1990) en Alba & Nee (2003) bij Amerikanen van Europese afkomst. Hierbij spelen familie verhalen vaak een belangrijke rol, ongeacht hun waarheidsgehalte. *'Like all ethnic groups, the European American expresses a common identity in terms of a perceived common historical experience, which in this case is based partly on immigration and its aftermath. Family memories of European ancestry and immigration (whether factually accurate or not) serve to link individuals to this validating experience'*, aldus Alba & Nee (2003: 95) [mijn onderstreping].

Enkele ondervraagden uiten forse kritiek op bepaalde Indische organisaties. Deze kritiek betreft meestal het 'navelstaarderige' of geforceerde karakter van de organisaties in kwestie (geforceerd vanwege de doelstelling van Indische continuïteit), of de onderlinge ruzies. Soms klinken ook hierin ambivalentie en statusgerelateerde bezwaren door.

Alex: 'Een tijdje geleden wilde ik best vrijwilliger worden bij Het Indisch Huis of zo.¹⁶ Ik ben er daarom eens heengegaan om er met de mensen te praten, en ook naar het Indisch Netwerk en naar nóg een organisatie. Ik vond het drie keer niets. Te retrospectief. Navelstaarders vond ik het. Búdgetconsumeerders.'

Otto: 'Ik vind het Indische verenigingsleven een nogal verbrokkelde geheel. Eigenlijk vind ik het wat gerommel in de marge, het zet weinig zoden aan de dijk. En ook, de een weet het nog beter dan de ander.'

Hilda: 'Ik vind het soms wel leuk om naar bijeenkomsten te gaan van Indische organisaties. Maar ik vind niet dat je het Indisch-zijn per se krampachtig moet koesteren. Het is er en dat is fijn, maar als het verschraalt, jammer dan. Het hoeft voor mij niet per se voort te bestaan, en zeker niet in verenigingsverband. Een tijdje geleden las ik iets over een paar Indische vrouwen die een clubje hadden opgericht, met als doel de Indische cultuur te behouden. Alsof je al die verboden moet vasthouden! [Hilda refereert hier aan de strenge opvoeding die ze heeft gehad]. En dat waren dan geen Indische vrouwen zoals mijn nichtjes, maar geschoolde tantetjes, gestudéerd. Ik dacht: nou ja, waar die zich druk om maken! Dat Indische blijft toch wel als je dat in je hebt. Zoiets blijft of het blijft niet.'

Ambivalente gevoelens over Indisch-zijn vormen voor sommigen misschien (mede) een reden om zich niet in te laten met Indische organisaties. Slechts één ondervraagde vermeldt dit expliciet. Zij geeft uiting aan nogal uitgesproken gevoelens op dit punt, en neemt hiermee wel een uitzonderingspositie in de onderzoekspopulatie in.

Yvonne: 'Ik denk weleens: ik moet eens naar Het Indisch Huis gaan, kijken wat daar zoal te doen is. Aan de ene kant zou ik dat wel leuk vinden. Maar aan de andere kant ... ik weet zéker dat ik dan dat ándere ook zal voelen! Hoe moet ik dat nou uitleggen? Weet je, zo van ... alsof je ergens naakt naar binnen loopt! Alsof je iets van jezelf verraadt! Dat is dat oude stuk misschien, een soort gêne. Niet Indisch willen zijn, want dat associeer je met "anders" of met minderwaardig. Nou ja, voor mijn gevoel is het te vergelijken met iemand die een ziekte heeft gehad en die niet bij een vereniging wil van mensen die die ziekte ook allemaal hebben gehad. Zoiets.'

4.4.2 *Contacten met autochtone Nederlanders*

Vrienden en andere Nederlanders

Alle ondervraagden hebben Nederlandse vrienden en kennissen. Meestal maken Nederlanders de meerderheid van hun vrienden- en kennissenkring uit en soms bestaat die kring uitsluitend uit Nederlanders. In dit opzicht verschillen de meeste ondervraagden

sterk van hun ouders, en ook door het feit dat hun omgang met Nederlanders zoveel minder gespannen en onwennig verloopt. De ondervraagden praten zelden of nooit over hun Indisch-zijn met hun Nederlandse vrienden, en ook die laatsten stellen het onderwerp bijna nooit aan de orde. Sommige ondervraagden ergeren zich weleens aan bepaalde 'Nederlandse' eigenschappen van hun vrienden of bekenden, zoals een 'recht-voor-z'n-raap' benadering of 'moeilijk doen over geld', maar een echt obstakel vormen ze niet. Of de Nederlandse vrienden zich ook weleens ergeren aan 'Indische' eigenschappen van de ondervraagden heb ik niet gehoord; wel dat sommige Nederlandse kennissen of vrienden hen, vooral in het verleden, hebben geattendeerd op hun gedweë, weinig assertieve gedrag (zie ook 4.1).

Opmerkelijk is dat dit weinig-aan-de-hand scenario bij vriendschappen niet altijd opgaat bij andersoortige contacten met Nederlanders, en ook niet helemaal correspondeert met de beeldvorming over hen. Die beeldvorming is deels gebaseerd op de ouderlijke overdracht en deels op eigen ervaring. Daarin overheerst vaak het idee dat Nederlanders Indo's niet voor vol aanzien, weinig consideratie hebben met andermans gevoelens en erg kritisch, onbeschoft en gulzig kunnen zijn. Deze gedachten leven latent bij veel ondervraagden, maar in een bepaalde situatie kunnen ze wat meer aan de oppervlakte komen, soms tot schrik of verrassing van de betreffende persoon.

Hilda heeft vroeger een paar keer meegemaakt dat niemand in de tram naast haar kwam zitten, en dat men liever bleef staan. Ze is ervan overtuigd dat dit met haar huidskleur te maken had. Het wekte enorme ergernis bij haar op, waardoor een uit de koloniale tijd stammend vooroordeel over Nederlanders zich plotseling manifesteerde: 'Ik dacht dan: blijf jij maar lekker staan, hoor. Want jij stinkt en ik niet.'

Enige tijd geleden werd er bij Hilda thuis aangebeld door een mevrouw die haar in het kader van een reclamecampagne een verrassingspakket kwam aanbieden. Ze vroeg of Hilda hiervoor belangstelling had. Nee, dat had ze niet, zo gaf Hilda te kennen. De mevrouw in kwestie sprak er vervolgens haar verbazing over uit, want tot dan toe had niemand geweigerd om dit gratis pakket in ontvangst te nemen. Hilda antwoordde: 'Ja, maar ik ben niet zo Hollands!', hiermee bedoelend: niet zo inhalig. Toen Hilda mij

over dit voorval had verteld, zei ze, alsof er plotseling iets uit haar onderbewuste omhoog kwam, op heel verschrikte toon: 'Ja, dat zei ik dus wél!'

Yvonne: 'Ik merk in sommige situaties dat ik niet helemaal serieus word genomen, dat ik niet iets van gewicht kan overbrengen. Dat is vooral op intellectueel gebied. Want op het moment dat ik probeer iets uiteen te zetten, gebeurt het soms dat de ander mij als "het Indische type" ziet, als iemand die van lekker eten en drinken houdt en veel lacht. In zijn ogen ben ik dan dat gezellige Indische vrouwtje dat daar iets staat te verkondigen. Dát beeld, daar kom je maar niet vanaf!' Of dat alleen door het Indische komt, of misschien ook doordat ze vrouw is? 'Nee, nee, het heeft écht met het Indische te maken. Niet met het man-vrouw verschil. Ik weet niet of het écht zo is dat ze me niet helemaal serieus nemen, misschien heb ik het alleen maar meegekregen, dat idee dat Nederlanders je zo zien. Je kunt niet nagaan of het klopt. Maar ik heb af en toe wel dat gevoel. Natuurlijk niet bij iedereen, maar wel bij sommigen. Het gevoel van: hier word ik niet gezien, maar nu wordt wat die ander denkt op mij geprojecteerd.'

De beeldvorming over Nederlanders is echter beslist niet uitsluitend negatief, en iedereen brengt ook differentiatie aan naar soorten Nederlanders. En het is ook niet zo dat gedachten over Nederlanders als 'de anderen' in het dagelijkse leven de overhand hebben; daarvoor voelen de meesten zich te zeer deel van hen. Dit alles is een belangrijk verschil met de ouders van veel ondervraagden. Hún beeldvorming over Nederlanders is door de jaren heen nogal generaliserend gebleven, nauwelijks gecorrigeerd of genuanceerd in het licht van hun ervaringen met individuen, zo vinden althans hun kinderen. Enkelen spreken in dit verband over 'het mechanisme van de angst' bij hun ouders, waardoor deze 'de ander' als bedreigend zouden zien. En ofschoon er bij diverse ondervraagden hiervan een enkele keer nog een verre echo doorklinkt, bepaalt dit vrijwel nooit hun gedrag. Het treedt hoogstens soms als gevoel wat meer op de voorgrond, al naar gelang de situatie en de persoonlijkheid van de betrokkene.

Naast kritiek op bepaalde 'Nederlandse' eigenschappen, is er voor andere eigenschappen juist weer veel waardering. Hard werken en zich aan afspraken houden bijvoorbeeld, en het duidelijk uiten van een mening waarbij 'ja' ja is en 'nee' nee. Ook de aan-

dacht voor het milieu noemen velen in positieve zin. Eén vrouw, Astrid, laat zich lovend uit over de Nederlandse gewoonte om op gezette tijden gezamenlijk aan tafel te eten in plaats van, zoals zij van huis uit gewend was, een bordje op te scheppen in de keuken als je honger hebt, ongeacht het tijdstip, en vervolgens het voedsel op de bank in je eentje te verorberen. Iemand anders, Alex, noemt als positief punt dat Nederlanders hun agressiviteit gewoonlijk beter kanaliseren dan Indo's en Aziaten in het algemeen.

Onaangename bejegening

Heel weinig ondervraagden hebben zware discriminatie onderhouden, maar de meesten hebben wel denigrerende opmerkingen te horen gekregen, vooral vroeger. Zo zijn velen als kind uitgescholden voor 'pinda poep-Chinees'. Ook hebben diverse ondervraagden vroeger gemerkt dat anderen nogal makkelijk bij hen voordrongen in winkels. Verder kregen ze, overwegend vroeger, uitspraken te horen als: wat spreek jij goed Nederlands! Ook werden hun vragen gesteld in de trant van: eten jullie ook met mes en vork? of: woonden jullie daar in het oerwoud? Ze reageerden hierop heel verschillend, en ook nu lopen de reacties uiteen bij het horen van vergelijkbare opmerkingen. Zo ergeren sommigen zich nog steeds kapot als hun voor de zoveelste keer wordt gevraagd 'waar ze vandaan komen', terwijl anderen zich daar niet aan storen en het vanwege hun on-Nederlandse uiterlijk 'wel logisch' vinden dat mensen dit aan hen vragen. Ze halen er hun schouders over op of moeten erom lachen. Het is, met andere woorden, niet alleen de situatie die bepaalt hoe iemand reageert, maar ook zijn persoonlijkheid.

Het is echter niet altijd goed te bepalen welk effect iemands ervaringen op dit gebied, in een ver of minder ver verleden opgedaan, op hem hebben. Niet iedereen weet dit precies van zichzelf en bovendien lijkt dit onderwerp voor sommigen met een zekere gêne omgeven te zijn. Dat maakte ik althans op uit hun neiging om hun ervaringen of die van hun ouders onmiddellijk te bagatelliseren nadat ze erover hadden verteld. Waarschijnlijk omdat het voor hen te pijnlijk is om onder ogen te zien dat anderen hen of hun ouders niet altijd als een volwaardige Nederlander zien of hebben gezien. Maar op onverhoedse momenten komt soms aan het licht hoe diep dit soort ervaringen iemand heeft geraakt. Soms

is dat zodanig dat het een blokkade is gaan vormen om zichzelf volledig als Nederlander te zien, laat staan als 'Hollander'.

Ralph: 'Ik voel me geen echte Indo maar zo'n echte Hollander hoef ik ook niet te zijn. Op dezelfde wijze als ik probeer afstand te nemen van Indo's, zo probeer ik misschien ook afstand te nemen van het gros van de Nederlanders die niet echt een duidelijk beeld hebben van de Indo's en zich een beetje eigenaardig tegenover ze opstellen. Misschien dat ik me daarom niet zo'n Hollander wil voelen.' Hoewel het moeilijk is Ralph ertoe te bewegen uit de doeken te doen wat hij op dit punt in concreto heeft meege maakt, blijkt uit terloopse opmerkingen dat dit een opeenstapeling van gebeurtenissen is die hem heviger hebben aangegrepen dan hij wil toegeven. Zo heeft hij een voorval in zijn jeugd, waarbij een volwassen man achter een heg hem toeriep: "Wat moet jij hier? Rot op!", 'nooit kunnen vergeten'. Ook heeft Ralph zich de ervaringen van zijn ouders erg aangetrokken en heeft hij zelf de nodige 'boertige' opmerkingen moeten aanhoren, onder meer van vaders van vrienden. 'Ik ben er niet anti-Nederlands door geworden en ik voel me ook niet geremd tegenover Nederlanders, maar het is wel zo: ik ben een Nederlander, maar voel me geen Hollander.'

Rob: 'Ik ben zeker geen Indonesiër, maar ik kan nooit meteen zeggen: ik ben een Hollander. Want bij iedere nieuwe kennismaking vragen mensen mij weer: "Waar kom je vandaan?" En ze kijken ook eerder naar mij. Dat is iets wat je bijblijft. Het trekt wel weer bij als ze met je in gesprek raken, maar intussen heb je toch het gevoel gekregen dat je niet een van hen bent. Dat is een minder leuk gevoel. En dat maakt wél iets uit. Dat maakt dat ik nooit meteen zal zeggen: "Ik ben een Hollander". [Geëmotioneerd] Ik zal nóóit meteen als een van hen worden gezien. Eigenlijk denk ik überhaupt nooit.'

Het feit dat dit soort bejegeningen over de hele linie is afggenomen, schrijven de ondervraagden toe aan de gewenning van blanke Nederlanders aan hun Indische landgenoten plus aan het feit dat er inmiddels zoveel andere immigranten zijn gekomen die gediscrimineerd kunnen worden. Toch is die kennelijke afname opmerkelijk, omdat er sinds de jaren '90 van de vorige eeuw een toegenomen verharding is opgetreden jegens allochtonen of men-

sen die voor allochtoon worden aangezien (Rapportage minderheden 2003). Slechts één ondervraagde, Yvonne, heeft dit min of meer aan den lijve ondervonden; zij is onlangs voor 'kut-allochtoon' uitgemaakt. Maar ook op anderen heeft dit zijn uitwerking niet helemaal gemist, ook al heeft die verharding zich niet direct tegen hen persoonlijk gericht. Zo zeggen enkelen dat zij rond de eeuwwisseling 'meer op hun hoede' zijn geworden en zich soms zorgen maken over hun kinderen.

Rob: 'Er is wel een nieuw fenomeen aan het ontstaan, vind ik, sinds Fortuyn en Theo van Gogh. Ik bedoel, iedereen mag nu opeens alles zeggen. Ik zit in een Oranjecommissie hier in de wijk waar ik woon. Deze wijk heeft een hoog percentage LPF-stemmers. In die commissie zitten er ook een paar, dat weet ik zeker. Zolang ik aanwezig ben zijn ze voorzichtig, maar zodra ik weg ben zijn de racistische grappen niet van de lucht, daar kan je vergif op innemen. En ze hebben het ook over die gore kut-Marokkanen die niet werken. Eén man zegt "vuile jood" tegen zijn buurman. Ik ben door dit alles wel meer op mijn hoede geworden.'

Opmerkelijk is dat degenen met een uitgesproken Indisch uiterlijk heel uiteenlopende recente ervaringen hebben; zij worden dus niet stelselmatig vaker negatief bejegend dan degenen die een minder uitgesproken of geen Indisch uiterlijk hebben. Wellicht speelt verschil in milieu hierbij mee, naast het individuele verschil in gevoeligheid voor onaangename opmerkingen.¹⁷ Ook hebben verschillende ondervraagden, onder wie personen met een uitgesproken Indisch uiterlijk, gemerkt dat Nederlandse kennissen of collega's pas beseffen dat zij Indisch zijn nadat zij hen hierop hebben geattendeerd. Dit wil niet zeggen dat hun huidskleur nooit was opgevallen, maar blijkbaar vond men die irrelevant. Mogelijk wijst dit op een vervaging van de grenzen tussen blanke Nederlanders en Indo's (*boundary blurring*). Dat verschijnsel is ook in de Verenigde Staten waargenomen bij Amerikanen van zowel Europese als Aziatische herkomst (Alba & Nee 2003).¹⁸ Het is aannemelijk dat ook dit verschijnsel samenhangt met sociale klasse en zich in bepaalde milieus, bijvoorbeeld het academische milieu, in sterkere mate voordoet dan in andere.

Al met al verschillen de ondervraagden aanzienlijk van elkaar wat betreft hun ervaringen om als volwassene onheus of weinig sensitief door blanke Nederlanders te worden bejegend. Ook de

perceptie van die ervaringen verschilt. En verder verschilt de mate waarin iemands vroegere ervaringen en die van zijn ouders van invloed zijn in het heden. Maar wat de ervaringen ook zijn en welke neerslag deze ook op de betrokkenen hebben, ze vormen voor niemand een belemmering om vriendschappelijke en intieme relaties met Nederlanders aan te gaan.

4.5 ‘Indo’s zijn niet assertief’ Indisch-zijn en werk

Het werk van de ondervraagden is heel verschillend van aard, zowel wat betreft het functieniveau als wat betreft de bedrijfssector (zie bijlage 2). Ik heb gestreefd naar een zo heterogeen mogelijke onderzoekspopulatie, ook wat betreft opleidingsniveau. Daarmee was tevens de heterogeniteit in arbeidspositie gewaarborgd. In deze paragraaf staat echter niet de aard van het werk van de ondervraagden centraal, maar de vraag in hoeverre zij vinden dat hun Indisch-zijn van invloed is op hun beroepsloopbaan en op de wijze waarop zij functioneren in hun werk. Hierover laten ze weinig misverstand bestaan: als er één terrein is waarop de Indische erfenis zich bij uitstek laat gelden, dan is het wel dit.

Gebrek aan assertiviteit

Veel ondervraagden zijn van mening dat de Indische erfenis van nadelige invloed is geweest op hun houding en gedrag op het werk. Dit komt, zo vinden ze, door hun ‘typisch Indische’ eigenschappen zoals onzekerheid, bescheidenheid, indirectheid, geringe assertiviteit en geringe verbale vermogens – allemaal eigenschappen die in hun beleving contraproductief zijn in de werksituatie. Dat geldt vooral in die functies waarbij het nu juist op zelfverzekerdheid en assertiviteit aankomt, en dat is vaak het geval (zie ook het verhaal van Roy en Stanley in 2.1). Daarom voelt menigeen zich wat ongemakkelijk in de werksfeer of was dit vroeger het geval.

De gewraakte eigenschappen zijn volgens veel ondervraagden echter niet voorbehouden aan hun eigen generatie. De algemene opvatting is dat het vooral een kenmerk is van de eerste generatie. Een groot deel van de tweede generatie heeft er volgens de ondervraagden ook last van maar dan in een wat zwakkere vorm. Boven-

dien zou volgens sommigen ook het oudere deel van de derde generatie hiervan nog sporen vertonen. Volgens deze zienswijze betreft het dus een groepskenmerk dat weliswaar aan kracht inboet maar toch tamelijk persistent is. Het gevolg zou zijn dat Indische Nederlanders van de genoemde generaties in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt zijn ondervertegenwoordigd. Het zou hierbij vooral gaan om leidinggevende functies en managementfuncties, en om alle overige functies waarbij het aankomt op manifestatie van het ego, zoals in de politiek. In dit opzicht, de evenredige spreiding over de verschillende beroepssectoren en functieniveaus, zouden Indische Nederlanders niet volledig geassimileerd zijn. Deze opinie is enigszins in tegenspraak met de in wetenschappelijke en beleidskringen vrij algemeen heersende opvatting over hun 'geslaagde assimilatie' (zie 1.1). Het idee van deze ondervertegenwoordiging is doorgaans slechts op de eigen beperkte waarneming van de ondervraagden of op informatie van horen-zeggen gebaseerd. Bij gebrek aan gegevens is de juistheid ervan te bewijzen noch te weerleggen.¹⁹ Maar in ieder geval gaat het hier wél om een vrij algemeen levend idee. 'Je treft Indische Nederlanders vooral aan in functies waar je je niet vanuit je persoon, maar vanuit je kennis moet bewijzen', zoals een van de ondervraagden het uitdrukt. Hij noemt als voorbeeld de functie van accountant. 'Ze wagen zich niet in een competitie-omgeving en steken hun nek niet uit. Ze zijn wel heel toegewijd en plichtsgetrouw, maar nooit prominent aanwezig', aldus het oordeel van een ander.

Dit soort constatering is niet nieuw. Al in het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw vestigde de spraakmakende Indische schrijver, journalist en voorman Tjalie Robinson in niet mis te verstane bewoordingen de aandacht op het feit dat Indo's doorgaans geen ondernemers zijn, geen leidende functies bekleden, niet in politieke organen zitten (ook niet op buurtniveau), geen culturele of andersoortige elite vormen en in het algemeen weinig van zich doen horen (Robinson 1994: 123-124). Ruim veertig jaar later leeft dit idee dus nog steeds (zie ook Carien bij de inleiding van hoofdstuk 1). Veel tweedegeneratieleden zijn bovendien van mening dat het ook op hen van toepassing is of was – althans ten dele. Sommigen vinden zichzelf daarom niet geschikt voor een functie op managementniveau of als leidinggevende (zie bijvoorbeeld Stanley in 2.1). Een aantal ondervraagden bekleedt echter wél een dergelijke functie, maar rekent zichzelf hiermee tot de uitzonderin-

gen ('ik kom op dat niveau zelden of nooit andere Indo's tegen'). Zij menen bovendien in onvoldoende mate te beschikken over de eigenschappen die voor die functie noodzakelijk zijn, aangeduid met de verzamelterm 'assertiviteit'. Ze vinden het moeilijk hun mening openlijk te ventileren en zo nodig te verdedigen, voor zichzelf op te komen, een opdracht te weigeren of van zich af te bijten, of om iets te vragen. Zij spreken in dit verband opvallend vaak van hun gebrekkig vermogen 'zich te profileren'. Maar ook hierop zijn er weer een paar uitzonderingen: Jack bijvoorbeeld, die een directeursfunctie heeft bekleed en verklaarde geen gebrek aan assertiviteit te hebben maar hoogstens wat 'diplomatieker' te werk te gaan dan de meesten van zijn Nederlandse collega's. En Alex, eigenaar van diverse bedrijven en bedrijfsadviseur, die zich vroeger weliswaar gehandicapt voelde door zijn tekort aan assertiviteit maar nu niet meer.

Ondanks dit veelgenoemde nadeel voelen weinigen zich mislukt in hun beroepsloopbaan. Wel hebben sommigen het idee dat ze sneller carrière zouden hebben gemaakt als ze maar van meet af aan mondiger waren geweest en minder onzeker en bescheiden, kortom assertiever. Van een hevige mobiliteitsfrustratie – het idee dat je het op grond van je capaciteiten verder had kunnen brengen dan je in werkelijkheid hebt gedaan – is in de meeste gevallen echter geen sprake. De meesten zijn van mening dat zij vanaf een bepaald moment zijn terechtgekomen op de plaats waar zij krachtens hun opleiding, vaardigheden en inspanningen horen. In dit opzicht geven zij er blijk van dat het idee niet klopt dat Indisch-zijn en maatschappelijke stijging niet samengaan. Velen hebben dat idee van huis uit meer of minder impliciet meegekregen, maar uiteindelijk is het niet van toepassing op hen. Dit neemt overigens niet weg dat het idee soms, op onverhoedse momenten, nog weleens opspeelt.

Zoals gezegd gaat de betreffende tevredenheid met de verworven positie vaak gepaard met het onbehaaglijke gevoel niet helemaal over de juiste eigenschappen te beschikken om aan bepaalde eisen te voldoen. Daartoe predisponeert een Indische opvoeding niet, zo vinden velen. 'In Indische ogen kun je je heel onbeschoft maken met Nederlandse assertiviteit', aldus Yvonne. Aan het begin van de carrière was dit onbehagen groter dan na verloop van tijd, maar ook daarna bleef het op de achtergrond vaak wel aanwezig en manifesteerde het zich soms weer, zoals diverse onderzochten ondervonden. Een van hen is Ruud, wiens verhaal exem-

plarisch is voor dat van verscheidene anderen. Ruud is werkzaam op managementniveau bij een grote onderneming. Naar het oordeel van velen, inclusief het zijne, is dat voor een Indo heel atypisch. Daarnaast is Ruud, als zoon van laagopgeleide ouders en als eerste academicus in zijn familie, een sociale stijger.

Ruud: 'Mijn moeder was erg ongelukkig in haar huwelijk. Daardoor heeft ze zich zo'n beetje aan mij en mijn broer vastgezogen. Mijn vader had weinig aandacht voor haar. Hij was geen krachtige persoon. Extreem introvert. Hij kon zich niet goed uitdrukken en zijn Nederlands was ook niet zo goed. Mijn moeder had een heel nederige, Indische manier van doen. En zo is dus mijn profiel ontstaan! Het profiel van iemand die zich niet goed staande kan houden en niet goed zijn zegje kan doen in het soort functie waarin ik uiteindelijk ben terechtgekomen. Ik heb een heel beperkt arsenaal meegekregen om aan bepaalde situaties het hoofd te bieden. En ik heb geleerd om respect te hebben voor ouderen en ze niet tegen te spreken. Kortom, ik had me een houding eigen gemaakt die volkomen haaks staat op alles wat ik op mijn werk en bij managementtrainingen leer. Daar wordt de nadruk gelegd op: hoe kom je binnen, hoe word je gezien, wat is je uitstraling? Zorg ervoor dat ze je onthouden! Heel on-Indisch dus, dat denk ik tenminste. Maar ja, Marion Bloem gedraagt zich wél zo. Enfin, die houding heeft ertoe geleid dat ik bij mijn eerste baan ben weggestuurd, dat was bij een Amerikaans bedrijf. Ik kon geen "nee" zeggen en was helemaal niet assertief. Het was een enorme klap voor me dat mijn carrière zo begon. Ik heb het mezelf moeilijk gemaakt door daarna wéér op een managementfunctie te solliciteren, mijn huidige baan. Ik heb dat gedaan om mezelf te bewijzen en ook wel omdat ik een optimist ben. Maar ik merk dat ik nog steeds de nodige assertiviteit ontbeer, dat ik veel meer energie in mijn werk moet steken dan iemand die van zichzelf of van huis uit al bepaalde eigenschappen heeft. Zo laat ik mij geregeld de kaas van het brood eten bij vergaderingen. En ik moet budgetten regelen en dat betekent: durven vragen! Dat kan ik langzamerhand wel, maar het heeft me erg veel moeite gekost dat te leren. Het was mij ook totaal vreemd om anderen openlijk tegen te spreken, inclusief je baas. Als Indo word je bijgebracht dat je veel respect moet opbrengen voor anderen en beleefd moet zijn, en dat vertaalt zich dan in omgangsvormen die in het bedrijfsleven uitermate ineffectief zijn. Bij Indische mensen betekent beleefdheid

iemand niet tegenspreken, en zéker niet een oudere of een hogergeplaatste. Ik heb het me echt eigen moeten maken dat beleefdheid niet hetzelfde hoeft te zijn als je mond houden.'

Ruuds ontslag en ook zijn latere problemen op zijn werk grepen hem in een bepaalde levensfase hevig aan. Dit zette hem ertoe aan te proberen de herkomst ervan te achterhalen; hij hoopte dat dit inzicht hem zou helpen te veranderen. Hij werd lid van een Indische gespreksgroep, omdat hij wou uitzoeken of zijn Indische achtergrond een verklaring zou kunnen bieden voor wat hem zo dwarszat. Ook ging hij in therapie bij een psychiater. Deze bleek echter weinig op te hebben met Ruuds idee dat zijn problemen op het conto van zijn Indische achtergrond moesten worden geschreven. Hij zag de verklaring meer in persoonlijke eigenschappen van Ruud en diens ouders. Uiteindelijk kwam Ruud tot het inzicht dat zijn problematiek niet tot één oorzaak te herleiden was, maar dat er verschillende factoren meespeelden: zowel zijn Indische achtergrond als het feit dat hij laagopgeleide ouders heeft en gestegen is op de maatschappelijke ladder, en daarnaast ook bepaalde persoonlijke eigenschappen van hemzelf en zijn ouders.

Maar soms is er iets anders aan de hand. Dan gaat het naar het oordeel van de betrokkenen niet om assertiviteit die zij zich eigen willen maken, maar om een te ver doorgeschoten vorm ervan: regelrechte onbeschoftheid of ál te grote directheid, zoals het openlijk uiten van ongezouten kritiek op anderen met voorbijgaan van hun gevoelens. Dié vorm van assertiviteit beoordelen velen negatief. In de praktijk blijkt het echter niet altijd even makkelijk te zijn te bepalen waar wenselijk of acceptabel gedrag ophoudt en laakbaar gedrag begint. Zo blijkt de grens tussen 'duidelijkheid' en 'botheid' soms moeilijk te trekken, evenals tussen 'bescheidenheid' en 'beleefdheid' enerzijds en 'overbescheidenheid' en 'onderdanigheid' anderzijds. Maar daar waar het oordeel eenduidig negatief uitvalt, wordt de Hollandse, doorgeschoten assertiviteit soms afgezet tegen de superioriteit van de eigen omgangsnormen.

Hilda, als secretaresse bij een klein bedrijfje werkzaam: 'Mijn werk vereist een zekere brutaliteit, maar je hebt brutaal en brutaal. Een Hollandse vrouw zou mijn werk bitserig, op het onbeschofte af doen, maar dat zal mij niet overkomen. Vaak hebben

Nederlandse vrouwen van mijn leeftijd ook de wijsheid in pacht. Een Indische vrouw heeft toch wat meer gereserveerdheid.'

Vrij veel ondervraagden hebben meegemaakt dat Nederlandse collega's zich van die overassertieve, door hen als bot gevoelde kant lieten zien. Dat wekte vaak hun ergernis op, maar dat lieten ze gewoonlijk niet blijken. In een enkel geval echter was het aanleiding voor een heftige confrontatie of, als er meerdere Indische collega's bij aanwezig waren, voor een kortstondig Indisch verbond.

René: 'Ik heb eens een vergadering op een ministerie meegemaakt waarbij behalve ik diverse andere Indische ambtenaren aanwezig waren. Een chef, een Nederlander, had het er op die vergadering over dat Indische Nederlanders "net als zigeuners" zijn. Dat komt hard bij ons aan. Ik voelde het zéér van de Indische mensen daar. Ik hóorde ze denken: wát een Hollander! Als reactie gingen ze opeens Indische woorden gebruiken. Ze zeiden bijvoorbeeld: "Is daar niet over te *tawarren*?" Ze gingen onderling opeens een Indisch verbond smeden. Het is een subtiel mechanisme van Nederlanders buitensluiten, als reactie op hun grofheid.'

Terwijl de betrokkenen dus op hun werk met hun eigen tekort en het Hollandse teveel aan assertiviteit worden geconfronteerd, draagt de werksituatie er ook toe bij dat zij hun handicap overwinnen. Vaak gaat dat op een vanzelfsprekende wijze, door de omgang met collega's en ook wel door specifieke trainingen te volgen die op het werk worden aangeboden. Dit kan sommigen dan weer het idee geven over-assertief te worden; het evenwicht tussen voorkomendheid en voor jezelf opkomen blijkt telkens weer moeilijk te vinden – een dilemma waar overigens niet-Indische Nederlanders ook wel mee worstelen. Tot slot moet worden gezegd dat de assertiviteitsproblematiek op het werk als typisch Indisch fenomeen niet iedereen iets zegt. Dit geldt in het bijzonder voor degenen die door hun milieu van afkomst niets hebben meegekregen van dit aspect van de Indische erfenis, zoals Tineke (zie 2.2), Rob (zie 5.2) en Jansje (zie 3.2).

Uit de gesprekken is echter duidelijk geworden dat voor de meeste ondervraagden de assertiviteitskwestie sterk leeft of in het verleden leefde. De vraag is hoe dit moet worden geïnterpreteerd.

Assertiviteit als positief gewaardeerde eigenschap is een betrekkelijk recent verschijnsel in Nederland, ook voor autochtone Nederlanders. Het feit dat veel ondervraagden deze eigenschap als een *must* beschouwen om zich in hun werk staande te houden, wijst erop dat zij zich deze norm in ieder geval in instrumentele zin hebben eigen gemaakt. Gebrek aan assertiviteit brengen zij deels in verband met eigenschappen als onderdanigheid en gedweeheid – eigenschappen die zij kenmerkend achten voor vooral de eerste generatie Indo's – en daarmee met de koloniale erfenis. (Dat diezelfde generatie in het koloniale Indië vaak wél blijk gaf van assertiviteit, zo niet van grofheid, tegenover Indonesiërs en Indo-Europeanen van een lagere rang, blijft echter meestal onvermeld.)²⁰ Menigeen vindt echter ook dat gebrek aan assertiviteit, tot uiting komend in bescheiden, terughoudend en indirect gedrag, kenmerkend is voor Aziatische volken in het algemeen, ook volken zonder koloniaal verleden. Zo bezien houdt de betreffende eigenschap dus ook verband met de Aziatische erfenis. En daarnaast gaat het natuurlijk ook om een praktische aanpassing, een gedeels onbewuste overname van de huidige, in Nederland gangbare sociale *mores*.

Naast deze culturele verklaringen is ook een verklaring op basis van klasse mogelijk. De Indische migranten van de eerste generatie waren in Indië vooral werkzaam in het lagere en middenkader in uitvoerende en niet zozeer in leidinggevende functies. Ook in Nederland lijken ze daar veelal niet in terechtgekomen te zijn. Daarom hebben veel ondervraagden van huis uit niet de gedragscodes meegekregen waarmee ze op hun werk te maken krijgen. En ten slotte kan het ook niet worden uitgesloten dat er van een zekere overdrijving sprake is, van beeldvorming over de totale categorie Indische Nederlanders, die de trekken krijgt van een soort collectieve mythe, in de trant van 'Indo's zijn niet assertief en elke Indo die dat wel is, is een uitzondering'. Het is aannemelijk dat al deze verklaringen een zekere geldigheid hebben, maar het relatieve gewicht van elk ervan afzonderlijk is onmogelijk te bepalen.

'Gebrek aan antennes' bij collega's en discriminatie

Enkele ondervraagden voelen zich soms wat gefrustreerd door, zoals iemand het uitdrukt, 'het gebrek aan antennes' bij collega's om bepaalde culturele verschillen of gevoeligheden te onderkennen. Dit houdt vaak verband met de hierboven al vermelde over-

assertieve benadering door sommige autochtone Nederlandse collega's, die als bot kan overkomen. Maar soms gaat het om uitingen die als (bijna) discriminerend worden gevoeld.

Wilma: 'Toen ik pas mijn opleiding had afgerond [de Pedagogische Academie] was er een heel groot overschot aan leerkrachten, dus ging ik op kantoor werken. Nou, prima, ik pas me wel aan. Ik had er allemaal Nederlandse collega's en één of twee Hindoeïstische, maar er zaten geen Indische bij. Toen kwam daar op een gegeven moment een Indonesisch vrouwtje werken. Het klikte meteen tussen ons. Zij sprak niet zo goed Nederlands, en een collega maakte daar een keer een opmerking over, op een nogal denigrerende manier. Wij voelden dat allebei als een vorm van discriminatie en vonden dat hij wel wat empathischer zou kunnen denken. Zij komt nu eenmaal uit een ander land, ze beheerst de taal niet zo goed, dus kan ze fouten maken. Vervelend misschien, maar daar moet je een beetje begrip voor kunnen opbrengen. En je moet je kritiek niet op zo'n vernederende manier brengen. Ik ben daar zelf ook een paar keer nogal denigrerend behandeld. Dat vond ik dus niet prettig. Maar weet je, het is óók weer zo dat als jij je op een bepaalde manier gedraagt, lok je dat soort reacties uit bij mensen. Dus ik zag later ook wel in dat dat deels door mijn eigen onderdanige gedrag kwam dat mensen op een bepaalde manier op mij reageerden.'

Jack heeft jaren geleden een aanvaring gekregen met een hogergeplaatste in zijn toenmalige werkkring. Jack had heel diplomatiek enige kritiek op de man in kwestie geuit, zódanig dat hij de gevoelens van de man had gespaard. Deze had dit echter naar Jacks zeggen 'totaal niet opgepikt', en reageerde tamelijk bot. Daarop ontstak Jack in woede en riep hij tot zijn eigen verbazing uit: 'Jij houdt te weinig rekening met mijn oosterse achtergrond! Ik ben en blijf een Indische jongen!' Saillante bijkomstigheid was dat Jacks superieur toen zei dat hij zich nu pas voor het eerst realiseerde dat Jack Indisch was (mogelijk als gevolg van *boundary blurring*). Voor Jack was dit het moment dat hij ging beseffen dat zijn Indische afkomst dieper bij hem zat dan hij zich tot dan toe bewust was geweest. Jack: 'Ik ontdekte dat ik een soort dubbel filter heb. De buitenkant is Nederlands en zakelijk en direct, maar daaronder schuilt het meer emotionele, gevoelige filter van

de voorzichtige en rekening-houden-met-iedereen benadering. Daar zit ook dat snel gekwetste.'

De meeste ondervraagden hebben in de loop der jaren geleerd slagvaardiger met hun gevoeligheden om te gaan, maar ook dan geldt weer: op de achtergrond zijn deze bij velen nog wel aanwezig.

Harde discriminatie in de zin van op oneigenlijke gronden voor een baan worden geweigerd heeft bijna niemand meegemaakt, op twee ondervraagden na. Deze zijn tamelijk lang geleden, in de jaren '70 en begin jaren '80 van de vorige eeuw, voor een nogal nederige baan geweigerd (een van hen was Roy; zie 2.1). Naar hun overtuiging was dat alleen vanwege hun huidskleur. Beiden zijn van mening, evenals andere ondervraagden, dat de discriminatie van Indo's op de arbeidsmarkt sindsdien is afgenomen. Er zijn meer ondervraagden wier vader op het werk is gediscrimineerd (in Indië en/of in Nederland) dan met eigen ervaringen op dit punt.

Het is voorstelbaar dat ook minder harde discriminatie belemmerend kan werken op iemands carrière, bijvoorbeeld als hij de ervaring heeft denigrerend te worden bejegend of altijd maar weer als anders te worden gezien. Daardoor kan iemand zich een buitenstaander gaan voelen. Wrench (2007: 113) nam dit verschijnsel waar in zijn onderzoek onder mensen van verschillende etnische komaf in Denemarken.²¹ Voor de Indische tweedegeneratie-ondervraagden van deze studie lijkt dit verband echter niet op te gaan; eerder het tegendeel. Sommigen vinden namelijk dat dit soort ervaringen uiteindelijk een zeker voordeel heeft gehad, in die zin dat het hun een extra *drive* heeft gegeven zich te bewijzen. 'Ik zal ze eens laten zien dat ik niet minder ben' of: 'Ik wil ze duidelijk maken dat er ook een ánder soort Indo's bestaat dan die slome, gedweeë.' Zo'n reactie kan ook optreden, of treedt wellicht juist dan op, als iemand geneigd is dergelijke ervaringen te bagatelliseren of verdringen.

Meer begrip voor niet-Nederlanders: de Indo als intermediair

Naast de tekorten die de ondervraagden zichzelf toeschrijven, vinden ze ook dat aan hun Indisch-zijn bepaalde voordelen voor hun werk zijn verbonden. Althans, voor een bepaald soort werk, zoals hulpverlening aan immigranten. Hun ervaringen maken hen, zo

vinden sommigen, bij uitstek geschikt voor de rol van intermediair tussen autochtone Nederlanders en immigranten. Die laatsten zouden hen ook eerder vertrouwen.

Rob houdt zich beroepshalve bezig met discriminatie en diversiteitsbeleid bij bedrijven. In die functie is hij een intermediair tussen enerzijds immigranten en anderzijds werkgevers en beleidsmakers. 'Voor mijn werk is het handig dat ik me een aantal dingen goed kan voorstellen. Omdat ik ook wel voor Marokkaan of Turk word uitgemeakt, kan ik me daar dus iets bij voorstellen. Maar aan de andere kant ben ik ook gewoon een Nederlander. Daarom vind ik dat Indische mensen altijd een goede intermediair kunnen zijn tussen de échte minderheden zal ik maar zeggen en Nederlanders. Ik heb bijvoorbeeld gemerkt dat Marokkanen mij wat vlugger accepteren omdat ze denken: hij is geen echte Hollander. Ik ervaar in mijn werk ook regelmatig dat mensen van Turkse of Griekse afkomst sneller bij mij dan bij een witte Hollander hun beklag komen doen of om hulp komen vragen. Dat is omdat ze denken: ja, hij is toch niet helemaal Hollands.'

René: 'Dat Indische is een onderdeel van mijn leven, en dat betekent dat ik bepaalde dingen kan aanvoelen. Dus als het gaat over culturen die bij elkaar komen en over integratie, dan kan ik dat goed begrijpen omdat ik ook een keer op dezelfde manier heb moeten integreren. Als Surinamers of Marokkanen mij vertellen waarin ze niet worden begrepen, dan voel ik dat aan, omdat ik dat allemaal ook heb meegemaakt. Ik kan ze daardoor ook heel goed helpen als coach. Ook Molukkers kan ik heel goed van dienst zijn, omdat ik begrijp wat het betekent als je je land hebt moeten verlaten.'

Jack heeft enige tijd contact gehad met asielzoekers. Hij hield hun regelmatig voor dat ook hij heeft moeten 'inburgeren'. Jack: 'Ik vertelde ze bijvoorbeeld dat wij in het contractpension indertijd heel veel geleerd hebben over wat *done* en *not done* is in Nederland. En hoe nuttig dat was.'

Goede samenwerking met Indo's en Aziaten

Sommige ondervraagden hebben ondervonden dat ze heel goed met andere Indo's kunnen samenwerken. Ze schrijven dit toe aan

de verwantschap die je over en weer met elkaar voelt en de vertrouwensband die je hierdoor sneller krijgt dan met autochtone Nederlanders. In deze situatie is het makkelijker om met elkaar tot zaken te komen. Maar natuurlijk gaat dit lang niet altijd op.

Jack: 'Het is de verwantschap die je voelt, de snelle herkenning die je hebt, die maakt dat je soms sneller zaken met elkaar kunt doen. Je voelt elkaar beter aan.' Jack refereert ook aan een hem bekende Indische advocaat, die 'meer zaken verliest dan wint', maar die toch veel Indische cliënten trekt omdat hij hen aanspreekt door zijn aanpak en de wijze waarop hij hen ontvangt.

Hilda: 'Mijn baas is een Indische vrouw. Ik heb met haar een contact dat ik nooit met een Hollandse baas zou hebben. Het is een gevoel van verwantschap. Ik kom ook bij haar thuis en ik ken haar familie.'

Rob had samen met een oudere Indische kennis plannen ontwikkeld om in Indonesië een project te gaan starten om mensen op te leiden voor onderhoud van technische apparatuur. Die kennis beschikte er over goede contacten en toen het bedrijfsplan klaar was, bleek een Indonesische bank bereid hun een lening te verschaffen. Het toeval wilde dat noch Rob noch zijn kennis in de gelegenheid was naar Indonesië te gaan toen er over de lening moest worden onderhandeld. Zij vroegen daarom aan een derde betrokkene, een autochtone Nederlander, om dat te doen. Dat gebeurde, en toen deze man terugkeerde bleek hij van plan te zijn om de leiding van het hele project naar zich toe te trekken. Zowel Rob als zijn Indische kennis voelde zich hierdoor zwaar in het schip genomen door 'die Hollander'. Rob meent dat dit nooit zou zijn gebeurd tussen hem en zijn Indische kennis; hij zegt Indo's eerder te vertrouwen dan anderen. 'Er is toch een soort band, en ook de bereidheid elkaar te helpen.' Rob heeft dit laatste een paar keer meegemaakt, onder andere in een garage waar hij met zijn kapotte auto kwam. De man achter de balie was een Indo en zorgde ervoor dat Rob meteen werd geholpen, hoewel er nog zeker tien mensen vóór hem waren.

Stanley daarentegen vindt dat er helemaal geen sprake is van een groter onderling vertrouwen onder Indo's. Zijn ervaring is dat er 'totaal geen saamhorigheid' onder hen heerst op de werkvloer en

dat ze elkaar niet helpen. ‘En sommigen negeren je zelfs en gedragen zich super-Hollands.’

Astrid heeft dezelfde ervaring als Stanley toen ze bij een grote bank werkte: ‘Toen ik daar nog werkte, merkte ik dat de Surinamers de neiging hadden om elkaar op te zoeken en bij elkaar te hangen, maar Indische Nederlanders niet. Die zullen dat nooit doen.’

In het zakelijk verkeer met Aziaten zijn Indo’s in het voordeel boven Nederlanders, zo vinden sommigen, omdat zij de codes in de communicatie beter begrijpen.

Inge heeft enige tijd als producente-coördinatrice met een Japanse ploeg samengewerkt. Er was tussen hen, zo vertelt ze, een soort vanzelfsprekende verstandhouding. Zij voelde zich wél in die ‘Aziatische sfeer’ en bij die ‘Aziatische aanpak’, die volgens haar voor de gemiddelde Nederlander vreemd en chaotisch lijkt. ‘Ik voelde hun hele aanpak en instelling en manier van communiceren van nature aan. Je moet bijvoorbeeld niet iets op een botte en directe manier tegen iemand gaan zeggen. Maar ondertussen kunnen zij Nederlanders wél te kakken zetten zonder dat die dat in de gaten hebben. Dat ken ik ook van Indo’s. Het gaat allemaal heel indirect, ze volgen vaak een zigzagkoers. Er is een Japans gezegde dat luidt: als je haast hebt maak je een omweg. Dat begrijp ik zo goed! Ik had een enorme voorsprong op Nederlanders in mijn contact met die Japanners. Ik vond het heel prettig dat deze kant van mij daar aan bod kwam en dat ze die positief waardeerden. Van Nederlanders krijg je al gauw te horen: nou moet je even concreet zijn. Alsof dat altijd iets gunstigs is! Maar na een paar jaar zou ik dat waarschijnlijk ook wel tegen die Japanners gaan zeggen, want bij mijn moeder erger ik me ook altijd zo aan die niet-concrete antwoorden. Maar het is wel heerlijk om even op die manier te werk te gaan. Naar Nederlandse maatstaven gedragen die Japanse zakenvrouwen zich heel omzichtig en schuchter, maar uiteindelijk zijn ze heel manipulatief. Er zijn maar weinig Nederlandse zakenvrouwen die aan ze kunnen tippen.’

Behalve Inge brengen verscheidene anderen de gedragscode die ze van huis uit hebben aangeleerd (minder direct, gereserveerder en voorkomender) in verband met een gang van zaken die in Azia-

tische landen gebruikelijk is, en dus met hun Aziatische erfenis. Maar vrijwel niemand lijkt dit te zien als voordeel van hem boven autochtone Nederlanders. En dat niet alleen onder Aziaten, maar ook in ruimer verband, bijvoorbeeld in het internationale zaken- en diplomatenmilieu. Onbekendheid met dit milieu is hiervan waarschijnlijk de oorzaak. Toch geniet deze gedragscode daar de voorkeur. De, al dan niet typisch Nederlandse, directe, wat plompverloren, *no nonsense*-benadering geldt er in ieder geval niet als norm en kan aanleiding geven tot botsingen.²² De gedachte dat internationaal bezien ‘de’ Nederlandse manier van gedragen misschien veel meer dan ‘de’ Indische of ‘de’ Aziatische een anomalie is, lijkt echter bij niemand van de ondervraagden te leven.

4.6 De Indonesische afkomst, Indonesiërs en Indonesië

De Indonesische afkomst

Veel ouders van de ondervraagden schamen, of schaamden zich vroeger, voor hun Indonesische afkomst. Ze ontkenden het of legden de nadruk op bijvoorbeeld de goede Nederlandse taalvaardigheid van hun Indonesische (voor)ouder, om te voorkomen dat zij zouden worden geassocieerd met Inlanders. ‘In Indië was Indisch-zijn toch voornamelijk niet-Indonesisch zijn’, in Jacks woorden. De leden van de tweede generatie, geboren of in ieder geval opgegroeid in het postkoloniale Nederland, staan veel minder krampachtig tegenover het Indonesische aandeel in hun afkomst. Ze zijn er tamelijk nuchter over: het betreft een feit en dat feit is met weinig emoties omkleed. Dit is op zich vaak al een verandering vergeleken met hun ouders. Op een minder bewust niveau echter, dragen diverse ondervraagden op dit punt nog een restant van de koloniale erfenis met zich mee. Zij hebben voornamelijk oog voor het Europese deel in hun genealogie. Overigens is de Europese afstamming vaak beter gedocumenteerd dan de Indonesische.

René: ‘Ik zag eens een hele mooie foto van een inlandse vrouw in een boek van Rob Nieuwenhuys. Ik liet die foto aan mijn moeder zien en zei toen tegen haar: “Kijk eens mam, dit is je overgrootmoeder! Een Indonesische vrouw!” Mijn moeder riep toen op ver-

baasde en misprijzende toon uit: “Wát?! Een Indonésische vrouw?!” Kijk, dat beseft ze niet eens, dat dat een voormoeder van haar is!’ Maar later zei René zelf, sprekend over zijn familiegeschiedenis: ‘In 1810 waren we nog allemaal Rotterdammers.’

Ook geven sommigen er blijk van de Indonesische voorouders voornamelijk te beschouwen als een soort obstakel op weg naar vernederlandsing. Meestal zijn ze zich dit niet bewust.

Hilda: ‘De oma van mijn vader was nog [sic] een inlandse vrouw.’

John: ‘Mijn moeder is een volbloed Minahassische, maar mijn vader is Indisch. Die is dus alweer een slag minder van het Nederlandse bloed af. De voorouders van mijn vader waren dus Nederlanders. Daarom heb ik ook een Nederlandse achternaam.’

Alex: ‘Het begon met de blanke, Nederlandse kolonialen, uit Tjietjerksteradeel. Die verwekten kinderen bij inlandse vrouwen en die kinderen zijn zoekgeraakt. Je zou kunnen zeggen: die Nederlanders waren generatie 1A. Je had ook nog een 1B-generatie, die trouwden met die Indonesische vrouwen. De kinderen die daaruit zijn voortgekomen, dat is de generatie van mijn ouders. Die hadden wel de Nederlandse nationaliteit, maar ze percipieerden zichzelf als minder, of anderen vonden ze minder. En de generatie daarna, mijn generatie dus, die is weer compleet Nederlands.’

Wat meer op de achtergrond speelt heel vaak ook een zekere fascinatie, die iemand ertoe kan brengen een reis naar Indonesië te gaan maken. Onverhulde trots op deze afkomst valt echter weinig te beluisteren. René is een van de weinigen bij wie dit wel het geval is.

René: ‘Van huis uit heb ik een denigrerende kijk op Indonesiërs meegekregen, maar ik heb dat niet overgenomen. Mijn moeder had dat het sterkst, die keek altijd al op ze neer. Dat is nog eens versterkt door haar ervaringen tijdens de Bersiap, toen ze haar van haar bezittingen hebben beroofd en haar “haar” land hebben uitgejaagd. Ze heeft een uitgesproken hekel aan ze. Ze is ook altijd een wrok tegen het moderne Indonesië blijven koesteren. Ze is er wel een keer teruggeweest, maar vond er niets Indisch terug. Wat ze wel aantrof was een heel assertief Indonesië, terwijl zij

nog steeds bang was voor die mensen die haar het huis uit joegen of de ramen insloegen. Maar ik ben in de ban van dat land geraakt. Ik ben erg geïmponeerd door de natuur daar, en voel me er verbonden met vooral de oudere mensen. Het besef dat je dezelfde voormoeders hebt als die mensen geeft me een heel fijn gevoel. Ik ben trots op die afkomst. Ik voel geen band met die jonge, flitsende, consumptieve mensen die je daar óók hebt en die naar dure winkels gaan en dure kleren dragen. Het zijn de oude mensen die voor mij belangrijk zijn. De oorsprong. De voormoeders.'

Indonesiërs en hun onafhankelijkheidsstrijd

De ouders van de ondervraagden oordeelden vooral in het verleden heel verschillend over Indonesiërs en hun onafhankelijkheidsstrijd. Dit oordeel heeft, voor zover het negatief was, bij de meesten mettertijd een zekere verandering ondergaan. In het algemeen kregen ze meer begrip voor die strijd en meer waardering voor Indonesiërs en de republiek Indonesië (zie bijvoorbeeld de vader van Roy en Stanley in 2.1). Vooral sinds 1965 is in Indische kring de waardering voor Indonesië toegenomen (Van Doorn 1994: 313). De meeste ondervraagden zijn echter geruime tijd voordien geboren en hebben nog wel iets meegekregen van een koloniale, dat wil zeggen denigrerende kijk op Indonesiërs, zo niet van hun ouders dan wel van hun grootouders of andere oudere familieleden. Indonesiërs werden afgeschilderd als incompetenten wier mentaliteit niet deugde. Ze waren goed voor nederig werk en je moest vooral niet op ze lijken of informeel met ze omgaan. Deze denkbeelden zijn soms verhevigd door de bedreigingen waaraan de ouders tijdens de Bersiapperiode hebben blootgestaan. Diegenen van de tweedegeneratie-ondervraagden die een deel van hun jeugd in Indonesië hebben doorgebracht, herinneren zich dit nog wel. Zij kennen ook die uit de koloniale tijd daterende, kenmerkende combinatie van neerkijken op Indonesiërs en tegelijkertijd een bepaalde intimiteit met het Indonesische huispersoneel.

Jack: 'Ik had een soort dubbele band met mijn *baboe*. Zij zorgde voor me, en in dat opzicht was de band intiem, maar je schofeerde haar ook. Als klein jongetje al sloeg ik een gebiedende toon tegen haar aan: waar is mijn handdoek? en: waarom is dit

nog niet schoon² en dat soort dingen. Later, in de Bersiap tijd, kwam de *rampokkende* jeugd bij ons langs. Wij hadden buiten een jaloezie van bamboelatten voor het venster hangen en die werd door die jongens doorgesneden. Ze kalkten ook ons huis vol met leuzen. Voor de deur van ons huis bespraken ze of ze het wel of niet verder te grazen zouden nemen. Dat konden we allemaal horen. Zij wisten veel meer over ons dan omgekeerd. Het zouden bij wijze van spreken de kinderen van onze baboes kunnen zijn geweest ...’ Uiteindelijk zagen Jacks ouders zich genoodzaakt Indonesië te verlaten omdat het bedrijf waar Jacks vader werkte werd genaast. Jacks vader twijfelde er toen ernstig aan of Indonesiërs wel in staat zouden zijn zijn werk [hij was technicus bij een electriciteitsbedrijf] over te nemen.

Hoe diep de twijfel bij de oudere generatie zat als het aankwam op de competentie van Indonesiërs, blijkt ook uit de volgende uitspraak, die ik tijdens een bijeenkomst in Den Haag optekende uit de mond van een Indische man van de eerste generatie: ‘Voor mij was het koloniale tijdperk pas echt afgelopen in de jaren ’70, toen ik voor het eerst weer in Indonesië was. Ik heb daar met het vliegtuig wat rondgereisd. Toen ik aan den lijve had ondervonden dat de Indonesische piloot het toestel veilig en wel aan de grond wist te krijgen, drong het voor het eerst pas echt goed tot mij door dat de tijden zijn veranderd.’

Huib Deetman, een van mijn sleutelinformanten, is in 1934 in Indië geboren en in 1946 naar Nederland vertrokken. Hij laat zich ontwapenend eerlijk over de koloniale verhoudingen uit: ‘Ik ben altijd geneigd om de verhouding tussen Indo’s en inlanders in die tijd te vergoelijken. Zo van: mijn moeder was altijd heel lief tegen onze bedienden. Maar ik weet óók dat ze de kebon sloeg. Maar terwijl ik dit vertel, merk ik dat ik het moeilijk vind het toe te geven. Het gaat met tegenzin. Daarom voeg ik er gauw aan toe: met de *backhand*, dus niet écht slaan ... En ik gaf als klein jongetje ook bevelen aan de baboe om mij te *tjèbokken*. Dat waren wel de verhoudingen toen, dat was vrij algemeen.’

Een enkele ondervraagde heeft vanwege de toenmalige verhoudingen zijn ouders of grootouders van ‘een koloniale mentaliteit’ beticht, en niemand van de tweedegeneratie-geïnterviewden heeft de opvattingen over inferioriteit van Indonesiërs overgenomen. Dit

zelfde geldt overigens ook voor de veel voorkomende, nogal smalende en verongelijkte houding van ouders of grootouders tegenover recentere immigranten zoals Surinamers, Turken en Marokkanen. Veel ouders of grootouders zijn van mening dat het deze groepen na hun immigratie in Nederland veel makkelijker is gemaakt dan hen destijds, en dat ze zich onaangepaster gedragen. Surinamers dichten zij vrij algemeen een bijzonder grote mond toe, en ook de neiging meer oog te hebben voor hun rechten dan voor hun plichten. Enkele ondervraagden vertellen met afkeuring dat hun ouders of grootouders met het gedachtegoed van Pim Fortuyn of Geert Wilders sympathiseren. Bijna niemand van de ondervraagden heeft soortgelijke denkbeelden; slechts een enkeling geeft hiervan in heel lichte mate blijk.

De meesten tonen begrip en mededogen voor de heikele positie waarin hun ouders ten opzichte van Indonesiërs verkeerden in de Bersiaptijd, toen zij vaak vijandig en intimiderend door hen werden bejegend en waaraan sommige ondervraagden ook zelf nog herinneringen bewaren. Tegelijkertijd hebben ze ook veel begrip voor de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs. 'Maar wij hebben hem dan ook niet meegemaakt, in ieder geval niet bewust. Dus het is voor ons ook wel makkelijker dan voor onze ouders om daar zo vol begrip tegenover te staan', zo voegt iemand eraan toe.

Opvallend is dat velen weinig algemene historische kennis hebben en ook weinig weten van de lotgevallen van hun ouders en overige familieleden in de koloniale tijd of in de periode daarna, de Tweede Wereldoorlog en de Bersiaptijd. Zij schrijven dit toe aan de zwijgzaamheid van de oudere generatie ('die hele generatie praat niet') en ook aan het feit dat zij als kind zelf niet zo geïnteresseerd waren en daarom geen vragen aan hun ouders hebben gesteld, toen dat nog kon. Bij sommigen nam de belangstelling toe toen zij volwassen waren, maar die richtte zich voornamelijk op hun familiegeschiedenis. Vrij veel ondervraagden hebben geen bredere historische belangstelling. Maar soms is het niet helemaal duidelijk of het vooral om gebrek aan belangstelling gaat of veel eerder om een taboe dat op het verleden rust.

Ter illustratie hiervan een voorval dat ik tijdens een bijeenkomst van de Werkgroep Indisch Netwerk meemaakte. Een van de aanwezigen stelde aan de orde dat zij zich het hoofd brak over het volgende. Haar vader had haar altijd heldenverhalen verteld over de oorlog en de periode erna. Hij had kapitein Westerling gekend

en had ten tijde van het machtsvacuüm (1945-1949) deel uitmaakt van diens troepen.²³ De vrouw in kwestie had kort daarvoor iets gelezen over de standrechtelijke massa-executies die Westerling en zijn volgelingen in die tijd in verscheidene *desa's* hebben uitgevoerd. Ze was daardoor geschokt en was gaan twijfelen aan haar vaders beweringen dat hij nooit was meegegaan op patrouille en nooit aan die schietpartijen had meegedaan. Zij wilde van de andere aanwezigen horen of deze met soortgelijke vragen zaten. Er viel een stilte. Niemand reageerde en kort daarop werd er op een ander onderwerp overgeschakeld. De vrouw liet het verder zo.

Reizen naar Indonesië

Ongeveer de helft van de ondervraagden heeft Indonesië weleens bezocht, en dan vaak meer dan één keer. De meesten van hen die er nooit zijn geweest, koesteren wel de wens er ooit eens heen te gaan. Slechts twee ondervraagden zeggen hieraan helemaal geen behoefte te hebben. Hoewel de motieven om naar Indonesië te gaan kunnen verschillen, speelt de fascinatie met de herkomst altijd mee. Vooral het eerste bezoek aan het land was voor verscheidene ondervraagden erg emotioneel en soms ook teleurstellend doordat ze er niet vonden wat ze, zij het nogal onbewust, zochten.

Hilda: 'Vroeger wilde ik nooit naar Indonesië, dat was voor mij een ver-van-m'n-bed-show. Maar een jaar of tien geleden wilde ik opeens wel, en toen zijn we er met het hele gezin naar toe gegaan. Het was net of ik er iets wilde zoeken, alleen weet ik niet goed wát. Misschien een soort identiteit, of mijn overleden moeder. Misschien was het ook een beetje vanuit het gevoel: waar hoor ik? Want af en toe word je met de neus op de feiten gedrukt. Als mensen mij bijvoorbeeld aan de telefoon horen, dan horen ze niet dat ik Indisch ben. En als ze me dan zien, dan schrikken ze. Dat zeggen ze wel niet, maar ik zie het aan hun ogen. Sommigen zeggen dan nog: je hebt helemaal geen accent. En dan denk ik: joh, krijg de hik! Maar wat het ook was dat ik in Indonesië zocht, ik heb het er niet gevonden. Soms kwam er wel iets dierbaars terug, vooral in Oost-Java. Daar kreeg ik soms het gevoel dat mijn overleden vader bij me was. Hij komt daar vandaan, en bijna iedereen die ik er zag leek op hem of op mijn broer of neven. En soms dacht ik: misschien heb ik wel uit hetzelfde bord gegeten of

op dezelfde stoel gezeten als hij ooit heeft gedaan! Ik vond de Javanen ontzettend lief en aardig, maar ik dacht ook telkens: wat móttten ze toch van me? Ik ben er niet aan gewend dat mensen zo maar aardig tegen je zijn, zonder dat ze iets van je willen. Ik heb er eigenlijk vooral ontdekt hoe verwesterd ik ben. Misschien dacht ik eerst dat ik een kind van daar was. Nou, dat ben ik niet. Alleen mijn kleur. Het is een heel mooi land met hele lieve mensen, maar ik pas er niet.'

Voor veel ondervraagden die in Indonesië zijn geweest is hun familiegeschiedenis meer gaan leven, vooral als zij de plaatsen waar hun ouders hebben gewoond met eigen ogen hebben gezien. Toch is bijna niemand zich hierdoor sterker dan voorheen met het Indische gaan identificeren en niemand heeft het idee gekregen in Indonesië meer op zijn plaats te zijn. De meesten zijn er juist van overtuigd geraakt dat zij 'verwesterd' zijn en in Nederland horen.

Rob (zoon van een Indonesische vader die al voor de oorlog naar Nederland is gekomen en een Nederlandse moeder): 'De eerste keer dat ik naar Indonesië ging, was naar aanleiding van mijn vaders dood. Ik had een sterke drang om zijn geschiedenis te achterhalen voordat het te laat zou zijn. Ik ben eerst hier in Nederland een zoektocht begonnen bij zijn oude kennissen en vroegere werkgever, en zo heb ik foto's verzameld. Daarmee heb ik de oude bewoners van het dorp in Noord-Sumatra, waar mijn vader is opgegroeid, bestookt. Dat was een overweldigende ervaring. Honderden mensen die om je heen staan en je willen helpen! Waar we ook stopten, daar was gelijk een oploop en iedereen begon zich ermee te bemoeien en naar mij te wijzen. "Ja, ja, dat is een mooi verhaal over die man zijn vader, hoor je dat?"', en dan moest mijn vriend die met ons meereisde en die Maleis spreekt het vertalen. Daarna ben ik nog een paar keer naar Indonesië geweest, ook naar andere eilanden. Het belang ervan is geweest dat ik heb gezien waar mijn vader is opgegroeid, en dat ik nu weet waar de helft van mijn roots liggen. Dat is wel verhelderend. Maar het heeft niet gemaakt dat ik mijn handelingen of motieven nu beter begrijp of zo. Daarvoor ben ik veel te Hollands opgevoed. En in Indonesië zien ze je toch een beetje als een lompe Belanda. Ik loop anders dan de mensen daar en in hun ogen gedraag ik me natuurlijk heel anders, als een soort idioot.'

Van grote betekenis was (en is) Indonesië voor Roy (zie 2.1) en Wilma, die beiden met een Indonesische partner zijn getrouwd. Ze voelden zich allebei al sterk met hun Indische afkomst verbonden vóór hun eerste bezoek aan Indonesië. Hun kennismaking met het land heeft deze band verder versterkt en bij Wilma ook verruimd, in die zin dat zij zich ook Aziatisch is gaan voelen. Maar tegelijkertijd beseft ook zij ‘verwesterd’ te zijn.

Wilma: ‘Door mijn man ken ik vooral Java heel goed, en heb ik ook Bahasa leren spreken. Ik ben gek op Indonesië en zou er, als het zou kunnen, het liefst een paar keer per jaar heen willen, of er gaan wonen. Ik voel me er enorm thuis, veel meer dan hier. Het is je eigen ras, het zijn Aziaten. Dat gevoel heb ik ook in Singapore of waar dan ook in Azië. Misschien voel ik me zo omdat ik met een echte Indonesiër getrouwd ben, maar ik ben ook met hem getrouwd omdat ik me zo voel. Eigenlijk leef ik met één been hier en met één been daar. Want als ik permanent in Indonesië zou zitten, zou ik ook weer heimwee naar Nederland krijgen. Ik voel me dáár zo goed omdat het cultuurverschil gewoon veel kleiner is. Maar het is er natuurlijk wel. Ik ben Indisch, maar dat wil nog niet zeggen dat alles precies hetzelfde is als in Azië. Want natuurlijk ben ik ook verwesterd.’

De kennismaking met Indonesië was voor Wilma’s broer Jim van veel minder groot belang, en daarin staat hij niet alleen.

Jim: ‘Ik ben op mijn zeventiende een keer naar Indonesië geweest, maar voelde er geen verbondenheid. Het staat te ver van je af om eigen te zijn.’

Astrid: ‘Ik ben er twee keer geweest, samen met mijn familie. Ik vind het een mooi land, maar voor de rest zegt het me niks. Ik voelde me ook helemaal niet één met de mensen daar. Ik vind ze zó anders! Ik vond ze er ook heel anders uitzien. Ik had helemaal niet het idee: daar stammen wij vanaf. Helemaal niet. Ik kon er niets terugvinden van mezelf. Het is gewoon een heel ander volk.’ Toch zou Astrid er graag nog eens heen willen samen met de man met wie zij onlangs is getrouwd.

Kortom, het besef van Indonesische afkomst te zijn heeft voor de meesten geen heel uitgesproken betekenis, in positieve noch in

negatieve zin. Maar het is wel iets waarvan een zekere fascinatie uitgaat, ook al is die tijdelijk. Reizen naar Indonesië staan voor een groot deel in het teken van die fascinatie, maar dragen meestal niet bij aan een sterkere identificatie met het Indische.

5 Indisch-zijn en je Indisch voelen

In de twee vorige hoofdstukken is chronologisch en aan de hand van belangrijke terreinen van het leven de ontwikkelingsgang van leden van de tweede generatie onder de loep genomen. In dit hoofdstuk richt ik de schijnwerper niet meer op de verschillende levensterreinen, maar op de centrale thema's van de onderzoeksvraag: de Indische afkomst en erfenis (Indisch-zijn) en de etnische identificatie (je Indisch voelen). Deze thema's zijn weliswaar impliciet in de voorgaande hoofdstukken ook aan de orde gekomen, maar hier gebeurt dat meer expliciet en systematisch. Daarnaast ga ik op bepaalde punten wat dieper in.

5.1 De Indische erfenis

Alle ondervraagden hebben een Indisch-culturele erfenis meegekregen, maar in verschillende mate en met de nodige variatie. Die hing samen met uiteenlopende sociale en persoonlijke kenmerken van hun ouders, waarbij vooral het sociale milieu waarvan zij deel uitmaakten belangrijk was plus hun afstammingsprofiel.

De koloniale erfenis

De koloniale erfenis omvat een complex van gevoelens, houdingen en gedragingen, dat samenhangt met de machtsverhoudingen van destijds. 'Ambivalentie' is hierbij het sleutelwoord. Voor Indo-Europeanen belichaamden blanke Nederlanders zowel de maatschappelijke referentiegroep van wie zij afhankelijk waren als degenen die hen konden kleineren. Deze *double bind* droeg bij tot een zelf- en groepsbeeld dat deels negatief was. De meeste ondervraagden hebben verschillende elementen van dit complex van hun ouders meegekregen, maar niet allen in dezelfde mate. Dit verschilde vooral al naar gelang de positie die de ouders in het koloniale Indië hadden ingenomen: dichtbij of juist ver verwijderd van het elitaire totokmilieu enerzijds en van het milieu van

Indonesiërs en Indo's met een lage maatschappelijke status anderszijds.

Vrij veel ondervraagden hebben van huis uit een meer of minder ambivalent besef van Indisch-zijn meegekregen, met de daarbij behorende gevoelens van schaamte en minderwaardigheid. In bepaalde situaties spelen dergelijke gevoelens bij sommigen nog steeds weleens op, maar dan meestal in veel zwakkere vorm dan vroeger. Hetzelfde geldt voor het verwante idee dat je als Indo in maatschappelijk opzicht de lat niet te hoog moet leggen. Dat leeft weliswaar bij de meeste respondenten niet meer in uitgesproken vorm, maar het is ook weer niet helemaal uit ieders achterhoofd verdwenen. Uiteindelijk heeft het echter geen of nauwelijks aantoonbare gevolgen voor de eigen loopbaan gehad. Het gebrek aan assertiviteit waarmee velen van hen ooit kampten, is eveneens geleidelijk aan overwonnen. Maar alweer: helemaal verdwenen is het niet bij iedereen; in bepaalde situaties wil het zich nog weleens manifesteren. Sommigen hebben er met name op hun werk regelrecht nadeel van ondervonden, vooral in het begin van hun loopbaan. Bij menigeen leeft het idee dat deze eigenschap kenmerkend is voor Indische Nederlanders in het algemeen en dat dit op groepsniveau heeft geleid tot een zekere ondervertegenwoordiging in functies waarbij het aankomt op egomanifestatie, zoals functies op managementniveau en in de politiek. Velen hebben de ervaring dat hun ouders zich gelaten, gedwee en zelfs onderdanig gedroegen, en kwamen op een gegeven moment tot de ontdekking dit onbewust te hebben overgenomen. Bijna iedereen heeft vervolgens geprobeerd zich van deze eigenschappen te bevrijden. Dit heeft bij menigeen vooral in het verleden de visie op de oudere generatie negatief gekleurd. Sommigen zijn nog steeds erg op hun *qui-vive* om geen 'Indo-gedrag' te vertonen. Hieruit blijkt dat ook dit aspect van de koloniale erfenis weliswaar gedragsmatig sterk aan kracht heeft ingeboet, maar nog steeds in een achterkamer van het bewustzijn ligt opgeslagen.

Een andere belangrijke omslag betrof de houding ten opzichte van de gedeeltelijk Indonesische afkomst. Enkelen geven op onverhoedse momenten weliswaar nog in lichte mate blijk van schaamtegevoelens over dit deel van hun afkomst, maar dit is geen in het oog springend kenmerk van de tweede generatie als geheel. Ook hierin is de tweede generatie dus duidelijk veranderd vergeleken met de eerste (alhoewel ook deze laatste hierin gaandeweg is veranderd). Deze verandering echter was veel minder het

resultaat van een worsteling, maar veeleer van een proces dat zich als vanzelfsprekend had voltrokken. Dit werd sterk bevorderd door de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen en ook door de tijdgeest die vanaf de jaren '70 tot in de jaren '90 van de vorige eeuw heerste – een periode waarin etnische en culturele verschillen niet alleen meer maatschappelijke acceptatie kregen, maar ook meer waardering. Hierdoor kwam ook het Indonesische deel van iemands afkomst in een ander daglicht te staan.

Van de in de koloniale tijd gangbare visie op andere Indo-Europeanen, die sterk was gekleurd door noties van ras en status, klinkt bij sommige leden van de tweede generatie nog een echo door. Dit is deels gebonden aan de periode waarin zij zijn geboren, want degenen die voor de oorlog zijn geboren dragen duidelijker sporen van vooral raciale noties dan degenen die later ter wereld kwamen. Maar het is tevens een kwestie van sociaal milieu. Een afwijzende houding van zowel mannen als vrouwen tegenover een Indo als huwelijkspartner komt veel voor. Dit verschijnsel kan deels worden opgevat als een voortvloeiende uit de koloniale erfenis, maar deels ook als een verschijnsel van latere datum, namelijk de herwaardering van het eigen milieu als sociaal beperkend. Velen hebben reserves tegenover Indo's van 'mindere' komaf en menigeen meent dat een te grote nadruk op omgang met Indo's je in de hoek plaatst van maatschappelijke *losers*. Andere, maar paradoxaal genoeg soms ook dezelfde personen, geven blijk van distantie ten opzichte van 'omhooggevallen' Indo's, die dan meestal het predicaat krijgen het 'hoog in de bol' te hebben, 'vernederlandst' te zijn en 'de eigen afkomst te ontkennen'. Hoezeer het trekken van dergelijke grenzen ook het resultaat mag zijn van de koloniale erfenis, er zit hierin ook een element dat niet exclusief Indisch of koloniaal is. Het is immers een tamelijk algemeen verschijnsel dat mensen de voorkeur geven aan omgang met culturele soortgenoten, dat wil zeggen met personen van ongeveer hetzelfde opleidingsniveau en eenzelfde levensstijl.

Voor zover leden van de tweede generatie iets hebben meegekregen van de koloniaal bepaalde, ambivalente houding jegens blanke Nederlanders, is dit voor hen veel minder belangrijk dan voor de oudere generatie. Weliswaar zijn restanten van deze houding soms nog aanwezig, maar deze staan een ontspannen omgang met autochtone Nederlanders niet in de weg. Ook dit is ongetwijfeld een gevolg van de gewijzigde omstandigheden. De tweede generatie is de eerste generatie die van kindsbeen af infor-

meel en op gelijke voet met autochtone Nederlanders heeft ver-keerd.

Concluderend kunnen we stellen dat die leden van de tweede generatie die in enigerlei mate een koloniale erfenis van huis uit hebben meegekregen (de overgrote meerderheid), daarvan weliswaar half- of onbewust nog enige residuen in zich dragen, maar dat zij zich toch vooral kenmerken door mentale dekolonisatie. Dit geldt uiteraard voor de verschillende individuen in verschillende mate.

De Aziatische erfenis

De Aziatische erfenis wordt gekenmerkt door gewoonten en gedragingen die als on-Nederlands worden gezien, zoals bepaalde eetgewoonten, een bepaalde omgang met familieleden en met de medemens in het algemeen, bepaalde gebruiken en rituelen rondom belangrijke gebeurtenissen in het leven, het geloof in bovennatuurlijke verschijnselen en door een specifieke vorm van communicatie. Die laatste kenmerkt zich eerder door intuïtie en het vermijden van confrontatie dan door expliciete formuleringen en stellingnames.

Verscheidene ondervraagden bij wie vroeger thuis typisch Indi-sche gebruiken in zwang waren, zetten dit voort in hun eigen gezin, meestal in afgezwakte vorm. Dit betreft dan vooral de eetcultuur (dit geldt voor vrijwel iedereen) en specifieke gebruiken en rituelen rondom geboortes, verjaardagen en het overlijden van naaste familieleden, en soms ook een aantal gewoonten die samenhangen met het geloof in bovennatuurlijke krachten. Voortzetting van goena goena-achtige praktijken komt niet voor (of misschien incidenteel wel maar dan is mij dit vanwege een zekere gêne niet verteld). Sommigen hebben hiervan expliciet afstand genomen. Diegenen die bepaalde gebruiken voortzetten, doen dit ofwel omdat ze hieraan zelf intrinsieke waarde toekennen ofwel meer vanuit loyaliteit met hun ouders en vanuit de behoefte een bepaalde sfeer van vroeger vast te houden. Het fenomeen van de grote familiebijeenkomsten (familiekoempoelans) is vanwege het uitsterven van de ouderlijke en grootouderlijke generatie duidelijk aan het verwateren. Voor zover tweedegeneratieleden dergelijke bijeenkomsten nog organiseren, doen ze dit veel minder vaak dan de oudere generaties. Bovendien zijn die samenkomsten dan vaak beperkt tot de eigen generatie (broers, zussen, neven, nichten).

Degenen die ze in de oude stijl voortzetten (hetgeen wil zeggen: heel vaak, met heel veel gasten van jong tot oud en met een dagenlange voorbereiding van de maaltijd) zijn vooral laagopgeleide tweedegeneratie-Indo's die met Indische partners zijn getrouwd. Zo is althans de algemene opinie. Gastvrijheid en souplesse in het geval van onverwachte gasten, door de meesten als 'Indisch' maar door sommigen veeleer als 'on-Nederlands' aangemerkt, waarden vrijwel alle ondervraagden positief. Voor zover zij dit zelf in praktijk brengen, is dit meestal in aangepaste vorm. Vrij algemeen leeft de opvatting dat de Nederlandse samenleving in dit opzicht intussen ten goede is veranderd: mensen zouden gastvrijer zijn geworden, er andere eetgewoonten op zijn gaan nahouden en minder moeilijk doen om anderen voor het eten uit te nodigen. Door die beide ontwikkelingen, zowel bij de ondervraagden als in de Nederlandse samenleving, zijn eerdere verschillen tussen Indische en autochtone Nederlanders verminderd. Ditzelfde gaat ook op voor de lichaamshygiëne, sinds dagelijks douchen ook onder Nederlanders gebruikelijk is geworden.

Veel ondervraagden zeggen te lijden onder de typisch Indisch of Aziatisch geachte geneigdheid gevoelens of meningen niet te uiten en problemen niet te benoemen en uit te praten. In dit opzicht hebben zij deze erfenis dus verinnerlijkt. Het feit dat ze dit vaak als probleem zien, duidt echter ook op een zekere distantie. Desondanks zetten diverse ondervraagden deze gewoonte (in verzwakte vorm) ongewild voort. De associatie van het uiten van meningen en gevoelens met onbeleefdheid vormt (of vormde) voor velen een obstakel om zich van hun overgeërfde terughoudendheid te ontdoen. Dit geldt ook voor het gebrek aan assertiviteit ten opzichte van meerderen of van autochtone Nederlanders in het algemeen, dat velen van huis uit hebben meegekregen. Deze eigenschappen (geen meningen en gevoelens uiten en gebrekkige assertiviteit) zijn dermate met elkaar verstrengeld geraakt, dat het onmogelijk is te bepalen in hoeverre dit geheel voortvloeit uit de Aziatische en in hoeverre uit de koloniale erfenis. Bij sommigen heeft de zwijgzaamheid van hun ouders over het verleden (die misschien mede een gevolg is van de ouderlijke oorlogs- en Bersiapervaringen en/of van de sociale klasse waartoe zij behoren) bijgedragen tot het gevoel nergens bij te horen. Dit gevoel hoort echter ook bij de *condition migratoire*.

Hoewel er in het algemeen dus weinig waardering bestaat voor de terughoudendheid van de oudere generatie, appreciëren velen

wél de norm om andermans gevoelens te ontzien en om iemand niet openlijk met ongezouten kritiek te confronteren. Vrijwel iedereen vindt dat te verkiezen boven de veel directere benadering van de meeste Nederlanders, de ‘typisch Hollandse bothed’. Dat geldt ook voor de ‘Indische’ norm om ouderen respectvol te benaderen. Waardering voor de ‘Indische’ manier om met de medemens om te gaan impliceert niet altijd dat iemand zich er ook door laat leiden in zijn gedrag. Diverse ondervraagden kwamen op een gegeven moment tot de ontdekking dat ze ongemerkt ‘verhollandst’ waren. Toch vertegenwoordigen deze normen voor velen een substantiële kern van hun identificatie met het Indische, veel méér dan Indische gewoonten en gebruiken.¹

Concluderend kunnen we stellen dat de ondervraagden bepaalde waardevol geachte gebruiken en omgangsnormen die ze als onderdeel van de Aziatische erfenis zien, weliswaar hebben overgenomen en in aangepaste vorm voortzetten, maar dat er de facto toch vooral acculturatie plaatsvindt.

De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode

Bij de erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode gaat het om de wijze waarop de ouders hun ervaringen hebben verwerkt én doorgegeven – ervaringen die zij hebben opgedaan in de veelbewogen periode van achtereenvolgens de Tweede Wereldoorlog, de Bersiap, de emigratie en de vestiging in Nederland.

Voor de meerderheid van de ondervraagden speelt deze erfenis voornamelijk op de achtergrond. En dan vooral als een wat ongrijpbaar besef van een beladen familiegeschiedenis. Op de meeste ondervraagden lijken de ervaringen van hun ouders geen traumatiserend effect te hebben gehad. Een minderheid van hen echter heeft in meer uitgesproken vorm een erfenis van verbittering, verdriet en rancune meegekregen. Die erfenis hangt ten dele samen met de ouderlijke ervaringen tijdens de oorlog, maar ten dele ook met de periode daarna, zowel in Indonesië als in Nederland. Deze cumulatie van ervaringen vormt een complex dat vrij vaak onder de noemer van ‘de oorlog’ wordt gebracht. In feite hebben de naoorlogse ervaringen en vooral de beleving ervan de herinnering aan de oorlog mede gekleurd. Het effect van dit complex op de betreffende ondervraagden is verschillend. Enkelen voelden zich gedurende lange tijd, tot ver in hun volwassen levensfase, schuldig jegens hun ouders of rancuneus jegens de Nederlandse

overheid, die in hun beleving geen oog had voor het lijden van hun ouders. Maar deze erfenis kon ook bijdragen aan onbestemde gevoelens van ‘anders-zijn’ en van ontheemding.

Al met al lijkt dit onderdeel van de Indische erfenis de minste invloed te hebben uitgeoefend op de overgrote meerderheid van de ondervraagden. Het kan echter niet worden uitgesloten dat deze invloed in werkelijkheid groter is dan met de onderzoeksmethoden van deze studie kon worden vastgesteld.

5.2 De etnische identificatie

Iemands Indische afkomst en zijn van huis uit meegekregen Indische erfenis vormen het ‘ruwe materiaal’ dat als basis kan dienen voor zijn etnische identificatie. Dat gebeurt als hij die afkomst en erfenis, of bepaalde onderdelen ervan, positief waardeert en voelt dat hij hoort bij de mensen met wie hij deze meent te delen (identificatie *met*). Daarnaast is een meer objectieve identificatie mogelijk, door zichzelf als Indisch te beschouwen zonder daarbij de meegekregen erfenis en de Indische afkomst een speciale, positieve betekenis toe te kennen en zich persoonlijk betrokken te voelen bij andere Indo’s (identificatie *als*).

De van huis uit meegekregen erfenis is niet het enige dat kan bijdragen aan iemands identificatie met het Indische; ook de omgeving en meer persoonsgebonden factoren kunnen dat beïnvloeden. Zo is iemands karakter medebepalend voor de aard en intensiteit van zijn identificatie, evenals de wijze waarop de omgeving op hem reageert. Gebeurtenissen als het overlijden van een ouder of ander belangrijk iemand, de geboorte van een kind, problemen met de partner en ontslag op het werk kunnen iemands identificatie versterken, meestal tijdelijk. Dat kan ook gebeuren als iemand zich onbegrepen voelt. Etnische identificatie, oftewel de waardering van de afkomst en etnisch-culturele erfenis, is zoals alle andere vormen van identificatie gedurende een heel leven aan verandering onderhevig.

Verschuivingen

De aard en intensiteit van iemands etnische identificatie kunnen dus verschillen per situatie en per levensfase. Uit voorgaande hoofdstukken is gebleken dat zich vooral veranderingen hebben

voltrokken waar het gaat om de invloed en waardering van de koloniale erfenis, waarmee velen hebben geworsteld. De drie meest in het oog springende, deels met elkaar samenhangende, verschuivingen die bij een groot deel van de ondervraagden hebben plaatsgevonden zijn de volgende.

Allereerst de verschuiving *van schaamte naar acceptatie of trots*. Aanvankelijke schaamtegevoelens over Indisch-zijn (over de afwijkende huidskleur en/of de afwijkende gewoonten thuis) zijn door de meesten geheel of grotendeels overwonnen en omgezet in acceptatie en door sommigen in een zekere trots. Ze zijn 'de schaamte voorbij'. Het Indische heeft, zoals enkele ondervraagden dat uitdrukken, 'een plaats gekregen' en wel zodanig dat dit hun het gevoel geeft 'het is goed nu'. Hierop is de maatschappelijke context van grote invloed geweest, vooral de komst van andere immigranten en de ideologie van het multiculturalisme die op een bepaald moment heerste. Daardoor werd een niet-Nederlandse afkomst interessant en in zekere zin lonend. Daarnaast gingen veel ondervraagden hun verleden op een andere manier dan voorheen bezien, meer beschouwend en acceptierend. Dat kwam door de rustiger en meer stabiele levensfase waarin zij ergens tussen hun 30e en 45e terecht kwamen, en ook door hun toenemend besef van de sterfelijkheid van hun ouders (of de ervaring van hun dood). Dit alles heeft de weg vrijgemaakt om de Indische afkomst en een deel van de Indische erfenis in positieve zin te herwaarderen.

Min of meer in samenhang met de ontwikkeling van schaamte naar acceptatie of trots is de tweede ontwikkeling, die *van of-of naar en-en*: een ontwikkeling van het idee dat 'Indisch' en 'Nederlands' op gespannen voet met elkaar staan naar het idee dat beide elementen heel goed met elkaar kunnen worden verenigd. Het *of-of* besef leefde weliswaar niet bij iedereen en ook niet bij iedereen in dezelfde mate. Maar bij degenen bij wie duidelijk sprake was van deze manier van denken, is bijna altijd iets veranderd. Vaak is dit ongemerkt gegaan, met als uitkomst een sterke oriëntatie op het Nederlandse denk- en gedragspatroon in combinatie met een gevoelsmatige verbondenheid met de Indische afkomst.

Wilma is zich op een gegeven moment in haar jeugd gaan afzetten tegen het Indische, dat ze vooral associeerde met de strenge opvoeding van haar moeder waaronder ze erg heeft geleden. Ze 'mocht niks', werd bepaald niet aangemoedigd er een eigen mening op na te houden en moest vooral gehoorzamen. En als ze dat

niet deed, dan kon ze een pak rammel krijgen. Wilma's ouders legden ook sterk de nadruk op de verschillen tussen Indisch en Hollands gedrag. Dit laatste was in hun ogen enerzijds te vrij en anderzijds te stijf en vormelijk, en bovendien erg bot – een zienswijze die Wilma ongemerkt had overgenomen. Door haar werk en verdere contacten met Nederlanders werd Wilma zich bewust van haar 'onderdanigheid'. Van die 'Indische' eigenschap wilde ze graag af. Toch kwam geleidelijk haar distantie van het Indische op losse schroeven te staan, omdat ze merkte hoezeer zij zich juist in de Indische sfeer thuis voelde. Het gaf haar een gevoel van veiligheid en eigenheid. Ze kreeg steeds meer waardering voor de gezelligheid en saamhorigheid in haar familie en voor het belang dat er werd gehecht aan een respectvolle benadering van anderen en aan goede manieren. Nu is ze, in tegenstelling tot vroeger, 'bewust Indisch', want ze heeft 'het Indische een plek gegeven'. Tot haar verrassing heeft dit ertoe bijgedragen dat haar houding jegens autochtone Nederlanders meer ontspannen is geworden en haar gedrag veel minder nederig. Haar aanvankelijke idee dat ze moest kiezen tussen Indisch-zijn en zich Nederlands gedragen heeft ze laten varen, omdat ze heeft gemerkt dat beide heel goed samengaan. Tegenwoordig kan ze bijvoorbeeld zakelijk optreden zonder de bijgedachte dat dit 'niet Indisch' is. Daarnaast accepteert ze het dat ze in sommige opzichten is vernederlandst en zich 'super-Hollands' kan gedragen. Eigenlijk is dit allemaal heel ongemerkt gegaan, zo constateert ze enigszins verbaasd.

Dat velen zich nog steeds niet zonder reserves Indisch en/of Nederlands voelen, laat onverlet dat de aanvankelijke spanningsvolle relatie tussen 'Indisch' en 'Nederlands' vaak aan kracht heeft ingeboet en dat de grenzen tussen beide zijn vervaagd. Daarbij is heel belangrijk geweest dat eenieder vanaf het begin, of in ieder geval vanaf een jeugdig stadium, in alle opzichten in de Nederlandse maatschappij heeft geparticipeerd en hierbij uiteindelijk weinig systematische tegenwerking heeft ondervonden. Daarnaast hebben het verlies van schaamte en het toegenomen zelfbewustzijn bijgedragen aan de zienswijze waarin Indisch en Nederlands als gelijkwaardig gelden.

De derde ontwikkeling die zich heeft voorgedaan is te kenschetsen als *van kaste naar kansen*. Hierbij gaat het om de perceptie én de feitelijkheid van de mogelijkheden voor Indische Nederlanders om maatschappelijk te stijgen. Menigeen kreeg als kind, naast de

expliciete boodschap om goed je best te doen op school en diploma's te halen, impliciet van huis uit ook het idee mee dat Indisch-zijn en maatschappelijke vooruitgang bepaald niet synoniem waren. Toch ontstond geleidelijk het besef dat deze twee zaken heel goed samen kunnen gaan. Feitelijk waren de kasten- of kleurbarrières deels al doorbroken in de laatkoloniale tijd in Indië, doordat toen 'sterker dan voorheen [...] de raciale lijnen doorsneden [werden] door die van cultuur, klasse en mobiliteit' (Bosma e.a.: 2006: 164 e.v.). Dit gegeven maakte echter geen deel uit van ieders ervaring of geesteshouding. Pas in Nederland vatte gaandeweg het idee post dat niet afkomst en kleur, maar de eigen inzet en prestaties bepalend zijn voor iemands maatschappelijk succes (zie bijvoorbeeld de vader van Roy en Stanley in 2.1). Dat werd ten zeerste bevorderd door de economische expansie die rond 1950 heeft ingezet. Het inzicht ontstond 'dat je positie je niet automatisch wordt toebedeeld maar dat er iets te veroveren valt', zoals een van de ondervraagden, Alex, het uitdrukt. Hij karakteriseert zichzelf en zijn generatiegenoten als mensen die 'eerst hebben geobserveerd en vervolgens tot actie zijn overgegaan'. Deze ontwikkeling heeft menig tweedegeneratielid inderdaad doorlopen, al heeft die zich bij de meesten minder bewust voltrokken dan bij Alex.

Zich Indisch, Nederlands en 'anders' voelen

De meeste ondervraagden voelen zich in enigerlei mate zowel Indisch als Nederlands, en soms ook anders, bijvoorbeeld buitenstaander, ontheemd en/of kosmopolitisch. Het gevoel van Indisch-zijn en van Nederlands-zijn heeft echter niet voor ieder helemaal dezelfde inhoud. Wat de meeste ondervraagden weer wel met elkaar gemeen hebben, is dat hun Indische identificatie een grotere verscheidenheid aan emoties oproept – positieve, negatieve én ambivalente – en veel meer verweven is met familie-aangelegenheden dan hun identificatie als Nederlander. Verder voelt iemand die zichzelf niet ten volle als Nederlander ziet, zich niet per se zonder enig voorbehoud Indisch. De reserves gaan soms beide richtingen uit.

Voor sommigen gaat het bij Nederlands-zijn om weinig meer dan het categoriseren van zichzelf in termen van nationaliteit en paspoort (identificatie *als*). In deze gevallen betreft het een simpel feit, waarover de betreffende ondervraagden, evenals de meeste autochtone Nederlanders, niet of nauwelijks nadenken of gevoe-

lens hebben, behalve misschien in tijden van oorlog of in het buitenland. Voor anderen echter heeft het begrip 'Nederlander' een etnisch-rationale lading, in die zin dat in hun gevoel eigenlijk alleen blanke autochtonen 'echte' Nederlanders zijn. De identificatie als Nederlander van deze mensen is dus enigermate ambivalent. Dit geldt *a fortiori* voor de begrippen 'Hollanders' en 'Hollands', waarmee meestal alleen autochtonen, blanke Nederlanders worden bedoeld respectievelijk gedrag of eigenschappen die aan hen worden toegeschreven. Die eigenschappen zijn vooral zakelijkheid, doelgerichtheid, koelheid en bothed. Toch vinden diverse ondervraagden van zichzelf dat ze zich soms 'Hollands' gedragen. Deze Hollandse eigenschappen verschillen naar hun mening in ongunstige zin van Indische, al sluit dat waardering ook weer niet altijd uit. Maar meestal worden Hollandse koelheid en zakelijkheid in negatieve zin gecontrasteerd met Indische gezelligheid en gemoedelijkheid – overigens een vrij algemeen verschijnsel in migrantengroepen als het aankomt op de waardering van omgangsvormen in eigen kring vergeleken met die van autochtonen. Vaak gaat het om een idealisering. Zo nam Van Heelsum (1997: 138) bij Surinamers van de tweede generatie dezelfde tweedeling tussen 'Nederlands' en 'Hollands' waar met de bijbehorende kwalificaties.²

Op het continuüm Indisch-Nederlands worden de twee uitersten gevormd door degenen die zich hoofdzakelijk Nederlands voelen en degenen die zich voornamelijk Indisch voelen. Een voorbeeld van een voornamelijk Nederlandse identificatie biedt Tineke (zie 2.2). Gezien haar van huis uit meegekregen erfenis en haar milieu van afkomst wekt dit weinig verbazing. Van een dergelijk verband is echter lang niet altijd sprake. Verscheidene andere ondervraagden voelen zich namelijk evenals Tineke in hoofdzaak Nederlands, maar hebben, in tegenstelling tot haar, wél een aanzienlijke Indische erfenis meegekregen en identificeren zich in objectieve zin veel meer dan Tineke als Indo ('dat ben ik nu eenmaal'). Dit komt mede doordat deze mensen, in tegenstelling tot Tineke, door de buitenwereld vanwege hun uiterlijk soms aan hun Indisch-zijn worden herinnerd. Dit heeft bij de betreffende personen echter niet tot een uitgesproken identificatie met het Indische in meer subjectieve zin geleid ('zo voel ik me echt, daar sta ik achter'). Er is moeilijk de vinger op te leggen waarom dit bij hen niet en bij anderen wel is gebeurd. Telkens weer gaat het om een samenspel van verschillende persoons- en omgevingsgebonden factoren, waardoor één enkele factor nooit de volledige verklaring

biedt. Zo heeft een aantal van hen die zich voornamelijk Nederlands voelen, in hun jeugd een sterke neiging gevoeld zich van alles wat Indisch was te distantiëren. Het is heel goed mogelijk dat dit hun Nederlandse identificatie heeft bevorderd. Maar die vroegere distantie delen zij met vrij veel anderen die zich nu, veel meer dan zij, met het Indische verbonden voelen. Ook het feit dat de betreffende ondervraagden in hun jeugd voornamelijk of uitsluitend Nederlandse vriendjes en vriendinnetjes hadden heeft wellicht bijgedragen aan hun overwegend Nederlandse identificatie. Maar alweer: voor sommige anderen geldt hetzelfde, zonder dat deze zich in dezelfde mate Nederlands zijn gaan voelen. Wat eigenlijk het meest opvalt als zij proberen uit te leggen waarom zij zich zo weinig Indisch en overwegend Nederlands voelen, is hun nuchtere hier-en-nu benadering. Wat verder opvalt is dat zij niet, zoals veel anderen, onderscheid aanbrengen tussen het neutrale Nederlands en het meer negatieve Hollands.

Jaap: 'Ik voel me Nederlander en zo reageer en handel ik ook. Ik zeg altijd: ik ben Indisch en toch niet. Ik heb wel die hele achtergrond, maar die gebruik ik nooit. Alles wat ik van huis uit heb meegekregen, daar doe ik niets mee. Maar als ik me binnen een Indische kring begeef, dan ben ik gewoon Indisch. Niet dat je dat Hollands-zijn dan uitschakelt, maar je kan je, op elk moment, precies op de juiste golflengte begeven. Het is gewoon iets wat je hebt, en wat je automatisch in- en uitschakelt, zonder daar eigenlijk verder bij na te denken. Ik vergeet vaak dat ik gekleurd ben. Dat is al van kindsbeen af zo. En nu, als ze het op mijn werk bijvoorbeeld over vakantie en "lekker bruin worden" hebben, dan zeggen ze tegen mij: "Dat hoef jij niet!" Dan denk ik: o ja! Want dat vergeet je gewoon, dat je gekleurd bent. Ook wat dat betreft voel ik me zó Nederlands!'

Astrid: 'Ik voel me totaal niet Indisch en wél Nederlands. Ja, je bént wel Indisch, maar verder ... ik vergeet het zelfs vaak, ik denk het misschien maar drie keer per jaar. Anderen moeten me erop wijzen en dan denk ik: o ja! Mijn uiterlijk is natuurlijk Indisch, wij zijn toevallig van gemengde bloede, maar dat zijn er zoveel. Ik begrijp ook eigenlijk niet goed dat mensen van mijn generatie zich wél zo Indisch kunnen voelen. Dat snáp ik gewoon niet, waar ze dan zo in enen mee zitten. Als je hier geboren en getogen bent ... tja, wat móet je daar nou verder nog mee? Ik kan me wel

voorstellen dat je het interessant vindt van: waar komen je ouders precies vandaan, waar komen hún voorouders weer vandaan... maar verder? En die invloed van de koloniale tijd of van de oorlog op die tweede generatie... ach! Ik begrijp wel dat dat van invloed kan zijn in je jeugd, maar op een gegeven moment moet je dat gaan relativeren, vind ik. Je leeft nu gewoon in een heel andere tijd. Je ouders leefden in heel andere omstandigheden. Dat is bij Nederlanders ook zo. En die Indische cultuur ..., die is helemaal niet Indisch. Het eten is hooguit Indisch, of in ieder geval Aziatisch. Maar dingen zoals met de hele familie eten en zo makkelijk bij elkaar binnenlopen, dat zie je bij Marokkanen en Spanjaarden ook. Of bij Jordanezen. Dat is eerder on-Nederlands.'

Het feit dat verscheidene ondervraagden zich in hoofdzaak Nederlands en in zo'n geringe mate Indisch voelen, zegt niet alles over hun gedrag en evenmin over hoe anderen hen zien. Zo vinden familieleden en collega's van Jaap en Astrid hen nogal Indisch in sommige gedragingen, zoals hun geringe assertiviteit op het werk. Astrid is bovendien, zo vindt haar moeder, heel Indisch vanwege haar gastvrijheid en hulpvaardigheid – iets wat Astrid overigens helemaal niet typisch Indisch vindt. Tegelijkertijd vindt Astrids moeder haar dochter weer erg Nederlands als het aankomt op haar loslippigheid en neiging te zeggen waar het op staat. Verder houdt Astrid zich aan sommige Indische gewoonten die ertoe dienen om onheil af te weren, en dit niet omdat zij 'erin gelooft', maar omdat zij haar moeder daarmee een plezier doet. Zowel Jaap als Astrid is heel makkelijk tot een wisseling in gedragscode in staat en bereid, dat wil zeggen dat beiden met groot gemak overstappen op een Indische gedrags- en spreekwijze als de situatie in hun gevoel daar om vraagt. Ook de meeste andere ondervraagden kunnen én doen dat. Dit betekent bijvoorbeeld dat zij ervoor zorgen wat minder dan anders op de voorgrond te treden als ze zich in gezelschap van Indische ouderen bevinden, en dat ze dan ook extra beleefd zijn en niet zo openlijk kritisch. Maar zulk gedrag, dat ook de betreffende personen als typisch Indisch beschouwen, draagt niet per se bij tot een verheugd gevoel van Indisch-zijn.

Naast degenen met een tamelijk uitgesproken en consistente Nederlandse identificatie bevinden zich degenen die zich niet altijd maar wel meestal Nederlands voelen en af en toe ook heel Indisch, vooral als zij herinnerd worden aan hun overleden ouders.

Ellen: 'Ik voel me heel Nederlands, écht heel Nederlands. Ik vind het ook helemaal niet erg dat wij weg moesten uit Indonesië, want ik heb het altijd overal naar mijn zin. Maar af en toe komt opeens dat heimwee op, heimwee naar vroeger. En dan niet zozeer naar Indonesië, maar naar mijn ouders. Dat gebeurt als ik bijvoorbeeld ineens weer oude foto's vind of met iemand praat of een boek van Yvonne Keuls lees. Dan gaat mijn hart open, en dan denk ik: maar ik ben helemaal geen Nederlandse, ik ben een Indische! Misschien ben ik wel gespleten.'

Het andere uiterste van het continuüm wordt gevormd door degenen die zich in hoofdzaak Indisch voelen. Een voorbeeld hiervan zijn Roy (zie 2.1) en Wilma, die natuurlijk ook van elkaar verschillen.

Zo heeft Wilma zich, anders dan Roy, een tijd tegen het Indische afgezet. Maar uiteindelijk voelt zij zich, net als hij, wél in de Indische familiesfeer. Roys identificatie is met minder horten en stoten gegroeid, meer 'als vanzelf'. Beiden vinden zichzelf ook wel vernederlandst en merken dat vooral aan hun gedrag. Zo betrapt Wilma zich soms op 'Hollandse botheid', is zij niet bereid om altijd maar voor iedereen met eten klaar te staan en heeft zij haar best gedaan om haar nederigheid te overwinnen. Maar ze vindt ook dat ze door haar huwelijk met een Indonesische man haar Aziatische kant heeft versterkt. Het Indische, Indonesische en Aziatische liggen in haar gevoel dicht bij elkaar en 'vloeien in elkaar over'. Dit samenstel roept heviger emoties bij haar op dan alles wat ze met Nederlands associeert, omdat het appelleert aan familiegevoel en de sfeer van vroeger, waarin ze zich uiteindelijk, ondanks haar kritiek op haar strenge opvoeding, veilig en geborgen heeft gevoeld. 'Ik denk dat ik in die sfeer gewoon heel dicht bij mezelf blijf.' Ze voelt zich ook met Indonesiërs en met Aziaten in het algemeen verwant: 'Als ik in Singapore of ergens anders in Azië rondloop, voel ik me thuis.' Daardoor blijft haar identificatie niet tot Indische Nederlanders beperkt maar strekt deze zich ook over andere Aziaten uit. 'Het is je eigen ras, het zijn Aziaten.' Hoewel ook Roy zich thuis voelt in Indonesië, is zijn etnische identificatie minder breed dan die van Wilma en voornamelijk tot Indische Nederlanders beperkt. Het ergert hem verschrikkelijk als mensen niet weten wat het verschil is tussen Indisch en Indonesisch.

Naast deze personen met hun sterke identificatie met het Indische, bevinden zich degenen bij wie die identificatie weliswaar overheerst maar toch wat minder sterk is en wat minder op de voorgrond staat.

Joyce: 'Ik voel me meer Indisch dan Hollands, maar daar sta ik meestal niet zo bij stil. Ik ben hartstikke bijdehand, maar een deel van mij is met dat zachte en lieve van Indische mensen verbonden. Eigenlijk denk ik daar alleen maar aan als Nederlanders zich bot gedragen en zo overtuigd van hun zaken zijn.'

Ergens in het midden van het continuüm bevinden zich degenen wier etnische identificatie minder uitgesproken één bepaalde richting uitgaat. Dit is een uiterst heterogene categorie mensen. Alex is één van hen. Hij voelt zich even Indisch als Nederlands zonder dat dit noemenswaardige ambivalente gevoelens oproept, al was dit vroeger vaak wel het geval.

Alex: 'Ik voel me honderd procent Indisch, maar ook honderd procent Nederlands en honderd procent zakenman. Dat is allemaal onderdeel van mij. Voor het Indische heb ik me lang geschaamd, maar nu respecteer ik het en kan ik het zelfs uitdragen. Het is goed nu, en een wezenlijk onderdeel van mij.' Wat Alex geholpen heeft bij wat hij zijn 'voortschrijdend inzicht' noemt, is zijn maatschappelijk succes plus het feit dat veel Nederlanders zich geïnteresseerd tonen in zijn achtergrond. Dit heeft er in aanzienlijke mate toe bijgedragen dat hij zijn afkomst in positievere zin is gaan waarderen. Het evenwicht dat hij naar zijn oordeel uiteindelijk heeft bereikt tussen Indisch, Nederlands en zakenman zijn, stemt hem tevreden: 'Ik vind mezelf een geslaagd product van een Indische opvoeding en westerse mogelijkheden.'

Een aantal ondervraagden voelt zich op beide fronten nogal ambivalent, of twijfelt eraan óf zij zich wel Indisch en/of Nederlands (of 'Hollands') voelen.

De zussen Maud en Inge voelen zich allebei erg bepaald door hun Indische achtergrond, en dan voornamelijk door de oorlogservaringen en verbitterde houding van hun ouders, die als 'een rode draad' door hun leven loopt. Beiden voelen zich echter veeleer 'anders' dan Indisch of Nederlands. In een eerdere levensfase

hebben zij zich enige tijd wat meer uitgesproken Indisch gevoeld, maar inmiddels is het wat onbestemde gevoel 'anders' dan de gemiddelde Nederlander te zijn gaan overwegen. Ze hebben, zo vinden ze, te weinig typisch Indische dingen meegekregen (waarmee ze bedoelen: dingen van de Aziatische erfenis) om zich erg Indisch te kunnen voelen. Maar tegelijkertijd kunnen ze zich niet ten volle Nederlands voelen, omdat zij van mening zijn dat hun achtergrond daarvoor te zeer verschilt van die van de autochtone Nederlanders. Inge vindt zelfs dat het tot haar 'natuurlijke staat van zijn' is gaan behoren dat ze buitenstaander is.

John: 'Ik voel me eigenlijk niet Indisch en ook niet Nederlands. Ik heb me altijd voorgesteld dat ik buitenaards ben, dat ik ergens anders vandaan kom. Ik laat me niet in een hokje plaatsen. Indische identiteit ... eigenlijk zegt het me geen donder. Maar voor anderen betekent het wel iets, en misschien moet je je dat als een droom voorstellen. Je bent ergens anders geboren, en dat hou je vast. Dat zijn je roots. Nou, die behoefte om dat vast te houden en elkaar op te zoeken heb ik niet. Ook gekrenktheid en onderhuidse woede spelen misschien een rol bij die behoefte aan erkenning of identiteit. Het hoort in ieder geval wel bij dat Indische gevoel.' John beschouwt het als een soort karakterzwakte om zich een Indische identiteit aan te meten. 'Ik weet ook wel dat ik gekleurd ben en ik voel ook dat ik ergens anders vandaan kom en dat Nederlanders dan zo naar je kijken. Maar als je een sterk karakter hebt en ertegen kunt dat andere mensen je als anders zien, en als je ook inziet dat Nederlanders of wie dan ook onderling net zo goed onderscheid maken, dan heb je die identiteit niet nodig. Ik heb het in ieder geval niet nodig.' Waarom John zich zo weinig Nederlands voelt wordt niet helemaal duidelijk, maar mogelijk hangt dit samen met zijn afwijzende houding tegenover categorisering überhaupt en/of met de denigrerende opmerkingen die zowel hij als zijn vader vroeger te horen heeft gekregen.

Ralph: 'Ik voel me eigenlijk een vis-noch-vlees figuur. Niet Indisch en niet Hollands. En wat ik me dan wél voel, ach, daar lig ik niet zo wakker van.' Ralphs gevoelens zijn in beide richtingen sterk reactief. Als Indo wenst hij zich niet te affichereren vanwege het door hem verfoeide onderdanige 'Indo-gedrag' en ook omdat Indische mannen met 'zijig' werden geassocieerd en niet met 'machos' of met 'sporttypes', vooral vroeger, toen hij adolescent

was. Uitzondering hierop waren ‘Indo’s met vetkuiven en lawaai-brommers’, een categorie waartoe hij zichzelf niet rekende. ‘Hollands’ voelt Ralph zich al helemaal niet, vanwege de vele ‘boertige opmerkingen’ over Indo’s die hij in de loop van zijn leven heeft moeten aanhoren van Nederlanders. ‘Ik ben Nederlander, maar voel me geen Hollander. Dat gevoel is misschien sterker dan geen echte Indo te zijn.’ Want ondanks zijn bezwaren, vindt Ralph het ook ‘onontkoombaar’ zichzelf als Indo te beschouwen, door alles wat hij heeft meegekregen en zich in hem heeft vastgezet. Bovendien heeft hij ook waardering voor bepaalde Indische waarden zoals gastvrijheid en familiezin. Zijn ambivalente identificatie brengt zijn vrouw tot de uitspraak dat Ralph ‘er niet helemaal uit is’ wat betreft Indisch-zijn.

Ralphs vis-noch-vlees gevoel kwam tot stand op basis van negatieve ervaringen. Toch was het voor hem een belangrijk uitgangspunt bij de opvoeding van zijn zoons, want uiteindelijk had het voor hem ook een positieve betekenis gekregen. Hij hield zijn zoons nadrukkelijk voor om ‘vooral niet te blijven steken in dat enge gekeutel van een groepje’, maar een ‘wereldburger’ te worden. Vermeldenswaard is dat de vroegere Indische *spokesman* Tjalie Robinson ten aanzien van Indo’s dezelfde metafoor van vis-noch-vlees gebruikt, en dan nog veel uitgesprokener in positieve zin. In zijn visie wordt de Indische identiteit gevormd ‘door het leven in de wijde wereld van meerdere culturen’, en dat ziet hij gesymboliseerd in de zeeschildpad, die ‘geen vis en geen vlees’ is maar een ‘unieke land-én-zee genierter’, die ‘oceanen doorklieft van continent tot continent’. Robinson dicht Indo’s juist vanwege hun vis-noch-vlees habitus ‘universalisme en kosmopolitisme’ toe (Willems 2001: 243,244; Bosma e.a. 2006: 129).

Ook verscheidene andere ondervraagden zijn gaandeweg een positieve betekenis gaan geven aan hun gevoel een buitenstaander en ‘anders’ te zijn en dichten zichzelf een kosmopolitische instelling toe. Die maakt hen, zo vinden ze, bij uitstek geschikt om mensen die ook anders en niet als vanzelfsprekend Nederlands zijn, te begrijpen en te helpen.

Wat betekent ‘zich Indisch voelen?’

Degenen die zich Indisch voelen, geven aan dit gevoel niet allemaal dezelfde inhoud en bovendien kan niet iedereen het precies

onder woorden brengen. Het gaat dan ook lang niet altijd om iets waarover diep is nagedacht, maar heel vaak juist om affecties zonder reflectie. Deze kunnen samenhangen met gevoelens van diepe verbondenheid met de ouders (ook als die gevoelens ambivalent zijn) en met een vertrouwde familiecultuur. Ook kan zo'n gevoel opeens opkomen bij bepaalde zintuiglijke waarnemingen, bijvoorbeeld bij bepaalde geuren of klanken, bij het horen van specifiek Indisch taalgebruik of de intonatie van iemands stem, bij het zien van iemands lichaamsbouw, huidskleur of gebaren.³ Dit soort gewaarwordingen kan iemands latente gevoel van Indisch-zijn en van verbondenheid met andere Indo's aan de oppervlakte brengen en versterken.

De inhoud van het 'Indische gevoel' varieert onder meer naar de mate waarin dit door de buitenwereld wordt opgelegd (als die buitenwereld bijvoorbeeld negatief op iemands huidskleur reageert) of van binnenuit wordt gevoed (bijvoorbeeld door een verinnerlijkte Indisch-culturele erfenis). Rob biedt een voorbeeld van vooral het eerste.

Rob is de zoon van een Nederlandse moeder en een volbloed Indonesische vader, die als adolescent geruime tijd vóór de Tweede Wereldoorlog naar Nederland is gekomen. Rob tast nogal in het duister over zijn vaders verleden in Indië en weet niet goed hoe zijn vader door diens adoptieouders (een totokvader en een half-Chinese moeder) is opgevoed. Robs ouders zijn vlak voor de oorlog getrouwd. Omdat de Indonesisch-Nederlandse menging dus niet heeft plaatsgevonden in de koloniale setting, is Rob geen 'klassieke' Indo maar veeleer een soort 'neo-Indo', hetgeen hem uitzonderlijk maakt in de onderzoekspopulatie. Rob heeft niets van een koloniale erfenis meegekregen en beschrijft de wijze waarop hij is opgevoed als 'heel erg Nederlands'. Zijn vaders afkomst speelde slechts op de achtergrond een rol. Gebrek aan assertiviteit, gevoelens van minderwaardigheid en schaamte als gevolg van de koloniale erfenis – het zegt Rob allemaal niets. Ook het fenomeen familiekoempoelans is hem onbekend. Hij is zich echter heel bewust geworden van het feit dat hij gekleurd is. Dat drong voor het eerst tot hem door op de lagere school, toen zijn klasgenoten hem ertoe presten de rol van Soekarno te spelen tijdens het speelkwartier. Hierna zakte dat besef weer weg, tot het in alle hevigheid weer opkwam na zijn vaders dood, die voor hem aanleiding was om een reis naar Indonesië te ondernemen. In

zijn volwassen leven is Rob regelmatig in negatieve zin herinnerd aan zijn gekleurde uiterlijk. Hij wordt vaak voor ‘allochtoon’ aanzien. Hij heeft enige onaangename confrontaties gehad met mensen die het over ‘jouw soort’ hadden en hem te verstaan gaven dat hij ‘beter terug kon gaan naar zijn land’. Ook heeft hij de ervaring dat hij bij elke nieuwe ontmoeting met mensen in eerste instantie als ‘anders’ wordt gezien en benaderd. Dit alles heeft hem in hoge mate het gevoel gegeven ‘geen Hollander’ te zijn. Of hij zich Indisch voelt? Rob: ‘Ja en nee. Wél vanwege mijn afkomst, maar weer niet vanwege mijn opvoeding.’ Vanuit het besef hoe anderen hem zien komt hij even later echter tot de uitspraak: ‘Nee, ik ben Indisch. Ik zal nooit kunnen zeggen: ik ben een Hollander.’ Rob heeft nooit echt nagedacht wat zijn ‘Indische gevoel’ precies inhoudt; dat houdt hem niet zo bezig. Wat hij wél weet is dat het vooral opkomt als hij te maken krijgt met autochtone Nederlanders die hem het gevoel geven dat hij er niet bijhoort, of als hij andere Indo’s of Indonesiërs ontmoet. Robs sterke besef van zijn afkomst heeft zijn beroepskeuze beïnvloed: hij probeert bedrijven te activeren tot diversiteitsbeleid. Zijn werk heeft dat besef weer versterkt en hem extra sensibel gemaakt voor uitsluitingsmechanismen.

Het gevoel van Indisch-zijn staat bij heel wat ondervraagden veel uitgesprokener dan bij Rob in het teken van nostalgie, gemis van de overleden ouders en van de sfeer van vroeger. Ervaringen met meer of minder subtiele buitensluiting en met onaangename bejegeningen door autochtone Nederlanders maken ook bij een aantal van deze mensen deel uit van hun gevoel van Indisch-zijn. Maar het gevoel van hechte verbondenheid met de familie en met vroeger overheerst – een gevoel dat voor de betrokkenen een etnische lading heeft. Opvallend, maar niet verwonderlijk, is dat het vooral vrouwen zijn die dergelijke gevoelens uiten.

Hilda: ‘Ik voel me wel een echt Indisch meisje, maar dan niet het prototype. Niet zo zacht en lief en bescheiden en altijd maar op de achtergrond. Ik ben altijd juist erg aanwezig, en doe gek en ben ad rem, dus helemaal niet *Indo-like!* Maar ik voel me zó senang in gezelschap van Indische mensen! Dan voel ik me prettig, en héél anders dan onder Nederlanders. En ik voel me helemaal happy als ik jedoer-en-jedier met ze kan praten. Het wekt allemaal zo’n emotie bij me op omdat het je weer doet terugdenken aan je

ouders. [Geëmotioneerd] Die sfeer van vroeger. Een familiegevoel. Warmte, vertrouwdheid, geborgenheid. Misschien emotioneert het me zo omdat ik mijn moeder erg mis.'

Een ander verschil tussen de ondervraagden betreft de categorie Indische Nederlanders waarmee zij zich in het bijzonder identificeren. Uit hetgeen Roy, Stanley en Tineke beweren (zie 2.3), blijkt dat zij alle drie scheidslijnen aanbrengen op grond van klasse, cultuur en mate van vernederlandsing (drie factoren die ten nauwste met elkaar samenhangen) en ook op grond van generatie. Iedere subcategorie biedt hun een verschillende mogelijkheid tot identificatie; dat hangt samen met de wijze waarop de betrokkene zijn eigen positie beziet en waardeert. De overige ondervraagden vertonen ditzelfde patroon. Ook als zij zich in sterke mate met andere Indo's verbonden voelen, dan maken zij meestal wel een zeker voorbehoud jegens bepaalde subcategorieën. Dit betreft bijvoorbeeld de eerste generatie vanwege de haar toegeschreven eigenschappen als onderdanigheid en gelatenheid, of subcategorieën als sombong- respectievelijk *Tante-Lien*-achtige of lajoe-Indo's. Deze subcategorieën worden als te weinig respectievelijk te uitgesproken Indisch gezien.⁴ Dit wil echter lang niet altijd zeggen dat deze verschillende 'soorten' Indo's helemaal niet als bron van identificatie kunnen dienen of dat iemand zich er niet mee verbonden kan voelen – op gepaste afstand en in bepaalde situaties kan dit wel degelijk het geval zijn. Zo voelen sommige ondervraagden zich tegelijkertijd beschaamd over én verbonden met hun 'te Indische' familieleden of bekenden, maar ook die schaamte wijst op een zekere identificatie (Verkuyten 2005: 67).

Behalve Indische Nederlanders kunnen ook andere groepen gevoelens van verwantschap oproepen. Dit zijn niet alleen Indonesiërs en Aziaten in het algemeen, maar ook andere dan Indische immigranten in Nederland, groepen met 'een andere cultuur', 'onthemden' of andere 'gekleurden'. Bij bijna niemand gaat dit echter zo ver dat die andere groepen in dezelfde mate een thuisgevoel oproepen als Indische Nederlanders dat doen, maar minstens de helft van de ondervraagden ziet wel punten van overeenkomst: de on-Nederlandse wijze van met elkaar omgaan, het familieleven, het eten in grootfamilieverband en de ervaring dat sommige autochtone Nederlanders je laten merken dat ze je in negatieve zin als anders zien.

5.3 Erfenis, identificatie en de gevolgen

‘Het belang van identificatie schuilt vooral in de consequenties ervan voor percepties, oordelen en gedrag’, aldus Verkuyten (1999: 76), en we zouden hieraan kunnen toevoegen: en voor emoties. De vraag die zich aandient is inderdaad: wat zijn de consequenties van een sterke en van een minder sterke identificatie met het Indische? Gedragen degenen die zich in sterke mate Indisch voelen zich anders dan degenen die dit niet doen? Kijken zij anders tegen de wereld of tegen autochtone Nederlanders aan? Is de samenstelling van hun vriendenkring anders of, desnoods, eten zij vaker Indisch?

Het antwoord op deze vraag is impliciet in voorgaande hoofdstukken al gegeven, en dat luidt: nee, althans niet in uitgesproken vorm. Een sterke of zwakke Indische identificatie is bij de tweedegeneratieleden die in het kader van dit onderzoek zijn onderzocht niet zo’n goede voorspeller voor hun gedrag. Hierbij past weer het voorbehoud dat het om een klein aantal respondenten gaat, zodat het niet helemaal zeker is of deze conclusie voor de totale populatie van tweedegeneratie-Indo’s geldt.⁵ Maar binnen de, tamelijk heterogene, onderzoekspopulatie van deze studie is er in elk geval geen sprake van een duidelijk verband tussen gedrag en mate van identificatie. Het is echter niet eenvoudig om ieders identificatie in termen van sterk of zwak te karakteriseren. Diverse ondervraagden zijn op dit punt nogal ambivalent. Bovendien identificeren velen zich veel sterker met een bepaald element uit het Indische identificatie-repertoire (bijvoorbeeld met sommige, als Indisch benoemde gedragsnormen) dan met een ander onderdeel (zoals nederig gedrag of verregaande gastvrijheid). Een laatste complicatie ligt in de mogelijkheid dat mensen die zeggen niet zulke sterke gevoelens over hun Indisch-zijn te hebben, zich ‘eigenlijk’ veel Indischer voelen dan ze zelf weten, willen weten of vertellen. Het aloude ideaal van vernederlandsing kan mensen ertoe brengen dat zij, bewust of onbewust, een zo Nederlands mogelijk beeld van zichzelf ontwerpen, waarbij ze voorbijgaan aan hun gevoelens van verbondenheid met hun Indische afkomst. Het kan, met andere woorden, heel Indisch zijn om je niet Indisch te voelen. Hoewel ik in de gesprekken met mijn respondenten en bij mijn observaties gepoogd heb zo diep mogelijk in deze complexe kwesties door te dringen, is het natuurlijk niet uitgesloten dat

sommige verborgen gehouden of verdrongen gevoelens mij zijn ontgaan.

Het zwakke verband tussen Indische identificatie en gedrag is als volgt te demonstreren. Een sterke Indische identificatie kan weliswaar bevorderen dat iemand Indische vrienden heeft, maar niet iedereen die zich in sterke mate Indisch voelt, heeft die vrienden of kent aan vriendschap met Indo's grotere waarde toe. En omgekeerd hebben ook sommigen die zich slechts in zwakke mate als Indisch identificeren, of wier identificatie nogal ambivalent is, enkele Indische vrienden. Indisch eten is bij bijna iedereen geliefd, ongeacht de mate en de aard van de identificatie, en doorgaans zijn het praktische omstandigheden die bepalen hoe vaak en waar iemand het nuttigt. Verder maken niet alleen personen met een sterk Indisch gevoel reizen naar Indonesië, al bevordert zo'n gevoel dat wel. Voor kennis over de Indische geschiedenis geldt iets soortgelijks: een sterke identificatie kan dit bevorderen, maar dit is geen wet van Meden en Perzen. Het is veeleer zo dat die kennis in het algemeen niet zo groot is. Iemand kan zich heel Indisch voelen zonder dat hij veel weet van de Indische cultuur of veel dingen doet die als typisch Indisch worden beschouwd.⁶

Als het aankomt op een voorkeur voor een Indische (of Indonesische) partner ligt het verband met de identificatie nog ingewikkelder. De twee ondervraagden met een Indonesische partner identificeren zich inderdaad in sterke mate met het Indische, maar de overgrote meerderheid die een Nederlandse partner heeft, heeft niet noodzakelijk voor die partner gekozen uit gebrek aan die identificatie. Een blanke, Nederlandse partner hoort, zoals bleek, juist tot de Indisch-koloniale ideologie. Dit ideaal hebben veel ondervraagden dermate verinnerlijkt, dat zij zelfs een lichamelijke of sociale afkeer hebben van potentiële Indische partners. Gedragsnormen die als Indisch of in ieder geval on-Nederlands worden beschouwd (zoals familiezin, gastvrijheid en iemands gevoelens ontzien) worden door velen, mits dit alles niet te ver gaat, positief gewaardeerd, ook door hen die zich niet zo uitgesproken Indisch voelen. En daarnaast gedragen velen zich, althans in de ogen van anderen, in meer of mindere mate op Indische wijze, en ook hier geldt weer: zonder dat dit altijd samengaat met een sterke Indische identificatie.

Kortom, een sterke identificatie met het Indische betekent vooral sterke, positieve emoties over Indisch-zijn (of over bepaalde on-

derdelen ervan), maar heeft meestal geen substantiële gevolgen voor gedrag, kennis of de mate van intra- en interetnische contacten. Anders gezegd: een sterk gevoel van Indisch-zijn verdraagt zich heel goed met vernederlandsing in sociaal en cultureel opzicht. Bij keuzes op vitale terreinen van het leven zoals onderwijs, werk en woonlocatie, maakt het niet of nauwelijks uit of iemand zich in sterke of in zwakke mate met Indisch-zijn identificeert. Voor zover er sprake is van 'Indisch' gedrag, komt dit veeleer voort uit een verinnerlijkte erfenis dan dat het samenhangt met een sterke identificatie. Het gaat vooral om gedragingen die als vanzelfsprekend plaatsvinden en in veel mindere mate om iets waarvoor bewust is gekozen.

Toekomstvisie

Bijna niemand van de ondervraagden ziet een toekomst voor het Indische weggelegd, en de visie van de enkelen die dit wel mogelijk achten is sterk ideologisch. De meesten echter zijn van mening dat noch het besef van afkomst noch de Indische cultuur langer zal voorbestaan dan hooguit twee of drie generaties. Als maatstaf voor 'de' Indische cultuur wordt hierbij de cultuur uit het verleden, die van hun ouders en grootouders, genomen, en de algemene opvatting is dat met het uitsterven van de dragers ervan deze cultuur geen nieuwe stimulansen krijgt en tot verdwijnen is gedoemd, na nog wat te hebben 'nageëbd'. Niet iedereen is zeker bij wie dit 'naëbben' in het bijzonder zal geschieden. In ieder geval niet of nauwelijks bij de eigen kinderen of kleinkinderen, zo lijkt de algemene verwachting te zijn. Misschien wel in de gezinnen van nichten of neven en hun nakomelingen, zo opperen sommigen, en meestal bedoelen ze dan gezinnen van een lagere sociale klasse. Anderen echter wijzen, veelal op grond van eigen waarneming in hun familie, op het geringe verband tussen culturele continuïteit en sociale achtergrondkenmerken zoals klasse. Deze mensen hebben bijvoorbeeld in de gezinnen van hun broers en zussen waargenomen hoe verschillend de voortzetting van Indische gewoonten en gedrag bij de volgende generatie uitpakt en ook hoe dit kan verschillen per individu.

Opvallend is dat de uiteenzettingen over de verwachte teloorgang telkens nogal nuchter zijn, met weinig emoties omkleed en meer in de trant van: het gaat zoals het gaat, en: het is een natuurlijk proces. Dit staat enigszins in contrast met de vreugde die zich

van sommigen meester maakt als blijkt dat hun kinderen belangstelling voor Indische zaken aan de dag leggen. Maar sommigen vragen zich ook af wát je eigenlijk aan Indisch cultuurgoed zou moeten behouden. Het idee dat het Indische door elke generatie opnieuw kan worden gedefinieerd en daardoor continuïteit krijgt in de postkoloniale context (Serieese 1997: 212) leeft bij bijna niemand van de ondervraagden. Vrijwel niemand kan zich daar iets bij voorstellen. Slechts één ondervraagde laat zich enigszins in deze geest uit. De man in kwestie heeft deze denkbeelden pas omhelsd toen hij betrokken raakte bij bestuurlijke activiteiten in het Indische geïnstitutionaliseerde leven en van anderen deze ideeën te horen kreeg.

Bijna iedereen ziet de kwestie of er al dan niet toekomst is voor het Indische in termen van ras en cultuur (de thans nog enigmatische bestaande, in Indië gewortelde cultuur), en de verbondenheid tussen beide. Verdere raciale vermenging acht iedereen onvermijdelijk en daarom zullen, zo is de algemene opvatting, het besef van de Indische afkomst én de diverse Indische cultuurverschijnselen ‘verdampen’. Verscheidene ondervraagden sluiten niet uit dat hun nazaten ook op termijn nog wel een meer of minder vaag besef van een paar Indische voorouders zullen hebben, maar verwachten niet dat dit veel meer zal zijn dan een ‘historische voetnoot’ in hun levensverhaal.⁷ Het zal, zo verwachten ze, hun nakomelingen geen basis bieden voor een Indische identiteit. Met de Indische cultuur zal het naar hun verwachting niet veel anders gaan. Velen vinden het al moeilijk om te omschrijven wat de Indische cultuur in het heden inhoudt.

De verwachte teloorgang van het Indische stemt, als gezegd, niemand bijzonder treurig. Sommigen wijzen op parallelle ontwikkelingen: ‘De rasechte Amsterdammer sterft ook uit.’ Verscheidene ondervraagden voelen wel een zekere melancholie over het verdwijnen van een wereld die met hun ouders is verbonden en die ook aan hún leven kleur en cachet heeft gegeven, maar vinden tevens dat dit in de orde der dingen besloten ligt.

Yvonne was vroeger nogal afwijzend tegenover alles wat Indisch was. Tegenwoordig heeft ze er meer waardering voor, maar met een ondertoon van grote ambivalentie. Ze zegt: ‘Ik denk, erop terugkijkend: uiteindelijk geeft dat Indische toch ook iets eigens aan je gezin en aan je persoonlijkheid. En dan denk ik: ja, dat is wel heel jammer ... het idee dat daar gewoon niets van overblijft.

Maar ik weet nou ook weer niet zo zeker of dat gevoel heel erg met Indisch-zijn te maken heeft. Ik kan me namelijk goed voorstellen dat de ouders van mijn man [gereformeerde Friezen] ook dat sentiment kennen van: ja, de tijden veranderen, en wat wij tóen koesterden, zien we gewoon verdwijnen in de volgende generaties.'

DERDE GENERATIE

6 ‘Niet helemaal’ of ‘ontzettend’ Nederlands?

De diversiteit van de derde generatie

In dit hoofdstuk schilder ik het portret van twee derdegeneratie-
ondervraagden die sterk van elkaar verschillen in Indische achter-
grond, erfenis en identificatie. Het eerste portret is van een man,
Frank, die uit een heel Indische familie afkomstig is en impliciet
veel Indische bagage heeft meegekregen. Hij voelt zich tamelijk
Indisch en ook Nederlands, maar dat laatste ‘misschien toch niet
helemaal’. Frank heeft veel contacten met andere Indo’s, vooral uit
zijn familiekring, maar ook wel van daarbuiten. Het tweede por-
tret is van een vrouw, Kitty, die nauwelijks iets aan Indische ba-
gage heeft meegekregen. Zij voelt zich ‘ontzettend Nederlands’ en
niet erg Indisch, en heeft buiten haar familie geen contacten in
Indische kring. Wel is zij zich sterk bewust van haar Indische af-
komst. Dit bewustzijn is met positieve emoties omkleed en heeft
ertoe bijgedragen dat multiculturalisme voor haar tot norm is ge-
worden: ze vindt het erg belangrijk dat mensen, binnen bepaalde
grenzen, andermans ideeën en gewoonten respecteren en niet die
van henzelf als maatgevend en superieur beschouwen.

6.1 ‘Je voelt toch wel dat je niet helemaal Nederlands bent’

Achtergrond

Frank, in 1972 uit twee Indische ouders geboren, is een heel In-
disch ogende man met een levendige uitstraling. Hij heeft als
klein kind onder meer in Limburg gewoond en woont nu al vanaf
zijn zesde jaar in Brabant. Hij praat met een Brabants accent.
Franks beide ouders zijn na de oorlog in Indonesië, op Java, ge-
boren. Beiden hadden ook weer twee Indische ouders en zijn als
kind, samen met hun ouders, broers en zussen naar Nederland

vertrokken. Franks moeder was toen acht en zijn vader zes jaar. Ze hebben elkaar in Nederland ontmoet, in de kerk.

Frank verdient zijn geld als medevenoot van verscheidene restaurants (overigens geen Indische restaurants). Hij omschrijft zichzelf als iemand die bij tegenslag niet bij de pakken neerzit, maar dan tot handelen overgaat en zich makkelijk aan een nieuwe situatie aanpast. Hij praat snel en zonder haperen, en lardeert zijn verhalen zo nu en dan graag met wat geintjes en pittige uitdrukkingen. Soms is hij ook erg geëmotioneerd, vooral als hij het over zijn familie heeft.

Frank was de jongste in het gezin en heeft een zus en broer, die een paar jaar ouder zijn en over wie hij met veel affectie praat. Hij voelt zich sterk met hen verbonden, evenals met zijn andere familieleden. Vooral hierdoor onderscheidt hij zich, zo vindt hij, van autochtone Nederlanders. Niet dat die zich niet met hun familie verbonden voelen, maar ja, dat is bij Indo's, althans de Indo's die hij kent, toch wel wat anders. Die band is hechter en onvoorwaardelijker, zo komt het hem voor. Minder van: dat-is-dan-jouw-probleem, en meer van: je kunt altijd een beroep op me doen, ik sta altijd voor je klaar. 'Mijn broer en zus zijn gewoon heilig voor me. We zijn er altijd voor elkaar, het is een héle hechte band,' zo verklaart hij zichtbaar aangedaan. Ook heeft zijn familie een andere manier om met rouw om te gaan dan onder Nederlanders gebruikelijk is, meent hij. Onlangs heeft hij dat nog meegemaakt bij de begrafenis van de tweede man van zijn moeder, een Molukker. 'Dat gaat toch wel op een andere manier dan bij Nederlanders. De dag voor de begrafenis bijvoorbeeld werd er bij ons thuis muziek gemaakt en een gebed uitgesproken. Dat gaat dan echt op onze manier zal ik maar zeggen, met wat hapjes erbij en zo, zoals een Nederlands gezin dat eigenlijk niet kent. Mijn vriendin was er ook bij, als een van de weinige Nederlanders zonder Indisch bloed, en die zei ook: "Ik vond het heel apart, heel móói om mee te maken, om het op zo'n manier te doen." Dat kende ze helemaal niet. Ik weet niet of het typisch Indisch of Moluks is, meer typisch Indisch denk ik eigenlijk, maar het is in ieder geval zoals onze familie dat doet. Met de ooms en tantes bij elkaar, en iedereen die erbij moet zijn, die is er gewoon bij, bij het gebed en het samenzijn. En dat voelt heel goed! Ondanks dat het een hele trieste aangelegenheid is, voelt dat heel erg goed. We verwerken dat op onze manier, met veel muziek en veel steun aan elkaar. En ook met een soort her-

denking thuis, veertig dagen na de begrafenis. Dan gaat mijn moeder koken, want daar komt ook eten bij en zo. Op die momenten voel je wel: ja, we zijn toch anders. Toch niet helemaal Nederlands. Je bent wel Nederlands natuurlijk, maar je voelt toch ook iets anders. Die familiesaamhorigheid, dat is voor mij het belangrijkste issue, het belangrijkste punt van Indisch-zijn.'

Frank is, zo constateert hij, in een heel Indische sfeer grootgebracht – een sfeer die niet alleen zijn ouders schiepen maar ook zijn grootouders, ooms en tantes, in wier nabijheid hij is opgegroeid en die hij heel vaak zag. Hij koestert die sfeer en wil zijn eigen kinderen (hij heeft er drie) er graag iets van meegeven.

Frank vertoont nauwelijks of geen sporen van een koloniale erfenis. Hij voelt zich zowel Indisch als Nederlands, en dat gaat niet gepaard met ambivalente gevoelens. Voor hem is het een harmonieuze combinatie en hij vindt dat dat mooi wordt gesymboliseerd in zijn muzikale voorkeur: die gaat evenzeer uit naar krontjong als naar André Hazes.

Opvoeding en jeugd

Toen Frank zes jaar was, zijn zijn ouders gescheiden. Hij, zijn zus en zijn broer bleven bij hun moeder, die er vanaf toen alleen voor stond. Ze moest het gezin onderhouden van afwisselend haar salaris (als ze werk had) en haar bijstandsuitkering (als ze geen werk had). Frank beschrijft zijn vader als een man die 'altijd weg en onderweg' was, 'niet veel rust in zijn lijf had' en 'de nodige relaties' had. Pas veel later realiseerde Frank zich hoe moeilijk dit alles voor zijn moeder moet zijn geweest. Na de scheiding zag hij zijn vader met enige regelmaat, maar mede door de afstand niet zo vaak, want zijn vader woonde in een andere provincie. Frank vindt zijn band met hem 'een beetje apart. Wel goed, maar niet innig.' Zijn opvoeding was vrijwel geheel een zaak van zijn moeder: 'Mijn moeder was beslist de belangrijkste opvoeder.' Toch sluit Frank niet uit dat hij onbewust ook van zijn vader invloed heeft ondergaan en dingen heeft overgenomen. Zo onderkent hij bepaalde 'streken' en 'praatjes' bij zichzelf die hem sterk aan zijn vader doen denken. Frank vindt zijn vader 'een echte Indo. Vriendelijk, bescheiden en veel te veel geneigd om over zich heen te laten lopen en zichzelf weg te cijferen.' Ook iemand die heel gastvrij is, 'een echte gastheer', en die een sfeer van gezelligheid en vrolijkheid met zich meedraagt. Dat is van grote invloed op Frank

geweest. Ook zijn vaders neiging heel hard te werken herkent hij bij zichzelf. Zijn moeder vindt Frank veel mondiger dan zijn vader, maar ook haar vindt hij erg Indisch. ‘Zij trekt meer naar de Indische dan naar de Hollandse kant, en heeft bijvoorbeeld overwegend Indische vriendinnen.’

Frank herinnert zich niet veel uit de periode van voor de echtscheiding van zijn ouders. De meeste herinneringen bewaart hij aan de tijd erna, toen het gezin uit zijn moeder, broer, zus en hemzelf bestond. Het was toen altijd heel gezellig thuis. ‘Iedereen was altijd welkom en iedereen kon altijd blijven eten. Vrienden of wie dan ook. Eigenlijk zoals het bij veel Indische families toch altijd wel is, een beetje warmte, zal ik maar zeggen, ook met de kerstdagen en dat soort dagen. We zagen mijn moeders familie heel erg vaak. Het was echt ... ja, een familie! Dat voelde je écht!’ Franks moeder kookte altijd uitgebreid. Vaak Indisch, maar niet altijd. ‘Mijn moeder kookte altijd wel veel te veel. Dat is typisch Indisch volgens mij. Ze hield ook altijd rekening met ieders smaak, zo van: de een houdt hier niet van, en de ander weer niet van iets anders. En het was niet elke dag rijst of bami, maar ook wel aardappeltjes of spaghetti. Afwisselend, maar wel altijd uitgebreid. Niet alleen een ditje en een datje.’

Frank is van mening dat zijn opvoeding alles bij elkaar ‘een flinke Indische inslag’ had. Hij kan moeilijk uitleggen wat dat nu precies is, omdat het allemaal zó gewoon is voor hem dat hij er nauwelijks ooit bij heeft stilgestaan. Het heeft, zo zegt hij na enig nadenken, te maken met de gezellige en gemoedelijke maar niet uitbundige sfeer in zijn familie, het grote onderlinge saamhorigheidsgevoel, het veelvuldige bezoek van de vele familieleden van moederszijde, de talrijke logeerpartijen van alle nichtjes en neefjes, de Indische muziek (vooral krontjong en Indorock) die in zijn familie altijd te horen was, de botol tjèbok op het toilet en verder ook met de omgangsnormen die hij van zijn moeder meekreeg: ‘Er werd altijd flink gehamerd op respect voor anderen en op beleefdheid. Groeten als je binnenkomt, groeten als je weggaat.’ Frank vindt die beleefdheid weliswaar niet exclusief Indisch maar veeleer kenmerkend voor diverse ‘buitenlandse groepen’; in ieder geval niet de meest opvallende eigenschap van veel autochtone Nederlanders. ‘Niet dat alle Hollanders onbeleefd zijn of zo, dat is natuurlijk niet waar, maar in de regel is het bij de Indo’s toch wel meer: hé, wel een beetje respect! Nétjes gewoon!’ Van huis uit

werden deze normen echter wel als on-Hollands benoemd. Frank werd voorgehouden om vooral ‘geen Hollandse boer’ te worden, en dat betekende: niet onbeschoft. Hij mocht zich niet op zo’n Hollands-directe manier uiten en moest op een bescheiden, beleefde manier ergens binnenkomen.

Vooraf de norm om anderen te respecteren is Frank de laatste jaren heel belangrijk gaan vinden. Dat betekent voor hem: iedereen in zijn waarde laten. ‘Iedereen is zoals hij is, en laat dat maar zo. Niet dat je alles blind hoeft te accepteren, maar toon een ander wel respect, dan krijg jij dat ook. Mijn moeder zei altijd: “Je krijgt wat je geeft”, en zo is het ook. Dat probeer ik mijn kinderen nu ook weer mee te geven.’

Vooraf toen Franks oma van moederszijde nog leefde, kwam de familie met grote regelmaat bijeen. Het was sowieso vaste gewoonte om iedere zondag na de kerk (Frank komt uit een protestantse familie) naar oma te gaan met alle familie die in de nabijheid woonde. ‘Dat was dan rond een uur of één ’s middags, en dan bleven we gezellig de rest van de dag bij elkaar. Bij aankomst stonden er dan altijd Indische snackjes klaar. En zo rond een uur of vijf stond de hele tafel vol met eten. Dan was er rijsttafel, die mijn oma iedere keer weer maakte. Ze was een echte keukenprinses, altijd aan het koken. Er stond ook altijd muziek bij haar aan, net als bij mijn moeder. Muziek loopt als een rode draad door mijn familie. We hebben verschillende muzikanten in de familie, en als we bij elkaar komen, is er altijd wel iemand bij die een gitaar bij zich heeft. Als kind speelden we, alle nichten en neven, boven én beneden in mijn oma’s huis. Dat is ook wel typisch van Indo’s denk ik, dat het héle huis vrij is. De kinderen mogen altijd ook naar boven. Wat je vaak bij anderen ziet is dat het alleen beneden is, en dat boven een beetje afgesloten is. Maar bij ons is het hele huis vrij gebied.’ Naast deze wekelijkse samenkomsten waren er ongeveer één keer per maand samenkomsten in groter verband, ook weer bij oma. Daar kwam dan niet alleen de familie die in B. woonde (de woonplaats van Frank en diens oma), maar ook die van elders, uit heel Nederland. Het gezelschap bestond dan uit minstens dertig personen, maar meestal waren het er meer. ‘Dat waren leuke tijden!’ Doorgaans waren er ook een paar Nederlanders bij, zoals de partners van ooms en tantes of een familie-vriend. Frank herinnert zich, zoals zoveel andere tweede- en derdegeneratieleden, hoe er onder-ons over de gulzigheid van

Nederlanders werd gesproken: ‘Zo van: nou, die Belanda kan wel blijven eten!’ Maar hij kan zich niet herinneren dat zijn familieleden een onderdanige of overmatig bewonderende houding tegenover hen aannamen – een opmerkelijk verschil met de herinneringen van veel leden van de tweede generatie. Hij kent zulk gedrag wel, maar niet in zo’n uitgesproken vorm; de tijd heeft hierbij, zo meent hij, duidelijk een rol gespeeld en de scherpe kantjes ervan afgehaald. Zo vindt Frank sommige familieleden weliswaar wat ‘timide’ en ‘een beetje ja-knikkers’, maar dat is op den duur wel verminderd, aldus Frank. Volgens hem komt dat doordat Indo’s er langzamerhand aan gewend zijn geraakt om in allerlei situaties met autochtone Nederlanders om te gaan: ‘Iedereen werkt toch al heel lang met Hollanders samen. En in de meeste families zijn er ook veel gemengde huwelijken.’

In de tijd dat Franks ouders nog samen waren en het soms hoog tussen hen opliep, kon hij altijd, samen met zijn zus en broer, zijn intrek nemen in het gezin van een van zijn ooms (moeders broers), ongeacht of dit nu voor korte of langere tijd nodig was. Deze ooms hebben grote invloed op hem uitgeoefend, evenals zijn oma. Vooral door haar raakte hij bekend met veel Indische gewoonten. Zo leerde hij van haar dat je niet ’s avonds je nagels moet knippen of dat je niet met je handen achter je hoofd moet zitten, omdat dat ongeluk brengt. Frank noemt dit goedmoedig spottend ‘het bijgeloof van mijn oma’, waaraan hij zelf weinig boodschap zegt te hebben. Hij maakt er af en toe grappen over. ‘Ik zeg nu nog weleens voor de gein tegen mijn zus: niet zo zitten, hè, met je handen achter je hoofd. Dat mag niet van oma!’

Toen zijn oma was overleden (Frank was toen zeventien), was het grotendeels gedaan met de frequente familiesamenkomsten – zoals dat ook het geval was in heel veel andere families waar de eerstegeneratie-garde kwam te overlijden. Franks familie bleef ook nadien nog wel hecht met elkaar verbonden, maar niemand nam de fakkel over om de maandelijkse bijeenkomsten te organiseren. ‘Dat wordt van generatie op generatie minder’, constateert Frank nogal nuchter en de oorzaak hiervan is volgens hem dat ‘iedereen tegenwoordig toch een beetje meer met zichzelf bezig is en het altijd maar druk, druk, druk heeft’. Frank is wel van plan om binnenkort eens een ‘neven-en-nichtendag’ te organiseren, daarmee het samenzijn tot een loutere aangelegenheid van zijn eigen generatie reducerend – iets wat ook veel andere leden van de tweede en derde generatie doen. Bij dit soort samenkomsten is

het niet meer zo gebruikelijk om thuis een rijsttafel te serveren, maar eet men vaker in een restaurant. Wel bezoekt Frank met grote regelmaat zijn moeder ('zij is het centrale punt, echt het middelpunt'), al dan niet samen met zijn vriendin of kinderen. Zijn broer en zus doen dat ook.

Enige jaren na haar echtscheiding leerde Franks moeder bij een muziekwitvoering een Molukse muzikant kennen, met wie zij een relatie kreeg. In het begin kwam deze man niet vaak op bezoek, maar geleidelijk aan gebeurde dat steeds vaker. Franks moeder werd zwanger van hem en kreeg een zoontje. Frank: 'Dat is dus eigenlijk mijn halfbroertje, maar over "half" praten we niet. Hij is gewoon mijn broertje.' Intussen was de relatie van Frank en zijn oudere zus en broer met hun moeder onder druk komen te staan. Hun moeder had moeilijke jaren achter de rug en ging steeds meer op in haar nieuwe partner. 'Die man kwam steeds vaker, en onze moeder veranderde, ook tegenover ons. Het moest allemaal gaan zoals hij het wilde, en hij beschouwde ons als een blok aan zijn been. Onze moeder ging daarin helemaal met hem mee, ze gaf zich echt aan hem over. Wij hadden als opgroeiende pubers totaal geen oog voor haar gevoelens. Wij voelden ons buitengesloten, want alle aandacht voor ons was verdwenen. Op de een of andere manier is er in die tijd iets ingeslopen waardoor het op een gegeven moment gewoon niet meer ging. Onze moeder was onze moeder niet meer.' De toestand werd helemaal onhoudbaar toen de partner van Franks moeder definitief zijn intrek in hun huis had genomen. De maat was toen vol voor Frank en diens zus en broer. Kort daarop hebben ze alle drie het huis verlaten. Ze sluiten niet uit dat hun moeders vriend daar op een bepaalde manier de hand in had. 'We denken dat er misschien wel goena goena aan te pas is gekomen om ons zo ver te krijgen!'

Frank was zeventien toen hij het huis verliet en had sindsdien, evenals zijn zus en broer, gedurende vijftien jaar geen contact meer met zijn moeder. Zijn familie van moederszijde bleef hij echter altijd zien. Naar zijn zeggen is hij door de hele gang van zaken, plus het feit dat hij van kinds af aan eigenlijk geen vader meer had, sneller volwassen en zelfstandig geworden dan anders zou zijn gebeurd. Hij vindt dat hij hierin sterk verschilt van de meeste, hem bekende Indische generatiegenoten. Als voorbeeld noemt hij zijn neven, die 'een veel meer beschermende opvoeding' hebben gehad. Die gaan, aldus Frank, op min of meer de-

zelfde voet verder als hun ouders en zijn meer op zekerheid gericht; ze zijn bijvoorbeeld geneigd jarenlang bij hetzelfde bedrijf te blijven werken. Frank vindt ze, met hem vergeleken, veel minder in staat zelf beslissingen te nemen en risico's aan te durven. 'Ik heb veel meer lef.'

Een paar jaar geleden is het contact met zijn moeder weer hersteld, nadat zij hiertoe het initiatief had genomen. Ze hebben er niet veel woorden aan vuil gemaakt; dat was onderling zo besloten. De band is nu wel redelijk, maar niet als vanouds. Daarvoor is het hiaat te groot van alle jaren dat ze elkaar niet hebben gezien. Frank: 'Ik was een opstandige puber toen ik het huis uitging, en een volwassen man van begin dertig met drie kinderen toen ik mijn moeder voor het eerst weer zag. Ze heeft een hele ontwikkeling van mij niet meegemaakt.'

Op de lagere school was Frank 'een van de weinige bruintjes', maar op de middelbare school waren er wat meer allochtone leerlingen, 'alleen niet zoveel als nu, wat ik bij mijn eigen kinderen zie'. Frank en zijn oudere broer werden op de lagere school wel eens voor 'pindaatjes' of 'poep-Chinezen' uitgemaakt, maar veel last hadden ze er niet van. Dat schrijft hij voor een groot deel aan hun houding toe: 'Mijn neefjes zouden zich dat veel meer hebben aangetrokken.' Maar Frank en zijn broer hadden een grote mond, en dat boezemde ontzag in bij hun klasgenoten. Ze genoten allebei een zekere populariteit. Meestal was Frank zich op school niet zo bewust van zijn anders-zijn. Buiten school gebeurde dat wat vaker, bijvoorbeeld als hij bij een vriendje op bezoek was en ze hem niet vroegen om te blijven eten als het gezin aan tafel ging. Of als een vriendje dat bij hém op bezoek was vragen stelde over 'die fles op de wc'. Maar eigenlijk stond hij er vrijwel nooit bij stil.

Na de lagere school ging Frank naar de mavo. Hij deed er eind-examen in de periode dat de spanningen thuis hoog waren opgelopen, en zakte. Een nieuwe poging heeft hij nooit ondernomen. Kort daarna verliet hij het huis en ging samenwonen met zijn toenmalige vriendin.

Identificatie

Frank voelt zich tamelijk Indisch, en zou zijn 'Indische gevoel', als hij de intensiteit ervan in een cijfer zou moeten uitdrukken, een zeven geven. Helemaal zonder voorbehoud is dit gevoel echter

niet: 'Ik voel me niet echt úitgesproken een Indo, dat iedereen moet zien dat ik een echte Indo ben of zo. Dat niet. Want daarvoor leven we in Nederland en krijg ik ook te weinig te maken met de taal. Mijn hele familie spreekt onderling ook geen Maleis. Ze kennen het wel, maar dat wordt nooit gesproken eigenlijk. Als je dat allemaal wat meer meekrijgt, zoals dat toch vaak bij Molukkers en Marokkanen en dat soort culturen is, dan voel je je ook meer ... ik denk dat een Turk zich meer Turks voelt dan dat ik me Indo voel.' Franks identificatie met het Indische doordrenkt niet zijn hele doen en laten, en heeft op onbewust niveau mogelijk ook een heel licht ambivalent gehalte: 'Het is niet zo dat ik mijn hele leven erop zou afstemmen en er een aparte levenswijze op na zou houden. Dat ik leef als een echte Indo, met alle bijbehorende ritueeltjes. Nee, dát niet. Of dat ik continu bij de Indo's wil zitten of alleen maar krontjong of Indorock draai. Zó erg is het nou ook weer niet.'

In ander opzicht echter voelt Frank zich weer wél zonder enig voorbehoud 'een echte Indo' en 'niet helemaal Nederlands'. Dit heeft alles te maken met de door hem zo gekoesterde sterke familieband, die hij zo vindt verschillen van de onder autochtone Nederlanders gebruikelijke gang van zaken. Ofschoon een zekere idealisering van de Indische familieband hem niet helemaal vreemd is – tenslotte heeft hij ook ervaren hoe breekbaar die kan zijn –, is hij ook tot dit oordeel gekomen door eigen waarneming, door de gang van zaken in zijn familie te vergelijken met die in Nederlandse families, zoals de familie van zijn vrienden, collega's en vriendin. Frank vindt deze mensen veel minder op elkaar betrokken. 'Dat gevoel van Indo-zijn komt vooral naar boven als je met je familie bent. Het is heel raar, maar als ik bij mijn broers en zus kom, dan is dat gewoon ... daar ís gewoon iets en dat is gewoon altijd goed. Ik weet zelf niet precies wat ik daarmee bedoel, maar als ik bij mijn familie ben, dan is dat toch anders dan bij mijn schoonouders bijvoorbeeld. Dat zijn ook schatten van mensen, hoor, maar daar heb ik een ánder gevoel bij. Het is bij ons allemaal wat wármer! Als ik bij mijn broer kom, dan voel je gewoon warmte en liefde, die geméénd zijn. Niet dat het bij mijn schoonouders níet gemeend is, maar het is wél heel anders. Ook bij vrienden, Hollandse vrienden, met wie ik al jaren omga en met wie ik verder heel eigen ben, ja, daar is het toch óók anders dan bij mijn eigen familie. Als ik met een Indische vriend bij zijn ouders thuiskom, dan vragen die meteen: "Waar hebben jullie gezeten?"',

weet je wel? Dat is voor mij heel herkenbaar, want zo ging het bij mij thuis ook. En ik moet zeggen, het voelt warmer aan om bij zó'n familie binnen te komen dan bij een Nederlandse familie. Bij een Indo ga je ook nooit de deur uit zonder gegeten te hebben. Je móet gewoon eventjes eten, dat is gewoon.'

Frank is niet de enige die dit standpunt vertolkt; ook veel andere derdegeneratieleden noemen de sterke familieband als eerste wanneer zij proberen uit te leggen wat hun 'Indische gevoel' inhoudt. Het gaat dan vooral om het zo gewaardeerde sterke saamhorigheidsgevoel en de grotere gezelligheid en informaliteit, vergeleken met Nederlandse families. Daarnaast noemen velen de vanzelfsprekende hartelijkheid waarmee Indische familieleden je tegemoet treden, óók als ze je voor het eerst ontmoeten of je pas na jaren weer eens zien. Frank vindt dat veel autochtoon-Nederlandse buitenstaanders een stereotiep beeld hebben van het Indische familieleven ('die zien alleen maar één grote klik die altijd met elkaar zit te eten'), omdat het bijbehorende gevoel daarin ontbreekt. Hij vindt het moeilijk te verwoorden wat dat gevoel behelst, maar een van Franks neven, Pim, die ook voor dit onderzoek is geïnterviewd, slaagt hierin wonderwel: 'Als wij met de familie bijeen zijn, gebeurt dat op een heel rustige manier, die tegelijkertijd heel plezierig is. Wat praten, muziek erbij, lekkere hapjes. En met Nieuwjaar blikken we terug op het afgelopen jaar. Heel hartelijk allemaal. We zijn niet op een uitgesproken manier aanwezig en er zijn geen uitgesproken vreugde-uitingen. Maar er is een constant gevoel van diepe, onderlinge verbondenheid, van saamhorigheid. We luisteren veel naar muziek met elkaar en ook dat gaat heel relaxed. Dat hele samenzijn straalt rust uit. Je voelt er rust en harmonie bij. Die combinatie van dat relaxte, de muziek en die saamhorigheid, die heb ik in zijn totaliteit nooit bij Nederlanders meegemaakt. Daar is het meer óf het een óf het ander, maar niet allemaal tegelijkertijd.'

Ook Franks kinderen, die hun Indische oma door de jarenlange breuk tot voor kort nooit hadden ontmoet, zijn erg te spreken over de sfeer die er bij haar heerst. Ze kennen dat niet van hun autochtoon-Nederlandse grootouders van moederszijde. Frank: 'Ja, dat is heel typisch. Toen ik mijn kinderen voor het eerst bij mijn moeder bracht voor een hele dag en ik ze 's avonds na mijn werk weer kwam ophalen, zeiden ze: "Het was een hele, héle ge-

zellige sfeer daar.” Dat is voor mij heel herkenbaar, want zo was het vroeger, toen ik nog thuis woonde, ook altijd. Altijd leuke dingetjes doen en samen dingetjes bakken en ook veel eten natuurlijk en altijd muziek aan. Dat kennen mijn kinderen allemaal helemaal niet van hun moeders kant. Ze vinden het ook heel leuk dat mijn moeder altijd wel mensen over de vloer heeft en ze gaan ook weleens met haar naar Indische avondjes en zo. Ze zijn echt gek op haar.’ Ook de wijze waarop Franks autochtoon-Nederlandse vrienden met hun broers en zussen en met hun ouders omgaan, vindt hij hemelsbreed verschillen van de manier die in zijn familie en in andere Indische families gangbaar is. ‘Wat ik met mijn broers en zus heb, dat is gewoon veel sterker dan bij die jongens die ik ken. Dat is wat koeler allemaal. Als bijvoorbeeld een broer van een van die jongens een probleem heeft, dan is zijn reactie: dat moet hij zelf maar oplossen. Terwijl ik meer geneigd ben mijn broer of zus te helpen als er iets is, met geld of een gesprek of wat dan ook. Maar bij die jongens is het meer: eigen hachje eerst. Meer egoïstisch misschien. Niet dat het echte egoïsten zijn, maar ze hebben wel iets van: het moet eerst bij mezelf goed zijn, en daarna wil ik misschien wel helpen. Misschien hebben ze daar ergens wel een beetje gelijk in, maar ik heb toch meer iets van: ik geef mijn broer en zus een gedeelte van mezelf. Ook geld. Als zij financieel omhoog zitten en ik kan helpen door ze geld te geven, dan teken ik daar gelijk voor. Ook als dat betekent dat ik daardoor zelf wat minder kom te zitten. Maar als zij het daarna een stuk beter hebben, dan doe ik dat. Dat zie ik bij die anderen niet zo gauw gebeuren. Maar [geëmotioneerd] het is mijn eigen vlees en bloed! Het zijn mijn zus en mijn broer!’ Het heeft Frank enige tijd geleden verbijsterd dat een Nederlandse collega zijn ouders liet betalen toen die in hun beider restaurant kwamen eten. Voor hem zou zoiets volstrekt ondenkbaar zijn.

Is de essentie van Franks Indische identificatie is dus de familiesaamhorigheid, hij benadrukt wel dat het hierbij voornamelijk om ‘een gevoel’ gaat (‘iets wat helemaal van binnen zit’) en niet zozeer om gedrag, behalve dan de zijns inziens grotere hulpvaardigheid. Zijn sterke emotionele identificatie met deze familiemooraal heeft hem echter niet helemaal blind gemaakt voor het feit dat er soms ook negatieve of op zijn minst problematische kanten kleven aan hechte familiebanden. Dat heeft hij gemeen met vrij veel andere ondervraagden. Vaak richten de bezwaren zich op de verregaande familiebemoeienis met hun persoonlijk leven en op alle

oordelen die de familie over hen velt – iets wat ook Frank nogal hindert. ‘Hoe groter de familie, hoe meer gezeik’, zo luidt zijn oordeel. Ook is hij gaandeweg tot het inzicht gekomen dat je familiebanden en zakelijke banden beter gescheiden kunt houden. Daarom heeft hij onlangs de zakelijke samenwerking met zijn zus opgezegd, na jarenlang samen met haar en een autochtoon-Nederlandse man een paar restaurants gerund te hebben. Dit onder het motto: ‘Familie is wel goed om mee te wandelen, maar niet om mee te handelen.’

De laatste paar jaar is Frank zich veel sterker dan voorheen bewust geworden van zijn Indisch-zijn en van het feit dat hij zich soms ‘toch niet helemaal Nederlands’ voelt. Een gevolg hiervan is dat hij meer van zijn achtergrond te weten wil komen. Hij weet zelf niet goed hoe dit sterkere bewustzijn tot stand is gekomen – ‘zo maar’, denkt hij – maar duidelijk is wel dat zijn broer hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld. Daarnaast heeft hij, goeddeels onbewust, de invloed van een multiculturele en -raciale omgeving ondergaan, die zijn eigen ‘anders-zijn’ dichter aan de oppervlakte van zijn bewustzijn heeft gebracht.

Frank dicht zijn broer een sterker Indisch gevoel toe dan zichzelf of zijn zus. Zijn broer zou hij hiervoor ‘minstens een acht’ geven, tegenover de zeven die hij zichzelf en zijn zus toebedeelt. Deze oudere broer, die Frank als zijn ‘beste vriend’ beschouwt, houdt zich veel meer dan Frank met ‘Indische dingen’ bezig: hij verzamelt Indische muziek, volgt lessen Bahasa Indonesia, gaat het liefst met Indo’s om en is sterk op Indonesië betrokken. Grappend zegt Frank: ‘Hij is meer een echte Indonesiër. Die hoort hier eigenlijk helemaal niet thuis!’ Franks broer gaat regelmatig naar Indonesië (waar Frank nog nooit is geweest) en heeft een paar jaar geleden zelfs een stuk grond op Bali gekocht, dat hij echter onlangs weer heeft moeten verkopen uit financiële noodzaak. ‘Hij was tot voor kort bezig daar een stichting op te zetten voor kinderen, om te leren lezen en schrijven. Er is daar zo weinig voor kinderen, en dat was zo’n beetje zijn roeping geworden. Hij zette zich daar heel erg voor in. Hij overwoog zelfs om er te gaan wonen. Maar hem kennende, zou dat nooit zijn gebeurd. Hij kan gewoon niet zonder zijn familie! Hij zal echt niet zo gauw voorgoed weggaan, want zijn broers en zijn zus en zijn moeder zitten hier!’ De verhalen van vooral zijn broer maar ook die van ooms en tantes die Indonesië hebben bezocht, hebben Frank ‘wel aan het den-

ken gezet'. Hij is zich in toenemende mate gaan afvragen waar bepaalde gewoonten, die hij tot dan toe als gegeven aannam, 'eigenlijk vandaan komen' en 'wat de achterliggende gedachten zijn'. Het heeft allemaal zijn fantasie geprikkeld en zijn wens om ook eens naar Indonesië te gaan verhevigd: de vele dia's van zijn ooms en tantes; de telefoontjes uit Bali van zijn broer, die hem vertelde wat de mensen daar op dat moment op het land aan het doen waren; de rondreis van zijn broer over Java waar hij ook de vroegere woonplaatsen van hun ouders heeft bezocht. In Semarang (de plaats waar hun vader vandaan komt) zag zijn broer dat er 'allemaal "paatjes en tantes"' rondliepen (mannen die sterk op hun vader en vrouwen die sterk op hun tantes lijken). Dit alles heeft gemaakt dat Frank zich een beeld van Indonesië is gaan vormen, zodanig dat hij, op huwelijksreis in Thailand, opeens dacht: 'Zó ongeveer moet het daar ook zijn. Dit klimaat, deze geuren, deze boten ...' Nogal nuchter vervolgt hij: 'Als ik er ooit heenga, dan denk ik niet dat ik er iets van mezelf terugvind. Ik denk wel dat het me iets doet als ik de taal en de muziek er hoor. Dat klinkt allemaal heel herkenbaar. Maar ik weet ook dat ik daar als buitenlander word gezien. "Die Hollander" noemen ze je gewoon.'

Behalve de informatie over Indonesië, heeft de aanwezigheid van immigranten uit andere landen in Nederland Frank wat meer met zijn neus op zijn Indische afkomst gedrukt. Hij heeft geen speciale affiniteit met deze groepen, maar ze hebben hem wel aan het denken gezet. 'Je hoort steeds meer van die Turken en Marokkanen, over hun cultuur en zo. En dat geeft onbewust misschien toch ook iets van: we hebben het wel over hún andere cultuur, maar die heb ik ook! De Marokkanen, Turken, Antilianen, Surinamers, die hangen daar heel erg aan: ja, zo is onze cultúúr. Die brengen dat meer naar voren dan Indo's ooit hebben gedaan. Dat heeft eigenlijk ook weer een beetje nieuwsgierigheid opgewekt. Zo van: hé, maar wíj hebben eigenlijk óók een andere cultuur!'

Franks toegenomen interesse in zijn Indische achtergrond heeft tot nog toe niet geleid tot meer kennis. Zijn huidige kennis op dit terrein is, ook volgens hemzelf, nogal gering. Van zijn ouders of andere familieleden heeft hij nauwelijks iets over hun Indische verleden gehoord, en hij heeft er ook niet veel over gelezen. De vele derdegeneratie-Indowebsites op internet zijn hem onbekend. Het is meer dat hij zich de laatste jaren is gaan afvragen 'hoe het nou komt dat ik een Hollander met een bruine kop

ben'. Ook is hij zijn moeder vragen gaan stellen over hun familiegeschiedenis, die hem, zoals heel veel anderen, veel meer interesseert dan de algemenere geschiedenis. Daarnaast heeft hij meer waardering gekregen voor de op hem overgedragen en als Indisch benoemde waarden, in het bijzonder respect voor anderen en familiesolidariteit.

Behalve als Indo, identificeert Frank zich als Nederlander. Zijn 'Nederlandse gevoel' vindt hij ongeveer even sterk als zijn Indische, getuige het feit dat hij beide een zeven zou geven. Toch gaat zijn identificatie met het Indische met diepere en meeromvattende gevoelens gepaard. Maar hij kan er niet omheen: op de meeste punten, zo vindt hij, verschilt hij niet wezenlijk van zijn autochtoon-Nederlandse sekse- en leeftijdgenoten, behalve dan, soms, 'in dat gevoel'. In hoeverre zijn Indische of zijn Nederlandse gevoel de boventoon voert, is sterk afhankelijk van de situatie en het gezelschap waarin hij zich bevindt. Indisch voelt hij zich vooral in familiekring, en 'Hollands' op zijn werk, maar ook wel daarbuiten. 'Af en toe voel ik me wel een echte Hollandse boer, vooral als ik een grote bek heb. Dat gebeurt vooral op de werkvloer. We hebben vijftig, zestig man personeel, en ik moet de lakens uitdelen, delegeren, commanderen. Zo van: jij doet dit en jij doet dat. Dat kan niet altijd even netjes of subtiel.' Waarom dit typisch Hollands is, en ook nog eens iets van een 'Hollandse boer'? Hoe zou dat in Indonesië gaan? 'Ach, van oudsher waren de Hollanders toch degenen die de leiding hadden! En in Indonesië en andere Aziatische landen hebben werknemers een heel andere houding. Daar doen ze gewoon wat ze wordt opgedragen, zonder tegenspraak. Maar hier hebben ze gelijk een grote bek. En ze hebben ook nog eens de bonden achter zich.' Frank voelt zich ook nogal Nederlands als hij luistert naar bepaalde muziek, vooral die van André Hazes, die hem erg ontroert. En verder kan hij zich goed met Nederlanders identificeren in hun hoedanigheid van 'feestvolk', met alle eigenschappen die volgens hem daarbij horen en die hij ook zichzelf toedicht. 'Hollandse feesten zijn heel anders dan Indische. Bij Indische feesten gaat het om eten, maar bij Hollandse om zuipen. Nou, ik vind een zuippartij af en toe ook wel gezellig!'

Contacten

Het feit dat Frank zich in Indische families wat meer vertrouwd en op zijn gemak voelt, betekent niet dat hij Indische vrienden of vriendinnen boven Nederlandse verkiest. Zijn vriendenkring is gemêleerd en hij is niet speciaal naar Indisch gezelschap op zoek. Hij vindt de individuele verschillen tussen mensen, Indisch of Nederlands, te groot om zich bij voorbaat tot één groep te beperken. Hij heeft bij iedereen 'weer een ander gevoel'. En ofschoon hij in het algemeen gesproken de sfeer bij Indo's 'wat warmer' vindt aanvoelen, zijn Nederlanders hem 'er niet minder om', ook niet 'als ik daar geen kopje koffie krijg en bij Indo's wel een lekker bakkie *tjendol* of zo'. En bovendien, een vriend zoals zijn oudste broer dat is, die vindt hij nergens, zo zegt hij stellig, noch bij Indo's, noch bij Nederlanders of waar dan ook.

Kritiekloos is Frank zeker niet als het om Indo's gaat. Zo laat hij zich nogal kritisch uit over zijn sekse- en generatiegenoten, die hij in het algemeen 'een partij slappe piepers' vindt die 'geen ballen hebben'. Zichzelf en zijn broer vindt hij uitzonderingen, 'uit ander hout gesneden', hetgeen hij vooral toeschrijft aan het feit dat zij al vroeg op eigen benen kwamen te staan. Daardoor zijn zij in veel sterkere mate van oudere Indo's gaan verschillen dan de meeste van zijn generatiegenoten, zo meent hij. Minder timide en met meer durf. De eigenschappen die hij veel van zijn Indische, mannelijke generatiegenoten toeschrijft en die hem een doorn in het oog zijn, zijn dezelfde eigenschappen die leden van de tweede generatie vaak noemen als zij het over de eerste generatie hebben. De neiging om op alles 'ja en amen' te zeggen bijvoorbeeld. 'Ik ken er toch heel wat, en over het algemeen vind ik ze te nederig. Zo van: laat maar, ik zal wel niks zeggen. Ze zullen nóóit eens zeggen: hé, maar ik vind zus of zo! Nee, liever: laat maar. Ze komen totaal niet voor zichzelf en hun mening op. Dat zie ik heel veel, en dan denk ik vaak: trek je bek dan open! Zég er eens iets van!' Zijn vrouwelijke generatiegenoten daarentegen vindt Frank 'heel wat pittiger. Veel gebekter en feller.' Dit heeft hij ook bij zijn ouders waargenomen: een vader die 'over zich heen laat lopen' en een moeder die dat beslist niet doet, die 'haar mond wél opentrekt als haar iets niet zint'.

Ook zijn kritiek op wat Indo's beroepsmatig hebben bereikt, zowel Indo's van de tweede als van zijn eigen generatie, doet sterk denken aan de kritiek die tweedegeneratieleden hebben op de

eerste generatie en ten dele ook op zichzelf. ‘Ze hebben niets vooraanstaands bereikt, geen belangrijke functies. Hoeveel Indo’s of Molukkers zie je in het Nederlands voetbalelftal? Terwijl er heel veel zijn! Er is maar één Simon Tamahata geweest, maar voor de rest zie je ze niet. Vergelijk dat eens met Surinamers! Maar Indo’s steken hun kop niet boven het maaiveld uit. Ze spelen geen actieve rol, zoals dingen ondernemen en beslissingen nemen. Niet dat ze niks bereiken, maar iets vooraanstaands, zoals een bekende voetballer of atleet ... Ja, achter een computer! Zo van: nou jongens, zo en zo moet gebeuren. Nou, dan doen ze dat. Terwijl ze veel meer kunnen! Dat zie ik ook in mijn eigen familie. Ook bij degenen die goed zijn opgeleid, hbo en zo. Die hebben dan wel goeie functies, maar ze steken er ook niet echt bovenuit. Ze durven niet voor zichzelf te beginnen, of alleen heel kleinschalig, zonder grote stappen te nemen. Ik zie vrij weinig Indo’s die ondernemend zijn, een eigen zaak beginnen of zo ... ik zie ze niet! Ook niet bij de derde generatie.’

Als het om een liefdespartner gaat, heeft Frank geen specifiek etnische voorkeur, zoals hij die bij vrienden ook niet heeft. Zo’n voorkeur heeft hij ook niet van huis uit meegekregen. De twee belangrijkste partners in zijn leven, de moeder van zijn zoon en oudste dochter en de moeder van zijn jongste dochter, zijn allebei autochtoon-Nederlandse vrouwen. Hij heeft ooit weleens een Indisch vriendinnetje gehad (‘half Hollands en half Indisch’), maar die kwam uit een ‘veel verhollandster’ familie dan hij. Ook al vertegenwoordigt een Indisch milieu iets dierbaars en vertrouwds voor hem, dat biedt nog geen garantie, zo is zijn stellige overtuiging, dat een relatie met een Indisch meisje grotere kans van slagen heeft. Hij noemt zijn broer als voorbeeld: diens voorkeur is altijd naar Indische meisjes uitgegaan en hij heeft verscheidene Indische vriendinnen gehad, maar die relaties liepen vroeg of laat altijd mis. Frank meent dat een relatie tussen hem en een vrouw het best gewaarborgd is als hij ‘een goed gevoel’ over haar heeft en ‘je in elkaars gedachten en doen en laten kunt meegaan’. En dat heeft wat hem betreft niets te maken met iemands etnische afkomst.

Opvoeding van de eigen kinderen en toekomstbeeld

Franks twee oudste kinderen wonen bij hun moeder, Franks ex-vrouw, ‘echt een Hollandse vrouw’. Frank ziet zijn twee oudsten

wel heel vaak, zo vaak als maar kan, en trekt dan met ze op. Alle drie zijn kinderen hebben ook veelvuldig contact met Franks moeder, zus, broer en andere familieleden, zodat zij de nodige Indische invloed ondergaan. Naast Franks moeder speelt vooral Franks broer hierbij een belangrijke rol. Deze houdt Franks kinderen regelmatig voor: ‘Hé, je bent wel een Indo, hè!’ Ook Frank prent ze wel in ‘dat ze niet helemaal Hollands’ zijn. Hij wil ze vooral respect voor elkaar bijbrengen, omdat hij dat zo belangrijk vindt, evenals een sterke familiezin. Regelmatig drukt hij ze op het hart: jullie zijn broer en zus, je moet altijd voor elkaar klaarstaan. Hij probeert ze veel gezelligheid en warmte te geven en laat ze vaak Indische muziek horen, vooral krontjong (‘ik wil niet dat dat vreemd is voor ze’). Maar hij zorgt er ook voor dat de muziek van zijn geliefde André Hazes regelmatig te beluisteren valt als zij er zijn. Frank hoopt dat iets van dit alles ze zal bijblijven, en dat ze later zullen denken: dat was bij onze vader vroeger ook zo. ‘En ook dat ze zich, net als ik, op latere leeftijd wat meer in hun Indische afkomst gaan verdiepen. Zo van: wat was dat nou eigenlijk en zo.’

Over de toekomst van een Indische cultuur bij de opeenvolgende generaties die Indië niet zelf hebben gekend, maakt hij zich weinig illusies. ‘Het wordt steeds minder, omdat je steeds meer verhollandst of vereuropeest. Mijn moeder komt nog zó van de boot af, om het zo maar eens te zeggen, dus die heeft het echte Indonesië nog meegemaakt. Die is hier opgegroeid met haar vader en moeder, die allebei dáár zijn opgegroeid, dus die hebben dat nog veel meer. Nou, dat gaat dan over op mij, en ik heb het al een stuk minder. Ik zal het nooit zo doen zoals zij het allemaal hebben gedaan natuurlijk. En dat gaat dan weer zo naar mijn kinderen toe, die dan een Hollandse moeder hebben. Dus zo zoetjes aan wordt dat allemaal wel wat minder.’

6.2 ‘Ik ben ontzettend Nederlands, ik zie er alleen iets anders uit. En ik hou van lekker multicultureel!’

Achtergrond

Kitty is een Indisch ogende jonge vrouw, wier nieuwsgierige oogopslag meteen opvalt. Ze is in 1977 geboren uit een Nederlandse moeder en een Indische vader. Kitty’s vader, Rob, is als tweedegeratielid ook ondervraagd in het kader van dit onderzoek. Rob is

niet 'klassiek' Indisch, omdat zijn volbloed Indonesische vader al voor de oorlog naar Nederland is gekomen en hier zijn vrouw, Robs moeder, heeft leren kennen. De vermenging heeft dus niet in de koloniale setting plaatsgevonden, en daarom zou Rob een 'neo-Indo' genoemd kunnen worden. Rob heeft heel weinig aan Indische of Indonesische culturele bagage van zijn vader meegekregen en hierdoor heeft ook Kitty nauwelijks iets Indisch meegekregen. Wel heeft zij, evenals haar vader, een sterk besef van gedeeltelijk Indonesische afkomst te zijn.

Kitty ziet zichzelf vóór alles als een erg nuchter persoon, op het hier-en-nu gericht en niet erg tot terugblikken geneigd. Ze doet kordaat, vitaal en daadkrachtig aan, en ze onderneemt van alles. Zo draait ze er haar hand niet voor om om in haar eentje een reis op de motor door Australië te ondernemen, een bijbaantje als buschauffeur te nemen en om, midden twintig, nog met een hts-opleiding te beginnen. 'Ik ben geen méisjes-meisje', constateert ze, 'en ik doe níets zoals het hoort.' Ze omschrijft zichzelf ook als een 'gehaast stadspersoon, die altijd van hot naar her vliegt', 'een onrustig tiepje' dat op zijn tijd 'haar biertje in de kroeg drinkt'. Kitty voelt zich als een vis in het water in Amsterdam, de stad waar ze vanaf haar geboorte heeft gewoond. Ze voelt zich wél in die grootstedse sfeer waarin je je eigen gang kunt gaan. Ook dat er veel mensen van niet-Nederlandse afkomst wonen bevalt haar zeer; ze houdt van 'lekker multicultureel'. Dit alles maakt dat Amsterdam haar als het ware past als een oude schoen. En ofschoon zij de ervaring heeft dat mensen die haar voor het eerst ontmoeten al vrij snel ('zo bij de tiende zin') naar aanleiding van haar gekleurde uiterlijk vragen waar zij 'eigenlijk vandaan komt', voelt zij zich 'ontzettend níet Indisch en níet allochtoon'. Het is in haar leven maar een paar keer gebeurd dat ze zich wel even zo voelde door de omgeving: een keer rond haar vijftiende naar aanleiding van een opmerking van de opa van haar toenmalige vriendje en enige jaren geleden, toen ze in een *all white* omgeving was in het zuiden van het land, waar ze carnaval ging vieren.

Opvoeding en jeugd

Toen Kitty vier jaar was, zijn haar ouders uit elkaar gegaan. Hierna woonde zij, samen met haar twee jaar jongere zusje, afwisselend een week bij haar moeder en een week bij haar vader. Ze gingen

nog wel in gezinsverband met vakantie, en ook verder hielden haar ouders contact met elkaar. Ze beschrijft haar jeugd als ‘chaotisch’, met veel verhuizingen en ‘heen en weer gezeul’, en met ouders die ‘niet mét maar ook niet zónder elkaar konden leven’. Kitty herinnert zich dat haar beide ouders ‘altijd andere relaties’ hadden wat ‘veel gedoe’ gaf, maar dat ze ook altijd ‘als puntje bij paaltje kwam’ voor elkaar klaar stonden. ‘We waren geen standaard-net gezin, waar alles op tijd geregeld was en zo. Maar wel altijd heel leuke dingen gedaan en veel leuke vakanties.’ Kitty’s moeder werd echter in toenemende mate door psychische problemen geteisterd, hetgeen uiteindelijk in zelfmoord resulteerde. Kitty was elf jaar toen dat gebeurde. Ze bewaart weinig herinneringen aan die tijd, behalve dat zij, haar vader en haar zus kort na de dramatische gebeurtenis vier weken lang ‘als een rázende wervelstorm’ kriskras door Europa trokken met de auto en een tent, hun verdriet op die manier verbijtdend. Kitty’s vader stond vanaf toen voor de taak zijn twee dochters alleen op te voeden, en omdat hij altijd heel hard aan het werk was, waren Kitty en haar zus vaak alleen en op zichzelf aangewezen. Maar er was wel een sterke band tussen vader en beide dochters, ‘we gingen echt als driehoekje door het leven. Dat was een heel stabiel, fijn iets.’ Deze band is altijd intact gebleven, ook nadat de vriendin van Kitty’s vader, samen met háár kinderen, bij hen was komen wonen, en ondanks de vele ruzies en problemen die er zijn geweest en die ertoe hebben bijgedragen dat Kitty op haar achttiende het huis is uitgegaan.

Door de vroege dood van haar moeder, is het Kitty’s vader geweest die het sterkste stempel op de opvoeding heeft gezet. Kitty vindt dat ze een ‘stoere’ vader heeft, geïnteresseerd als deze is in vrachtwagens en boten. Dit is van grote invloed op haar geweest: in zijn voetspoor heeft ze zelf belangstelling voor techniek gekregen. Maar Indisch vindt Kitty de opvoeding die ze heeft genoten hoegenaamd niet: ‘Daar is nooit, nooit, nooit de nadruk op gelegd. Het enige was dat mijn vader af en toe Indisch kookte, vooral op verjaardagen, en dat hij opeens naar Indonesië wou toen zijn vader was overleden.’ Toch sijpelde er ook daarnaast wel iets door. Kitty’s vader herinnert zich dat het altijd sterk tot de verbeelding van zijn beide dochters sprak dat hun opa van vaderszijde uit Indië kwam, en dat ze heel graag zelf eens naar Indonesië wilden. Dat hebben ze later ook gedaan; twee maal hebben ze gezamenlijk, vader en beide dochters, het land bezocht. Kitty heeft haar

Indonesische opa tot haar zevende meegemaakt, en hij staat haar bij als een leuke en ook stoere man, erg introvert en op zichzelf, 'een beetje geheimzinnig'. Ze heeft niet veel over zijn verleden in Indië van hem te horen gekregen, maar haar vader heeft haar en haar zus wel het een en ander verteld, voor zover hij zelf op de hoogte was. Verder vertelde haar vader hun veel over zijn werk (adviseur diversiteitsbeleid), zodat ze veel te horen kregen over culturele verschillen en discriminatie en over zijn streven om Nederlandse bedrijven ontvankelijker te maken voor allochtoon personeel en culturele diversiteit. Deze verhalen hadden volgens hun vader een duidelijke impact op zijn beide dochters, maar omgekeerd wezen zij hem ook weleens op bepaalde dingen. Glimlachend vertelt Rob: 'Ze hielpen mij vaak uit de droom. Zo van: ja pa, je bent nou wel leuk bezig met je discriminatie, maar het zijn wél altijd de Marokkaanse jongens die je in je kont knijpen op school, hoor, en niet de anderen, laten we wél wezen!'

De bruine huidskleur van haar vader en van Kitty zelf – haar zus oogt blanker – kwam eigenlijk nooit ter sprake, 'dat wás gewoon zo'. Wat hiertoe ook bijdroeg was dat ze van jongs af aan met veel allochtone kinderen op school zat, 'dus voor mij was een andere huidskleur en zo heel normaal'. Het was dan ook een wonderlijke ervaring toen ze rond haar vijftiende opeens met haar neus op haar Indisch-zijn werd gedrukt. 'Ik had toen een vriendje, mijn allereerste vriendje, die uit een vollédig blank gezin kwam. En toen ik een keer op een feest van zijn familie was, had zijn opa tegen hem gezegd: "Kijk je wel uit, met die Indo's? Want daar komen rare kinderen van!" Mijn vriendje vertelde me dat later, die schaamde zich dood. Voor mij was het voor het eerst dat ik zoiets hoorde. Het was echt een klap in mijn gezicht. Ik was ook vreselijk verbaasd, zo van: "Hè?!?! Ik bèn helemaal niet ... o, ja, dat ben ik wél! Dat mensen dat aan me kunnen zien!" Ik was vooral zo verbaasd omdat ik me zó ontzettend níet-allochtoon, zo Hól-lands voel!' Hierna heeft Kitty nooit meer een dergelijke negatieve ervaring opgedaan. Wel is ze zich nu, veel meer dan indertijd, bewust van haar huidskleur.

Kitty heeft niets meegekregen van de specifieke, uit de koloniale tijd daterende attitudes en gevoeligheden zoals een ambivalente houding jegens autochtone Nederlanders en gevoelens van minderwaardigheid. Dit zijn dingen die haar volstrekt niets zeggen, en dit geldt voor haar vader evenzeer. Ook brengt zij geen conse-

quent onderscheid aan tussen ‘Indisch’ en ‘Indonesisch’, en ook hiervoor geldt: evenmin als haar vader dat doet. Kitty weet wel dat zij Indisch is omdat ze ‘gemengd’ is, maar de termen Indisch en Indonesisch dienen er voor haar vooral toe om mensen aan te duiden die afkomstig zijn van de Indonesische archipel en niet om twee bevolkingsgroepen van elkaar te onderscheiden. Ook van het Aziatische erfgoed heeft Kitty, buiten het eten, nauwelijks iets meegekregen. Zo zijn selamatans en gebruiken om onheil af te weren haar volkomen onbekend. Evenmin heeft zij ooit – anders dan veel van haar Indische generatiegenoten – typisch Indische familiebijeenkomsten meegemaakt. Weliswaar waren er vroeger, toen haar grootouders van vaderszijde nog leefden, regelmatig gezamenlijke vakanties op Texel. Daar zag ze dan haar Indonesische opa en Nederlandse oma, en ook haar vaders broer en zus met hun gezinnen. Maar aan die samenkomsten, zo vindt ze, was weinig Indisch. ‘Dat ging nogal Hollands toe, met allemaal tenten en barbecues met worsten en sla en aardappelen en zo. En dan ging ik met mijn opa een eindje wandelen of fietsen, dat vond ik altijd heel leuk. Maar qua Indisch gedrag is er in mijn familie niet veel te vinden.’ Andere familieleden van haar opa’s generatie heeft Kitty nooit gekend, en de enige haar bekende familieleden van vaderskant, te weten haar vaders broer en zus en hun kinderen, zijn allemaal in Nederland geboren en getogen. Kitty vindt dat je geen van hen ‘Indisch’ kunt noemen, want er is niemand die zich ‘Indisch gedraagt’ of ‘typisch Indische trekjes’ vertoont. Buiten deze familieleden kwamen er bij hen vrijwel nooit Indische mensen over de vloer. Ook bij verjaardagen, wanneer Kitty’s vader Indisch kookt, tegenwoordig met haar hulp, verschenen (en verschijnen nog steeds) voornamelijk autochtone Nederlanders.

Al met al is Kitty heel tevreden over haar opvoeding. Enerzijds betreurt ze het dat ze niet een wat stabielere en rustiger jeugd heeft gehad, maar anderzijds heeft juist dat haar gemaakt, zo meent ze, tot de persoon die ze nu is: iemand die, ondanks alle turbulentie en problemen in het verleden, toch maar ‘haar eigen ding doet’. Ze heeft grote waardering voor de levenshouding en sociale vaardigheden die ze van haar beide ouders heeft meegekregen: een open *mind*, niet bang worden als mensen er andere gewoonten op nahouden en je eigen weg gaan. ‘Niet per se doen wat de buitenwereld van je verwacht, maar gewoon wel je eigen beslissingen nemen.’

Kitty groeide op in de periode dat de gezinshereniging van Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten op gang kwam en veel Surinamers na Surinames onafhankelijkheid naar Nederland emigreerden. De populatie van haar lagere school in Amsterdam-Oost, 'in een hele allochtone buurt', weerspiegelde dit: er zaten 'heel veel Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse kinderen op', en haar 'beste vriendinnetje' was een Antilliaans meisje. 'Mijn huidskleur viel er absoluut niet op. Er zat echt van álles, van geel tot zwart.' Op de middelbare school was dit heel anders. Toen zat zij op een lyceum met bijna alleen autochtoon-Nederlandse leerlingen. Deze kwamen overwegend uit Amsterdam-Zuid waar weinig allochtonen wonen, 'dus die hadden daar ook helemaal geen relatie mee'. Kitty ging zich naar eigen zeggen op de middelbare school 'sociaal ontwikkelen' en deed er haar 'vrienden voor het leven' op, allemaal autochtone Nederlanders. Ze voelde zich ook in die overwegend blank-Nederlandse omgeving, die zo contrasteerde met die van haar lagere school, heel erg op haar gemak. Ze was zich er wel van haar anders-zijn bewust, maar had sterk het gevoel dat ze 'heel erg gewaardeerd werd' om wie zij was. Haar afwijkende uiterlijk 'is nooit iets gekks geweest of zo. Het was juist altijd leuk. Ik heb het altijd als iets positiefs ervaren. En anderen ook.'

Kitty heeft haar middelbare school niet afgemaakt. Ze hield het voor gezien nadat ze twee keer voor haar eindexamen was gezakt. Ze is toen gaan werken, en heeft de meest uiteenlopende baantjes gehad. Zo was ze onder meer koerier, taxichauffeur, buschauffeur, tandartsassistente en secretaresse. Op een gegeven moment ging ze naast haar werk een havo-opleiding volgen op een avondschoon, en die maakte ze wél af. Hierna is ze aan een hts-opleiding werktuigbouwkunde begonnen en ook die heeft ze voltooid. Sindsdien werkt ze als systeemontwikkelaar bij een medisch centrum, hetgeen inhoudt dat ze technische systemen ontwerpt voor de metingen van medische onderzoekers.

Indonesië

Kitty is twee keer in Indonesië geweest, samen met haar vader en zus en nog een paar mensen, onder wie haar neef. Beide reizen hebben diepe indruk op haar gemaakt. De eerste reis vond plaats toen zij een jaar of dertien was, niet lang na haar moeders dood. Deze voerde naar Java en naar de Gayo-landen, het berggebied van

Atjeh op Noord-Sumatra. Daar bezocht zij het dorpje waar haar grootvader vandaan kwam. Vooral de overweldigende natuur en hitte maakten grote indruk op haar, veel meer dan het besef dat zij zich nu op de plek bevond waar haar opa was opgegroeid. 'Ik vond het allemaal heel erg indrukwekkend. Het is er ontzettend tropisch, met palmbomen en parelwitte stranden en onbewoonde eilanden en oerwoud. Allemaal héél erg mooi en spannend. We zijn ook echt het oerwoud in geweest met gidsen en in hutjes slapen, dat soort dingen. Maar ik heb er toen niet echt bewust bij stilgestaan van: wow!!!, hier kom ik dus vandaan of zo. Zo was het toen nog niet. Misschien dat ik dat nu anders zou aanpakken, want ik was toen nog wel erg jong, ik had het gewoon niet zo door. En ook omdat we daar dus geen familie meer hebben.' De tweede reis, een paar jaar later, voerde naar Sulawesi, het vroegere Celebes. Ook daar was Kitty erg geïmponeerd door de prachtige natuur, en dit keer ook door de mooie mannen.

Beide reizen hebben niet bijgedragen aan een gevoel van Indisch-zijn. 'Ik heb er best wel een beetje rondgekeken van: lijkt ik hier nou op? Is dit nu waar ik vandaan kom?' Ze kwam al gauw tot het inzicht dat ze erg van de mensen daar verschilde, zowel in uiterlijk als in mentaliteit. 'Ik ben een kóp groter dan de mensen daar en twee benen breder. Vergeleken met hen, heb ik gigantische handen en voeten. Ik lijkt er helemaal niet op! Ze vinden me ook allemaal heel gék daar, ze zaten aan me te voelen en zo, van hoe dat nou allemaal zat. Maar ook die hele cultuur daar, dat is helemaal niet hoe ik ben. Ik kom uit een grote stad, ben een heel gehaast stadspersoon, altijd heel druk bezig. Daar gaat het allemaal veel rustiger, het is allemaal meer relaxed. Je moet je vooral niet druk maken en níet te veel nadenken over ingewikkelde dingen, dan komt het allemaal wel goed. Dus wat dat betreft ben ik wel heel anders, en mijn vader ook.'

Identificatie

Kitty voelt zich bovenal Nederlands en dan eigenlijk vooral Amsterdams, omdat ze belang hecht aan de multiculturele en multi-rationale bevolkingssamenstelling die een stad als Amsterdam kenmerkt. 'Ik ben me er wel van bewust dat ik er niet Nederlands uitzie. Daar ben ik ook wel blij om, dat vind ik wel leuk, want verder ben ik in mijn doen en laten en in mijn hele zijn ontzettend Nederlands. Ik zie er alleen iets anders uit.' Ze beschouwt

haar Indisch-zijn als een soort toevoeging, een extraatje, iets wat haar doet verschillen van de doorsnee Nederlander, zonder er ook maar enig nadeel van te ondervinden – een groot verschil met wat veel tweedegeneratieleden hebben ervaren. Ze hecht geen bijzonder groot belang aan haar afkomst ('ik vind het niet bepaald belangrijk'), maar waardeert die wel positief. Het is ook niet iets waar ze vaak aan denkt, maar soms is er even 'een klik': 'Af en toe, hier en daar, komt er zo'n elementje even naar boven. Bijvoorbeeld met Indisch eten waar ik gék op ben, of als ik een Indonesisch restaurant zie, of iets over Indonesië hoor op het nieuws. Dát soort dingen.' Ook door haar uiterlijk wordt ze zich soms van haar afkomst bewust, bijvoorbeeld als ze er bij stilstaat dat haar ogen 'mongolenplooiën' hebben of als anderen haar op haar afwijkende huidskleur of andere uiterlijke kenmerken aanspreken. Ook haar handen en de bewegingen die ze ermee kan maken, herinneren haar aan haar Indische afkomst en dragen bij tot een zekere identificatie. 'Ik val heel erg op Indische handen, van die vierkante handen. Het hangt er natuurlijk vanaf waar je vandaan komt [ze refereert hier aan de afkomst van haar grootvader uit de Gayo-landen, waar de mensen naar haar zeggen vierkante handen hebben. Dit in tegenstelling tot de Javaanse, meer tengere handen]. Maar als je in het oerwoud zit, dan heb je van die stoere, sterke mannen, die hard moeten werken en eelt op hun handen hebben. Dat heeft mijn vader bijvoorbeeld ook, en mijn handen lijken daarop. Niet dat ik zulke mooie handen heb, ik vind ze vrij mannelijk. Maar er zitten bepaalde bewegingen in, dat soepele, dat knikken, een bepaald soort beweging die typisch Indisch is. En dát soort trekjes vind ik dus heel interessant. Dan vind ik het leuk dat dát mijn afkomst is.'

Dit soort waarnemingen wijst op de rol van het zelfbeeld in termen van ras en afkomst, een rol die in betekenis en gewicht per individu verschilt, maar die vaak wordt gekenmerkt door een deels onbewuste en emotionele dimensie. Haar handen fungeren, zij het in heel lichte mate, als hetgeen Verkuyten (2005: 68) 'anchoring points of belonging' noemt, als ankerplaats voor het gevoel ergens bij te horen. Ook allerlei andere zintuigelijke waarnemingen (het zien van bepaalde personen, een bepaald landschap of een nationale vlag, de reuk van bepaalde bloemen of bepaald eten, het horen van bepaalde muziek) kunnen als zo'n ankerplaats dienen. Ze roepen, aldus Verkuyten, meer of minder bewuste gevoelens van affectie op voor hen die zijn zoals jezelf bent, leden

van dezelfde groepering.¹ En ofschoon Kitty zich allerminst Gayo of Indonesisch voelt en maar in heel beperkte mate Indisch, versterken dit soort observaties wel haar afkomstbesef.

Dat afkomstbesef is in zekere zin zelfs een norm voor haar geworden. Het belang dat ze eraan hecht bleek bijvoorbeeld toen ze eens op bezoek was bij een Indonesische jongen – een vriend van haar toenmalige vriend – en diens familie. ‘Die jongen woonde bij zijn grootouders, en dat was een ontzétend Indonesische familie. En als er dan een feestje was, dan moest ook iedereen daar bij zijn, héél erg hecht en zo. En ook met heel veel eten. Ik weet nog dat ik me toen best wel schaamde, over hoe erg ik dat níet heb. Dat is toch een beetje negeren van je afkomst of zo. Terwijl ik toch voor driekwart Nederlands ben, meer Nederlands dan Indonesisch. Maar toch had ik zoiets van: eigenlijk wel een beetje gek.’ Desondanks voelt ze geen behoefte zich in haar afkomst te verdiepen door bijvoorbeeld haar historische kennis uit te breiden. Maar ze wil wel af en toe een soort ‘etnische identiteitscheck’ uitvoeren. Zo weet ze zeker dat ze nog een paar keer terug wil naar Indonesië, maar dan zonder haar vader, om te kijken ‘hoe ze het dan ervaart’. Ook wil ze graag eens naar de pasar malam. Tot nu toe is het daar nog nooit van gekomen, maar het trekt haar wel: ‘Toch wel omdat het Indisch is. En omdat ik er wel nieuwsgierig naar ben hoe ik me daar nou tussen ga voelen of zo. Ik denk bij de pasar malam aan heel veel mensen, heel veel kraampjes, heel veel eten en gewoon lekker multicultureel, met heel veel Indo’s.’ Verder heeft ze een ware passie opgevat voor Indisch koken en de moeite genomen het goed te leren. Tegenwoordig kookt ze Indisch voor een grote groep mensen op haar vaders en haar eigen verjaardag, en ook wel bij andere gelegenheden. ‘Als er een verjaardag is, dan maak ik *babi ketjap*. En dan ook echt zó’n pan. Dan sta ik ook echt wel twee dagen in de keuken. Ik kook dan voor minstens veertig man en ik vind het heel erg leuk om dat te doen. Dan nodigen we iedereen uit, en dan is het van: hoe eerder je komt, hoe groter de kans dat je nog iets te eten krijgt! Ik maak dan ook eieren op z’n Indisch. Mijn vader maakt meestal *saté kambing*, geitensaté, dat kan dan buiten op de barbecue. En er is natuurlijk ook komkommer en satésaus en sambal, en hij moet er ook altijd een visje bij. Er staat een grote stapel borden klaar, iedereen schept op en dan is het: “O, wat lekker! Wat lekker!”’ Kitty is vastbesloten om haar kinderen, als ze die krijgt, te laten kennis-

maken met Indisch eten én koken. Ook wil ze hen een keer meenemen naar Indonesië.

Kitty's afkomstbewustzijn heeft tevens bijgedragen aan haar multiculturele gezindheid, die bij haar heel hoog in het vaandel staat en die ze ook absoluut aan haar eventuele kinderen wil meegeven: 'Multicultureel vind ik heel erg belangrijk. Respect hebben voor andermans gewoonten en beseffen dat het niet alleen j'ouw ding is hoe het hoort. Sowieso respect hebben voor anderen. Mensen zijn niet beter of slechter omdat ze iets op een andere manier doen. Je hoeft niet per se een multicultureel sociaal leven te hebben, maar je moet er gewoon wel wat van af weten. Dát vind ik belangrijk. En ook dat mijn kinderen in een multiculturele stad opgroeien, dat ze niet zo recht vooruit, zo bekrompen ... Ze moeten wel een beetje wereldwijd zijn!' Kitty schrijft haar positieve houding tegenover een multiculturele samenleving overigens niet alleen toe aan haar gedeeltelijk Indische afkomst. 'Ik denk dat het een combinatie is van een beetje Indisch-zijn en daardoor toch een piepklein beetje anders-zijn dan de pure Nederlander, al is dat alleen maar uiterlijk, én van opgroeien in een links nest én in een multiculturele buurt in Amsterdam.'

Contacten

Ondanks haar multiculturele gezindheid heeft Kitty bijna alleen maar autochtoon-Nederlandse vrienden en vriendinnen, en geen enkele Indische vriend of vriendin. 'Louter toeval', zo meent ze. Het komt doordat er, zoals we zagen, op haar middelbare school overwegend autochtone leerlingen waren en ze daar haar meeste vrienden heeft opgedaan. Met Indische leeftijdgenoten is ze nooit omgegaan, afgezien van haar zus, nicht en twee neven. Andere Indische leeftijdgenoten kent ze niet en evenmin Indo's die ouder of jonger zijn dan zij. Het gevolg is dat ze geen duidelijk beeld heeft van de groep in haar totaliteit. Af en toe loopt ze toevallig weleens een Indisch iemand tegen het lijf. 'Dan hebben we het er even over, zo van: "Wat leuk, waar kom jij vandaan?" "Ik kom daar en daar vandaan." "O, en heb je nog familie?" Nou, en dat is het dan wel. Over het algemeen zijn dit mensen die ook niet meer echt Indisch zijn, die de Indische cultuur ook niet bewaren. Mensen die net als ik uit een gemengd gezin komen, waardoor dat een beetje op de achtergrond schuift.' Over de toekomst van Indische Nederlanders als onderscheiden categorie heeft ze nooit nage-

dacht en dat vindt ze ook geen belangrijke kwestie. Maar het meest waarschijnlijke toekomstscenario lijkt haar toch wel het volgende te zijn: 'Dat het op een gegeven moment allemaal gemengd wordt en gewoon uitdunt.'

Ze heeft geen uitgesproken voorkeur voor een partner met een bepaalde etnische afkomst. Momenteel is ze partnerloos, maar in het verleden heeft ze diverse vrienden gehad, zowel allochtone als autochtone. De langstdurende relatie was met een Marokkaan, die relatie heeft anderhalf jaar geduurd. Met hem heeft ze, tezamen met zijn familie in Nederland, Marokko bezocht. 'Maar over het algemeen val ik op ontzettend blanke, blonde jongens eigenlijk. Ik vind donkere mannen heel erg mooi, maar op de een of andere manier eindig ik vaak met ontzettend Hollandse jongens.' Toen ze als zestienjarige voor de tweede keer in Indonesië was, raakte ze er erg onder de indruk van de mannen, en ze is er ook heel erg verliefd op iemand geworden. 'Ik was toen natuurlijk ontzettend aan het puberen. Mijn hormonen gierden door mijn lijf!' Maar nu, volwassen en in Nederland, voelt ze zich niet meer zo aangetrokken tot Indische mannen: 'Over het algemeen zijn ze vrij klein en tenger, en ik wil wel een beetje een vent.' Of ze Indische mannen misschien wat vrouwelijk vindt, zoals sommige andere vrouwelijke respondenten? 'Nee. Ik begrijp wel dat anderen dat zeggen, maar het is niet mijn eerste gedachte. De meeste van die mannen hebben een heel glad huidje en alles is vrij netjes. En er zijn in Amsterdam heel veel Aziatische transseksuelen, die komen vaak uit Thailand. Die lijken wel veel vrouwelijker dan blanke transseksuelen. Vandaar die link, denk ik, tussen Aziatisch en vrouwelijk. Maar voor mij is het toch meer dat ik ze te tenger vind.'

6.3 De twee portretten met elkaar vergeleken

De verschillen in achtergrond en Indisch-culturele bagage tussen Frank en Kitty zijn groot, en mede hierdoor verschilt de mate waarin zij zich Indisch voelen. Desondanks hebben zij ook wel een paar zaken met elkaar gemeen. Dat is in de eerste plaats hun Indische uiterlijk: beiden hebben een bruine huidskleur en zijn voor kenners duidelijk als Indisch herkenbaar. Anderen, met een minder geoefend oog om Indo's te herkennen, zullen in ieder geval wel waarnemen dat beiden niet autochtoon-Nederlands zijn.

Dit 'afwijkende' uiterlijk hebben lang niet al hun generatiegenoten, van wie een deel probleemloos voor autochtoon-Nederlands kan doorgaan. Hiernaast hebben Frank en Kitty gemeenschappelijk dat ze beiden typische representanten van de derde generatie zijn, in die zin dat zij geen of nauwelijks sporen dragen van een koloniale erfenis. Zij hebben geen gevoelens van schaamte of minderwaardigheid over hun Indische afkomst en voelen geen innerlijke rem als het aankomt op maatschappelijke stijging of manifestatie van hun ego, noch hebben ze, zoals veel tweedegeneratieleden, veel moeite moeten doen om zich deze mentaliteit eigen te maken. Voor Kitty's vader geldt dit alles ook, terwijl Franks ouders zeer waarschijnlijk wel wat eigenschappen hebben (of vroeger hadden) die aan de koloniale erfenis zijn gerelateerd. Frank heeft daar echter weinig van meegekregen (een van die weinige dingen is de associatie van directief optreden met gedrag van een 'Hollandse boer'). Dat kan erop wijzen dat zijn ouders al niet meer zo door die eigenschappen werden gekenmerkt toen hij opgroeide. Misschien zou Frank er in wat sterkere mate de sporen van dragen als hij ook door zijn vader zou zijn opgevoed, want hij dicht vooral hem eigenschappen toe die met deze erfenis te maken hebben.

Een belangrijk verschil tussen Frank en Kitty is de omstandigheid dat Frank afkomstig is uit een 'klassiek-Indische' familie en twee Indische ouders heeft – dit laatste maakt hem overigens enigszins uitzonderlijk voor zijn generatie –, terwijl Kitty slechts één Indische ouder heeft. Die ene ouder (haar vader) valt bovendien eerder als een 'neo' dan als een 'klassieke' Indo te karakteriseren; hij had vrijwel niets meegekregen van een 'klassiek'-Indische erfenis. Hierdoor heeft ook Kitty nauwelijks iets Indisch meegekregen, noch een koloniale noch een Aziatische of oorlogserfenis. De casus van Kitty geeft inzicht in wat een gemengde afkomst alléén met iemand kan doen. Dit betreft in de eerste plaats het afkomstbewustzijn sec, dat bij Kitty voor een groot deel wordt ingegeven door haar gekleurde uiterlijk en de vorm van haar ogen en handen. Kitty is haar Indische afkomst positief gaan waarderen, waarbij het maatschappelijk klimaat in de tijd waarin zij is opgegroeid een belangrijke rol heeft gespeeld: de jaren '80 en de eerste helft van de jaren '90 van de vorige eeuw, toen etnische verschillen een zekere waardering genoten, althans in bepaalde milieus. In de tweede plaats heeft Kitty's afkomstbewustzijn bijgedragen aan een diep-doorvoelde multiculturele gezindheid. Daar-

op is zeker ook haar vader van invloed geweest. Ze is diep door-drongen van het feit dat mensen op verschillende manieren in het leven kunnen staan en dat de ene manier niet per se slechter is dan de andere. Deze overtuiging stuit bij haar wel op grenzen, bijvoorbeeld als de gelijkwaardigheid van man en vrouw in het ge-ding komt. Maar waar het haar bovenal om gaat is een niet-bene-pen, kosmopolitische instelling.

Er doet zich op dit punt een opvallend verschil voor tussen Kitty en Frank. Terwijl Kitty op de aanwezigheid van andere immigran-ten reageert met een open, inclusieve houding, is Franks reactie veeleer exclusief, in de zin van verscherpt gericht op het Indische ('hé, wij hebben ook een eigen cultuur!'). We zouden kunnen zeg-gen dat Kitty zich in ruimere zin identificeert, terwijl Frank dit in engere zin doet. Zijn voornaamste identificatie in Indisch opzicht betreft de Indische familiezin en -cultuur. Kitty identificeert zich naar haar zeggen nauwelijks als Indisch, maar het is niet uitge-sloten dat dit op onbewust niveau, met haar afwijkend uiterlijk als leidraad, in wat sterkere mate het geval is.

Opvallend is verder het grote verschil tussen beiden als het aan-komt op contacten met andere Indo's. Frank heeft deze ruim-schoots, zij het in hoofdzaak met de leden van zijn uitgebreide familienetwerk. Kitty daarentegen heeft in het geheel geen contac-ten met Indo's, afgezien van incidenteel contact met de broer en zus van haar vader en hun kinderen. Het gevolg is dat Kitty, in tegenstelling tot Frank, geen zicht heeft op Indische Nederlanders als ruimere categorie en ze maakt dan ook geen nader onder-scheid naar 'soorten' Indo's. Frank doet dit wel; hij onderscheidt verschillende subcategorieën Indo's al naar gelang hun generatie, mentaliteit en geslacht (klasse als onderscheidend criterium is op-vallend afwezig), en heeft voor iedere subcategorie een andere waardering. Veel kritiek heeft hij vooral op mannen van de oudere generatie, maar ook wel op mannen van zijn eigen generatie, vanwege hun vermeende gebrek aan durf, initiatief en egomani-festatie. Daarentegen heeft hij grote waardering voor de grotere familiesaamhorigheid en het grotere en onvoorwaardelijker onderlinge hulpbetoon in de familie, die hij kenmerkend acht voor Indo's in het algemeen. Wel vindt hij dat dit afneemt bij de jon-gere generaties. Voor hem is die familiemoraal het belangrijkste verschil met autochtone Nederlanders, en het is dan ook op dit punt dat Frank zich niet ten volle Nederlands kan voelen. Maar

voor het overige vindt hij zichzelf niet of nauwelijks verschillen van zijn autochtoon-Nederlandse leeftijd- en seksegenoten.

Over de toekomst van Indische Nederlanders als onderscheiden groep en van een onderscheiden Indische cultuur maakt Kitty noch Frank zich veel illusies. Frank zal echter, gezien zijn eigen bagage, meer aan Indisch erfgoed op zijn kinderen overdragen dan Kitty, en ook zullen zijn kinderen, in tegenstelling tot Kitty's eventuele kinderen, invloeden ondergaan van hun Indische familieleden. Dit betekent dat Franks kinderen mogelijk enige sporen zullen dragen van een Indisch-culturele erfenis. Het is waarschijnlijk dat Kitty's kinderen veeleer de kenmerken van een kosmopolitische instelling zullen dragen.

Tot slot nog dit. Ondanks de grote verschillen tussen Frank en Kitty, dekken ze niet de totale diversiteit van de derde generatie; die is simpelweg te groot om aan de hand van alleen hun verhalen volledig aan bod te laten komen. Zo zijn er ondervraagden die zich in wat sterkere mate dan Frank Indisch voelen, of voor wie Indisch wat meer is verweven met Moluks of Indonesisch. Ook zijn er ondervraagden die zich, in meer uitgesproken en exclusieve vorm dan Kitty, Nederlands voelen en die nooit denken: ik ben Indisch. Daarnaast zijn er enkelen die, in tegenstelling tot Frank en Kitty, iets hebben meegekregen van een erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode. In de nu volgende hoofdstukken wordt het beeld gecompleteerd.

7 Jeugd

Dit hoofdstuk gaat over het alledaagse leven van de ondervraagden als kind, in het bijzonder over de wisselwerking tussen hun jeugd-ervaringen en de Indisch-culturele bagage die zij van huis uit meekregen. In hoeverre merkten zij thuis, in hun familie, op school en bij hun vriendjes iets van hun Indisch-zijn?

De meeste derdegeneratie-ondervraagden hebben, in tegenstelling tot de meeste tweedegeneratieleden, slechts één Indische ouder. Hun Indische ouder was geboren of in ieder geval getogen en geworteld in Nederland, zodat hij niet vreemd stond tegenover de Nederlandse samenleving.¹ Ook had deze ouder zich vrijwel altijd ontdaan van datgene van de Indisch-koloniale erfenis wat hij als belastend of onpraktisch had ervaren. Hierdoor had hij voor zijn kinderen de weg gebaad naar een onbevanger en minder krampachtige houding tegenover de Indische afkomst.

De meeste derdegeneratie-ondervraagden zijn na 1965 geboren (zie bijlage 2). Dat betekent dat zij zijn opgegroeid in een Nederland dat meer gewend was geraakt aan de aanwezigheid van immigranten met een ander uiterlijk en met een andere cultuur of godsdienst. Het waren ook de hoogtijdagen van het multiculturalisme. Het was tevens de tijd waarin meer egalitaire sekse-, gezins- en gezagsverhoudingen hun beslag kregen. Al deze omstandigheden hebben ertoe bijgedragen dat het startpunt van de derdegeneratieleden aanmerkelijk verschilde van dat van hun ouders.

7.1 ‘Mijn Indische familie is wél anders dan mijn Nederlandse’

Gezin en familie; overdracht en opvoeding

Achtergrond

De Indische ouders van de ondervraagde derdegeneratieleden zijn in Indië of Indonesië geboren of (minder vaak) in Nederland. De meeste ouders kwamen in het naoorlogse Indonesië ter wereld en

kunnen zich hun eerste kinderjaren daar nog goed voor de geest halen, maar sommigen waren dusdanig jong bij hun vertrek, dat ze nauwelijks herinneringen aan hun geboorteland bewaren. Enkele ouders hebben de oorlogsjaren in Indië meegemaakt, maar slechts twee van hen hebben nog het vooroorlogse koloniale Indië gekend. De mate waarin de ouders dragers én overdragers zijn van de verschillende onderdelen van de Indische erfenis is ook weer verschillend. Dat hangt niet in de eerste plaats samen met hun geboorteland (Indonesië of Nederland), maar veel meer met factoren als het milieu van herkomst, de positie die hún ouders in Indië innamen en de mate waarin zijzelf Indisch-culturele bagage hebben meegekregen en daaraan waarde hechtten. Ook hun levensloop in Nederland kan van invloed zijn geweest op wat zij aan Indisch erfgoed op hun kinderen hebben overgedragen. In al deze opzichten zijn de onderlinge verschillen tussen de ouders tamelijk groot. Aan het ene uiteinde van het continuüm bevinden zich derdegeneratieleden wier Indische ouder zelf nauwelijks enige Indisch-culturele bagage met zich meedraagt (zie hiervoor bijvoorbeeld het portret van Kitty in 6.2). Aan het andere uiteinde bevinden zich degenen die één of twee Indische ouders hebben die wel veel van deze bagage hadden (zoals de ouders van Frank en Pim, in 6.1 beschreven). In een enkel geval ligt de van huis uit meegekregen Indische erfenis dicht aan tegen een Indonesische.

De meeste ondervraagden zijn van mening dat hun opvoeding bovenal ‘vrij’ was en ‘open’, maar anderen spreken van een ‘strengere’ opvoeding. Soms was er sprake van een combinatie van beide opvoedingsstijlen, bijvoorbeeld omdat een van de ouders veel strenger was dan de andere. De strenge ouder was vaak, maar niet altijd de Indische ouder. Veel ondervraagden spreken er hun waardering over uit dat hun ouders hen vrij lieten in hun keuzes en hen tegelijkertijd tot steun waren en adviseerden als dit nodig was. Dit is een groot verschil met wat veel tweedegeratieleden over hún opvoeding vertellen. Ook het feit dat de meeste derdegeneratieleden bij vergrijpen niet strenger werden bestraft dan autochtone leeftijd- en seksegenootjes wijst op een andere opvoedingsstijl.

Een aanmerkelijk deel van de ondervraagden vindt dat de sfeer vroeger thuis het best kan worden getypeerd als ‘chaotisch’ of ‘grillig’, omdat zij grotendeels in het teken stond van de problematische verstandhouding tussen hun ouders, die uiteindelijk op een echtscheiding uitliep. Het aantal ondervraagden met gescheiden

ouders is dan ook opvallend hoog: ongeveer de helft.² Het gaat hier waarschijnlijk om een toevalsschommeling in de onderzoekspopulatie, maar vermeldenswaard is dat uit de studie van Van der Velden e.a. (1994: 65) blijkt dat na de oorlog geboren Indo's vaker gescheiden ouders hebben dan autochtone leeftijdgenoten en leeftijdgenoten met totokouders (22 procent tegenover respectievelijk 12 en 11 procent).³

Hoe Indisch was de opvoeding?

De meeste tweedegeneratie-ouders hebben naar eigen zeggen hun kinderen 'niet bewust' Indisch opgevoed, en dit komt overeen met wat de overgrote meerderheid van de ondervraagde derdegeneratieleden vertelt: het Indische is op bijna iedereen nogal impliciet overgedragen. Dat geldt ook voor de vijf ondervraagden die van mening zijn dat hun opvoeding een tamelijk sterk Indisch stempel droeg, naast ook een Nederlands stempel en een meer algemeen stempel zoals 'vrij' (twee van deze vijf zijn Frank en Pim; zie 6.1). Zelfs zij vinden het buitengewoon moeilijk om nader te omschrijven wat er nu zo typisch Indisch was aan hun opvoeding, omdat het allemaal op zo'n weinig nadrukkelijke, vanzelfsprekende manier ging. Ze vinden dat hun jeugd vooral werd getypeerd door het nauwe en veelvuldige contact met hun Indische familieleden.

De meeste anderen karakteriseren de wijze waarop ze zijn grootgebracht niet in de eerste plaats als Indisch, en trouwens ook niet als Nederlands. Ze vinden dat deze termen de lading onvoldoende dekken. Dit betekent weer niet dat ze menen dat hun opvoeding niets Indisch had; vaak vinden zij van wél. Maar het is niet het eerste wat bij hen opkomt als hun wordt gevraagd hun opvoeding te typeren. Dit heeft deels te maken met de omstandigheid dat veel van wat zij Indisch vinden aan hun opvoeding, of beter gezegd: wat zij hieraan later Indisch zijn gaan vinden, ook voor hen zó vanzelfsprekend is dat zij er niet zo gauw opkomen. Hun ouders hebben het zelden als 'Indisch' benoemd. Maar het heeft nog meer te maken met het feit dat ze hun opvoeding niet zo vinden verschillen van die van hun autochtoon-Nederlandse leeftijd- en seksegenoten. Het Indische element in hun eigen opvoeding zien ze veeleer als iets extra's, on-Nederlands weliswaar en zeker ook waardevol, maar in de meeste gevallen niet een groot contrast met de Nederlandse gang van zaken. 'De overeenkom-

sten zijn veel groter dan de verschillen', zegt Jelle, zoon van een Indische vader en een Nederlandse moeder. Of zoals Jessica, dochter van een Indische moeder en een Nederlandse vader, het verwoordt: 'Het zijn kleine verschillietjes, geen echt cultuurverschil. Wij waren een Nederlands gezin met een band met Indië en Indonesië.'

In de meeste gezinnen ging het wel enigszins op zijn Indisch toe, ook in de gezinnen met slechts één Indische ouder. Velen noemen in dit verband de gastvrijheid, de 'aanschuifcultuur' en het eten, ook al werd er bij bijna niemand thuis dagelijks Indisch gegeten. Bovendien was dat Indische eten vaak wel wat anders dan dat van de oudere generatie, minder gevarieerd en vaker bereid met kant en klare *boemboes* of afgehaald bij de toko. De traditionele rijsttafel was lang niet altijd gebruik bij feestelijke gelegenheden: er werd dan ook wel op zijn Nederlands een koud buffet aan de gasten aangeboden. Opmerkelijk is dat sommige onderzochten zeggen de veelgeroemde 'Indische gastvrijheid' voornamelijk van andere Indische families te kennen en niet van het eigen gezin van herkomst. Vrijwel altijd gaat het dan om een gezin waarin problemen de boventoon voerden, zoals een conflictueuze relatie tussen de beide ouders of pathologisch gedrag van een hen. Toch hebben velen het over de 'Indische' sfeer die vroeger zo niet thuis dan toch in de bredere Indische familiekring heerste – een sfeer die zich kenmerkte door een lossere, minder stijve en ook 'warmere' omgang met elkaar. Vooral dit laatste heeft op vrijwel iedereen diepe indruk gemaakt.

Zo roemt Karin – dochter van een Indische moeder en Nederlandse vader – het hartverwarmende contact dat zij tot ongeveer haar veertiende met verscheidene Indische 'tantes' had (die tantes waren vermoedelijk zussen van haar opa of oma van moederszijde, maar zeker weet ze dit niet). 'Die mensen had je soms lang niet gezien, maar ze waren altijd meteen zó lief voor je! Je kreeg meteen een dikke knuffel en dan was het van: hier, ga maar lekker eten, en dan stonden ze gelijk in de keuken en dan werd je helemaal volgepropt. Je voelde je echt welkom. Het ging er niet luidruchtig aan toe, maar er werd wel meer gekletst en gelachen en druk gedaan dan in Nederlandse families. Er komt gewoon meer gezelligheid uit! En je merkt dat ze het gewoon heel fijn vinden om bij elkaar te zijn. Terwijl bij mijn vaders familie ... kil is niet het woord, maar er wordt gewoon nooit zo gezegd dat het

leuk is om met z'n allen bij elkaar te zijn.' Mede door de vroege dood van haar Indische oma die 'de familie bij elkaar hield', is er niet méér in haar leven geweest van datgene wat ze bij haar Indische tantes ondervond. Karin betreurt dat zeer.

Al toen ze kind waren viel velen de andersoortige omgang in hun Indische familie op, vooral die combinatie van enerzijds terughoudendheid en beleefdheid en anderzijds uitingen van hartelijkheid en saamhorigheidsgevoel. Meestal werd dit alles niet expliciet als Indisch benoemd. Pas later, als volwassene, ontdekten de betreffende ondervraagden hoezeer ze zich dit alles eigen hebben gemaakt en dat ze in ieder geval hierin wél van hun autochtone leeftijdgenoten verschillen.

Denise werd zich pas later bewust van de haar van jongsaf aan impliciet meegegeven norm om respect te hebben voor anderen en voor ouderen in het bijzonder. 'Ik had ooit een afscheidsbijeenkomst van mijn werk. Daar waren behalve ik alleen maar Nederlanders, en daar waren ook drie kinderen bij, drie kleintjes, want sommigen hadden hun kinderen meegenomen. Er was één grote tafel met grote stoelen, en een kleine tafel met kleinere stoeltjes, die minder comfortabel waren. Ik zat samen met iemand van mijn leeftijd aan die kleine tafel, terwijl die kinderen aan die grote tafel zaten. Kijk, zoiets is voor mij *not done*. Ik vind dat echt heel onbeschoft. Bij ons krijgen de kleintjes de minst comfortabele stoelen, daar is gewoon een soort rangorde. Je gaat bij ons in de familie als jongere ook als laatste eten opscheppen, omdat de oudtantes voorrang krijgen. Die krijgen ook de beste stoelen, want die zijn ouder en hebben eerder last van zo'n oncomfortabele stoel of een krukje. Dat is gewoon een vorm van beleefdheid. En dat realiseerde ik me bij die bijeenkomst, hoezeer ik dat heb meegekregen. Dat gebeurt ook als ik iemand iets hoor zeggen tegen iemand anders, waar anderen bij zijn, in de trant van: "Wat jij zei, dat sloeg echt helemaal nergens op!" Dat dóen wij niet! Wij willen iemand anders niet op die manier beschamen en gezichtsverlies laten lijden.'

Terwijl velen de beleefdheidsnormen en de meer informele en hartelijke onderlinge omgang waarderen, hebben vrijwel alle ondervraagden, zowel van de tweede als van de derde generatie, weinig goeds te zeggen over de andere kant van de 'Indische commu-

nicatie-medaille', namelijk de neiging om het aan de orde stellen en uitpraten van conflicten te vermijden, geen discussie aan te gaan, niet ongevraagd een mening te verkondigen en om althans verbaal geen gevoelens te uiten. Bijna iedereen keurt dit af en heeft in dit opzicht veel meer waardering voor de Nederlandse wijze. Sommige tweedegeneratie-ouders zijn hun kinderen hierin voorgegaan, zoals de ouders van Carien: 'Mijn ouders [beiden zijn Indisch] hebben van huis uit niet geleerd om over hun gevoelens te praten. Maar dat zijn ze zichzelf gaan aanleren.' Anderen echter hebben deze neiging nog wel bij hun Indische ouder waargenomen en hebben dit onbewust overgenomen. Eén van hen, Denise, vindt zelfs dat ze zichzelf op dit punt heeft moeten 'ontindischen'. En dit terwijl zij op andere punten de Indische gedrags- en communicatienorm nu juist zo waardeert (zie het citaat hierboven). Enkeligen hebben ondervonden dat zij, toen zij wat mondiger werden, kritiek kregen van hun Indische ouder. Denise bijvoorbeeld kreeg van haar moeder te horen dat ze 'agressief' was geworden, terwijl Miranda door haar moeder tot de orde werd geroepen omdat de 'Indische verfyndheid' bij haar was verdwenen en zij 'grof in de mond' was geworden. Voor sommigen is het moeilijk om hierin een zeker evenwicht te vinden, om beleefd en voorkomend te zijn en tegelijkertijd ook zelfbewust en niet te vervallen in overdreven bescheidenheid. Dit zijn problemen waarmee ook menig tweedegeneratielid heeft geworsteld, maar dan meestal wel in heviger vorm.

Zowel de tweede als de derde generatie is negatief over de soms verre gaande bemoeienis van de Indische familie met iemands leven, ook wanneer hij al lang en breed volwassen is. Verder zijn enkele vrouwen van mening dat er in hun opvoeding te veel nadruk lag op een verzorgende en dienstbare rol ten opzichte van de latere echtgenoot. Later in hun leven werden zij daaraan regelmatig herinnerd. Zo heeft Monique ondervonden dat haar moeder en oma zich aanvankelijk verzetten tegen haar wens te gaan studeren. Bovendien heeft haar oma haar, toen ze al getrouwd was, regelmatig gekapitteld omdat ze haar huishoudelijke plichten zou verzaken.

Bij veel ondervraagden waren vroeger thuis typisch Indische gewoonten in zwang of golden er bepaalde verboden die gericht waren op het afweren van onheil. Ook kwam het regelmatig voor dat ziekten op alternatieve wijze werden behandeld, bijvoorbeeld door het gebruik van *djamoe*. Bij een kleiner aantal ondervraagden was

vroeger thuis de botol tjebok op het toilet te vinden. Maar ook als er in het ouderlijk huis niets van dit alles gangbaar was, dan was dit meestal wel het geval bij de Indische grootouders. Bij hen maakte menig derdegeneratielid kennis met gewoonten als het klaarzetten van een bordje eten voor een overledene. Ook kregen ze er te horen wat verboden was of wat je in ieder geval beter kon nalaten, zoals 's avonds je nagels knippen of binnenshuis een paraplu openen. Sommigen hebben dit soort gewoonten in hun volwassen leven voortgezet, maar het fundament eronder is dan meestal wel veel zwakker geworden. Ze gingen er ook vragen over stellen of er kritiek op uitoefenen.

Raymond: 'Mijn oma vertelde altijd dat als je verhuist, dat je dan je oude huis eerst moet aanvegen voordat je het verlaat. Het stof naar buiten, de geesten die er leven eruit. En ik moet zeggen dat ik het ook heb gedaan toen ik verhuisde [Raymond was toen al volwassen]. Ik dacht: nou ja, het kan toch ook geen kwaad. Niet dat ik bang ben of zwaar in geesten geloof zoals mijn oma, maar ik heb toch wel zoiets van *rather safe than sorry*.'

Magda: 'Mijn oma maakte altijd een bordje op voor de voorouders. Tijdens alle feesten, ook al was het gewoon een verjaardagsfeestje of zo, dan werd er altijd iets op de kast gezet. En dan vroegen wij ons altijd af: wat is dat toch? Later hebben ze uitgelegd dat het voor de voorouders was. Dat die ook mee kunnen eten, zeg maar, dat ze ook welkom zijn. Mijn moeder deed het niet echt meer, behalve de laatste keer dat we zijn verhuisd. Maar dat was vooral omdat allebei de mensen die daar vóór ons hadden gewoond, in dat huis zijn gestorven. Ik heb mijn oma weleens gevraagd of ik dat nou ook moet doen. En toen zei ze: "Nee, als je dat niet wilt, dan hoeft dat niet." Toch heeft Magda later, als ze verhuisde, altijd wel water in de hoeken van haar nieuwe huis gespreid ('mijn moeder zegt dat dat goed is'). Het verbod om 's avonds je nagels te knippen roept daarentegen twijfel bij haar op. 'Ik vroeg altijd: "Waarom is dat dan?" En dan zei mijn moeder: "Omdat je je anders in je vingers kan knippen, en dat moet je niet hebben!" Maar waarom dat precies is, ja, dat weet ik niet. Iets met boze geesten of zo. Net zoals dat je niet mag fluiten in het donker. Maar of ik daar nou het nút van inzie ...'

Matthijs: 'Na het overlijden van mijn oma [de moeder van Matthijs' Indische vader; Matthijs was toen twaalf] werd er elke avond bij het avondeten apart een schaalje eten en een glas drinken voor haar weggezet. Dat deden mijn ooms en tantes, niet mijn vader, want die heeft het niet zo op die dingen. Mijn oom zette een streepje hoe hoog het water in het glas stond en de volgende dag stond het dan een millimeter lager. En dan zei hij: "O, kijk, oma heeft gedronken!" En toen zei ik een keer: "Dat water verdampst, hoor!" Toen kreeg ik een klap, want ik moest niet zo onrespectvol en oneerbiedig doen.'

De overgrote meerderheid heeft regelmatig familiebijeenkomsten en verjaardagsvieringen op zijn Indisch meegemaakt, met veel mensen en veel eten. Ook is minstens de helft bekend met selamatans, bijvoorbeeld na een verhuizing of veertig en honderd dagen na de geboorte van een kind of het overlijden van een familie-lid. Die selamatans werden echter niet altijd als zodanig benoemd en daardoor kennen diverse ondervraagden het woord niet, ook niet als ze het verschijnsel wél kennen. Zo sprak een van hen van de 'saté-fuiven' die een tante van haar altijd gaf na een verhuizing. Maar ook al is dit specifieke woord niet altijd bekend, bij de meesten waren vroeger thuis wel veel andere Indische woorden en uitdrukkingen in zwang.

De Indische gezins- of familiecultuur maakte dat menige ondervraagde zich als kind soms meer of minder onbestemd 'anders' voelde dan zijn autochtone vriendjes of vriendinnetjes; het besef van Indisch-zijn ontstond meestal pas later. Het gevoel enigszins anders te zijn was doorgaans alleen positief en ging niet gepaard met onaangename bijgevoelens. Dit werd sterk bevorderd door de omstandigheid dat de eventuele Nederlandse ouder gewoonlijk probleemloos in die cultuur meeging. Bovendien kreeg bijna niemand van huis uit een ambivalente boodschap over zijn Indisch- of gekleurd-zijn mee, terwijl men in Nederland inmiddels meer gewend was geraakt aan andere huidskleuren en culturen. Voor verreweg de meeste derdegeneratieleden was het gevoel van 'anders-zijn' dus ontdaan van de gevoelens van schaamte of minderwaardigheid die er voor leden van de tweede generatie aanvankelijk vaak wél in besloten lagen. Dit is een van de belangrijkste verschillen tussen de beide generaties.

Heel belangrijk was de rol van de Indische familieleden en in het bijzonder die van de Indische grootouders bij de overdracht

van het Indisch-culturele erfgoed. De grootouders waren bijna altijd de spil van de familiebijeenkomsten, die na hun dood meestal verzandden. Soms kwam dan ook de hele samenhang van de familie op losse schroeven te staan, omdat de grootouders zich altijd hadden beijverd om de familie bijeen te houden, ook als er conflicten waren. Na hun overlijden kwamen die conflicten meer aan de oppervlakte, ten koste van de familiecohesie. Verscheidene ondervraagden hebben zich de dood van hun Indische grootouders buitengewoon hevig aangetrokken. Zij ervoeren dit als een onherstelbaar verlies, omdat ze zich bij hen geborgen hadden gevoeld en zich dankzij hen van een intensief en gezellig familieleven verzekerd hadden geweten. Met hun dood, zo voelden zij dat, verdween voor een belangrijk deel ook het 'echte' Indische in hun familie.

Sommigen zagen als kind hun Indische grootouders niet alleen tijdens familiebijeenkomsten, maar vrijwel iedere dag, omdat ze bij hen werden ondergebracht als beide ouders aan het werk waren. Zij bewaren hieraan zonder uitzondering heel dierbare herinneringen: de liefdevolle aandacht, de liefkozingen, de geuren, de verwennerijen, het vele lekkers en de prachtige en vaak ook griezelige verhalen die ze van hen te horen kregen, spookverhalen en verhalen over dromen die waren uitgekomen. Ook veel andere dingen hebben een onuitwisbare indruk op hen gemaakt, zoals het bordje met gele rijst voor de geesten dat ergens was neergezet, de rotanmeubelen, de schilderijen van sawa's en het veelvuldige bezoek van vrienden van hun grootouders – bijna altijd generatiegenoten en oude bekenden uit Indië. Alles ademde een sfeer die, naar het oordeel van velen, alleen bij de eerste generatie Indische Nederlanders te vinden was, en niet of in veel mindere mate bij hun ouders. Diverse ondervraagden zijn dan ook van mening dat de Indische grootouders een sterker Indisch stempel op hun opvoeding hebben gezet dan de Indische ouder(s). Ook sommige ouders zijn die mening toegedaan, en enkelen van hen, wier eigen ouders al waren overleden toen ze kinderen kregen, zijn ervan overtuigd dat de kinderen 'Indischer' zouden zijn geworden als die hun Indische grootouders, en hun oma in het bijzonder, zouden hebben gekend. Hiermee geven deze ouders tevens te kennen dat de afkalving van het specifiek Indische al bij henzelf heeft ingezet.

De Indische en de Nederlandse familie

De autochtoon-Nederlandse ouders voegden zich meestal vrij makkelijk in het Indische familieleven. Soms speelden zij ook een actievere rol, bijvoorbeeld door Indisch te gaan koken, selamatan te organiseren, interesse voor Indonesië aan de dag te leggen of alert te zijn op hoe de omgeving op de bruine huid van hun partner of kinderen reageerde. Hierdoor werden hun kinderen zich sterker van hun Indische afkomst en hun huidskleur bewust, en dit in positieve zin.

Michael heeft een Nederlandse vader en Indische moeder: 'Mijn vader was altijd al geïnteresseerd in Indië en Indonesië, al voordat hij mijn moeder ontmoette. Ik denk dat zijn partnerkeus daar ook wel mee te maken heeft. Hij heeft een boekenkast vol over Indonesië. De Indische invloed in mijn jeugd kwam eigenlijk meer vanuit die boekenkast en de dia's van mijn vaders reizen naar Indonesië dan van mijn moeder. Want mijn moeder houdt zich totaal niet bezig met Indisch of afkomst of wat dan ook.'

Moniques Indische moeder is een tijdlang met een autochtoon-Nederlandse man getrouwd geweest; dat was in de periode tussen Moniques vierde en zeventiende jaar. Deze man heeft Monique, die uit een niet-huwelijkse relatie van haar moeder met een Indische vriend is geboren, als kind erkend en sindsdien draagt zij zijn naam. Monique heeft altijd een heel goede band met hem gehad. Ze beschouwde hem als haar vader en noemde hem 'pa'. Monique: 'Pa heeft altijd tegen me gezegd: "Je hebt zelf een kleur. Je moet niet met de mensen meepraten als ze het op negatieve wijze over buitenlanders hebben. Klets niet met ze mee! Want voor een Nederlander ben jij ook bruin, donker. Er is niet zoveel verschil voor ze."'

Vanzelfsprekend ondergingen de ondervraagden met één Indische en één autochtoon-Nederlandse ouder niet alleen invloed van hun Indische, maar ook van hun Nederlandse grootouders en andere familieleden. Maar anders dan hun Nederlandse vader of moeder, waren die meestal niet zo bekend met Indische zaken. Ook met hen kon de band heel hecht zijn, in een enkel geval hechter dan met de Indische familieleden, en in ieder geval altijd heel anders van aard, zo vinden de ondervraagden. Als kind namen zij

de verschillen tussen beide families waar, maar zonder ze toen met Indisch of Nederlands in verband te brengen. Dat zijn ze later wel gaan doen, al hebben ze hierbij meestal wel (evenals veel tweedegeneratieleden) de aarzeling: is dit nu typisch Indisch of veeleer typerend voor mijn Indische familie? Vaak, niet altijd, blijkt het dan toch wel om 'Indische' kenmerken te gaan, of tenminste om kenmerken die gelden voor een aanzienlijk deel van de heterogene Indische 'gemeenschap'. Soms komt ook het omgekeerde voor en wordt iets wat kenmerkend is voor de familie voor typisch Indisch gehouden. Maar Indisch of niet, de meesten vinden de verschillen tussen hun beide families erg groot.

Jelle heeft een Indische vader en een Nederlandse moeder. Zijn beide Indische grootouders heeft hij niet gekend omdat ze al voor zijn geboorte waren gestorven, maar hij heeft altijd wel met andere Indische familieleden contact gehad. 'Je groeit op met Indische familie aan één kant, en daar krijg je wel wat van mee. Als kind ga je mee op bezoek bij de familie van beide kanten, en dan merk je wel: hé, dat is toch iets heel anders! De familie van mijn moederskant is gewoon héél anders dan de familie van mijn vaderskant. Het een is niet beter dan het andere, maar er is wél verschil. Mijn vaders familie vind ik een échte Indische familie, met heel veel gebel en gedoe over en weer. Bij de Hollandse familie is het allemaal wat plechtiger en formeler. Daar ga je echt op bezoek op gezette tijden, met Nieuwjaar en zo. De Indische familie is heel erg familiegericht, maar je gaat er niet verplicht op bezoek. Je gaat gewoon als je er zin in hebt, daar hoeft geen speciale aanleiding voor te zijn. Mijn Hollandse grootouders verwachten ook meer van hun kleinkinderen, terwijl mijn Indische familie minder dwang uitoefent. Dat vind ik toch wel een belangrijk verschil. Toen ik voor de havo was geslaagd, kreeg ik van mijn Hollandse grootouders een biljet van vijftig gulden toegestuurd. Daar waren zonnebloemen op afgebeeld. Ze hadden er een kaartje bij gedaan en daar stond op: "Op naar het volgende boeket!" Die toespeling op verdere prestaties, dat vond ik niet zo leuk. Mijn Indische familie zei alleen: "Goh, wat leuk voor je! Gefeliciteerd!" En wat me verder opvalt is dat de gespreksonderwerpen heel verschillend zijn. Bij mijn Hollandse grootouders gaat het over werk en politiek, serieuze onderwerpen. Bij de Indische familie is het meer roddelen. Bij de Hollandse familie wordt ook wel geroddeld, maar dat is meer aan het begin van de middag. Naarmate de mid-

dag vordert wordt het serieuzer. Maar het kan ook wel gezellig zijn, hoor! Ik heb vroeger vaak bij mijn Hollandse opa en oma gelogeed, en dat was altijd hartstikke gezellig. Maar als je klein bent neem je het toch waar, bij die familie is het zus en bij die familie zo. Dat blijft toch hangen.'

Miranda heeft een Indische moeder en een Nederlandse vader. Ze heeft altijd veel contact gehad met haar Indische grootouders, bij wie ze in de buurt woonde. Gedurende haar hele jeugd kwam Miranda er dagelijks over de vloer, als haar beide ouders aan het werk waren. Haar Nederlandse grootouders zag ze ook regelmatig, maar wel minder vaak. 'Met mijn Indische opa en oma zat ik elke dag aan tafel, zestigduizend potten thee te drinken en dan hadden we het over van alles en nog wat. Héél gezellig! Mijn broer kwam er ook, maar minder vaak. Misschien ook omdat mijn oma hem te donker vond. Mijn oma kon heel goed vertellen. Ze vertelde altijd veel spookverhalen, en ook verhalen over Indië en haar dromen. O, haar honderdmiljoen dromen! De helft namen we wel met een korrel zout. Ze hield zich ook bezig met mystieke dingen, en we moesten haar offertjes opeten. We gingen ook vaak met zijn allen op vakantie, mijn opa en oma van moederskant, ons gezin en de broers van mijn moeder met hun gezinnen. Aan mijn Hollandse opa en oma heb ik heel andere herinneringen. Dat waren meer stóere mensen. Ze gingen over de vloer rollen en gekke films met ons maken. Echt héél anders. Meer sportief. We gingen hele weekenden of vakanties met ze mee kamperen. Ze gingen zó anders met ons om! Zo van: "Kom op, meid!", en je dan bijna fijnknippen. Terwijl mijn Indische oma meer iets heeft van: "Hè, meis!", weet je? Mijn Hollandse opa en oma hadden wel het idee dat ik meer van mijn Indische grootouders hield, maar dat komt waarschijnlijk omdat we er gewoon veel vaker waren. De familie van mijn vaderskant, de Hollandse familie dus, de broers en de neven en zo van mijn vader, dat waren ook echt wel een beetje hippies, weet je wel, de jaren '60 meegemaakt. Die gingen graag met zijn allen op het strand kamperen. De mannen hele nachten op zee, visjes vangen, en de kinderen in één tent, jongens en meisjes door elkaar. En dat soort dingen, die dóen Indische mensen gewoon niet. Dat ken ik alleen van de familie van mijn vaderskant. Ik ben er wel heel blij om, dat ik dat óók heb meegekregen.'

De koloniale erfenis

In het algemeen zijn de verschillende aspecten van de koloniale erfenis nauwelijks op de ondervraagde derdegeneratieleden overgedragen, laat staan dat ze zijn verinnerlijkt. De meeste Indische ouders hadden zichzelf hieraan al voor een belangrijk deel ontworsteld, al droegen sommigen er, bewust of onbewust, nog wel enige sporen van. Daarnaast heeft de tijdgeest van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, toen het merendeel van de leden van de derde generatie opgroeide, zijn invloed uitgeoefend. In dit tijdsbestek zijn ook veel autochtoon-Nederlandse jongeren anders dan hun ouders of grootouders gaan denken over koloniale verhoudingen en over etnische en raciale verscheidenheid. Bij enkele ondervraagden echter lopen specifieke kenmerken van hun milieu en de verinnerlijkte invloed van de koloniale erfenis door elkaar heen.

Zo heeft Theo, afkomstig uit het milieu van voormalige Indische bestuursambtenaren (hij is de neef van de in 2.2 geportretteerde Tineke) een zeker *dedain* meegekregen voor 'heel erg Indische' Indo's van een lagere klasse. Mede hierdoor identificeert hij zich in verschillende mate met Indische Nederlanders, al naar gelang de klasse en generatie waartoe iemand behoort. 'Met de zoon van een KNIL-soldaat kan ik nog wel enige verwantschap voelen door het gemeenschappelijke koloniale verleden van onze families, maar niet met de KNIL-soldaat zelf. Als de kolonie nog bestond, had ik misschien niet eens met hem gesproken.' Tijdens zijn jeugd was Theo zich van dit alles vanzelfsprekend niet zo bewust, maar hij heeft toen wel waargenomen hoe zijn moeder de spot dreef met 'die domme, slome mensen'. Dat betrof dan met name de 'heel erg Indische' familieleden van vaderszijde, 'veel donkerder dan wij' omdat ze 'één volbloed Indonesische ouder' hebben. Theo herinnert zich nog goed wat hij dacht toen hij ooit eens een foto zag van zijn vader met diens heel Indisch ogende familieleden, kort na aankomst in Nederland genomen: 'Shit! Dit kán niet waar zijn!'

Sommige derdegeneratieleden waren als kind, en soms ook later nog, getuige van de worstelingen van hun ouders 'om zich van de erfenis van de eerste generatie te ontdoen', zoals iemand dit uitdrukt. Of ze namen waar hoe anders hun Indische ouder is ge-

worden vergeleken met zijn ouders, als het gaat om de houding tegenover de eigen Indonesische afkomst en tegenover Indonesiërs, andere immigranten en autochtone Nederlanders.

Monique: 'De moeder van mijn oma, die ik ook nog heb gekend, stond altijd in de bus op voor een Nederlandse man. Dat deed ze al in Indië, maar hier, in Nederland, dus ook. En dat terwijl ze een heel zelfstandige vrouw was, met een eigen praktijk als vroedvrouw! Mijn grootouders hadden zó'n dubbele houding tegenover Nederlanders. Ze vonden dat ze zo gulzig waren met eten en dat de vrouwen hun oksels niet wasten. Maar als mijn opa Nederlandse collega's op bezoek kreeg, dan sloofde hij zich heel erg uit. Dan haalde hij cognac en whisky in huis, terwijl ze weinig geld hadden. Maar mijn moeder heeft dat helemaal niet, die zette zich daar juist erg tegen af. Die is van de moderne tijd! Ze is ook veel assertiever en weerbaarder dan mijn oma, en veel meer gewend om met Nederlanders om te gaan.'

Carien: 'Mijn beide ouders [Carien heeft twee Indische ouders] zijn grootgebracht met heel negatieve ideeën over Indonesiërs. Maar vooral mijn moeder is hun vrijheidsstrijd heel erg bijzonder gaan vinden en is ook met Poncke Princen gaan sympathiseren.⁴ Ze is trots geworden op haar Indonesische bloed, door de manier waarop de Indonesiërs zich hebben verzet en zich als volk zijn gaan presenteren. Ze heeft iets van: dat bloed heb ik ook, en daar ben ik trots op.'

Vaak hebben de ondervraagden nauwelijks enige weet van het ambivalente zelf- en groepsbeeld dat hun Indische ouders en andere familieleden ooit hadden. Van verscheidene ondervraagde tweedegeneratieleden heb ik ook een van hun kinderen, nichten of neven geïnterviewd (zie bijlage 3). Deze tweedegeneratieleden hadden mij eerder uitvoerig verslag gedaan van hun vroegere schaamte over hun Indisch-zijn en van hun pogingen om die te overwinnen. Vaak bleken hun kinderen of neven en nichten hiervan geen flauw idee te hebben. Misschien niet zo verwonderlijk, omdat veel mensen nu eenmaal niet alles weten van wat zich in het leven van hun ouders of ooms en tantes heeft afgespeeld; dat hoeft op zich niets met Indisch-zijn te maken te hebben. Maar hierbij speelt waarschijnlijk mee dat het een gevoelig onderwerp betreft dat nog steeds in de taboesfeer ligt. Daarnaast is het heel waarschijnlijk

dat eventuele restanten van schaamte- of minderwaardigheidsgevoelens bij de tweedegeratieleden hoogstens in gemaskeerde vorm tot uiting zijn gekomen, zodat ze aan de aandacht van hun kinderen, neven of nichten zijn ontsnapt. Hoe anders was dit bij hun Indische grootouders! Bij hen zagen en hoorden de ondervraagden veel vaker en veel duidelijker dingen die op het conto van de koloniale erfenis moesten worden geschreven, zoals gêne over de eigen Indonesische afkomst. Uiteraard registreerden ze dit als kind niet in die termen, maar wat ze waarnamen, wekte vaak wel hun ergernis op. Dit stond overigens een goede verstandhouding met hun grootouders vrijwel nooit in de weg.

Miranda's oma heeft lange tijd verzwegen dat haar moeder – dus Miranda's overgrootmoeder – 'volbloed' Indonesisch was. Toen dat eenmaal bekend was geworden, 'vergoelijkte' ze dit met: 'Maar zij sprak goed Nederlands, hoor!' Er was Miranda's oma altijd al veel aan gelegen om die afkomst te verhullen. Zo moest haar dochter, Miranda's moeder, vroeger als klein meisje in Indonesië een hoed op, kousen aan en handschoenen tot aan haar mouwen als ze met een *betjak* naar school werd gebracht – dit alles om niet 'te bruin' te worden. En toen Miranda's oma eenmaal kleinkinderen had, liet ze soms merken dat haar voorkeur uitging naar de meest blanke onder hen, aldus Miranda. Dat gold ook voor haar achterkleinkinderen, want toen Miranda zelf kinderen had gekregen (van haar toenmalige Molukse echtgenoot), belde haar oma haar bij mooi weer wel op om te zeggen dat ze hen een hoed moest opzetten als ze buiten speelden, opdat ze niet te bruin zouden worden. 'En ze had het ook altijd over "wij Nederlanders". Tenminste, als haar dat uitkwam. Dan zei ik altijd: "Oma, doe niet zo achterlijk! Iedereen ziet dat je een platte neus hebt en er anders uitziet." Nou, dan kon ze letterlijk op de grond spúgen als je zoiets zei!'

Verder heeft Miranda menigmaal meegemaakt dat haar Indische grootmoeder zich laatdunkend uitliet over 'kampong-Indo's'. Dit gebeurde bijvoorbeeld als ze met haar grootouders naar de pasar malam of een winkelcentrum ging, en haar oma dan 'met haar neus in de lucht liep' als ze Indo's tegenkwamen die naar haar oordeel tot die categorie behoorden. Miranda hoorde dat ze zich denigrerend over hen uitliet tegen haar opa, en dat deed ze ook over sommige familieleden. 'Ik ben weleens met haar naar een begrafenis geweest van een van haar neven of misschien wel van

haar broer, dat weet ik niet eens meer. En toen kwam daar op een gegeven moment haar zus binnen met haar man. Die was in mijn oma's ogen ook een kampong-Indo. En toen riep mijn oma keien keihard door die zaal: "Kijk, daar heb je die *katjong!*" Ik weet nog dat ik toen wel door de grónd kon zakken!' Ondanks al haar irritaties, is Miranda erg te spreken over het 'beregezellige', dagelijkse contact dat ze haar hele jeugd met haar beide Indische grootouders had.

Carien heeft verschillende keren een conflict gehad met haar oma van vaderszijde, omdat ze zich te direct uitliet: te kritisch over de familie of te lovend over Indonesië. 'Mijn oma vond Indonesiërs de meest verschrikkelijke mensen die er zijn. Niet te vertrouwen en zo. Dat heeft me altijd tegengestaan, als kind al. Later moest ik daar ook altijd aan denken als Indische mensen zeggen: ik voel me absoluut niet Indisch. Dat is het ontkennen van het Indonesische deel van je afkomst!' Ze vertelt dat ze haar eventuele latere kinderen graag eens naar Indonesië zou willen meenemen, omdat 'haar familie daar lang heeft gewoond'. Ik wijs haar op het ongerijmde van haar uitspraak: alsof een deel van haar familie er niet altijd heeft gewoond. Ze schrikt er zichtbaar van en zegt: 'Dat is nou precies wat ik bedoel! Dat negeren van het Indonesische deel van je afkomst. Érg is dat!'

Fanny, Cariens zus, voegt hier nog aan toe dat hun oma het altijd, tot hun ongenoegen, over 'die buitenlanders' en 'die Turken' had. Fanny's toenmalige vriend vond dat 'racistisch'.

De meeste ondervraagde derdegeneratieleden kennen niet of nauwelijks het gevoel dat Indisch en Nederlands op gespannen voet staan met elkaar en hebben evenmin de ervaring dat de omgang met Nederlanders krampachtig verliep; ook dit is een verschil met wat een groot deel van de tweede generatie tijdens zijn jeugd heeft ervaren. Hier en daar werd weleens een opmerking gemaakt over Hollandse gulzigheid, gierigheid of ongemanierdheid (zie bijvoorbeeld Frank in 6.1), maar naar het schijnt veel minder vaak dan bij de leden van de tweede generatie vroeger thuis. Misschien speelde de gezinssamenstelling hierbij mee: de meeste derdegeneratieleden hebben immers één autochtoon-Nederlandse ouder. Maar ook derdegeneratieleden met twee Indische ouders zeggen dit verschijnsel niet of nauwelijks te kennen: ook hun ouders gaven al nauwelijks meer blijk van een gespannen houding jegens autoch-

tone Nederlanders. Dat is dan ook niet op de derdegeneratieleden overgedragen, op een hoogst enkele uitzondering na.

Matthijs is zo'n uitzondering. Hij heeft een Nederlandse moeder en een Indische vader van gedeeltelijk Molukse afkomst. Op bewust niveau is Matthijs' vader tamelijk assimilationistisch ingesteld, maar impliciet heeft hij een nogal anti-Nederlandse houding op zijn zoon overgedragen. Later is dat nog versterkt door de invloed van Matthijs' voornamelijk Molukse vrienden. 'Nederlanders vertegenwoordigen voor mij zo'n beetje alles waar ik op tegen ben', zo verklaart hij. Matthijs merkte als kind al op dat zijn vader, zonder daar erg in te hebben, zijn Indische en Molukse collega's met hun voornaam aanduidde als hij over hen sprak. Maar had hij het over zijn autochtoon-Nederlandse collega's, dan refereerde hij aan hen met hun achternaam. Ook heeft Matthijs een keer gehoord dat zijn vader een Nederlandse beambte 'achterlijke Nederlander' noemde. Waarschijnlijk, aldus Matthijs, bedoelde hij dit minder negatief dan het klonk, maar 'dat hij daar op komt, dat zegt toch wel iets'.

7.2 Contacten met Indo's, autochtone Nederlanders en niet-autochtonen

Het is hierboven al diverse malen aan de orde gekomen: de derdegeneratieleden zijn in een heel andere sociale context opgegroeid dan leden van de tweede generatie. In de eerste plaats door het feit dat de meesten van hen geboren zijn uit één Indische en één autochtoon-Nederlandse ouder, zodat ze niet alleen Indische maar ook Nederlandse familieleden hebben. Ten tweede hebben hun Indische ouders vanaf hun geboorte of vanaf jeugdige leeftijd in Nederland gewoond en zijn ze hier ook naar school gegaan. Hierdoor hadden zij ook autochtoon-Nederlandse vrienden en waren ze er, vaak in tegenstelling tot hún ouders, aan gewend om informeel en op voet van gelijkheid met Nederlanders om te gaan. Daarom is het niet verwonderlijk dat de meeste ondervraagden uit een gezin komen waar zowel Indische Nederlanders (meestal familie) als autochtone Nederlanders (zowel familie als vrienden en kennissen) over de vloer kwamen. Bij vijf ondervraagden echter kwamen vroeger thuis overwegend Indische Nederlanders uit het uitgebreide familienetwerk op bezoek en maar weinig autoch-

tone Nederlanders. Het gaat hierbij voornamelijk om personen met twee Indische ouders die sterk zijn verweven met het netwerk van hun uitgebreide Indische familie, zoals Frank en Pim (zie 6.1).

De schoolperiode verliep voor leden van de derde generatie doorgaans minder problematisch dan voor dat deel van de tweede generatie dat al in Indonesië op school had gezeten (de 'generatie anderhalf'). Want vanzelfsprekend hadden derdegeneratielieden geen aansluitingsproblemen als gevolg van immigratie. Zelfs Magda, als enige thuis tweetalig opgevoed (in het Nederlands en Bahassa Indonesia), beweert hiervan op school geen nadelige gevolgen te hebben ondervonden.⁵ Verder was er bij derdegeneratielieden veel minder vaak sprake van verlegenheid, die leden van de tweede generatie als kind nogal eens parten speelde en die hen afremde om iets aan een onderwijzer of leraar te vragen. Twee van hen hebben zich zelfs van een heel assertieve kant laten zien door op de middelbare school hun geschiedenisleraar kritische vragen te stellen over zijn, in hun ogen, eenzijdige benadering van de VOC.⁶

Hoewel sommigen wel het idee hadden dat zij door hun uiterlijk of door sommige gewoonten thuis wat anders waren dan hun autochtone klasgenoten, gaf dit vrijwel niemand een gevoel van schaamte of van buitenstaanderschap.

Pim: 'Ik was altijd een van de weinige gekleurde jongens in de klas. Ik was me altijd wel bewust van mijn andere uiterlijk, en de anderen zagen dat natuurlijk ook. Maar ik denk niet dat dat van belang is geweest in mijn omgang met de anderen. Nee, beslist niet. Als het ter sprake kwam, was dat altijd op een aangename manier. Ik heb maar één keer wat gescheld meegemaakt op een voetbalveld. Maar verder heb ik me nooit anders of vreemd gevoeld. Ik was ook helemaal niet met mijn afkomst bezig of zo.'

Sommigen werden, evenals Pim en Frank, als kind weleens uitgescholden voor 'pinda poep-Chinees' of iets dergelijks en dat waren vooral degenen die buiten de Randstad woonden, net als Pim en Frank. Dit waren echter incidentele gebeurtenissen, die op geen van de betrokkenen diepe sporen heeft nagelaten. Slechts één ondervraagde, Magda, opgegroeid in een Brabants dorp, heeft de ervaring dat het niet bij incidenteel uitschelden bleef: sommige Ne-

derlandse ouders in haar dorp wilden niet dat zij met hun kinderen speelde. Magda herinnert zich dit overigens niet, maar heeft het van haar moeder gehoord (die hierop heel weerbaar heeft gereageerd).

Bij vriendschappen met Indische leeftijdgenootjes speelden niet dezelfde mechanismen als bij een deel van de tweede generatie. Niemand van de derdegeneratieleden heeft zich namelijk gemerd gevoeld om dergelijke vriendschappen aan te gaan, terwijl dit wel het geval was bij verscheidene tweedegeneratieleden. Hun remmingen waren ingegeven doordat hun ouders zekere reserves ten opzichte van andere Indo's aan de dag legden of doordat zij zelf de ouderlijke aanpassingsdwang of statusoverwegingen hadden verinnerlijkt. De ondervraagden zijn dan ook van mening dat het louter toeval was als zij geen Indische vriendjes of vriendinnetjes hadden, wat meestal het geval was. Dat kwam doordat er geen Indische kinderen op hun school zaten of in de buurt woonden. En als ze zulke vriendjes wél hadden, dan stonden ze er nauwelijks bij stil dat deze Indisch waren. Pas later in hun leven zijn sommigen zich gaan realiseren dat Indische vrienden of collega's een zekere meerwaarde voor hen hebben.

Matthijs is de enige van de ondervraagden die als kind al een uitgesproken voorkeur had voor Indische en later voor vooral Molukse vrienden. Hij is in dit opzicht uitzonderlijk, ook omdat hij zijn hele leven nooit een goede Nederlandse vriend of vriendin heeft gehad. 'Op de basisschool trok ik al als vanzelfsprekend vooral op met de paar Indische en Molukse klasgenoten die ik had, en ook met de rest van de Indische en Molukse leerlingen op school. Ik stond toen niet echt stil bij mijn Indisch-zijn, maar ik besepte het onbewust maar ál te goed.' Zijn toen nog onbewuste voorkeur hing vermoedelijk samen met het feit dat Matthijs vooral te midden van de Indische familie van zijn vaderskant (van gedeeltelijk Molukse afkomst) is opgegroeid en van jongs af aan heel veel met zijn Indische neefjes en nichtjes is opgetrokken, bij wie hij ook vaak logeerde. Er was een enorme onderlinge loyaliteit en zij begrepen elkaar zonder woorden. Zijn Indische en Molukse schoolgenoten vertegenwoordigden voor Matthijs die bekende en vertrouwde wereld. Later kreeg hij teleurstellende ervaringen met autochtoon-Nederlandse leeftijdgenootjes, die hem 'hebben laten zakken als een baksteen' toen hij op twaalfjarige leeftijd na het overlijden van zijn Indische oma in diepe rouw

was gedompeld. En dat terwijl hij, naar eigen zeggen, altijd wel voor hén had klaargestaan. ‘Het hóefde voor mij op een gegeven moment niet meer.’

Eén ondervraagde, Magda, is toen ze achttien was doelbewust op zoek gegaan naar Indische vrienden. Die heeft ze ook gevonden, via internet en een Indische jongerenorganisatie waarin zij een paar jaar actief is geweest. Dit heeft haar behoefte aan ‘een eigen *bangsa*’ bevredigd, maar van een exclusieve voorkeur voor Indische vrienden is bij haar geen sprake. Ze heeft ook autochtoon-Nederlandse en niet-autochtone vrienden en vriendinnen, en die zijn haar niet minder dierbaar.

Magda: ‘Ik zag dat mijn ouders heel veel Indische vrienden hebben en altijd naar Indische feestjes gaan. Op een gegeven moment denk je van: wij hebben eigenlijk níks! En toen kreeg je van die Jumba-feesten in Amsterdam, speciaal voor Indische en vooral Indonesische jongeren. Die feesten bestaan nu niet meer, maar daar zijn de *Asian Parties* uit voortgekomen. En dan ga je ook wat surfen op internet, dan gaat er in één keer eigenlijk een wereld voor je open. En zo kom je dan met Indische mensen in contact. En je ziet ook dat Marokaanse en Turkse mensen heel erg naar elkaar toe trekken. En toen dacht ik: dat wil ik eigenlijk ook wel. Want het is wel leuk om onderling een beetje Indonesisch te kunnen praten, een beetje dingen uitwisselen, dat je elkaar een beetje begrijpt! Gewoon herkenning en samenzijn. Gewoon leuk! Een beetje ouwehoeren en over niks praten. Dat kan bij sommige Nederlandse vrienden niet, daar moet je altijd iets te melden hebben.’ Magda’s twee beste vriendinnen zijn echter autochtoon-Nederlands (ze heeft ook een Surinaamse en Iraanse vriendin gehad), zij het dat een van hen uit een totokfamilie afkomstig is en de ander een Indisch vriendje heeft gehad, ‘dus zij ként het allemaal!’ Deze beide vriendinnen, alsook andere niet-Indische leeftijdgenoten, komen ook wel naar feestjes van Magda’s Indische groep.

Anders dan de tweedegeneratieleden, kwamen de ondervraagden van de derde generatie op school of in hun buurt vaak ook in contact met allochtone kinderen. Meestal waren dat Turkse, Marokaanse, Surinaamse of Antilliaanse kinderen. Met hen verliep het contact niet veel anders dan met autochtone of Indische kinderen.

Dat wil zeggen: op nogal vanzelfsprekende wijze en haast zonder bij hun afkomst stil te staan. Pas later, op de middelbare school of daarna, werd die niet-Nederlandse komaf van anderen iets wat hun opviel. Sommigen zijn zich toen ook gaan realiseren dat ze dat met die anderen gemeenschappelijk hadden en kregen om die reden een zekere voorkeur voor omgang met hen.

7.3 Een (heel) verre echo

De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode

Vijf ondervraagden hebben ouders die voor of tijdens de oorlog zijn geboren, en drie van hen hebben ouders die als kind in een Japans interneringskamp gevangen zaten. Slechts één van hen vindt dat hij hiervan als kind en jongvolwassene grote invloed heeft ondergaan, en dat is Erik.

Eriks moeder Jansje zat vanaf haar negende jaar gedurende enige jaren in Japanse kampen gevangen. Haar vader overleefde de oorlog niet, en dat verlies is zij nooit helemaal te boven gekomen. Erik heeft zijn hele jeugd erg geleden onder het grillige en labiele gedrag van zijn moeder, die met enige regelmaat van huis wegliep. Ook de echtscheiding van zijn ouders, die mede een gevolg was van dat gedrag, heeft hem hevig aangeprepen. Erik kon dit alles als kind niet begrijpen, en het maakte hem erg angstig. Hij kampte ook met schuldgevoel én met onderdrukte agressie jegens zijn moeder. Als jongvolwassene werd hij in toenemende mate door psychische problemen geteisterd, waarop hij op een gegeven moment meer greep wilde krijgen. Hij is toen langdurig in therapie gegaan. Langzamerhand ging hij verband zien tussen zijn eigen problemen en het verleden en het gedrag van zijn moeder. Ook werd hem duidelijk dat zijn moeders gedrag veel te maken had met het onverwerkte verlies van haar vader en met de abrupte wijze waarop háár moeder zich na zijn dood van hem had gedistantieerd. Dat had zij ook van haar kinderen gevergd (zo mocht Eriks moeder niet langer haar vaders naam dragen). Toen Erik op dit punt was aangeland, wilde hij vervolgens alles te weten komen over zijn grootvaders geschiedenis, hoe en waar deze precies was omgekomen. Zijn moeder had hem hierover slechts spaarzaam ingelicht, omdat zij zelf niet precies op de hoogte was maar vooral ook omdat ze het onderwerp het liefst op

afstand hield. Dit stelde haar in staat om voor haar onhanteerbare emoties in bedwang te houden, maar het droeg er ook toe bij dat haar relatie met Erik en andere gezinsleden zwaar werd belast. Met enorme inzet ploos Erik via het Rode Kruis, de Stichting Pelita en andere organisaties de hele toedracht uit rondom zijn opa's vroegtijdige overlijden als krijgsgevangene en dwangarbeider. Toen is hem veel duidelijker geworden wat er precies was gebeurd. Met deze kennis gewapend, kon hij de verhalen van zijn moeder beter weerleggen en de knopen erin ontrafelen. Zijn aanvankelijk nogal onbestemde angsten kregen hierdoor contouren ('mijn angsten kregen een gezicht'), hetgeen hem weerbaarder maakte tegenover zijn moeder. Dit alles droeg in aanzienlijke mate bij tot zijn psychisch evenwicht, maar niet zozeer tot een Indische identificatie (al is daarvan heel kortstondig enigszins sprake geweest). Erik is van mening dat zijn identiteit niet te vangen is in etnische termen zoals Indisch of Nederlands, en dat een typering als 'losgemaakte zoon' veel raker is.

De meeste ondervraagden hebben slechts fragmentarische kennis over het oorlogsverleden van hun familie, beperkt tot enkele feiten. Ze weten bijvoorbeeld dat hun grootvader aan de beruchte Birma- of Pakan Baru-spoorweg in Sumatra tewerk was gesteld of dat hun grootouders in een heel penibele situatie hebben verkeerd tijdens de Bersiap. Meestal hebben ze geen verdere feiten te horen gekregen noch hoe deze ervaringen op hun familieleden hebben uitgewerkt. Soms konden ze dat wel opmaken uit bepaalde reacties. Want al kwam het onderwerp dan meestal niet uitvoerig ter sprake, af en toe manifesteerde het zich wel op andere wijze, zoals wanneer een van de grootouders in woede ontstak of in tranen uitbarstte als er iets over Japan of de Bersiap op tv was. Verscheidene ondervraagden merkten ook dat hun grootouders, en soms ook hun Indische ouder, een aversie tegen Japanse auto's hadden en weigerden zo'n auto of andere Japanse producten te kopen. Enkele hebben zelf als volwassene, zonder er bij na te denken, een Japanse auto gekocht, en ondervonden vervolgens dat hun grootouders hun dat niet in dank afnamen. Ook weten sommigen zich te herinneren dat hun grootouders op een gegeven moment, lang na de oorlog, een uitkering kregen die met de oorlog te maken had, of erg verbolgen waren als ze die niet kregen. Of dat hun ouders erop zinspeelden dat de vroege dood van een van de grootouders met de oorlog te maken had. Eén ondervraagde, Theo,

heeft zelf een uitgesproken anti-Japanse houding aangenomen. Hij noemt Japanners bijvoorbeeld 'gore hufters', maar neemt hiermee wel een uitzonderingspositie in. Uitzonderlijk is ook dat hij vrij veel van zijn grootvader én van zijn beide ouders (hij heeft twee Indische ouders die de oorlog hebben meegemaakt en in een interneringskamp gevangen hebben gezeten) over de oorlog te horen heeft gekregen.

In het algemeen echter staat de oorlog ver van de ondervraagden af, in de zin dat zij er zich persoonlijk niet door beïnvloed weten. Dit geldt zelfs voor een ondervraagde die zelf lichamelijk is gedupeerd als indirect gevolg van de oorlog.

Marcella is de oudste dochter van Tineke (zie 2.2). Haar moeder heeft enige jaren in haar prille jeugd in een Japans kamp gevangen gezeten en is er ernstig ondervoed uitgekomen. Als gevolg hiervan is ze heel laat fysiek tot ontwikkeling gekomen. Op haar achttiende menstrueerde ze nog niet, en dat moest destijds met pillen worden opgewekt. Na haar huwelijk kreeg ze miskraam op miskraam. Ze is toen met het middel DES behandeld.⁷ Het resultaat hiervan is dat ze twee zogenoemde DES-dochters heeft gekregen. Dat wil zeggen dat Marcella en haar zus een verhoogd risico op miskramen en vaginakanker hebben. Ze moeten daarom jaarlijks worden gecontroleerd. Marcella is lid geworden van een vereniging voor 'DES-dochters'. Het verband tussen haar 'DES-dochterschap' en de oorlog staat echter ver van haar af. Ze vindt dat erg abstract en heeft het eigenlijk nooit gelegd.

De meesten hebben wel interesse voor de lotgevallen van hun familie en zijn geraakt als ze hierover iets horen.

Jessica: 'Mijn opa was pas getrouwd toen de oorlog uitbrak en hij gevangen is genomen. Mijn oma was toen zwanger. Ik heb één keer meegemaakt dat hij ging vertellen over hoe hij in het kamp hoorde dat zijn zoon, mijn moeders oudste broer, was geboren. En dat vond ik zó ontroerend! Ik ging er dan ook echt met tranen weg. Ik vond dat zo mooi, dát hij dat vertelde en hóe hij dat vertelde. En dat vind ik nog steeds jammer, dat ik niet meer met hem heb kunnen praten.'

Verscheidene ondervraagden hebben het gevoel gekregen dat in hun familie vooral de cumulatie van de oorlog én van de ervarin-

gen erna na-echoot. Meestal voert de naoorlogse erfenis hierbij de boventoon. Ook dit onderwerp kwam vroeger thuis niet vaak of helemaal niet expliciet aan de orde, behalve dan ook weer in incidentele opmerkingen. Sommigen vingen in de loop van de tijd bepaalde signalen op die ze later, al dan niet terecht, in verband brachten met het hele complex van de oorlog en de naoorlogse periode.

Denise is de dochter van een na de oorlog in Nederland geboren Indische moeder en een Italiaanse vader. Haar ouders scheidden toen ze nog klein was en mede daardoor groeide Denise op in nauw contact met haar Indische grootouders en andere familieleden van moederszijde. Denise heeft altijd een 'trauma-achtige pijn' en 'onderhuidse boosheid' in haar Indische familie gevoeld, die onbespreekbaar zijn. Denise brengt die pijn in verband met zowel de erfenis van de oorlog als die van de naoorlogse periode, maar weet niet goed hoe de vork precies in de steel zit. Ze heeft zich een beeld gevormd aan de hand van brokstukken van kennis, vermoedens en speculatie. Van de oorlogservaringen van haar familieleden is ze slechts zeer ten dele op de hoogte. Haar opa van moederszijde heeft als KNIL-militair drie jaar gevangen gezeten, maar ze heeft 'geen flauw idee' van wat hij toen heeft meegemaakt. Pas onlangs heeft ze vernomen dat hij als dwangarbeider aan de Pakan Baru-spoorweg heeft gewerkt, en zijn broer aan de Birmaspoorweg. Er zouden enkele familieleden in de oorlog zijn omgekomen, maar ook daarvan 'weet ze het fijne niet'. Wat ze wel weet, is dat diverse familieleden door Japanners zijn mishandeld. Ze vermoedt dat er nog 'veel emotionele pijn en mogelijk trauma's' bij haar familie en bij andere Indische Nederlanders 'ingekapseld' zitten, en dat zij zich miskend voelen als oorlogsslachtoffer. Maar ook de naoorlogse periode heeft, zo is haar veronderstelling, haar tol geëist. 'Ik denk dat mijn familie emotioneel een klap heeft gekregen door alle gebeurtenissen, en die klap echoot na. Mijn oma is heel overbezorgd en angstig, en mijn tantes zijn dat ook. Hun vertrouwen en basisgeborgenheid zijn weggevallen. De beginperiode hier was gewoon heel moeilijk en ze waren toen heel arm. Ze waren alles kwijt, en mijn oma moest erg wennen aan de gang van zaken hier. Maandag wasdag en zo, dat kende ze helemaal niet. En een leven binnen in plaats van buiten. Mijn oma lijdt aan stemmingswisselingen sinds ze in Nederland is. Als je foto's uit Indonesië van haar ziet, dan zie je haar

lâchen. Niet uitbundig, maar een beetje, want ze is altijd al erg ingetogen geweest. Maar op foto's die in Nederland zijn genomen, zie je geen lachend gezicht meer. Ze heeft zich indertijd nogal geërgerd aan de manier waarop ze hier na aankomst werd betutteld, dat ze haar gingen vertellen hoe ze haar kind moest wassen. Die emigratie en de ontvangst hier ... ik denk dat dat er allemaal mee te maken heeft.' Toch kan Denise niet helemaal de vinger leggen op de oorzaak van die voortdurende 'trauma-achtige pijn' in haar familie, die haar zo heeft beïnvloed. Ze vermoedt een 'gezinsgeheim', en sluit zelfs niet uit dat haar oma in de oorlog een 'troostmeisje' is geweest (dat wil zeggen door de Japanners tot prostitutie is gedwongen). Maar uiteindelijk tast Denise in het duister over wat nu precies een rol speelt bij die enigszins geladen sfeer in haar familie, die tegelijkertijd zo ongrijpbaar én zo aanwezig is.

In Moniques familie heeft vooral de naoorlogse periode haar sporen nagelaten. Monique is van moederszijde afkomstig uit een familie die in Indië en ook later in Indonesië in goeden doen was (ze typeert haar milieu van afkomst als tussen het midden- en hogere kader in en ook als 'sombong'). Hun migratie naar Nederland was zeer tegen de wil van Moniques oma en was voornamelijk ingegeven door de omstandigheid dat bijna al hun familieleden en vrienden hen waren voorgegaan. Ook de angst dat hun dochter – Moniques moeder – 'anders misschien met een islamiet zou trouwen' speelde mee. De migratie heeft naar Moniques zeggen 'ontwrichtend' op haar familie gewerkt. Eenmaal hier, kreeg Moniques oma heimwee naar het zoveel prettiger leven dat ze ginds had geleid en keerde ze zich tegen Moniques opa. Die had hier wat werk betreft een forse daling van zijn status ondergaan en slaagde er niet in om weer op zijn oude niveau te komen. Uiteindelijk heeft dit tot een echtscheiding geleid. Moniques moeder, die twaalf was bij aankomst in Nederland, kreeg een jaar later een Indisch vriendje. Hij was de zoon van kennissen van haar ouders die al wat langer in Nederland waren en hen hadden geholpen om hier hun weg te vinden. Op zestienjarige leeftijd raakte Moniques moeder onbedoeld zwanger van haar vriend. Dit veroorzaakte grote schande in beide families en had Moniques geboorte tot gevolg. 'Die relatie tussen mijn moeder en mijn biologische vader', zo vertelt Monique, 'had heel veel te maken met de repatriëring. Mijn moeder en haar ouders waren net

in Nederland, je had een soort verbondenheid samen.' De relatie werd echter uit trots en statusoverwegingen verbroken, en deze breuk is, tezamen met de discontinuïteit in haar bestaan als gevolg van de migratie naar Nederland, 'dé pijn' in het leven van haar moeder, aldus Monique. Mede naar aanleiding van deze gebeurtenissen rept ze van 'die hele beladen geschiedenis' die je als lid van de tweede en derde generatie Indo's meekrijgt en van het 'bijgevoel' dat dit iemand geeft, haarzelf inclusief. De oudere generatie zou zich volgens haar kenmerken door 'melancholische ontevredenheid' als gevolg van hun verlies, hun heimwee en hun teleurstellingen in Nederland; een soort 'zwellen in verdriet', gecombineerd met een zekere 'ongedurigheid'. Monique is altijd diep van deze zaken doordrongen geweest, als kind door ze te ondergaan en als volwassene door er zich bewust van te zijn. Maar ze vindt niet dat zijzelf deze eigenschappen heeft. Ook andere leden van haar generatie zouden die volgens haar niet hebben.

Verscheidene ondervraagden hebben aangevoeld dat hun grootouders met heimwee kampten. Ook dit onderwerp kwam in de meeste families niet expliciet ter sprake. Maar soms kwam het onverhoeds aan het licht, zoals toen Miranda eens een hevige ruzie in haar Indische familie meemaakte en haar opa opeens snikkend uitriep: 'Ik ga terug naar Indonesië!'

Al met al lijkt deze component van de Indische erfenis verschillend op de ondervraagden te hebben uitgewerkt. Meestal gaat het om iets wat veeleer als een verre, onduidelijke echo doorklinkt dan als een duidelijk herkenbare melodie.

8 Volwassenheid

De meeste ondervraagde derdegeneratieleden zijn thans jongvolwassenen, gemiddeld zo halverwege de dertig (zie bijlage 2). Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, hebben zij niet of nauwelijks geworsteld met een koloniale erfenis, terwijl velen van hen zijn opgegroeid en volwassen geworden in een maatschappelijk klimaat waarin etniciteit in zekere zin de wind in de zeilen kreeg (vanaf de jaren '70 tot in de jaren '90 van de vorige eeuw). Het feit dat er nadien sprake is van een sterker geworden anti-allochtoon sentiment lijkt hen niet te benadelen. Indisch-zijn had voor de meesten van hen van meet af aan een meer positieve én vrijblijvende betekenis dan voor hun ouders. In deze omstandigheden, gevoegd bij de grote onderlinge sociaal-economische differentiatie, worden de individuele identificaties steeds gevarieerder. Verdere verwatering van de Indisch-culturele erfenis en verdere vernederlandsing horen dan tot de mogelijkheden, evenals herwaardering van de Indonesische afkomst. Deze mogelijkheden sluiten elkaar trouwens geenszins uit.

8.1 'Je bent niet zozeer op zoek naar iemand van een bepaalde afkomst' Partnervoorkeur en -keuze

Ook op het terrein van partnervoorkeur en -keuze zijn de sporen van de koloniale erfenis en de assimilatie-druk grotendeels uitgewist bij de derde generatie. Bij meer dan de helft van de tweede-generatieleden waren die sporen nog aanwezig, getuige hun sterke voorkeur voor een autochtone Nederlandse partner en hun veel negatievere houding jegens een Indische. Hiervan is nauwelijks of geen sprake meer bij de ondervraagden van de derde generatie, althans niet op dezelfde gronden. Voorkeur voor een Nederlandse boven een Indische partner komt ook bij hen in een aantal gevallen wel voor. Maar dit lijkt niet langer, of niet in hoofdzaak, ingegeven door overwegingen van raciale ongelijkheid of de drang tot affiliatie met de autochtone meerderheid. Ook de neiging het In-

dische milieu te ontvluchten en een hiermee samenhangende afwijzende houding tegenover een Indische partner, zoals bij de tweede generatie waargenomen, lijkt bij hen te ontbreken.¹ Hun partnervoorkeur is, kortom, minder uitgesproken en exclusief dan die van veel tweedegeneratieleden.

Elf van de twintig ondervraagden hebben een Nederlandse partner, met dien verstande dat twee van die partners een Nederlandse vader hebben en een moeder die afkomstig is uit respectievelijk het voormalige Tsjecho-Slowakije en de voormalige Sovjet-Unie. Zes ondervraagden zijn momenteel partnerloos. Van deze zeventien personen hebben er drie in het verleden weleens een Indische of Molukse partner gehad. De drie overige ondervraagden hebben momenteel een Indische of een Javaans-Surinaamse partner. Deze cijfers kunnen niet worden getoetst aan een ruimer gegevensbestand, zodat het moeilijk is te bepalen in hoeverre ze representatief zijn voor een grotere populatie.

Niemand heeft van huis uit een expliciet etnische voorkeur meegekregen, noch voor een autochtoon-Nederlandse noch voor een Indische partner. Als de ouders al van een bepaalde voorkeur blijk gaven, dan ging het meestal om persoonlijkheidskenmerken als eerlijk en betrouwbaar. En vooral als het om een partner voor hun dochters ging, vonden ze ook status heel belangrijk: een man van een zeker niveau met een goed carrièreperspectief. Bovendien gaven enkele ouders hun dochter het advies zich liever niet in te laten met een islamitische man, vanwege diens veronderstelde vrouwonvriendelijke gedrag. De grootouders waren soms veel uitgesprokener dan de ouders en lieten openlijk blijken niet erg ingenomen te zijn met de voorkeur van hun kleinkind voor een Javaans-Surinaamse of Molukse partner. De betreffende ondervraagden vonden dat weliswaar niet zo leuk, maar niemand van hen heeft zich hierdoor van de wijs laten brengen.

Iets meer dan de helft van de ondervraagden heeft zelf geen specifiek etnische voorkeur als het om een partner gaat. Ze beschouwen het feit dat ze een Nederlandse of, in minder gevallen, een Indische partner hebben, als louter toeval. De meesten van hen hebben er eigenlijk nooit bij stilgestaan dat ze een autochtoon-Nederlandse partner hebben, wat meestal het geval is, en vinden het raar om hun relatie als 'gemengd' te zien.

Slechts enkelen hebben een voorkeur voor een autochtoon-Nederlandse partner (tegenover iets meer dan de helft van de tweedegeneratie-ondervraagden), met als reden dat zij zich lichamelijk

nooit zo aangetrokken hebben gevoeld tot Indische leden van het andere geslacht. Deze voorkeur lijkt zoals gezegd niet langer samen te hangen met denkbeelden over raciale hiërarchie en status of met de associatie van het Indische milieu met sociale en maatschappelijke beperkingen; de uitspraken hierover wijzen althans niet in die richting. Ter illustratie een voorbeeld:

Pim, uit twee Indische ouders geboren, heeft van huis uit geen voorkeur voor een Indische of autochtoon-Nederlandse partner meegekregen. 'Als ik terugkijk, dan blijkt mijn eigen voorkeur altijd wel naar een Nederlandse partner te zijn uitgegaan. Toevallig heb ik vorig jaar iets gehad met een meisje uit Maleisië, dat ik op Bali had ontmoet. Maar normaal gesproken ben ik altijd met Nederlandse meisjes omgegaan. Het is gewoon een kwestie van persoonlijke smaak. Mijn broer en een neef hebben wél een voorkeur voor Indische meisjes, maar ik dus niet. Je bent niet zozeer op zoek naar iemand van een bepaalde afkomst, maar je valt gewoon op een donker of Indisch type of niet.'

Diverse anderen hebben een voorkeur voor een Indische (of Molukse) partner, of hadden die voorkeur vroeger. Dit komt niet opvallend vaker voor dan bij de ondervraagde tweedegeneratielieden. Het voornaamste verschil tussen beide generaties is dat leden van de derde generatie veel minder vaak een exclusieve voorkeur voor een autochtoon-Nederlandse partner hebben en dat die voorkeur, als daarvan sprake is, van de vroegere krampachtigheid is ontstaan. Als de voorkeur naar een Indische partner uitgaat, spelen daarbij meestal verschillende factoren een rol, zoals lichamelijke aantrekkingskracht, associaties met een gezellige familiecultuur en de bewuste of meer onbewuste wens de eigen verschaalde Indische identiteit op te waarderen en meer inhoud te geven. Een krachtig voorbeeld van dit laatste biedt Michael.

Michael is de zoon van een Indische moeder en een Nederlandse vader. Van huis uit heeft hij weinig aan Indische zaken meegekregen. Hij is getrouwd met een in Nederland opgegroeide Javaans-Surinaamse vrouw, met wie hij vier kinderen heeft. Hij heeft haar al jong leren kennen via haar broers, die bevriend waren met een van Michaels vrienden. 'Toen ik haar zag was ik meteen verkocht', zo vertelt hij. Andersom was dat 'helaas niet zo', maar Michaels aanhoudende pogingen om haar voor zich te winnen hadden uit-

eindelijk succes. Michael, die zelf voor autochtoon kan doorgaan, had in zijn puberteit ‘sowieso een beetje een afkeer van alles wat blond en blank was. Niet dat ik ze minachtte of minderwaardig vond, maar ik had wél zoiets van: nee, ik zie mezelf niet zo gauw met een blond meisje. Eigenlijk nam ik het mijn moeder ook een beetje kwalijk dat ze niet met een Indo is getrouwd.’ Michaels voorkeur voor een Indisch of Indonesisch meisje had te maken met zijn bewustwording als Indo, die vanaf ongeveer zijn twaalfde jaar is begonnen, en met zijn pogingen tot *revival* van zijn Indoschap. Vanaf toen is hij gefascineerd door zijn Indische afkomst en is zich op dat punt verder gaan ontwikkelen – geheel op eigen kracht, want van huis uit werd dit bepaald niet aangemoedigd. Tijdens dit proces is hij zich sterk met zijn Indische oma gaan identificeren, ondanks het feit dat ook zij, zeker in het begin, weinig begrip toonde voor zijn hevige verliefdheid op een Javaanse vrouw. Zelf was ze, als dochter van een volbloed Javaanse moeder en een Indische vader, een tamelijk donker gekleurde vrouw. Vanwege haar huidskleur was ze altijd met de nek aangekeken door haar lichtergekleurde Indische schoonfamilie. Michael: ‘Toen ik haar vertelde dat E. [Michaels vrouw] Javaans is, hoopte ik dat ze zou zeggen: leuk, joh! Maar ik wist al dat ze daar anders over dacht. En dat bleek ook wel, want ze vroeg: “Maar waarom dan?” Niet dat ze mij dwingend in de richting van een Nederlands meisje wilde duwen of zo, maar ze wilde wél laten blijken dat ze een Javaanse of donkere partner niet zo geweldig vond. En dat deed me toch wel pijn.’

Wat bij de aantrekkingskracht van een Indische partner nogal eens meespeelt, is een voor de betrokkenen intrigerende combinatie van vertrouwd en vreemd. Dit is een opvallend verschil met de meeste tweedegeneratieleden, voor wie het Indische milieu (dat wil zeggen de wijdere familiekring en de kennissen van de ouders) in hun jonge jaren voornamelijk iets overbekends vertegenwoordigde, iets wat zij bovendien met sociale en maatschappelijke beperkingen associeerden. Niet aantrekkelijk dus als recruteringsbasis voor een partner, met in diens kielzog ook nog eens een Indische schoonfamilie. Inmiddels echter is de sociale integratie van Indische Nederlanders veel verder gevorderd. Ook is zowel het (verdrongen) motief tot ‘rasverbetering’ als de druk om te assimileren op de achtergrond geraakt, zodat derdegeneratieleden niet langer geneigd zijn om een Nederlandse partner met

maatschappelijke vooruitgang en een Indische met maatschappelijke stagnatie te associëren. Daarnaast zijn sommigen in slechts beperkte mate bekend met een Indisch familieleven en Indische gewoonten. (Dat geldt vooral voor sommige, maar beslist niet alle ondervraagden met één Indische ouder.) Dat heeft ertoe bijgedragen dat Indisch voor hen niet alleen iets bekends en vertrouwds vertegenwoordigt, maar ook een zeker exotisch gehalte bezit. Soms wordt dat nog versterkt door fascinatie met de afkomst en roots. Dit alles verhoogt de erotische aantrekkingskracht van Indo's (of Indonesiërs of Molukkers) van het andere geslacht, al betekent dit lang niet altijd dat deze personen uiteindelijk ook met zo iemand in zee gaan.

Karin, dochter van een Indische moeder en een Nederlandse vader, weet niet hoe belangrijk het voor Indo's van oudere generaties kon zijn om een blanke partner te trouwen. Zo is ze er niet van op de hoogte hoezeer haar oom Alex (haar moeders broer) er indertijd zijn zinnen op had gezet om met een autochtoon-Nederlandse vrouw in zee te gaan. Evenmin weet ze dat hij een uitgesproken aversie had jegens Indische meisjes (zie citaat Alex in 4.2). Zelf heeft ze er vroeger juist over gefantaseerd hoe leuk het zou zijn om met een Indische jongen te trouwen. Ze was op dat idee gekomen doordat ze haar hele jeugd veel omging met de ongeveer even oude zoon van een Indische vriendin van haar moeder ('we zijn zo'n beetje samen opgegroeid'), die ze erg leuk en mooi vond. Ze heeft nooit een relatie met deze jongen gekregen, noch met een andere Indische jongen – er zaten er enkele op haar middelbare school – en ze weidt er niet over uit of ze dit betreurt. Karin heeft nu al een paar jaar een autochtoon-Nederlandse vriend met wie ze samenwoont. Ook in het verleden heeft ze alleen maar 'blanke jongens' als vriend gehad. Ze schrijft dit, waarschijnlijk terecht, aan puur toeval toe. Haar huidige vriend heeft een groot deel van zijn jeugd in Maleisië doorgebracht (vanwege zijn vaders werk), en dat spreekt Karin bijzonder aan: 'Hierdoor heeft hij een véél bredere visie op dingen gekregen. Hij wéét gewoon veel meer van de wereld!' Karin vindt dat hij zich hierdoor gunstig van de doorsnee Nederlander onderscheidt. Bovendien is ze er erg mee ingenomen dat hij, evenals Karin zelf, 'een hang naar Azië' heeft.

Erik, zoon van een Nederlandse vader en een Indische moeder die zelf al niet veel had meegekregen aan Indisch erfgoed, is in slechts heel beperkte mate bekend met het Indische milieu. Hij is al vele jaren getrouwd met een autochtoon-Nederlandse vrouw met wie hij drie kinderen heeft. Vroeger, als puber, was hij erg gecharmeerd van Indische meisjes. 'Dat was een ideaalbeeld en dat speelde op de middelbare school zeker een rol. Dat had met van alles te maken, met aantrekkingskracht en ook met dat Indisch-ingetogene en het respect voor andermans gevoelens. Dat sprak me aan. Vlak voordat ik mijn huidige vrouw leerde kennen, had ik een Indisch vriendinnetje. Ik zat achter haar aan, maar ik was toen nog zó bleu, dat ik daar verder niets mee durfde. Ik weet nog wel hoe ze heette!' Toen Eriks ouders waren gescheiden, ontmoette zijn vader op zeker moment een andere Indische vrouw. 'Nou, die had het voor mij zó mogen worden! Jammer dat het niet zo heeft uitgepakt.'

Eén ondervraagde is inmiddels door haar ervaringen teruggekomen van haar aanvankelijk sterke voorkeur voor Indische en vooral Molukse mannen.

Miranda heeft nooit een 'Hollandse' vriend gehad maar wel een paar Indische vriendjes en drie Molukse partners met wie zij heeft samengewoond. Deze voorkeur heeft ze niet van huis uit meegekregen maar is 'iets van haarzelf'; ze voelde eenvoudigweg nooit iets voor Hollandse mannen. Ze voelt zich aangetrokken tot mannen met een 'gekleurd lijf' en dan vooral tot de 'wat ruige types' die iets 'zeeroverachtigs' hebben – kwalificaties waaraan naar haar mening vooral Molukse mannen voldoen. Ze is met hen in aanraking gekomen doordat de camping waar ze vroeger 's zomers met haar ouders verbleef zich in de nabijheid van een Moluks kamp bevond. De jongens uit dat kamp kwamen in dezelfde discotheek als Miranda toentertijd. Later is ze met een van hen getrouwd. Het huwelijk heeft tien jaar geduurd en er zijn twee dochters uit geboren. Door deze man is Miranda sterk in de Molukse gemeenschap geïnvolveerd geraakt. Aanvankelijk trok die haar erg aan vanwege de saamhorigheid die er volgens haar zou heersen. Ze raakte ook onder de indruk van Molukse muziek en rituelen en van de grote hartelijkheid. Allengs kwam ze echter tot de ontdekking dat de sterke onderlinge betrokkenheid in de Molukse kring van haar ex-man met 'veel haat, nijd, ruzies en

jaloëzie' gepaard ging. Ze spreekt er met verbittering over: 'Je wordt er geleefd, de groep claimt je voortdurend. Ze gaan zich heel erg met je bemoeien. Als ik mijn man bijvoorbeeld vroeg om even een vuilniszak buiten te zetten, dan zei een kerkeraadslid dat vaak bij ons op bezoek was: "Laat die man toch, als hij geen zin heeft!" En als je in zo'n wijk woont, kun je je kont helemaal niet keren. Ik moet er niet aan denken om daar te wonen! En die zogenaamde saamhorigheid: *fuck you!* Dat is *bullshit*, echt *bullshit*. Ze naaien elkaar waar je bijstaat! Mijn schoonzusters bleken heksen te zijn. Wát een afknapper!' Na haar echtscheiding heeft Miranda achtereenvolgens met twee andere Molukse mannen een relatie gehad. Na al deze ervaringen is ze tot de conclusie gekomen dat achter het 'ruige' en 'macho-achtige' dat haar zo bekoort in Molukse mannen 'ontzettende moederskindjes' schuilgaan, die ook nog eens 'erg kleinzerig' zijn. De meeste Molukse mannen zijn, aldus Miranda, 'absoluut niet zakelijk en ook niet ambitieus', en dat 'stoort' haar, evenals 'het slechte Nederlands' dat ze soms spreken, zoals ze heeft geconstateerd. 'Het blijven kinderen, egoïstische moederskinderen,' zo luidt haar oordeel. 'Ik val wel op dat ruige van ze, maar dat is alleen maar uiterlijke schijn. Ze spelen de baas over je, maar laten je wel alles doen. Ik wil nu weleens een vent die er is voor míj. Géén huistiran. Misschien neem ik nu gewoon eens een leuke Hollander!'

Miranda's Indische oma was nooit zo ingenomen met het feit dat Miranda Molukse partners had. 'Ze is openlijk erg anti-Moluks. Ze vindt het vechtersbazen die aan zwarte magie doen.' Miranda's moeder nam een wat ambivalentere houding aan. Enerzijds was ook zij er niet zo gelukkig mee dat Miranda Molukse partners had, al liet ze zich daarover zelden openlijk uit. Wel kreeg Miranda, toen het haar ouders (die een eigen zaak hadden) zakelijk niet voor de wind ging, het verwijt dat dat kwam 'doordat zij met Molukkers omging'. Haar moeder vermoedde namelijk dat ze zwarte magie bedreven. Maar anderzijds vond Miranda's moeder het ook wel leuk om via haar dochters partner en schoonfamilie weer in aanraking te komen met allerlei gewoonten die ze nog kende van haar jeugd in Indonesië.

Twee ondervraagden, beiden uit twee Indische ouders geboren, schrijven het feit dat ze een Indische partner hebben aan louter toeval toe. Aanvankelijk hadden ze zelfs niet in de gaten dát hun latere partner Indisch was.² Ze hadden geen specifieke voorkeur

voor zo'n partner en hadden die ook niet van huis uit meegekregen. Eén van hen vindt het wel leuk dat het zo is uitgekapt, terwijl de ander een wat neutralere houding aanneemt.

Theo wist aanvankelijk niet dat het meisje met wie hij later zou trouwen Indisch was (ze ziet er ook niet Indisch uit), of, zoals hij zegt, 'een kwart Indisch', omdat haar vader 'Hollands' is en haar moeder Indisch (ze is geboren uit een 'volbloed Indonesische vrouw' en een Nederlandse vader). Hij heeft haar daar dan ook niet op haar gedeeltelijk Indische afkomst uitgekozen; hij is sowieso nooit specifiek op Indische vrouwen gericht geweest. Hij vindt wel dat het een zekere 'meerwaarde' heeft dat ze allebei familie hebben 'die daar heeft gezeten'. En ook: 'Wij houden allebei van Indisch eten. Dat is ook heel belangrijk!'

Magda heeft in het verleden 'alleen maar Nederlandse vriendjes' gehad, en heeft nu een Indische vriend, dat wil zeggen iemand met een Indische moeder en een Nederlandse vader. Ze heeft hem bij het uitgaan leren kennen en dacht aanvankelijk dat hij een Marokkaan was. Ze vindt zijn familie 'héél anders' dan de hare, 'veel meer vernederlandst'. (Magda heeft twee Indische ouders die een deel van hun jeugd in Indonesië hebben doorgebracht. Haar moeder was al achttien bij aankomst in Nederland en heeft Magda tweetalig opgevoed.) 'Mijn vriend is dan wel Indisch, maar ik heb hem toch best wel veel [Indische dingen] moeten leren, zeg maar.' De gedeeltelijk Indische afkomst van haar huidige vriend heeft geen bijzondere betekenis voor Magda, maar omgekeerd is hij zich onder haar invloed wel 'Indischer' gaan voelen. Mocht de relatie met hem ooit mislopen, dan hoeft Magda 'niet per se' weer een Indische vriend. Dit ondanks het feit dat ze zich in tamelijk sterke mate Indisch voelt en vrij veel Indische contacten heeft. Maar Magda vindt de meeste Indische jongens zozeer vernederlandst dat ze in haar ogen weinig verschillen van Nederlandse jongens.

Door de steeds verdergaande vermenging van Indo's met autochtone Nederlanders zal het alleen maar vaker voorkomen dat mensen niet doorhebben dat ze te maken hebben met iemand van gedeeltelijk Indische afkomst en zullen de groepsgrenzen verder vervagen. Veelbetekenend is dat niet alleen de hierboven geciteerde Theo, maar ook verscheidene andere ondervraagden aan

(vroegere) partners of vrienden refereren als 'half' of 'een kwart' Indisch. Soms geven ze hun om die reden het stempel 'niet écht Indisch'.

De ouders van de ondervraagden hebben geen serieuze problemen gehad met de partnerkeuze van hun kinderen, althans niet op grond van de afkomst van die partner. En als ze die wel hadden, dan hebben ze die niet geuit. Dit geldt zowel voor de ouders van hen die een autochtoon-Nederlandse partner hebben als voor degenen met een Indische partner. Een enkele ouder geeft wel eens blijk van een negatief of ambivalent oordeel, zoals Miranda's moeder (zie boven) of bekent tegenover mij haast op fluisterton dat het 'wel even wennen was' aan een autochtoon-Nederlandse schoonzoon, vanwege diens 'Hollandse' (forse) lichaamsbouw en zijn geringe bekendheid en affiniteit met Indische zaken ('alleen met het eten heeft hij wat'). Maar de vader die dit bekende, ziet ook een positieve kant aan het feit dat zijn dochter met een Nederlandse man is getrouwd: 'Het is goed voor haar carrière!' Hoewel dit soort gedachten misschien bij meer ouders leeft, uiten ze die zelden openlijk, en zeker niet tegen hun kinderen. De Indische grootouders betonen zich doorgaans meer uitgesproken voorstander van een blanke, Nederlandse partner.

De autochtoon-Nederlandse schoonouders van de ondervraagden hebben, voor zover mij bekend, nooit moeite gehad met het feit dat hun kind een relatie is aangegaan met een Indo. Vermoedelijk hebben zij hun schoonzoon of -dochter ook niet altijd meteen als zodanig herkend; dat hing van diens uiterlijk af. Het spreekt vanzelf dat de betrekkingen tussen de ondervraagden en hun autochtoon-Nederlandse schoonouders heel verschillend van aard zijn, maar in veel gevallen zijn ze hartelijk. Enkele ondervraagden laten zich, evenals sommige tweedegeneratieleden met een Nederlandse partner, enigszins kritisch of spottend uit over het opgeprikte karakter van de visites bij hun schoonfamilie ('dat zitten in een kring!') of hun neiging om je na het overlijden van een familielid maar heel kort te bezoeken ('dan zeggen ze: jullie zullen nu wel alleen willen zijn'). De Nederlandse partners zelf lijken het feit dat hun partner Indisch is neutraal of positief te waarderen.³ Neutraal wanneer het eenvoudigweg geen prominente rol speelt en de Indische partner zich nauwelijks als Indisch identificeert. De positieve waardering gaat vooral uit naar het aantrekkelijke uiterlijk en vaak ook naar de Indische gang van zaken bij de ouders en verdere familie van de partner bij bijvoorbeeld

verjaardagen (losser, informeler) en begrafenissen (saamhoriger). Andere zaken die sommigen in dit verband noemen, zijn het eten en de grotere hoffelijkheid van Indische mannen.

Raymonds vrouw, een blonde Noord-Hollandse, laat zich hierover als volgt uit: 'Raymonds uiterlijk spreekt me heel erg aan. En nu we al langer bij elkaar zijn [zij kennen elkaar al zo'n tien jaar] zeker ook dat charmante. Het klinkt misschien stom, maar ik noem dat maar het charmante van dit soort mensen. Ik vind ze galanter. Het is echt heel anders, de deur voor je open houden en zo. En wat ik heb meegemaakt na het overlijden van Raymonds vader, hoe je dan met de hele familie samen bent, dat heeft heel veel indruk op me gemaakt. Dat samenzijn, het samen delen, het samen eten, dat vond ik heel erg mooi. Echt een unieke, mooie ervaring. Ik heb weleens tegen Raymond gezegd: als wij, om wat voor reden dan ook, niet meer bij elkaar zouden zijn, dan zou ik er wéér zo eentje willen. Wéér een Indo!'

Ik heb van vrijwel niemand te horen gekregen dat hun Nederlandse partner de samenkomsten met de Indische schoonfamilie bekritiseert, zoals sommige partners van tweedegeneratieleden dat wel doen vanwege de, naar hun oordeel, nogal eenkennige sfeer en oppervlakkige gesprekken (zie 4.2). Ook dit verschil tussen de generaties hangt zeer waarschijnlijk samen met de veel grotere sociale integratie van de Indische Nederlanders van de tweede generatie (waartoe de Indische schoonouders van de partners van derdegeneratieleden behoren) in vergelijking met die van de eerste. En misschien ook met een wat andere houding van de Nederlandse partners. Slechts één autochtoon-Nederlandse echtgenote laat zich misprijzend uit over haar Indische schoonfamilie, en dan niet zozeer vanwege een fixatie op het eigen milieu, maar veeleer omdat ze naar haar mening 'braaf, dodelijk saai, burgerlijk, reactionair, behoudend en gelovig' zijn – kritiek die ook haar echtgenoot in minstens even felle bewoordingen uit. Overigens hekelt de vrouw in kwestie ook de neiging van haar schoonfamilie om hun Indisch-zijn te ontkennen.

Tot slot nog het volgende. In het bovenstaande zijn alleen de voorkeuren en keuzes ter sprake gekomen aangaande autochtoon-Nederlandse en Indische (of Javaans-Surinaamse en Molukse) partners. In het huidige tijdsgewricht zijn de keuzemogelijkheden echter ruimer. Veel jongeren reizen de hele wereld over

en ontmoeten in een meer of minder ver buitenland weleens iemand met wie zij een relatie aangaan. Soms is zo'n band bestendig. Daarnaast telt Nederland veel inwoners van niet-Nederlandse afkomst. Captain (2000: 272, 273) spreekt het vermoeden uit dat de derde en latere Indische generaties steeds vaker relaties zullen aangaan met Indonesiërs (op reis in Indonesië ontmoet) en vooral met 'nieuwe' Nederlanders, die net als zij niet vanzelfsprekend Nederlands zijn. Dit klinkt niet onaannemelijk, zeker niet in het licht van de al eerder geconstateerde multiculturele gezindheid van diverse ondervraagden. Er zijn enige aanwijzingen dat een dergelijke houding zich kan vertalen in een voorkeur voor zo'n nieuwe Nederlander als partner, of in een makkelijke acceptatie als zo iemand zich aandient (zie bijvoorbeeld Kitty in 6.2, die enige tijd een serieuze relatie had met een Marokkaan). Wel maken vooral nogal wat vrouwen bezwaar tegen een islamitische partner. Maar ook deze vrouwen vinden het soms heel prettig als een partner van niet-Nederlandse of gemengde afkomst is, kosmopolitisch georiënteerd is en er bepaalde omgangsvormen op nahoudt die voor on-Nederlands worden gehouden. Dat geeft hun een thuisgevoel.

Denise, geboren uit een Indische moeder en een Italiaanse vader, is een van degenen voor wie dit geldt. Haar vriend heeft een Nederlandse vader en een Tsjechische moeder, die na de inval van de Russen in 1968 naar Nederland is gevlucht. Denise: 'Mijn vriend is hier geboren en getogen. Eerst wist ik helemaal niet dat hij van niet-Nederlandse afkomst is. Ik dacht toen: wat raar, ik heb iets met een Nederlander! Ik heb vóór hem niet zoveel vrienden gehad, maar dat waren meestal wel buitenlanders, een Antilliaan en zo. En toen bleek dus dat hij half Tsjechisch is. En dat er een familiegeschiedenis van vluchten is, net als in mijn familie van moederskant. Ik heb ook gemerkt dat het in zijn familie in Tsjechië heel anders toegaat dan in een doorsnee Nederlandse familie. Ze praten veel openlijker over hun persoonlijke emoties, wat ik heel prettig vind. Dat doet me erg denken aan mijn Italiaanse familie, want bij mijn Indische familie is het wat dat betreft nogal mager en gereserveerd. En Nederlanders zijn als het erop aankomt ook niet zo open over hun hoogstpersoonlijke gevoelens. In zijn familie is er ook een bepaalde hartelijkheid. En dat doet me weer denken aan zowel mijn Indische als mijn Italiaanse familie.'

8.2 'Niet bewust Indisch' en 'zelfbewuste wereldburgertjes'

De kinderen: overdracht en opvoeding

In deze paragraaf staat de vraag centraal op welke wijze de ondervraagde derdegeneratieleden hun kinderen opvoeden of denken te gaan opvoeden. Het gaat in het bijzonder om de vraag of zij hun kinderen iets Indisch willen meegeven. In zekere zin is het wat voorbarig om hierover al uitspraken te doen, omdat slechts twaalf van de twintig ondervraagden momenteel kinderen hebben, van wie het merendeel bovendien nog tamelijk jong is.⁴ Wat ze over dit onderwerp te berde brengen heeft dan ook niet altijd betrekking op een al bestaande praktijk, maar vertolkt soms alleen een intentie. En verder heeft niet iedereen uitvoerig over deze kwestie nagedacht. Toch is er wel iets gemeenschappelijks te destilleren uit hetgeen de ondervraagden hierover te vertellen hebben: verdergaande verwatering van het Indische cultuurgoed. Weliswaar geven ze wel iets daarvan mee aan hun kinderen of zijn ze van plan dit te gaan doen, maar menigeen vindt tegelijkertijd dat dit minder om het lijf heeft dan wat hijzelf van zijn ouders heeft meegekregen. En dit laatste was ook al minder dan wat de ouders van hún ouders hadden meegekregen (zie bijvoorbeeld Frank in 6.1). In feite is het Nederlands geachte gedragsrepertoire al bij de tweede generatie grotendeels de norm geworden. Hierdoor wordt het Indische element in de opvoeding meer gezien als een leuke, interessante en niet zelden ook waardevolle toevoeging; dat laatste vooral als het gaat om niet zakelijk, intermenselijk verkeer.

Omdat de meeste ouderparen gemengd zijn, groeien de kinderen op met zowel Indische als Nederlandse familie. Hun Indische grootouders – behorend tot de tweede generatie – dragen (of droegen) in veel gevallen al niet meer in dié mate het Indische cultuurgoed als de eerste generatie. Daarom zouden de overgrootouders van deze kinderen, theoretisch gesproken, in Indisch opzicht voor hen van groter betekenis kunnen zijn, maar in werkelijkheid is dit natuurlijk bijna nooit het geval. De overgrootouders zijn hoogbejaard of al overleden als hun achterkleinkinderen opgroeien. Een van de gevolgen hiervan is dat veel kinderen van de vierde generatie niet meer de grote familiebijeenkomsten meemaken zoals die ooit usance waren en die hun Indische ouders vaak nog wél hebben meegemaakt. Deze bijeenkomsten fungeerden zoals we al zagen als een heel belangrijke schakel bij de overdracht van

Indisch cultuurgoed. Derdegeneratie-ouders zijn bij de opvoeding van hun kinderen meestal meer op zichzelf aangewezen. Daar komt nog bij dat de overdracht van Indische zaken meestal niet centraal staat in hun opvoedingsplan – als ze dat al hebben – evenmin als dat overigens bij tweedegeneratie-ouders het geval was. Menig ouderpaar heeft dit onderwerp onderling zelfs nooit besproken. De opvoedingsdoelen zijn doorgaans veel algemener en, conform de tijdgeest, vooral gericht op communicatieve vaardigheden en egalitaire verhoudingen, zoals openheid tussen ouders en kinderen en het vermogen om je zegje te doen. De meesten willen hun kinderen wel iets over de familiegeschiedenis vertellen, vooral over de Indische groot- en overgrootouders; dat geldt ook voor ouders die zichzelf al niet of nauwelijks meer als Indisch beschouwen.

Theo: ‘Ik zat laatst met mijn oudste dochter in de auto in Den Haag, en onderweg passeerden we het Indisch Monument. Dat greep ik aan om haar te vertellen dat mijn grootouders en ouders in een Japenkamp hebben gezeten.’

Daarnaast zouden diverse ondervraagden later graag eens met hun kinderen een reis naar Indonesië maken, zodat die met eigen ogen kunnen zien waar hun grootouders vandaan komen. Enkele willen hun kinderen wat explicieter het besef bijbrengen dat ze zelf ook Indisch zijn. Zo wil Frank zijn kinderen inprenten dat ze ‘niet helemaal Hollands’ zijn en dat ze ‘in hun achterhoofd moeten houden dat ze Indo zijn’, terwijl zijn broer hun met enige regelmaat voorhoudt: ‘Hé, je bent wel een Indo, hè!’ En Michael grijpt het verschil in huidskleur in de familie aan om zijn kinderen op die manier besef bij te brengen over wat Indisch-zijn is.

Michael, zoon van een Indische moeder en een autochtoon-Nederlandse vader, oogt zelf niet Indisch. Hij is getrouwd met een Javaans-Surinaamse vrouw en vader van vier kinderen: ‘Daar praten we weleens over: wat is mamma dan, of waar komt mamma dan vandaan? “Uit Suriname.” En wat is pappa dan? En wat ben jij? “Ja, ik ben bruin”, zeggen ze dan, tenminste mijn twee zoons zeggen dat, de twee oudsten. De oudste van de meisjes vinden ze ook nog wel bruin, maar de jongste vinden ze wit. En pappa dan? “Die is ook wit! En mamma is bruin.” En mijn moeder is in hun ogen ook wit, want dat is mijn moeder. Maar ja, zij is wél donker.

Maar omdat pappa in hun ogen wit is, is oma dus ook wit. Ja, kinderen kijken daar heel anders tegenaan en zou je er niet over beginnen, dan zouden ze er waarschijnlijk niet over nadenken. Maar ik heb ze dus wel uitgelegd dat ik Indisch ben en dat dat niet stopt als je huid niet meer donker is. En ook dat wat hén Indisch maakt eigenlijk niet eens zozeer te maken heeft met het feit dat hun moeder niet Nederlands is, maar met het feit dat hun vader Indisch is. Dat heb ik best wel duidelijk kunnen uitleggen aan de jongens. Ze snappen het, en als je ze vraagt wat ze zijn, dan zeggen ze: "Indisch." ’

Vrij veel ondervraagden willen hun kinderen enkele gedragsnormen meegeven die zij aan hun Indische erfenis relateren: gastvrijheid vooral en verder familiezin en respect voor anderen. Maar evenals dat bij tweedegeneratie-ouders het geval was, zijn ook de meeste derdegeneratie-ouders niet van plan deze normen als Indisch te gaan benoemen. De normen zelf vinden zij belangrijk, niet zozeer het feit dat ze Indisch zijn of worden geacht.

Raymond: 'Ik denk niet dat ik mijn kinderen bewust Indisch ga opvoeden. Ik denk eigenlijk dat ze gewoon wat dingen gaan oppikken van de manier waarop het in dit huis toegaat. Bijvoorbeeld dat er altijd wat in de koelkast ligt om met anderen te delen. Ik wil iets lekkers kunnen aanbieden als er mensen langskomen. Ik heb niet meer de neiging zoals mijn oma of moeder die heeft [Raymonds autochtoon-Nederlandse moeder is in dit opzicht verindisch] om voor tien man of zo te koken als je maar met z'n drieën of viereën bent, omdat je nooit weet wie er binnenloopt. Dát niet. Dat vind ik te veel gevraagd. Maar wel: als er iemand in je huis komt, zorg dan voor een warm gevoel. En eten en drinken horen daarbij. Dát heeft waarde voor mij. Zo heb ik het zelf ook meegekregen. Ik ga mijn kinderen niet vertellen dat dat Indisch is. Dat ervaren ze wel. En trouwens, de Nederlandse cultuur verandert in dit opzicht ook.'

Marcella: 'Als ik kinderen zou hebben, dan zou ik ze naast waarden als eerlijkheid vooral dat makkelijke willen meegeven, zoals ik dat thuis ook gewend was, dat iedereen kan blijven eten en slapen. Mijn ouders hebben dat nooit als Indisch benoemd, en ik doe dat ook niet.' (Overigens relateert Marcella's moeder Tineke deze instelling wel aan haar Indische erfenis, al heeft ze dit ken-

nelijk nooit uitgesproken.) Marcella stelt echter tevens vast dat zij die 'makkelijke schuif-maar-aan instelling' in veel mindere mate heeft dan bijvoorbeeld haar grootmoeder, voor wie het veel makkelijker was dan voor haar om regelmatig een rijsttafel voor een groot gezelschap te bereiden omdat ze geen baan had.

Degenen die van huis uit gewend zijn aan verjaardagen op zijn Indisch en aan selamatans bij bijzondere gelegenheden, willen dit meestal graag in enigerlei vorm voortzetten in het door hen gestichte gezin, maar dan weer zonder er per se het etiket 'Indisch' op te plakken. Zij zijn hierbij vaak aangewezen op de hulp en ook wel het initiatief van hun moeder, de grootmoeder van hun kinderen, zodat de vraag gewettigd is in hoeverre dergelijke gewoonten op de langere termijn gehandhaafd zullen blijven.

De meesten vermoeden dat zij ook onbewust wel iets Indisch aan hun kinderen zullen overdragen, omdat ze er zelf mede door zijn gevormd. Vaak echter weten ze niet in welke mate dit het geval is en welke van hun eigenschappen en gedragingen typisch Indisch zijn. Hierdoor weten ze ook niet precies wát ze hun kinderen aan eventuele Indische kenmerken meegeven. Eigenlijk is dit voor niemand een punt; het gaat er de ouders (of de ouders in spe) vooral om dat zij datgene overdragen wat ze goed vonden in hun eigen opvoeding.

Pim: 'Wat ik graag aan mijn kinderen zou willen meegeven is zoals ik ben qua persoon en alles wat ik thuis heb geleerd, wat mijn ouders mij hebben meegegeven. Ik weet niet in hoeverre dat Indisch is, ik kan dat niet benoemen. Ik ben zelf een rustig persoon die in gezelschap prettig overkomt. Ik heb gemerkt dat ik een soort uitstraling heb waardoor mensen zich niet aan mij storen, maar zich juist prettig voelen in mijn aanwezigheid. Het gaat mij vooral om een bepaalde vriendelijkheid tegenover andere mensen, een soort onvoorwaardelijke hartelijkheid, tot op zekere hoogte uiteraard. Dát zou ik mijn kinderen willen meegeven. Ook het koesteren van mensen die dicht bij je staan, en een gezellige, aangename sfeer thuis. En ik zou ze ook de vrijheid willen geven om zich te ontwikkelen zoals ze zelf het beste vinden. Mijn ouders hebben mij ook altijd alle vrijheid gegeven, en dat wil ik ook weer doorgeven.'

Enerzijds bestaat dus de neiging om waardevol geachte bestanddelen van de Indisch-culturele erfenis niet als Indisch te benoemen, ook als de betrokkenen ze zelf wel aan deze erfenis relateren. Anderzijds is er een zeker onvermogen om meegekregen en verinnerlijkte waarden en normen etnisch-cultureel te duiden. Dit is in de hand gewerkt doordat ook de ouders van de derdegeneratie-ondervraagden bij de opvoeding van hun kinderen weinig expliciet als Indisch hebben benoemd. Deze de-etikettering of anonimisering van het Indische erfgoed draagt bij tot de situatie waaraan Waters (1990: 94) refereert in haar boek over de derde- en vierdegeneratie-afstammelingen van Europese immigranten in de Verenigde Staten: zij herkennen datgene van hun gedrag en hun persoonlijkheidskenmerken wat is terug te voeren op bijvoorbeeld een Italiaanse of Ierse erfenis vaak niet als zodanig. Dit impliceert dat deze verinnerlijkte erfenis hun ook niet als basis voor etnische identificatie kan dienen – een conclusie die ook al van toepassing bleek op menige Indo van de tweede generatie. Alleen als iemand zich later van die erfenis bewust wordt, kan dat alsnog gebeuren.

Veel ondervraagden zijn van mening dat zij hun kinderen in Indisch-cultureel opzicht niet zo veel te bieden hebben: alleen wat culturele residuen, zoals het eten en enkele gedragsnormen en gewoonten. Weliswaar voegt dit voor hun gevoel zeker iets toe aan de opvoeding, maar het is, zo beseffen ze tevens, aan verdere verwatering onderhevig en niet ingebed in een bredere sociale structuur. Ze wijzen er dan ook op dat het hun aan een referentiepunt ontbreekt: geen eigen land of taal, geen nieuwe culturele inbreng, een uitstervende of al uitgestorven oudere generatie en geen hechte Indische gemeenschap. De twee ondervraagden met één Indische en één Italiaanse ouder vinden het dan ook makkelijker om aan het Italiaanse dan aan het Indische handen en voeten te geven.

Denise, dochter van een Indische moeder en Italiaanse vader: 'Dat Italiaanse is veel concreter. Want ik heb een hele Italiaanse familie in Italië, en Italië is gewoon een land. Indisch heeft geen land. Italiaans betekent gewoon een land met een taal. Naar dat land kun je toe en die taal kun je leren als je wilt. Dus dat is allemaal veel concreter en veel makkelijker. Makkelijker ook om door te geven. Helaas is er geen Indisch land met een taal en met wetten die onze cultuur waarborgen. Helaas is dat alleen thuis aan-

wezig bij sommige mensen. En dan haast onbewust, als een gevoel en een soort familiecultuur, een aantal gewoontes en omgangsvormen. Het is ook heel anders dan bij Ieren met een ééuwelange cultuur, of bij Joden met hun cultuur die tot de oudheid teruggaat. Indische Nederlanders bestaan eigenlijk nog niet zo lang. Dus misschien dat er ook niet heel veel cultureels is om door te geven.' Opvallend is dat Denise desondanks meent dat het Indische bij haar veel dieper wortel heeft geschoten dan het Italiaanse. Ze schrijft dit toe aan de omstandigheid dat ze binnen het Indische familieverband is opgegroeid en haar Italiaanse familie pas veel later heeft leren kennen.

Sommige ondervraagden verklaren zelfs: 'Het Indische gevoel is het enige dat nog over is', en één van hen voegt eraan toe dat haar kinderen dit gevoel waarschijnlijk al niet meer zullen hebben. Hun gedeeltelijk Indische afkomst zal voor hen, naar zij verwacht, alleen nog maar een historische curiositeit zijn. Eén ondervraagde, Magda, hecht mede om die reden belang aan handhaving van het gebruik van de botol tjèbok. Dat vindt ze sowieso te verkiezen boven het gebruik van toiletpapier (daarom heeft ze haar Indische vriend, die aan dat laatste gewend was, ertoe overgehaald ook te gaan tjèbokken), maar ze hecht er tevens symbolische waarde aan. Zij wil haar latere kinderen er dan ook vertrouwd mee maken: 'De botol tjèbok, die houden we erin! Ik vind dat gewoon hygiënisch en ook omdat het toch iets van een symbool is. Iets wat tenminste nog tástbaar is.' Maar ook zij verwacht bij de vierde generatie voortgaande verwatering in Indisch-cultureel opzicht en vraagt zich af of we straks nog wel van een vijfde generatie kunnen spreken.

Uit alles blijkt dat de derde generatie, evenals de tweede, de leden van de eerste generatie ziet als de dragers bij uitstek van Indische cultuur. Vrij algemeen huldigen zij de opvatting dat deze cultuur zal versralen en uiteindelijk verdwijnen, nu Indië niet meer bestaat, de eerste generatie uitsterft en de vermenging met vooral autochtone Nederlanders steeds verder voortschrijdt. Zij geloven niet dat het zin heeft om het 'geforceerd' vast te houden. Ook degenen die de onvermijdelijk geachte teloorgang betreuren en zich in sterke mate met het Indische identificeren zijn die mening toegedaan. De opvoeding van de kinderen krijgt in Indisch opzicht alleen nieuwe impulsen als de partner deze inbrengt en de wederhelft hierin meegaat. Dat is in deze populatie slechts bij

één ondervraagde het geval, namelijk Miranda, die kinderen heeft van een Molukse man en zelf ook Moluks-georiënteerd was (naast Indisch, Nederlands en Amsterdams). Haar kinderen zijn opgegroeid in Amsterdam, maar in nauw contact met Molukse familieleden en de wijdere Molukse gemeenschap in Drenthe, in het bijzonder met hun ongeveer even oude nichten en neven. Hierdoor hebben ze 'een behoorlijke dosis van de Molukse cultuur' meegereggen. Zij identificeren zich beurtelings ('net hoe het ze uitkomt') als Molukker of als Amsterdammer. Op zich biedt een Indische (of Molukse, Indonesische of Javaans-Surinaamse) partner echter geen garantie voor een sterker Indisch stempel op de opvoeding. Doorslaggevend is of deze partner (en diens familie) borg staat voor een in dit opzicht krachtige inbreng. Met uitzondering van Miranda, was hiervan geen sprake bij de ondervraagden met een Indische of Javaans-Surinaamse partner. Daarvoor was die partner zelf al te vernederlandst.

Enkelen huldigen het standpunt dat Indische cultuur niet per se gefixeerd hoeft te worden op de inhoud die oudere generaties eraan hebben gegeven. Zij vinden dat 'de' Indische cultuur zich kenmerkt door het feit dat zij een 'mengcultuur' is, die altijd al aan verschillende invloeden heeft blootgestaan en aan verandering onderhevig is geweest (iets wat overigens voor elke cultuur geldt, zij het in verschillende mate). Deze opvatting valt vooral in intellectuele kring te beluisteren, zoals bij de al eerder geciteerde Robinson, Serieese en Captain. Volgens deze visie hoeft 'Indische cultuur' als zodanig niet op te houden te bestaan wanneer de aan het koloniale Indië gerelateerde cultuur langzamerhand verdwijnt – een proces dat zich nu aan het voltrekken is –, maar zal zij alleen een wat andere gedaante krijgen. De paar ondervraagden die deze visie vertolken kunnen zich van die nieuwe cultuur niet goed een voorstelling maken. Ze weten evenmin hoe zij er zelf aan zouden kunnen bijdragen. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk, omdat men doorgaans niet bewust en planmatig tot cultuurverandering besluit (behalve bij een uitgesproken ideologie). Ze hebben dan ook geen idee hoe zij door de wijze waarop zij hun kinderen opvoeden Indische continuïteit zouden kunnen bewerkstelligen en ervoor zouden kunnen zorgen dat hun kinderen de Indische fakkel in enigerlei vorm overnemen – zonder in uitsluitend oude patronen te vervallen.

Hierbij gaat het eigenlijk om verschillende zaken. Enerzijds cultuurbehoud (waarover niemand zich illusies schijnt te maken)

en cultuurvernieuwing (waarop niemand grip heeft omdat dat proces zich grotendeels ongepland voltrekt) en anderzijds het voortbestaan van het gevoel deel uit te maken van een grotere Indische collectiviteit. Dit laatste gevoel leeft echter bij slechts een deel van de ondervraagden in uitgesproken vorm; bij de anderen is dit slechts af en toe of ternauwernood het geval. Niemand kan zich goed voorstellen in hoeverre volgende generaties zich nog Indisch zullen voelen, al lijken de verwachtingen niet hooggespannen te zijn. Toch laat dit zich moeilijk voorspellen. Zo bleek dat enkele tweedegeneratie-ouders erg verrast waren toen hun kinderen, ondanks het feit dat zij hen naar eigen zeggen ‘niet Indisch hadden opgevoed’, toch een duidelijke fascinatie voor hun afkomst bleken te hebben en daaraan op verschillende manieren uitdrukking gaven (zie 4.3). En waarom zou het uitgesloten zijn dat het ook een deel van de derdegeneratie-ouders en hun vierdegeneratie-kinderen zo zal vergaan?

Een tamelijk concreet opvoedingsideaal hebben diegenen die hun kinderen een multiculturele gezindheid willen bijbrengen, dat wil zeggen begrip en respect voor mensen met een andere achtergrond. Vaak willen dezelfde personen hun kinderen tevens aanmoedigen zich als ‘wereldburger’ te ontwikkelen (zie bijvoorbeeld Kitty in 6.2). Hoewel dit geen exclusief Indisch opvoedingsideaal is, hangt het wel samen met de Indische afkomst en erfenis van de betreffende ouders. Zij zijn hiervoor ontvankelijk geworden mede door hun gemengde afkomst, hun ervaringen en het gevoel enigszins anders te zijn dan de doorsnee Nederlander. De vraag is echter of dit opvoedingsideaal kan bijdragen aan Indische continuïteit in etnisch of cultureel opzicht. Captain (2000: 272) stelt dat ‘het ontmoeten van andere etniciteiten het vitale Indische culturelement bij uitstek is dat zich door de eeuwen heeft laten gelden’. Zij verwacht dat de ‘etnische meervoudigheid’ in de derde, vierde en volgende Indische generaties in Nederland zal worden voortgezet, en de implicatie schijnt te zijn dat dit gelijkstaat aan Indische continuïteit. Ik vraag me af of dit juist is. Het is immers niet zeker dat die etnische (of raciale) meervoudigheid door de nazaten van Indo’s nog als iets typisch Indisch zal worden beleefd. Dat wat ‘de’ Indische cultuur altijd van ‘de’ Nederlandse heeft onderscheiden is voor een belangrijk deel het Indonesische of Aziatische aandeel erin geweest, en het is de vraag in hoeverre dit op termijn gehandhaafd blijft. Dat wat de ouders met hun ideaal voor ogen staat, is veeleer een afgeleide van de gemengde, In-

dische afkomst dan de voortzetting van iets exclusiefs Indisch. Voortzetting van een Indische cultuur lijken deze ouders minder belangrijk te vinden dan het ideaal van wereldburgerschap.

Monique, die zich in vrij sterke mate met het Indische identificeert en sinds kort, in verband met het werk van haar man, in Maleisië woont, zegt hierover het volgende: 'Ik denk niet dat het Indische over de generaties heen zal worden voortgezet. De culturen vermengen zich en er zijn straks geen overdragers meer. Ik denk dat het met name belangrijk is dat wij zelfbewuste wereldburgertjes op de wereld zetten met een eigen mening, een brede kijk op de wereld en respect voor alles wat leeft. Mijn zoon heeft Nederlands, Indonesisch, Chinees, Russisch, Frans en Duits bloed, en groeit nu op in Maleisië. Wat ik bovenal wil is dat hij zich een wereldburger gaat voelen. En dat hij het Indische meer als bijzaak gaat beschouwen.'

Karl, zoon van een Indische moeder en Italiaanse vader, identificeert zich nauwelijks als Indisch, maar meer als Italiaan, grote-stadsbewoner en Europeaan. 'Buiten het eten en de geschiedenis zou ik niet weten wat ik aan Indische zaken op mijn kinderen kan overdragen. Gechargeerd gezegd is dat Indische toch een artefact. Maar ik ga zeker niet het Indische deel van hun afkomst ontkennen. Ik hoop dat ze zich zullen realiseren dat hun overgrootouders eens migranten waren en uit hun land zijn verdreven. Ik hoop dat ze dat een gevoel van solidariteit geeft met andere migranten en met asielzoekers.'

Karin is erg te spreken over de 'brede visie' van haar vriend, die 'veel meer van de wereld weet' dan een doorsnee leeftijdgenoot. Dit is vooral een gevolg van het feit dat hij grotendeels buiten Nederland, in Maleisië, is opgegroeid. Zelf heeft ze van huis uit eveneens een dergelijke 'brede visie' meegekregen, en wil ze die ook weer meegeven aan de kinderen die ze met haar vriend hoopt te krijgen. Zowel Karin als hij heeft 'een hang naar Azië', en ze hebben in diverse Aziatische landen rondgetrokken. Ze zouden ook graag zien dat hun eventuele kinderen in Azië, of in ieder geval in het buitenland, opgroeiden. Karin wil dat haar kinderen 'veel van andere culturen meekrijgen' en wil hen doordringen van het besef 'dat er verschillende culturen zijn waarin er op verschillende manieren wordt gecommuniceerd. En dat je niet bang moet

zijn om uit je veilige omgeving te vertrekken. Dat je je overal ter wereld thuis kan voelen, en dat je respect moet hebben voor de visie en levenswijze van anderen.’

Op een van de ondervraagden na, noemt niemand het huidige verharde klimaat jegens allochtonen als reden voor behoedzaamheid bij de opvoeding. Alleen Matthijs houdt er rekening mee dat hij zijn eventuele latere kinderen zal moeten voorhouden zich niet nadrukkelijk als anders voor te doen; die boodschap wil hij hun vooral meegeven als er een klimaat zal heersen waarin mensen op hun anders-zijn worden aangekeken en dit hun maatschappelijke kansen negatief beïnvloedt.

8.3 Contacten met Indo's, niet-autochtonen en autochtone Nederlanders

In deze paragraaf komen contacten met Indo's, autochtone Nederlanders en niet-autochtonen aan de orde, voor zover deze zich buiten de familie en het werk afspelen. In zekere zin is het wat geforceerd om de mensen met wie de ondervraagden contact onderhouden te onderscheiden naar Indisch en niet-Indisch. Voor de ondervraagden zelf staat dit verschil namelijk meestal niet zo op de voorgrond. Daar komt nog bij dat diverse derdegeneratie-ondervraagden, vooral degenen met slechts één Indische ouder, zichzelf niet in eerste instantie als Indisch zien. Hierboven zagen we bijvoorbeeld al dat veel ondervraagden met een autochtoon-Nederlandse partner het vreemd vinden om hun relatie als 'gemengd' te zien.

8.3.1 *Contacten met Indo's en niet-autochtonen*

'Het is gevoelsmatig': contact met Indo's

Het is niet verrassend dat ook op het terrein van vriendschappen geen sporen meer zichtbaar zijn die wijzen op een geïnternaliseerde koloniale erfenis of op assimilatie dwang. Bij niemand is sprake van innerlijke obstakels om vriendschap met Indische leeftijdgenoten te sluiten of van geforceerde drijfveren om vooral autochtoon-Nederlandse vrienden te zoeken. Dat was al zo tijdens de jeugd van de ondervraagden, en het spreekt welhaast vanzelf dat

dit patroon zich voortzet in hun volwassen levensfase. Van een uitgesproken voorkeur voor vriendschap met Indo's vanwege de gemeenschappelijke achtergrond is al evenmin vaak sprake. Wel kennen diverse ondervraagden zulke vriendschappen een zekere meerwaarde toe, en soms gaat hun voorkeur ook uit naar andere niet-autochtonen. Velen zijn op dit punt echter niet zo uitgesproken en formuleren datgene wat hen in andere mensen aanspreekt niet in etnische, maar in meer persoonlijke termen. Voor hen moet een vriend bijvoorbeeld vooral betrouwbaar zijn en voor je klaar staan als dat nodig is, in staat en bereid zijn om over diepgaande persoonlijke kwesties te praten of dezelfde interesses hebben. De meeste ondervraagden die geen Indische vrienden hebben – dit geldt voor ongeveer de helft – zeggen dan ook er geen speciale behoefte aan te hebben.

Degenen die wél Indische vrienden hebben (ongeveer de helft dus; dat is even vaak als bij de tweedegeneratie-respondenten) schrijven deze vriendschappen vooral aan toeval toe: hun Indische vriend of vriendin was een klasgenoot of is een collega of iemand van de hockeyclub. In hoeverre het toeval is dat de onderlinge kennismaking tot vriendschap heeft geleid weet niemand, zoals dat ook bij de tweede generatie het geval is. Sommigen hebben ondervonden dat ze zich bij Indische vrienden of vriendinnen meer op hun gemak en vertrouwd voelen, of voelden, want soms is dat in de loop van de tijd veranderd. Toch heeft dit bij niemand, met Matthijs als enige uitzondering, tot een exclusief Indische vriendenkring geleid. Het idee dat vriendschap met een Indo iets kan bieden wat vriendschap met een Nederlander niet heeft, is bij verscheidene ondervraagden weliswaar sluimerend aanwezig, maar het zet vrijwel nooit aan tot actie. Geen van de ondervraagden, met Magda als enige uitzondering (zie 7.3), is ooit doelgericht op zoek gegaan naar Indische vrienden. Overigens staat het Indisch-zijn van Indische vrienden lang niet altijd op de voorgrond; vaak is het niet of nauwelijks onderwerp van gesprek.

Voor Jeroen is Indisch-zijn absoluut geen criterium bij de keuze van zijn vrienden. Ook over zichzelf denkt hij niet in termen van Indisch of niet-Indisch. Pas tijdens het interview dringt het ten volle tot hem door dat een van zijn beste vrienden een Indische vader heeft, net als hijzelf. 'Op zich wist ik dat wel van zijn vader, maar ik heb nooit over mijn vriend gedacht: die is ook Indisch.' Hun gemeenschappelijke gedeeltelijk-Indische achtergrond is

dan ook nooit gespreksonderwerp geweest. Maar bij nader inzien vindt Jeroen dat zijn vriend dezelfde 'on-Hollandse' eigenschappen heeft als die welke hij zichzelf toedicht: een wat minder grove omgang met anderen en een meer dan gemiddelde gastvrijheid. Jeroen vindt dit een verrassende en interessante ontdekking. Het emotioneert hem ook enigszins.

Degenen die Indische vrienden hebben, geven aan hen meestal niet de voorkeur boven hun Nederlandse vrienden. Ook met deze laatsten voelt iedereen zich verwant, door de gedeelde interesses of het gemeenschappelijke verleden, bijvoorbeeld op school.

Pim vindt zijn vriendschap met een Indische mannelijke leeftijdgenoot in bepaalde opzichten wel bijzonder, maar zijn beste vriend is Nederlands. 'Je merkt wel dat die Indische vriend en ik een bepaald gevoel met elkaar hebben, dat we weten wat we aan elkaar hebben en dat we het gewoon ook fijn vinden als we elkaar weer zien. Ik weet niet of het komt doordat hij Indisch is, maar die vriend onderscheidt zich wel door een bepaalde persoonlijkheid. Altijd een glimlach, een bepaalde zachtaardigheid en ook weer gastvrijheid. Maar ik moet zeggen dat mijn beste vriend gewoon een Nederlandse jongen is. Met hem heb ik voor mijn gevoel het meeste. We delen heel veel met elkaar: fanatisme in sport, humor, smaak, gewoon dezelfde interesses voor meerdere dingen. Veel overeenkomsten en gevoel voor elkaar. We zijn al vanaf de middelbare schooltijd met elkaar bevriend, en dat blijft wel doorgaan.'

De bijzondere dimensie van vriendschap met een Indische leeftijdgenoot of contact met andere Indo's heeft uiteraard met de gemeenschappelijke afkomst en achtergrond te maken en met het thuisgevoel dat dit oproept, ook al is het maar even.

Jessica, die geen Indische vrienden heeft maar wel een paar Indische kennissen: 'Ik vind het moeilijk onder woorden te brengen wat nu precies het verschil is in het contact met Nederlandse en met Indische leeftijdgenoten. Het is iets gevoelsmatigs. Dat je elkaar zonder veel woorden kan begrijpen. Soms alleen al door een bepaalde gezichtsuitdrukking.'

Monique: 'Het is alsof er bij Indische en Molukse vrienden minder onbewuste aanpassing nodig is. Je hoeft niet zoveel te investeren om toch een band te hebben. Vaak is er meteen iets vertrouwelijk.' Verder heeft Monique dezelfde ervaringen als Frank (zie 6.1) als het aankomt op de betrokkenheid van vrienden bij je wel en wee: 'Indische vrienden denken meer met je mee, die zijn iets geïnvolveerder. Hollanders beperken zich meer tot luisteren, die voelen zich niet verantwoordelijk voor jouw probleem.' Desondanks verklaart Monique dat haar Indische vriendinnen 'geen grotere importantie' voor haar hebben dan haar Nederlandse en buitenlandse vriendinnen, zoals ook verreweg de meeste anderen geen uitgesproken voorkeur voor Indische vrienden hebben.

Carien: 'Ik heb eigenlijk nooit behoefte gevoeld aan Indische vrienden, maar ik heb wél eerder iets met een wildvreemde Indische seksegenote dan met een wildvreemde Nederlandse. Meer iets gemeenschappelijks. Het gaat niet heel diep. Het is heel gevoelsmatig, en het is prettig. Zo van: goh, leuk, óók Indisch!'

Bij de meeste ondervraagden roept een toevallige ontmoeting met een hun onbekende Indo, bijvoorbeeld op straat, geen wij-gevoel op, maar vaak wel een wat minder uitgesproken gevoel van verbondenheid. Ze merken bijvoorbeeld dat ze bij gelegenheden als een receptie of een feest naar andere Indo's of Molukkers worden getrokken als die zich in het gezelschap bevinden. En ze hebben ook de ervaring dat dit meestal wederzijds is. Maar zo'n gevoel is doorgaans niet heel hevig en vaak ook nogal vluchtig. 'Het is een gevoel van een vaag soort verwantschap', zo omschrijft iemand het, en een ander heeft het erover dat hij dan 'éven iets van herkenning' voelt. De meesten doen er tamelijk relativerend over.

Fanny: 'Als ik op straat een mij onbekend Indisch iemand tegenkom of er een zie op tv, dan doet dat me niet iets speciaals, al heb ik dan misschien wel iets meer interesse. Maar die zou ik waarschijnlijk ook hebben als ik opeens een oud-klasgenootje op tv zou zien.'

'On-Hollandse eigenschappen': contact met niet-autochtonen

Diverse ondervraagden, iets meer dan de helft, voelen zoals we al eerder zagen een zekere affiniteit met niet-autochtonen. Enkelen

hebben ook een zekere voorkeur voor vriendschap met zulke mensen of in ieder geval met mensen met 'on-Hollandse eigenschappen'.

De meest uitgesprokene op dit punt is Denise. Zij gaat het liefst om met mensen die 'meerdere cultuuraspecten' hebben. 'Ik voel me het meest thuis in een internationale bedding, met mensen van verschillende komaf. Dus in een omgeving waar mensen niet heel erg in hun eigen cultuur zitten. In zo'n internationale sfeer voel ik me beter dan in een monocultuur, want ik heb liever mensen die wat flexibeler zijn. Dát is wat zo klikt, dat je nergens echt bijhoort. Dát geeft de band.' Een paar goede vriendinnen van Denise zijn half Nederlands en voor de andere helft Duits, Zwitsers of Russisch. Ze kent hen van de Europese school in Brussel, die ze tot haar achttiende heeft bezocht. Een andere goede vriendin van haar komt uit Indonesië en is als kind door een Friese familie geadopteerd. Ook Denises vriend is slechts half Nederlands (en voor de andere helft Tsjechisch). 'Er zit van alles onder mijn vrienden, heel gemengd, ook mensen die in het buitenland hebben gewoond. Wij gaan ook altijd gezamenlijk deze samenleving bekritisieren, hoewel we er ook wonen en het ook wel heel leuk is, hoor! Maar dus toch vaak Nederland bekritisieren.' Tot haar spijt heeft Denise geen Indische vrienden of vriendinnen; ze was de enige Indische leerling op haar school en ook elders heeft ze geen Indische leeftijdgenoten ontmoet. Denise schrijft het ontstaan van haar multiculturele voorkeur toe aan een aantal factoren. In de eerste plaats aan de omstandigheid dat ze een 'Eurokid' is. Ze heeft niet alleen een Europese school in Brussel bezocht, maar is daar ook opgegroeid te midden van internationaal gerichte mensen, zowel Nederlanders als mensen van andere nationaliteiten. Dit kwam doordat haar beide ouders bij de Europese Unie werkten. Verder is het feit van invloed geweest dat haar ouders een gemengd ouderpaar vormen (Denises moeder is Indisch en haar vader Italiaans). Ook haar Indische afkomst heeft, zo vindt ze, tot haar sterke multiculturele gezindheid bijgedragen, maar ze vindt het moeilijk vast te stellen in welke mate dit het geval is en hoe dat precies in zijn werk is gegaan.

Monique heeft, evenals Denise, een man met een Nederlandse vader en een niet-Nederlandse (in zijn geval Russische) moeder. Zij dicht hem, evenals Denise háár partner, 'on-Hollandse' eigen-

schappen toe – iets wat beiden positief waarderen. Moniques allerbeste vriend is een Molukker, die zij op de middelbare school heeft leren kennen. Ze heeft altijd Indische vrienden en vriendinnen gehad, en onlangs heeft ze nog enkele nieuwe gemaakt in Maleisië waar ze sinds kort woont. ‘Op de een of andere manier trek ik die aan.’ Monique zoekt in haar vrienden – vooropgesteld dat ze een bepaald opleidingsniveau hebben – bovenal gelijkgestemdheid: warmte, hartelijkheid, lichamelijke, gastvrijheid, gezelligheid, eetcultuur en veel met elkaar praten en filosoferen over het leven – eigenschappen die je in gecombineerde vorm niet vaak bij autochtone Nederlanders aantreft, aldus Monique en haar man. Hun vriendenkring in Nederland draagt dan ook een sterk ‘on-Hollands’ karakter, en bestaat, behalve uit Indo’s en andere ‘on-Hollandse’ Nederlanders, onder meer uit een Nigeriaan, een Columbiaan, een Marokkaan, een Oostenrijkse en een Surinaamse. Moniques drie beste vriendinnen zijn echter autochtoon-Nederlands. Ze kent hen van haar studie of van de middelbare school, en het gedeelde verleden speelt een belangrijke rol in hun vriendschap.

Deelname aan het geïnstitutionaliseerde Indische leven

Hoewel er maar weinig cijfers zijn over de participatie van derde-generatieleden in het georganiseerde Indische leven, kunnen we, mede afgaande op hetgeen verschillende zegslieden hierover beweren, veilig stellen dat hun organisatiegraad uiterst laag is, zeker in klassieke termen. Dat wil zeggen wat betreft participatie in verenigingen en clubs. Wel staan hun middelen ter beschikking die vorige generaties op hun leeftijd niet hadden. Sinds de opkomst van internet en van Indo-websites, waarvan verscheidene specifiek op de derde generatie zijn gericht, kunnen zij vrij makkelijk met Indische leeftijdgenoten in contact komen en uitdrukking geven aan hun eventuele identificatie met het Indische. Een ander betrekkelijk recent fenomeen, Asian en Indo Parties (grootschalige, commerciële feesten voor respectievelijk Aziatische jongeren in het algemeen en voor Indische en Indonesische jongeren), voorziet in dezelfde behoefte.

Participatie in Indische organisaties; bezoeken van Asian Parties en Indo-websites

In het algemeen lijkt de derde generatie – waarschijnlijk net als hun niet-Indische leeftijdgenoten – meer belangstelling te hebben voor ad hoc georganiseerde evenementen, zoals een feest of een eenmalig uitstapje, dan voor een regelmatig verenigingsleven. Deze meer tijdelijke vormen van groepsparticipatie komen gewoonlijk tot stand naar aanleiding van oproepen op internet en sinds enige tijd vooral ook via het populaire Hyves. Hier wordt ook gediscussieerd over onderwerpen als de Indische identiteit.⁵

Het fenomeen van de Asian Parties en in hun kielzog Indo Parties is in de loop van de jaren '90 van de vorige eeuw ontstaan. Verschillende organisaties, onder meer Santai, VeryAzN en I love Indo, organiseerden dergelijke feesten. Sommige mikten vooral op een breed Aziatisch publiek, terwijl andere zich meer specifiek op Indische en Indonesische jongeren richtten. Allengs vervaagde dit verschil, zodat al deze feesten een meer pan-Aziatisch karakter kregen. Dit laatste was niet zozeer door ideologische motieven ingegeven maar veel meer door commerciële: het bleek een lucratieve business te zijn (Boersma 2003: 46; Captain 2003: 267). Deze Asian Parties beleefden tussen 2000 en 2004 hun hoogtepunt. Rond 2000 werden ze een ware *hype*, die per keer meer dan duizend bezoekers trokken. De meeste vonden in de Randstad plaats, maar daarnaast werden ze ook georganiseerd in steden als Groningen, Zwolle en Middelburg. Ze hadden een uiterst hip imago, hetgeen samenhang met de trendsettende rol van vooral Indische en Molukse jongeren op het terrein van kleding en stijl (Boersma 2003: 48; Captain 2003: 267). Na een paar jaar was het nieuwtje er echter af. Het hippe imago verwelkte omdat er weinig vernieuwing was (altijd dezelfde muziek en dezelfde DJ's). Bovendien bleek de concurrentie zeer groot te zijn. Geleidelijk nam het bezoekersaantal af en ging het publiek steeds vaker naar reguliere commerciële feesten. Tegenwoordig worden er nog steeds Asian Parties georganiseerd, maar aanzienlijk minder vaak dan tijdens de hoogtijdagen en met minder bezoekers. Overigens bleek het pan-Aziatische karakter niet bij iedereen aan te slaan: de onderlinge identificatie was niet altijd zo groot en soms braken er vechtpartijen uit tussen Indische, Indonesische en Molukse jongeren. Indische jongeren die nu nog Santai-feesten bezoeken (Santai is momenteel de voornaamste organisator van Asian Parties), klagen over het hoge aantal Chinese en Vietnamese bezoekers. Vroeger

waren Indische en Indonesische jongeren er in de meerderheid.⁶ Indische jongeren geven echter ook blijk van een zekere Aziatische gezindheid, of misschien eerder van ontvankelijkheid voor populaire Aziatische cultuur. Zo dragen ze T-shirtjes met de beeltenis van Bruce Lee erop, een populaire Chinese acteur. Ook is een bepaalde haardracht, in de stijl van de Japanse animatieserie Dragonball Z, een tijdje *en vogue* geweest (Boersma 2003). Thans resten er, los van de in frequentie en omvang afnemende en niet meer als hip beschouwde Asian Parties, nog slechts incidentele feesten die door een Indo-vereniging of tijdens de Pasar Malam Besar worden georganiseerd. Niemand van de door Sofian (2007: 62) geïnterviewde jongeren betreurt de teloorgang van de Indo Parties, maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat dit voor alle Indische jongeren geldt.

Vanaf 2000 zijn er specifieke verenigingen of organisaties voor Indo-jongeren in landelijk of regionaal verband (Captain 2003: 266). Verschillende van die organisaties bleek een kort leven beschoren te zijn, maar in 2003 waren er drie die een zekere groei doormaakten, te weten Nasi Idjo, Darah Ketiga en IJO (Indische Jongeren Organisatie) (Boersma 2003: 9). Hiervan bestaan de eerste twee thans nog steeds; IJO is eind 2005 opgeheven. Nasi Idjo (of Nasidjo), in 2003 opgericht, opereert in het oosten des lands en stelt zich ten doel de Indische identiteit van de jongere generatie in leven te houden. Zij tracht dit te bereiken door workshops te organiseren over onderwerpen als Bahasa Indonesia en Indisch koken, en door gemeenschappelijk deel te nemen aan de jaarlijkse Indische herdenking van de Tweede Wereldoorlog op 15 augustus. Darah Ketiga, in 2001 opgericht, is een landelijke organisatie. De naam betekent 'derde bloed' of 'derde generatie'. Deze organisatie richt zich op Indische jongeren die affiniteit hebben met het behoud en de ontwikkeling van de Indische cultuur, en wil zich nadrukkelijk niet richten op een breder Aziatisch publiek. In 2004 telde ze ongeveer 160 leden in de leeftijd van 15 tot 25 jaar, en in 2005 ongeveer 300 leden. Momenteel ondergaat de organisatie een herstructurering en is zij voornamelijk actief op het internetforum 'Nederlands-Indië Hyves' dat in november 2007 ongeveer 2400 leden telde. De diverse activiteiten en ontmoetingen die via Hyves worden aangeboden (zoals een bezoek aan het Indische Herinneringscentrum Bronbeek, een kranslegging namens de derde generatie, een samenkomst op de pasar malam en

gezelligheidsbijeenkomsten) worden door ongeveer dertig derde-generatieleden per keer bezocht.⁷

Ook andere websites trekken veel bezoekers. De site van VeryAzN bijvoorbeeld, die in tegenstelling tot de site van Darah Ketiga ook op jongeren uit andere delen van Azië is gericht, trekt maandelijks 20.000 tot 30.000 bezoekers, waarvan naar schatting zo'n zestig procent Indisch is. Dat zou neerkomen op een aandeel van minder dan zes respectievelijk negen procent van het totaal aantal Indische jongeren, als we ervan uitgaan dat dat meer dan 200.000 bedraagt (schatting van Boersma 2003: 59).⁸ Voor de Nieuwsbrief van VeryAzN hebben zich zo'n 7.000 mensen aangemeld.⁹ De onderwerpen die op de verschillende websites worden besproken zijn heel uiteenlopend: uitgaan en mode bijvoorbeeld, maar ook meer specifiek Indische onderwerpen. Zo komen op het forum van de Nederlands-Indië Hyves kwesties ter sprake als wel of geen voorkeur voor een Indische vriend of vriendin, liever naar de toko of naar Albert Heijn. Ook meer politieke onderwerpen komen aan bod, zoals de houding van Indo's ten opzichte van Turken en Marokkanen en de toekomstvisie op de Indische cultuur. Terecht wijst Captain (2003: 268) op het opvallende taalgebruik bij de gedachtewisseling op de verschillende websites: een mix van Indonesische en Nederlandse woorden en uitdrukkingen. Het is onwaarschijnlijk dat veel jongeren die taal van huis uit hebben meegekregen en daarom moet dit als een eigen creatie worden beschouwd. Die dient er, naar valt aan te nemen, vooral toe om een 'onder-ons' gevoel te creëren. Met de komst van de vele profielsites op internet ontstaat er meer contact tussen Indische jongeren dan bijvoorbeeld op straat, aldus Erik Koks, voorzitter van Darah Ketiga. Zijn indruk is dat er hierdoor vaker liefdesrelaties tussen Indische jongeren opbloeien. Dit lijkt aannemelijk, maar de vraag die zich aandient is op welke schaal dit het geval is en waartoe dit op de langere termijn leidt.

De overgrote meerderheid van de derdegeneratie-ondervraagden participeert niet in dit alles. Zij behoren, zoals verreweg de meesten van hun generatiegenoten, tot de non-participanten. Bovendien blijken zij vaak vaak onbekend te zijn met deze derdegeneratie-instituten. Ten dele is dit toe te schrijven aan hun leeftijd. Meer dan de helft van de ondervraagden was tijdens de hoogconjunctuur van de Asian Parties te oud om eraan deel te nemen. (Bezoekers van commerciële feesten zijn doorgaans tussen de zeventien en tweeëntwintig jaar).¹⁰ Hetzelfde geldt voor deelname

aan de organisaties, die zich meestal richten op jongeren tot een jaar of vijftientig. Ook iemands woonplaats, levensfase en verplichtingen kunnen een obstakel zijn om hierin te participeren, maar de belangrijkste reden voor zowel het feit dat ze niet bekend zijn met de feesten als het feit dat ze er niet aan deelnemen is toch wel dat de meesten zich eenvoudigweg niet voor dergelijke zaken interesseren. Niet iedereen denkt over zichzelf in termen van derdegeneratie-Indo en daardoor komt ook niet iedereen op het idee om iets in die hoedanigheid te ondernemen. Tijdens de interviews toonden veel ondervraagden zich verbaasd over het bestaan van de websites, organisaties en feesten; het was voor het eerst dat ze daarover iets hoorden. Vervolgens bleken ze hooguit in de websites geïnteresseerd te zijn. Slechts drie ondervraagden hadden daar weleens eerder naar gekeken. Een van hen, Michael, laat met grote regelmaat van zich horen op het Indoweb en andere sites. Hij schrijft dan over wat hij verstaat onder Indische identiteit en wat deze voor hem betekent. Iemand anders, Magda, heeft het web benut om Indische vrienden te vinden. De derde, ten slotte, Matthijs, laat zich niet erg lovend over de verschillende websites uit: 'Ze zien er wel leuk uit, maar het is meer uiterlijk dan inhoud, en daar zit ik niet op te wachten.' Hij is evenmin te spreken over derdegeneratie-clubs, die hij maar 'níks!' vindt.

Dezelfde drie ondervraagden hebben weleens contact met Darah Ketiga gehad, maar slechts één van hen, Magda, heeft ook actief in een Indische jongerenorganisatie geparticipeerd (de inmiddels opgeheven IJO). Zij is tevens de enige die weleens naar de vroegere Jumba-feesten en de latere Asian Parties is geweest, tezamen met haar vrienden en vriendinnen van de IJO. Daar heeft ze gezien dat sommige Indische jongeren de behoefte hebben om onder elkaar te zijn; ze willen samen feesten en 'een eigen bangsa' vormen.

Magda: 'Het is moeilijk om te zeggen wat dat nu precies is. Het is niet zo dat je op die feesten met elkaar praat of zo. Dat is ook niet mogelijk, omdat de muziek zo hard staat. Maar ja ... het is gewoon iets psychisch. Iets wat je samen met je soortgenoten hebt. Dat je toch sámen bent.'

Naast deze behoefte aan groepsvorming en gemeenschappelijke identiteitsbeleving zouden deze jongeren, aldus Magda, er veel minder behoefte aan hebben om aandacht te besteden aan 'Indi-

sche cultuur' en 'cultuurbehoud'. Volgens haar is het ook moeilijk om aan dat laatste inhoud te geven, terwijl de pogingen om zo'n groep bijeen te houden, zo heeft zij ondervonden, op een gegeven moment schipbreuk lijden.¹¹ 'De jongeren willen wel de lusten maar niet de lasten', zo vertelt ze. 'Het is erg moeilijk om ze te binden en te blijven interesseren. Ze zijn wel geïnteresseerd in de Indische cultuur, maar daar willen ze liever in familiekring of met vrienden iets aan doen.'

Geen van de ondervraagden participeert momenteel in een Indische organisatie die op een breder publiek dan alleen jongeren is gericht. Dit geldt hoogstens voor Matthijs, die af en toe een Molukse kerk bezoekt. Hij doet dit niet uit geloofsovertuiging, maar om een 'tante', een oudere, alleenstaande Molukse kennis, te vergezellen, omdat zij anders in haar eentje zou moeten gaan en daar tegenop ziet. Verder zijn enkele ondervraagden weleens naar de Indische oorlogsherdenking op 15 augustus in Den Haag geweest, en een paar anderen gaan weleens naar een bijeenkomst waar een familielid optreedt. Zo heeft Pim een oom die in een Indorockband speelt en Jessica een oom die weleens lezingen over Indische onderwerpen geeft.

Enkele ondervraagden hebben vroeger in een Indische organisatie of een Indische studiegroep geparticipeerd of aan andere op Indo's gerichte activiteiten deelgenomen. Zo zat Monique tijdens haar studie in een 'werkgroep Indonesië', waar ze veel Indische leeftijdgenoten leerde kennen. En Erik woonde een paar keer samen met zijn moeder bijeenkomsten bij van de vereniging KJBB (zie 4.4.1), die hem al gauw tegenstonden: 'De aanwezigen daar houden zich voornamelijk met zelfbeklag bezig. Ze draaien zich in hun drek. Je hoort er niets over een verwerkingsproces, maar wel een geweeklaag van heb ik jou daar!' Miranda, ten slotte, is in haar tienerjaren, toen zij een Indische vriend had, samen met hem en zijn familie verscheidene keren naar 'Indische avondjes' geweest. Door haar latere huwelijk met een Molukse man raakte ze vervolgens betrokken bij het Molukse geïnstitutionaliseerde leven. Zo trad zij op een gegeven moment toe tot de Molukse Evangelische Kerk, waar zij belijdenis deed. (Inmiddels is ze geen lid meer.) Ook zong zij een paar jaar in een Molukse band, waar ze overigens als niet-Molukse niet met alles mocht meedoen.

Pasar malam-bezoek

De meeste ondervraagden gaan weleens naar een pasar malam of kwamen er vroeger. Enkelen zijn er nog nooit geweest maar willen er zeker weleens heen, behalve twee ondervraagden die zeggen dat ze er 'niets te zoeken' hebben. Degenen die er wel heengaan, doen dat vanwege het eten en soms ook de muziek maar vooral vanwege de gezelligheid, omdat ze het leuk vinden om te midden van zoveel Indische mensen te zijn. Ze vinden het echt iets om samen met anderen (niet noodzakelijk Indische anderen) te ondernemen. De meesten gaan er dan ook samen met hun partner, familieleden of bekenden heen, waarbij de Nederlandse partner soms de stimulator is. Sommige ondervraagden vinden vooral de pasar malam in Den Haag te weinig exclusief Indisch en te commercieel, vanwege de Indonesische en buitenlandse stands en vanwege stands met 'wonderpannen' en dergelijke. Maar dit staat hun waardering ook weer niet altijd in de weg. Eén ondervraagde, Theo, vindt de Haagse pasar malam juist weer 'té Indisch', omdat het publiek er een 'wij-zijn-zo-Indisch'-houding tentoon zou spreiden.

Bij niemand maakt pasar malam-bezoek hevige gevoelens los, zoals trots of nostalgie, terwijl dat bij leden van de tweede generatie soms wél het geval is. De derdegeneratie-ondervraagden vinden het eerder 'iets leuks'. Eén ondervraagde, Michael, geeft wel uiting aan een zekere weemoed, omdat de pasar malam volgens hem 'misschien wel het enige overblijfsel van de Indische cultuur in Nederland' is. De Indische bezoekers zouden dit naar zijn mening onvoldoende naar waarde weten te schatten en het evenement voornamelijk aangrijpen als uitje en als middel om anderen weer te zien ('een soort reünie'). Hij zou liever zien – maar daarmee neemt hij wel een uitzonderingspositie in – dat ze de pasar malam ook zouden benutten om meningen uit te wisselen en in actieve zin bij te dragen aan de continuïteit van de Indische cultuur. Bij andere ondervraagden leidt pasar malam-bezoek doorgaans niet tot een sterker besef van Indisch-zijn. Natuurlijk ligt dit besef wel aan hun bezoek ten grondslag, maar het wordt er hoogstens even, als in een flits, wat manifester: 'Verrek, ja, dit is natuurlijk wel mijn Indische achtergrond', zoals een van de ondervraagden, Raymond, het gevoel omschrijft dat hem, al rondwanderend op de pasar malam, bevangt.

8.3.2 Contacten met autochtone Nederlanders

Alle ondervraagden, op één na (Matthijs; zie 7.3), hebben autochtoon-Nederlandse vrienden. Deze vriendschappen vindt iedereen vanzelfsprekend en niemand staat er eigenlijk bij stil. Degenen die ook Indische vrienden hebben, zijn geneigd om opvallende verschillen tussen hun Indische en Nederlandse vrienden niet alleen toe te schrijven aan het verschil in etnische afkomst, maar ook aan meer persoonlijke eigenschappen zoals karakter en interesses. Sommigen vinden wel dat de gang van zaken bij hun autochtoon-Nederlandse vrienden thuis op onderdelen verschilt van wat zij zelf gewend zijn. Daarnaast zijn de meesten ervan doordrongen dat ze een andere achtergrond hebben, op zijn minst gedeeltelijk, en 'een andere geschiedenis met zich meedragen', zoals iemand zegt. Maar niet iedereen vindt die verschillen even groot of belangrijk. Ze leggen nauwelijks gewicht in de schaal als het aankomt op de waardering van die vriendschappen en een barrière ervoor vormen ze al helemaal niet.

Ook bij het meer formele contact met autochtone Nederlanders is er niet of nauwelijks sprake van gevoelens van afstand, vervreemding of non-acceptatie. Lang niet iedereen denkt trouwens zoals we al zagen in termen van de tweedeling autochtoon-Nederlands versus Indisch, behalve incidenteel, in specifieke situaties. Ook brengen de derdegeneratie-ondervraagden veel minder vaak dan tweedegeratieleden een tweedeling aan tussen het neutrale 'Nederlands' en het meer negatief geladen 'Hollands'. Dit betekent echter niet dat de beeldvorming over autochtone Nederlanders louter positief is. In het algemeen deelt de derde generatie de opvatting van de tweede generatie dat Nederlanders gemiddeld minder gastvrij, flexibel en *family-minded* zijn dan Indo's, en tevens botter, betweteriger en minder betrokken bij problemen van vrienden. Maar, evenals tweedegeratieleden, maken ook zij hierbij vaak relativerende opmerkingen, in de trant van: 'Je kunt niet generaliseren, want natuurlijk is niet iedere Nederlander zo' en: 'Nederlanders worden steeds gastvrijer.'

Ervaringen met ernstige discriminatie heeft niemand. Sommigen hebben vroeger weleens meegemaakt dat ze werden uitgescholden voor 'pinda' of 'poep-Chinees' (zie ook 7.3). Eén ondervraagde voelt zich ook nu nog weleens 'niet helemaal oké' in een winkel bejegend en een andere heeft meegemaakt dat een collega, die wist dat hij Indisch was, hem toevoegde dat hij als 'luie buiten-

lander' maar terug moest naar 'zijn eigen land'. Daarnaast heeft één vrouw in het bijzonder seksespecifieke vooroordelen ondervonden als 'Aziatisch typetje' dat met 'iets zwoels' en 'lekker kunnen koken' werd geassocieerd. Al met al betreft het incidenten die bij niemand een diep spoor hebben nagelaten. Ook heeft niemand echt nadeel ondervonden van het algemeen maatschappelijk klimaat, dat sinds de jaren '90 van de vorige eeuw steeds onvriendelijker is geworden jegens allochtonen en als zodanig gepercipieerde mensen. Hetzelfde geldt overigens voor de tweedegeratie-ondervraagden. Nu is ook niet iedereen op grond van zijn uiterlijk even herkenbaar als Indisch of niet-autochtoon Nederlands, maar degenen die dit duidelijk wél zijn hebben hiermee niet alleen slechte ervaringen; vaak overwegen zelfs de positieve. Afgezien van vragen als 'waar kom je eigenlijk vandaan?' of de ervaring om te worden aangezien voor Marokkaan of Italiaan, heeft menigeen ondervonden dat een bruine huid of een anderszins on-Nederlands uiterlijk ook als voordeel geldt: anderen vinden dat 'leuk' en 'interessant', het biedt een goede opening voor een gesprek en het maakt je vaak extra aantrekkelijk voor het andere geslacht.

8.4 Werk: voltooide assimilatie?

De ondervraagde derdegeneratieleden doen, evenals de tweedegeratieleden, heel verschillend werk (zie bijlage 2). De vraag die in deze paragraaf aan de orde komt is of zij in hun werk iets merken van enigerlei invloed van de Indische erfenis, bijvoorbeeld op hun houding of gedrag, of door anderen aan hun Indisch-zijn worden herinnerd.

Er is in dit opzicht verschil tussen de beide generaties: derdegeneratie-ondervraagden zijn veel minder vaak van mening dat zij op hun werk onvoldoende assertief zijn. Wel hebben zij tot nu toe minder werkervaring opgedaan dan leden van de tweede generatie, zodat de conclusie over een generatieverschil misschien voorbarig is. Maar omdat tweedegeratieleden naar eigen zeggen vooral aan het begin van hun beroepsloopbaan last hadden van gebrek aan assertiviteit, mogen we aannemen dat het hier inderdaad om een generatieverschil gaat, ook al is dat gradueel. Sommige derdegeneratie-ondervraagden hebben namelijk wel moeite moeten doen om hun van huis uit meegekregen gebrekkige assertiviteit of verregaande bescheidenheid te overwinnen. Een deel

van hen is daarin, zo vinden ze, geslaagd en heeft er geen nadeel meer van ondervonden op hun werk. Enkele ondervraagden echter vinden nog steeds dat ze zich vooral op hun werk wel wat assertiever zouden mogen gedragen, maar zijn tevens van mening dat ze hierin al de nodige vorderingen hebben gemaakt. Ze hebben niet het gevoel in hevige mate tekort te schieten. Wat opvalt is dat hun, in eigen ogen, iets te geringe assertiviteit nooit gepaard gaat met een negatief Indisch zelfbeeld en slechts zelden met een negatief beeld van Indische Nederlanders in het algemeen. Dat is een groot verschil met de tweede generatie.

Jelle vindt assertiviteit niet zijn sterkste punt, maar vindt ook dat hij op dit gebied vooruitgang heeft geboekt. Hij is zoon van een Nederlandse moeder en een Indische vader (Jack; als lid van de tweede generatie ook geïnterviewd voor dit onderzoek). Volgens Jack zou Jelle van nature nogal indirect zijn en bijvoorbeeld nooit rechtstreeks om iets vragen. Daarom vindt Jack hem 'qua gedrag en *performance* erg Indisch. Beslist geen gewone Hollandse jongen.' Ook bij sollicitatiegesprekken zou hij, aldus Jack, een 'nogal Indische houding' aannemen: 'Hij heeft een andere presentatie dan de meeste mensen anno nu. Heel diplomatiek en bescheiden, en heel erg geneigd de kat uit de boom te kijken. Hij stelt zichzelf niet op de voorgrond en vertelt ook niet waar hij goed in is, want dat vindt hij opscheppen.' Jack maakte zich hierover zorgen en heeft, toen Jelle zijn school had beëindigd en op zoek was naar een baan, een paar kennissen ingeschakeld met wie hij Jelle 'pseudo-sollicitatiegesprekken' liet voeren. Op die manier konden zij hem op zijn, naar Jacks oordeel, verkeerde strategie wijzen. Inmiddels heeft Jelle twee jaar als teammanager bij een groot bedrijf gewerkt. Hij vindt dat hij daar heel veel heeft geleerd. 'In het begin wilde ik dat ik als leidinggevende met iedereen goed overweg kon, maar dat heb ik gaandeweg wel afgeleerd. Gelukkig maar, want dat hou je niet vol. Nu vind ik mezelf assertief genoeg op mijn werk, hoewel ik makkelijker iets voor een ander vraag dan voor mezelf.'

Het verschijnsel als zodanig (onvoldoende assertiviteit op het werk als kenmerk van Indo's) is velen wel bekend, ook als zij van mening zijn er zelf geen last van te hebben. Zij hebben het bij een van hun ouders of bij andere familieleden waargenomen of er weleens iets over gehoord. De meningen verschillen in hoeverre

het zich nog voordoet bij de derde generatie. Een enkeling vindt dat dit wel het geval is, maar de meesten vinden het vooral typerend voor leden van de eerste generatie en, in wat mindere mate, voor die van de tweede. Niet iedereen echter legt verband tussen gebrekkige assertiviteit en Indisch-zijn. Doorgaans zijn dat personen die niet zo denken in termen van Indisch en niet-Indisch en die geen zicht hebben op de totale categorie Indische Nederlanders, ook niet op de eigen generatie. Meestal weten ze evenmin hoe belangrijk deze kwestie ooit was voor hun Indische ouder of andere Indische familieleden.

Illustratief hiervoor is Jessica. Zij vindt dat ze wel wat assertiever zou mogen zijn, maar relateert haar vermeende tekort niet aan haar Indische moeder of familie, maar aan haar autochtoon-Nederlandse vader: 'Die is ook niet zo open en neemt ook niet altijd de nodige stappen en vraagt ook niet om alles.' Ze heeft sowieso nooit verband gelegd tussen Indisch-zijn en gebrek aan assertiviteit. Ze vindt haar moeder juist wél assertief en geneigd 'om altijd alles te zeggen'. Jessica's moeder (Hilda; als lid van de tweede generatie ook voor dit onderzoek geïnterviewd) legt juist wel nadrukkelijk verband tussen Indisch-zijn en gebrek aan assertiviteit. Hilda heeft zich altijd bijzonder geërgerd aan het 'slaafse' en meegaande karakter van veel Indo's, onder wie een van haar broers ('op zijn werk altijd maar van: "ja mijnheer, goed mijnheer"'). Jessica lijkt hiervan niet op de hoogte te zijn.

In het algemeen beoordelen de ondervraagden assertiviteit als iets gunstigs, en dan niet alleen in instrumentele zin, maar zeker op de werkvloer ook als waarde op zich. Maar tegelijkertijd distantiëren sommigen zich van 'onnodig botte' autochtone collega's en hebben zij weinig op met te ver doorgeschooten assertiviteit, zoals dat ook voor veel tweedegeneratieleden geldt. Het volgende verhaal van Denise bijvoorbeeld zou ook van iemand van de tweede generatie afkomstig kunnen zijn.

Denise: 'Tot mijn achttiende heb ik in België gewoond, in een soort Europese commune. Maar ik kwam altijd wel veel in Den Haag, bij mijn Indische oma en tantes. Toen ik achttien was, ben ik naar Nederland verhuisd om er psychologie te gaan studeren. Daarna ben ik stage gaan lopen bij een instelling voor geestelijke gezondheid, waar ik mee ging draaien in een groep en psycholo-

gisch onderzoek ging doen. Er heerste daar een redelijk bot klimaat. Je moest er altijd helder zeggen wat je vindt en voelt. En ze gaven je ook openlijk kritiek, op zo'n commanderende toon. Zo van: "Ik weet niet wat je nou wilt. Wat bedóel je nou?" Dat kwam op mij nogal aanvallend over. Ik was dat helemaal niet gewend. Dat heeft deels met Indisch-zijn te maken, want in mijn familie wordt er nooit zo gesproken, maar deels ook met België, met die commune, want daar werd ook nooit die toon aangeslagen. België is óók anders! Ik dacht toen dat er iets mis was met mij, dat ik niet assertief genoeg was en een beetje raar. Ik heb het er niet makkelijk gehad. Ik heb hulp gezocht en ben toen in zo'n gespreksgroep terechtgekomen. Daar heb ik me beter leren uiten. En er werd me ook heel vaak gezegd dat er niets mis is met mij. Dat heeft me goed geholpen, en ik ben er ook mondiger door geworden. Achteraf ben ik erachter gekomen dat die werkplek van mijn stage zelfs bij het ministerie bekend stond om zijn slechte werksfeer. Ik denk dan ook niet dat de sfeer en de onderlinge omgang daar kenmerkend zijn voor dé Nederlandse cultuur. Want op mijn huidige werkplek gaat het ook wel mondig en direct toe, maar ook een stuk vriendelijker.'

De meeste derdegeneratie-ondervraagden hebben in het algemeen niet zo'n last van 'gebrekkige antennes' van collega's om bepaalde culturele verschillen of gevoeligheden te onderkennen; dit lijkt bij tweedegeneratieleden wat vaker het geval te zijn of te zijn geweest. Dat kan liggen aan een grotere sensibiliteit van de collega's van derdegeneratieleden, maar veel waarschijnlijker is dat die laatsten meer met hun collega's gemeenschappelijk hebben, ook wat betreft assertiviteit.

Evenals tweedegeneratieleden, hebben ook derdegeneratieleden de ervaring dat hun Indisch-zijn soms van voordeel is op het werk, vooral in het contact met allochtone cliënten of hulpvragers. Die laatsten zijn eerder geneigd zich tot hen dan tot hun autochtoon-Nederlandse collega's te wenden ('ik ben laagdrempeliger voor ze dan mijn blanke collega's'). Het gaat dan zonder uitzondering om ondervraagden met een gekleurd uiterlijk.

Al met al kan de conclusie niet anders zijn dan dat de ondervraagde derdegeneratieleden op het werk geen of nauwelijks nadeel ondervinden van hun Indisch-zijn. Bij gebrek aan gegevens is helaas niet te zeggen in hoeverre dit geldt voor de totale populatie Indo's van de derde generatie en in hoeverre dit zich vertaalt in

een, vergeleken met de tweede generatie, groter aandeel met een managementfunctie of een andere functie waarbij een zekere ego-manifestatie is geboden. Evenmin is het mogelijk te bepalen of de derde generatie als geheel evenredig op de verschillende functie-niveaus is vertegenwoordigd, in vergelijking met leeftijdgenoten van de totale bevolking. Als die evenredige vertegenwoordiging een feit zou zijn, dan zou dat betekenen dat deze generatie in maatschappelijk opzicht volledig is geassimileerd. Er zijn eigenlijk geen sterke aanwijzingen dat dit niet zo zou zijn.

8.5 De Indonesische afkomst en Indonesië

De Indonesische afkomst

De neiging om het Indonesische deel van de afkomst uit schaamte te verdonkeremanen is bijna alle ondervraagden vreemd, en zij kunnen dat ook nauwelijks navoelen. Sommigen zijn geïrriteerd of verontwaardigd als hun grootouders of andere Indische Nederlanders er blijk van geven. Enkelen echter generen zich voor familieleden die donkerder van kleur zijn en zich 'erg Indisch' gedragen. Theo (zie citaat in 7.1) is hiervan het duidelijkste voorbeeld, ook al omdat hij zijn familie voornamelijk ziet als 'Nederlanders die op een gegeven moment naar Indië zijn gegaan en er maar honderd jaar zijn gebleven'. Hoewel ook een paar anderen zich in deze geest uitlaten – soms tot hun schrik als ze dit opeens beseffen –, zijn deze allerminst geneigd zich van de volbloed Indonesische tak in hun stamboom te distantiëren. Ze accepteren die afkomst als feit of vinden het juist interessant. De genealogische en emotionele afstand is echter groot: de volbloed Indonesische voormoeder van derdegeneratieleden ligt meestal minstens drie generaties terug en het aandeel Indonesisch 'bloed' is bij de meeste ondervraagden niet meer dan hooguit een kwart. De ooit zo precare positie van de inlandse voormoeder raakt de ondervraagden niet bijzonder, maar is meer een abstract gegeven. Bovendien is lang niet iedereen op de hoogte van de ondergeschikte status die de voormoeder in de koloniale setting was toebedeeld. Maar gebrek aan kennis hoeft waardering voor de afkomst helemaal niet in de weg te staan.

Captain (2000: 260-264 en 2003) ziet die waardering als een van de belangrijkste verschillen met de eerste generatie. Zij be-

toegt dat de kijk op de Indonesische afkomst over de generaties heen is veranderd: van een negatieve kijk bij de eerste generatie in een positieve bij de derde. De tweede generatie zou hierbij een tussenpositie innemen. Terwijl de eerste generatie in Nederland zich tegenover de buitenwereld doorgaans als zo Nederlands mogelijk afficheerde, beroept, aldus Captain, 'uitgerekend' de derde generatie zich op 'de Indonesische elementen' in haar identiteit. En dat terwijl deze generatie Indië niet uit eigen ervaring kent en het meest herkenbaar is als 'Nederlands', wat betreft taal en uiterlijk. Deze generatie wil 'ruimte vrijmaken voor Indonesische invloeden' (zie ook de opening van hoofdstuk 1). Captain spreekt in dit verband van een 'inhaalmanoeuvre' en een 'rehabilitatie' van de Indonesische component. Ik kan dit alles op basis van mijn onderzoek onderschrijven, maar wel met enige relativerende kanttekeningen erbij. Captains terminologie ('rehabiliteren', 'ruimte vrijmaken') suggereert – maar misschien bedoelt zij het niet zo – welbewuste en doelgerichte actie. Naar mijn mening is er veeleer sprake van een proces dat zich onbedoeld en ongepland bij de betrokkenen heeft voltrokken, onder invloed van gewijzigde maatschappelijke omstandigheden en machtsverhoudingen en onder invloed van veranderde denkbeelden over ras en etniciteit. Dit heeft erin geresulteerd dat gevoelens van schaamte hebben plaatsgemaakt voor een onbevangen acceptatie van de Indonesische afkomst, als uitkomst van een ontwikkeling die al bij de tweede generatie is ingezet. Daardoor is die afkomst voor sommigen een tamelijk neutraal gegeven geworden, ontdaan van zijn vroegere lading, terwijl anderen haar in meer positieve zin zijn gaan waarderen. Ze vinden het op zijn minst 'leuk' of 'interessant' om die oorsprong te hebben, en zijn er soms ook trots op. Deze herwaardering voltrekt zich opvallend genoeg binnen de context van verdergaande verwatering in demografische en culturele zin, dus ondanks de voortgaande raciale vermenging en culturele erosie. Maar binnen het 'etnische restant' lijkt er inderdaad een verschuiving op te treden op de zojuist geschetste wijze.

Velen zijn gefascineerd door het idee van 'de oorsprong': het land van herkomst van hun ouders of grootouders en ook van veel van de hun bekende, voor typisch Indisch gehouden, gewoonten en gedragingen. De ontdekking dat deze in feite Indonesisch zijn of meer algemeen Aziatisch, vinden ze vaak interessant en intrigerend.

Pim: ‘Toen ik nog op school zat, stond ik helemaal niet stil bij mijn afkomst, daar was ik helemaal niet mee bezig. Maar nu, nu ik wat ouder ben geworden, heb ik de behoefte gekregen om naar Indonesië te gaan. Ik kreeg wat meer aandrang om te zien waar nou de oorsprong ligt. Waar is mijn vader geboren, en waar komen mijn familieleden vandaan? Wat dat betreft heb ik wel iets meer besef van mijn afkomst gekregen.’

Monique, sinds enige tijd in Maleisië woonachtig: ‘Ik herken hier in Maleisië normen, waarden en gewoonten die ook in het Indische erfgoed zitten, maar die oorspronkelijk uit Azië komen. Het respect voor ouderen en andere mensen en voor de natuur bijvoorbeeld. En de taal en het eten. Ook de gewoonte om een baby de eerste veertig dagen binnenshuis te houden en een feestje te geven als je veertig dagen in een nieuw huis woont.’

Soms gaan bepaalde indrukken die de ondervraagden als volwassenen opdoen in Indonesië fungeren als referentiepunt en *trigger* voor half-vergeten herinneringen uit de kindertijd. Toen was het Indische vanzelfsprekender en is het in het onderbewuste opgeslagen.

Fanny: ‘Ik kwam een tijdje geleden bij een bepaalde toko op de Beeklaan in Den Haag, die volgens mijn oma de enige echte is. Daar zaten [op vertederde toon] drie mensen van een jaar of zeventig aan een tafeltje met een glaasje tjendol en een stukje spekkoek. Die sféér! Die gaf me echt een Indonesië-gevoel, want het deed me denken aan een toko in Malang waar ik een paar jaar geleden ben geweest toen ik in Indonesië was. Die rúst! Vijftig jaar terug in de tijd! En die mensen die wel Nederlands spreken, maar met zo’n Indisch accent!’ Bij nader inzien denkt Fanny dat ze datgene wat haar in de Haagse toko zo trof, al kende uit haar vroegere ervaringen als kind, toen zij vaak hele dagen bij haar grootouders doorbracht als zij in hun kraam op de pasar malam stonden. Ze heeft dat altijd geweldig leuk gevonden, en is toen heel veel in aanraking gekomen met oudere Indische mensen, leeftijdgenoten van haar grootouders, die ‘een bepaalde sfeer’ bij zich droegen. De herinnering hieraan ligt echter dieper in haar geheugen opgeslagen dan haar veel recentere waarnemingen in Malang. Die laatste waren als het ware nodig om de eerder opgedane impressies uit haar jeugd aan de oppervlakte te brengen.

Wat verder opvalt is dat Fanny's observaties in Malang Indonesiërs betreffen en die in Den Haag Indische Nederlanders, en dat zij beide groepen zonder enige reserve met elkaar vergelijkt en gelijkenis tussen hen ziet. Het gaat hierbij wel om uitsluitend oude mensen. Fanny's onbevangen waarneming is een teken van mentale dekolonisatie. Fanny's grootmoeder was nog hevig verantwoordigd toen haar zoon (Fanny's vader René) haar een foto liet zien van een inlandse vrouw en haar erop wees dat deze haar overgrootmoeder zou kunnen zijn (zie citaat René in 4.6).

De herwaardering van de Indonesische afkomst gaat echter niet hand in hand met vereenzelviging met het hedendaagse Indonesië of met Indonesiërs. Dat zijn twee heel verschillende dingen.

Carien: 'Juist omdat ik me altijd zo geërgerd heb aan die anti-Indonesiër-houding van mijn grootouders en aan hun neiging om hun Indonesische afkomst te ontkennen, had ik me voorgenoemen om Indonesiërs hele aardige mensen te vinden toen ik voor het eerst naar Indonesië ging. Maar degenen die er op ons af kwamen waren niet de besten. Dat gebeurt natuurlijk wel vaker als je ergens als toerist komt. Eigenlijk voelde ik geen verbondenheid met de mensen daar en al helemaal geen herkenning. Dat had ik wel verwacht. Ik herkende er wel geuren en eten en zo, en ik zag ook wel overeenkomsten tussen Indonesiërs en oudere Indische mensen, maar ik ben geen leeftijdgenoten tegengekomen die op mij lijken. Maar het besef en de erkenning van onze Indonesische afkomst vind ik wel heel belangrijk, veel belangrijker dan bijvoorbeeld het behoud van de Indische cultuur of zo.'

Monique: 'Toen wij nog in Den Haag woonden hadden we een Indonesische overbuurvrouw, en door haar ben ik me eigenlijk pas bewust geworden hoe gedateerd de Indische normen en waarden zijn. En hoe veel minder beladen het voor haar allemaal is, omdat zij niet die hele repatriëringsgeschiedenis met zich meezeult. Indonesië is gewoon niet meer het oude Indië. Maar wij hebben wel de normen en waarden meegekregen van ouders die uit dát Indië, in mijn geval Indonesië dan, zijn weggegaan. En ik ben me er wel van bewust dat daar een verouderingseffect in is opgetreden, net als bij bijvoorbeeld Marokkanen. Die gedragen zich hier nu islamitischer dan de mensen in Casablanca. Maar ja, dat Indische is wel een onderdeel van mijn wezen geworden.'

Een ander opvallend verschijnsel, ogenschijnlijk in tegenspraak met de idee dat derdegeneratieleden ruim baan maken voor 'Indonesische componenten' in hun identiteit, is dat enkele ondervraagden zich keren tegen de gewoonte van sommige Indische generatiegenoten om gebruik te maken van Indonesisch-nationalistische symbolen, zoals de rood-witte vlag of de *garoeda*, om daarmee hun Indisch-zijn te benadrukken.¹² De bezwaren hiertegen vertolken in zekere zin een terugval op de klassiek-Indische oppositie tussen Indisch en Indonesisch, maar ze verschillen hiervan weer doordat zij niet gepaard gaan met de aloude hiërarchische ordening, waarin Indonesisch als inferieur aan Indisch gold.¹³ Ze komen veeleer voort uit historisch besef en piëteit jegens oudere Indische Nederlanders voor wie die vlag de voor hen zeer beladen Bersiap-periode symboliseert. Daar komt een nieuw soort etnisch zelfbewustzijn bij dat zijn eigen symbolen wil ontwikkelen en uitdragen. Voor dit laatste doel is omstreeks 1980 een speciale Indo-vlag ontworpen door de heer V. Phefferkorn.

Michael: 'Indo's van nu, en dan vooral onwetende Indo's die wél heel erg trots zijn op hun afkomst maar niet beseffen dat ze van gemengde afkomst zijn en niet eens doorhebben waarom ze een Europese achternaam hebben, die gaan zich beroepen op Indonesische symbolen. Ze beseffen niet hoezeer ze daarmee hun voorouders tekort doen.' Michael heeft zich vroeger weliswaar zelf ook 'schuldig' gemaakt aan het dragen van de *garoeda* als symbool. Dat deed hij in de beginfase van zijn 'bewustwording als Indo', omdat er 'geen echte Indische symbolen voorhanden waren'. Michaels bewustwording als Indo voltrok zich onder invloed van de roots-bewuste, maatschappijkritische en multicultureel-gezinde *hiphopszene*, waar hij in gezelschap van zowel Nederlandse als Javans-Surinaamse jongens verkeerde. (Met de zus van een van hen is hij later getrouwd.) Hoorbaar en zichtbaar geëmotioneerd vertelt hij: 'En daar kan ik het [zijn etnische bewustwording] voor het grootste deel wel op terugvoeren, want door de hiphop heb ik héél veel bewustzijn qua afkomst gekregen. En dat heeft mij dus die zet gegeven richting het uitzoeken van mijn eigen roots. Want dat is écht een cultuur waar je bezig bent met etniciteit en met de tegenstelling tussen zwart en blank, en tussen de verschillende etnische groepen. Dat kwam door de muziek uit Amerika die je er hoorde en de muziek die je zelf maakte en door het rappen op die politiek beladen teksten.' Michael voelde zich erg thuis in het

gezelschap van zowel ‘volbloed’ Javaanse als blanke Nederlandse *crew*genoten, in wier midden hij qua uiterlijk een tussenpositie innam. Hij ontdekte dat er behalve verschillen ook ‘heel veel raakvlakken’ zijn tussen Indische Nederlanders en Javaanse Surinamers, ‘omdat Javaanse Surinamers óók beïnvloed zijn door verschillende culturen en een ander land’. Zijn groeiend besef van de verschillen én overeenkomsten tussen hem en zijn kompanen heeft ertoe bijgedragen dat Michael zijn eigen positie als ‘mengbloed’ is gaan bepalen. Hij ging zelf rapteksten maken, in het Engels, vermengd met wat Maleise woorden. ‘Niet omdat Maleis onze [van Indo’s] taal is, maar hij wordt door ons ook wel gebruikt.’

Magda heeft haar eigen visie op het gebruik van de Indonesische symbolen door Indische jongeren, die anderen nogal ongelukkig gekozen vinden. Zij wijst erop dat dit verschijnsel ook begrepen moet worden als een reactie op de gebruiken van andere etnische jongeren. ‘Indische jongeren gebruiken de Indonesische vlag omdat er bijna niets anders is, niets tastbaars. Ze doen dat niet om de eerste generatie te beledigen, al weten ze meestal wel dat dat gebeurt. Maar ze doen het vooral om te benadrukken dat ze Indonesische voorouders hebben of dat ze een bepaald gevoel hebben. En het is ook iets uit de *gabber*-periode.¹⁴ Daar hoorden van die bomberjacks bij, met vlaggetjes erop. Ik denk dat het ook daarvoor is gekomen, zo van: wij willen óók een groep zijn, wij nemen óók een vlag. Net zoals Marokkanen Marokkaanse vlaggen op hun kleding hebben en Turken een Turkse vlag. En Molukse jongeren hebben altijd RMS-vlaggetjes.’

De meeste ondervraagden maken niet zo’n nadrukkelijk onderscheid tussen Indisch en Indonesisch. Ze gebruiken beide termen vaak zonder nadere distinctie, als waren het synoniemen. Waarschijnlijk zal dit onderscheid steeds verder vervagen, niet alleen bij de ondervraagden zelf maar ook bij hun nakomelingen. Dit vergroot de kans dat het besef ‘iets met Indonesië te hebben’, en dan vooral qua afkomst, het voornaamste onderscheidende kenmerk van Indo’s in Nederland zal worden. Tot op zekere hoogte geldt dit al voor sommigen. Wellicht zal het besef van de gedeeltelijk Indonesische afkomst steeds vaker slechts een *fact of life* zijn, een ‘historische voetnoot’ in iemands levensverhaal, met voor sommigen ook een positieve gevoelswaarde. Maar negatieve con-

notaties bij deze afkomst lijken definitief tot het verleden te behoren.

Reizen naar Indonesië

Ruim de helft van de ondervraagden is weleens in Indonesië geweest, en de meesten meer dan één keer. Degenen die er nog nooit zijn geweest koesteren meestal wel de wens er ooit eens heen te gaan. De reden dat het er tot nu toe nog niet van is gekomen is meestal geldgebrek en in één geval angst voor de radicaliserende islam. De belangrijkste reden om het land te bezoeken is om met eigen ogen te kunnen zien waar de familie vandaan komt. Soms kwam zo'n reis tot stand op instigatie van (een van) de ouders, en waren de ondervraagden er getuige van hoe de ouders het weerzien van het land van herkomst ondergingen. De ondervraagden zelf hebben meestal nogal gemengde gevoelens over hun bezoek. Twee van hen kregen meteen na aankomst een 'thuisgevoel' of de sensatie er al eerder te zijn geweest. Meer ondervraagden waren bij aankomst in Jakarta (als ze daar landden) nogal teleurgesteld over de vervuilde miljoenenstad met zijn enorme herrie. Meestal werden ze enthousiaster als ze ook op andere delen van Java of op een ander eiland kwamen. Daar vonden ze de bevolking vaak veel vriendelijker en de natuur indrukwekkend. Maar een thuisgevoel kregen ze er vrijwel nooit – een bevinding die overeenstemt met wat Boersma (2003: 36,37) te horen kreeg van de door haar onderzochte derdegeneratie-jongeren.

Pim: 'Toen ik in Jakarta aankwam, werd mijn beeld van Indonesië als groen, tropisch land wel teniet gedaan. Het was een cultishock! Dus voelde ik me daar de eerste paar dagen niet op mijn gemak. Maar toen ik daarvan was bekomen en we naar het zuiden gingen, naar het meer groene gedeelte, toen begon het wel bij mij te komen en te leven. Ik heb er gewoon een prachtige ervaring aan over gehouden, en ik ga ook snel weer terug. Ik voel me er heel erg prettig, ja. Het is wel mooi om daar te zijn. Ik voelde me er na die eerste dagen ook zeer op mijn gemak. Maar een thuisgevoel ... nee, dat zou ik toch niet zeggen. Ik werd bijvoorbeeld door mijn lengte, ik ben één meter achtentachtig, in bepaalde winkelcentra nogal raar aangekeken. Dat vinden ze vreemd, dat je heel erg lang bent als een beetje donkere jongen. Dus zoals de mensen daar tegen je aankijken ... niet dat het alleen dááardoor

komt, maar je blijft daar denk ik toch wél een buitenstaander. Maar ik heb wel van het land genoten en van de mensen. En ook van het eten en de bezienswaardigheden die je daar hebt. Dat wel.'

Niemand identificeert zich met Indonesiërs, daarvoor zijn de verschillen te groot: in lichaamslengte, wijze van kleden, lopen en communiceren. Bij sommigen worden hun herinneringen aan vroeger, en in het bijzonder aan hun grootouders, opgewekt als ze oudere Indonesiërs ontmoeten, maar de gevoelens van herkenning blijven doorgaans tot deze generatie beperkt. Een van de ondervraagden, Magda, die mede door de Indonesische jeugd van haar moeder de geringste afstand ervaart en ook tweetalig is opgevoed, merkt op dat haar Indonesische leeftijdgenoten aan een veel strengere seksuele moraal zijn onderworpen en daardoor ook meer stiekem gedrag vertonen. Volgens haar zijn ze ook heel onwetend op seksueel gebied en kinderlijker en speelser dan zichzelf en haar Nederlandse leeftijdgenoten. Ook zou de seksesegregatie er nogal sterk zijn doorgevoerd en zouden jongeren veel vaker alleen vrienden van de eigen sekse hebben. Diverse ondervraagden zijn nogal teleurgesteld over hun ontmoetingen met jonge Indonesiërs, omdat deze hen hoofdzakelijk als buitenstaander en toerist bejegenden en helemaal niet uit waren op interessante gesprekken. Wat ze wél deden was 'je afzetten waar je bijstaat'. De meeste ondervraagden hebben daar wel enig begrip voor, maar het droeg niet bij aan positieve gevoelens voor het land en de bevolking. Sommigen hebben veel gunstiger ervaringen in een ander Aziatisch land: 'De mensen in Vietnam zijn veel relaxter en opener voor gesprekken dan de mensen op Bali', en: 'Ik vond de mensen in Thailand véél aardiger en vriendelijker dan de mensen in Indonesië.' Menigeen heeft nogal gemengde gevoelens over de kennismaking met het land, door teleurstelling en gebrek aan identificatie enerzijds en de ervaring heel hartelijk door sommige Indonesiërs te worden bejegend anderzijds. Daarbij kwam voor verscheidene ondervraagden ook nog een grote ontroering toen zij op plekken kwamen die veel betekenden voor hun ouders of grootouders.

Michael: 'Ik ben één keer in Indonesië geweest, samen met E. [Michaels latere vrouw, een Javaanse Surinaamse]. En dat was niet zozeer om het land te bekijken maar vooral om te kijken

waar mijn familie-roots liggen. Ik heb er heel erg gemengde gevoelens over. Ik werd niet overal even prettig ontvangen, en dat had te maken met het feit dat ik daar met E. aan mijn arm rondliep. Die Indonesische jongens hadden zoiets van: jij loopt rond met een van ons, jij als blanke [Michael heeft een blanke huidskleur en oogt niet Indisch]. Het gekke was dat ze niet in de gaten hadden dat zij niet van daar is en ook geen Bahasa Indonesia of Javaans spreekt. Als zij werd aangesproken, dan gaf ik antwoord, omdat ik een paar woordjes Bahasa spreek. En als ze wat riepen, dan riep ik soms wat terug, en daar moesten ze dan weer erg om lachen, omdat mijn Bahasa niet zo goed is. Dat was allemaal in Jakarta, en daar voelde ik me dus ongemakkelijk en ongewenst. Terwijl het toch de stad was waar mijn moeder is geboren en de eerste zes jaar van haar leven heeft gewoond, en waar ik me eigenlijk een beetje thuis zou willen voelen. Maar dat was dus écht niet het geval. Totdat we dus in de wijk kwamen waar mijn moeder heeft gewoond. Daar was het allemaal heel rustig en vriendelijk. De overbuurvrouw leefde nog en daar zijn we op bezoek geweest. Ze gaf ons wat roepia's zakgeld mee. Dat had natuurlijk helemaal niet gehoeven, maar ja, omdat we haar opzochten, vond ze dat wel leuk om te doen schijnbaar. Het was allemaal heel vriendelijk en hartelijk ineens. Dat stond nogal in contrast met de jongeren die mij op straat best wel hatelijk aanspraken en aankeken. In Bandung was het eigenlijk óók nog wel hatelijk soms. Alleen daar merkte je al dat het anders werd, en naarmate je steeds verder Java inging, werd er heel anders met ons omgegaan. Daar ging ik me dus steeds meer thuis voelen. En toen we uiteindelijk na een boottochtje van een paar uur heel dichtbij mijn oma's roots kwamen, toen werd dat gevoel steeds sterker. Met name dus omdat we naar die plekken gingen waar ik altijd zo veel over had gehoord van mijn oma, en die dus voor mijn gevoel heel belangrijk waren. Dat ik die eindelijk met mijn eigen ogen ging zien! Ik vond dat ook voor mijn oma heel belangrijk, want ik wilde haar alles op foto's laten zien. We zijn naar haar ouderlijk huis geweest, en naar verschillende andere plekken van betekenis, zoals het graf van haar vader. Dat was helemaal geweldig. Gewoon het feit dat het er allemaal nog ís. En dan niet in het Indië van mijn oma, maar in het Indonesië van nú, met toch nog steeds dingen, overblijfselen van toen, van een Indisch verleden. Dat deed me heel erg veel.'

Slechts één ondervraagde, Karin, verklaart na haar teleurstellende ervaringen voorlopig geen behoefte meer te hebben aan een bezoek aan Indonesië. Karin heeft zich er overigens ook wel vermaakt op het strand van Bali, waar zij en haar vriend zich hebben laten masseren. Dit doet haar moeder (Ellen; als tweedegeneratielid ook geïnterviewd in het kader van dit onderzoek) verzuchten dat ze dit 'het gedrag van luxe poppetjes' vindt, die 'van het werkelijke Indonesië geen weet hebben'. Karin voelde zich op Bali nogal beperkt in haar bewegingsvrijheid. Ze is er naar haar zeggen vaak opgelicht, vooral door taxichauffeurs, en werd om de paar minuten lastiggevallen door opdringerige verkopers. 'Dit is niet het Indonesië van mijn moeder, dat dichtbevolkte land met die vieze steden', zo verklaart zij. Andere Aziatische landen die Karin heeft bezocht (China, Maleisië, Vietnam), spreken haar daarentegen bijzonder aan, met uitzondering van gebieden als Noord-Maleisië waar je je als vrouw alleen 'bedekt' op straat mag begeven. Voor andere ondervraagden echter blijft Indonesië zijn aantrekkingskracht behouden, ook als ze er soortgelijke ervaringen hebben opgedaan. Dat komt vooral door het idee dat het uiteindelijk toch om het land gaat waar hun ouders of grootouders vandaan komen. Daarnaast heeft Indonesië voor sommigen ook een betekenis gekregen die meer met het heden is verbonden. Zo heeft Magda er drie maanden stage gelopen in het kader van haar studie en steunt zij er een onderwijsproject voor kansarme kinderen. Pim was aanwezig toen zijn oom optrad bij een benefietavond in Den Haag ten bate van de Indonesische bevolking in Atjeh die getroffen was door de tsunamiramp in 2004. Karins zus overweegt een opleiding Nederlands als tweede taal te gaan volgen om vervolgens rechtenstudenten in Indonesië Nederlandse les te gaan geven, omdat daar nog steeds in het Nederlands geschreven wetboeken worden gebruikt. En verder was Franks broer tot voor kort betrokken bij het opzetten van een stichting voor onderwijs aan kinderen in Bali. Uit drie van deze vier voorbeelden spreekt een zekere solidariteit met de kansarme of door een natuurramp getroffen bevolking in Indonesië, maar dit kenmerkt niet alle ondervraagden. Zij tonen zich vaker niet dan wel begaan met het lot van de bevolking of politiek geïnteresseerd in het land. Dit hangt vooral samen met hun gebrek aan politieke belangstelling in het algemeen en niet zozeer met afwezigheid van gevoelens van verbondenheid met Indonesië, hoe vrijblijvend deze ook mogen zijn.

9 Verwatering en variatie

In de twee vorige hoofdstukken is de levensloop van de derdegeneratieleden aan de orde gekomen, waarbij verschillende levenssterreinen de revue zijn gepasseerd. In dit hoofdstuk leg ik het accent meer expliciet op de Indische erfenis en de etnische identificatie en minder op de afzonderlijke levenssterreinen. De Indische erfenis vertoont duidelijke sporen van verwatering, terwijl tegelijkertijd de etnische identificatie tal van varianten laat zien.

9.1 De Indische erfenis

‘Het Indische’ komt op heel verschillende manieren ieders leven binnen. Zo maakt het nogal wat uit of je, zoals Erik, slechts één Indische grootouder hebt die je bovendien nooit hebt gekend, of dat je, zoals Pim, vier Indische grootouders hebt en van jong af aan bent opgegroeid in nauw contact met een groot aantal Indische familieleden. Maar bij alle onderlinge verschillen hebben leden van de derde generatie met elkaar gemeen dat ze minder Indische erfenis hebben meegekregen dan tweedegeneratieleden, in elk geval minder dan hun Indische ouder(s). Over de hele linie kunnen we dan ook spreken van verwatering van het Indisch-culturele erfgoed.

Die verwatering is niet alleen een gevolg van de omstandigheid dat tweedegeneratieleden de erfenis die ze van huis uit hebben meegekregen hebben aangepast aan hedendaagse omstandigheden en zich grotendeels hebben ontdaan van vooral de koloniale erfenis. Het komt ook voort uit het feit dat veel derdegeneratieleden slechts één Indische ouder hebben. Dit laatste heeft echter niet altijd belemmerend gewerkt op de overdracht van Indisch cultuurgoed, vooral niet als de Indische grootouders hun steentje bijdroegen. Op die manier kregen ook ondervraagden met slechts één Indische ouder behoorlijk wat aan Indische bagage mee. Voor de koloniaal-bepaalde component van dit cultuurgoed bleken zij

echter aanzienlijk minder ontvankelijk dan voor sommige onderdelen van de Aziatische erfenis.

De koloniale erfenis

De derdegeneratie-ondervraagden hebben vooral via hun Indische grootouders met de koloniale erfenis kennism gemaakt, veel meer dan via hun Indische ouders. Deze laatsten hebben hiervan meestal weinig of niets op hun kinderen overgedragen, zeker niet in uitgesproken vorm. Het is echter niet uitgesloten dat dit op een minder bewust niveau wél enigszins gebeurde en dat hiervan in zwakke vorm nog enige restanten aanwezig zijn bij de derdegeneratie-ondervraagden. Maar het zou dieptepsychologisch of groot-schalig vergelijkend onderzoek vergen om dit aan het licht te brengen. In de ogen van de doorsnee waarnemer echter, en ook in die van de betrokkenen zelf, is de invloed van een koloniale erfenis op de attitudes en gedragingen van derdegeneratieleden bepaald niet groot. Soms was er bij de ondervraagden vroeger thuis wel sprake van een licht negatieve kwalificatie van bepaalde 'Hollandse' eigenschappen zoals 'Hollandse bothed', en sommigen hebben dit min of meer overgenomen. Het is echter de vraag of dit alleen een voortvloei is van de koloniale erfenis of ook van de Aziatische erfenis. Wat de oorsprong ervan ook is, dergelijke kritiek heeft soms een nieuwe stimulans gekregen door de erger-nis over de grover geworden omgangsvormen, die ook bij autoch-tone Nederlanders leeft.

De grote lijn is dat de mentale dekolonisatie zich bij de derde generatie heeft voortgezet en bij haar min of meer is voltooid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat er bij derdegeneratieleden geen gevoelens van schaamte of minderwaardigheid over Indisch-zijn zijn waargenomen. Ook geven zij geen blijk van een krampachtige voorkeur voor een blanke, Nederlandse partner en vertonen ze nauwelijks reserves jegens omgang met Indo's. De betrekkingen met beide groepen zijn genormaliseerd. Dat wil zeggen dat ze niet of nauwelijks meer worden bepaald door visies en attitudes die hun oorsprong vinden in de koloniale tijd en omstandigheden. Ook de gedeeltelijk Indonesische afkomst is voor de meesten niet meer met schaamte omhuld, maar veeleer een nuchter geaccepteerd feit. In lichte vorm komt die schaamte of ontkenning bij enkelen echter nog wel voor. Maar het is de vraag of een dergelijke 'ontkenning' altijd een complete ontkenning is en voortkomt uit

de koloniaal bepaalde neiging de Indonesische voormoeder te willen wegmoffelen. De omstandigheid dat die voormoeder drie of meer generaties terug in de stamboom te vinden is en niet meer voortleeft in de herinnering van de familie, kan hierbij immers ook een rol spelen. 'Het voelt gewoon niet zo', zoals een ondervraagde zegt, doelend op het feit dat een deel van zijn voorouders van oudsher Indonesiërs waren. Verder blijkt ook uit de houding van derdegeneratieleden tegenover het hedendaagse Indonesië en tegenover Indonesiërs een mentale dekolonisatie: die houding wordt veeleer bepaald door hun afkomstbesef en ervaringen op reis in Indonesië dan door het koloniale verleden. Opvallend is hoe onbevangen sommigen overeenkomst zien tussen oudere Indische Nederlanders en Indonesiërs, terwijl voor hun grootouders juist de onderlinge verschillen telden. De meeste derdegeneratieleden zijn zich er nauwelijks van bewust hoe belangrijk die ooit waren.

Derdegeneratieleden voelen zich minder vaak gehandicapt door gebrek aan assertiviteit dan leden van de tweede generatie. En voor zover dit wel het geval is, dan gaat dit vermeende gebrek niet gepaard met een negatief Indisch zelfbeeld.

De conclusie kan niet anders zijn dan dat de invloed van de koloniale erfenis bij de overgrote meerderheid van de derdegeneratieleden is uitgewist of hoogstens met een vergrootglas is waar te nemen.

De Aziatische erfenis

Van de Aziatische erfenis heeft bijna iedereen wel iets meegekregen. Zowel de Indische ouder(s) als de Indische grootouders, als ze nog leefden, speelden hierbij een rol; de grootouders meestal op meer uitgesproken wijze. Natuurlijk waren er ook op dit punt weer verschillen per gezin en familie. In sommige gezinnen werden bijvoorbeeld regelmatig selamatans gegeven of waren er gebruiken in zwang om onheil af te weren. Een paar ondervraagden vindt dat hun Indische ouder nogal de nadruk legde op aanpassing en Nederlands-zijn, waardoor zij minder aandacht besteedden aan typisch Indische en Aziatische gewoonten. Maar ook deze ondervraagden zijn hiermee wel bekend geraakt, vooral via hun Indische grootouders en de familiebijeenkomsten. In de meeste families werd bijzondere waarde gehecht aan Indisch eten en aan samenzijn in familieverband. Per familie kreeg dat een wat

andere invulling, bijvoorbeeld wat betreft de frequentie waarmee men bijeenkwam en met hoeveel mensen. Tamelijk algemeen is dat er vanaf een bepaald moment de klad in kwam of dat de samenkomsten zelfs helemaal ophielden. Aanleiding hiervoor was meestal het overlijden van de grootouders en/of conflicten in de familie.

De familiezin en specifieke familiecultuur zijn voor velen het belangrijkste deel van de Indische erfenis. De informele, warme sfeer en de geest van saamhorigheid zien zij als een kostbaar goed, dat zij willen voortzetten in hun eigen gezin. Vaak vinden ze het dan niet nodig om dit tegenover de kinderen als 'Indisch' te benoemen. Door hun drukke leven, waarin zowel de vrouw als de man werkt, is de voortzetting van het gekoesterde cultuurgoed echter slechts in beperkte mate mogelijk. Zo zijn verjaardagsvieringen op zijn Indisch alleen mogelijk als hun Indische ouder of andere familieleden hen hierbij komen helpen; anders moeten ze hun toevlucht nemen tot een minder arbeidsintensieve manier van samenzijn en met minder mensen. Maar ondanks deze praktische bezwaren, hechten veel ondervraagden grote betekenis aan de familiale gang van zaken zoals ze die zelf hebben meegemaakt. Het is vooral op dit punt, zo vindt menigeen, dat zij verschillen van autochtone Nederlanders. Een ander verschil betreft de wijze waarop zij de medemens bejegenen of althans de norm die zij er dienaangaande op nahouden, namelijk een minder botte en plompverloren benadering dan onder autochtone Nederlanders gebruikelijk zou zijn en een groter respect voor ouderen. Voor het overige onderscheiden zij zich naar hun oordeel in weinig of niets van hun autochtone sekse- en leeftijdgenoten.

Aan andere aspecten van de Aziatische erfenis lijken de ondervraagden minder waarde te hechten. Sommigen voeren bepaalde rituelen uit om bijvoorbeeld een nieuw huis in te wijden (rijst strooien of de hoeken met water besprenkelen) of onthouden zich van bepaalde handelingen, zoals 's avonds je nagels knippen, uit angst anders het ongeluk over je af te roepen. Ze doen dit ook wel als ze er 'niet helemaal in geloven', met als argument *rather safe than sorry*. Het aantal mensen dat dit doet is echter kleiner dan het aantal dat de familiezin hoog in het vaandel draagt. Maar ook die minderheid lijkt vooral dit laatste een essentie te vinden, veel meer dan het uitvoeren van rituelen. Ditzelfde geldt, zoals bleek, voor de tweede generatie (zie 5.1).

Als nadeel van de meegekregen culturele bagage noemen zowel leden van de tweede als derde generatie de beperkte verbale communicatie en de neiging problemen en conflicten niet openlijk aan de orde te stellen en uit te praten. De meeste derdegeneratieleden hebben deze neiging al minder van huis uit meegekregen. Het lijkt over de hele linie om een verschijnsel te gaan dat aan kracht inboet over de generaties heen.

De conclusie is dat vooral een bepaalde familiecultuur, inclusief familiezin, en bepaalde omgangsvormen waardevol geachte onderdelen zijn van de verinnerlijkte Aziatische erfenis. Deze zijn weliswaar onderhevig aan hedendaagse invloeden als individualisering, maar ze zijn nog steeds belangrijk in het leven van de ondervraagden.

De erfenis van de oorlog en de naoorlogse periode

De meerderheid van de ondervraagden is kind van een of twee Indische ouders die na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, en het is dan ook niet zo verwonderlijk dat er meestal geen sprake is van een duidelijk aantoonbare invloed van de oorlog, al bestaat hierop wel een enkele uitzondering. Het is veeleer de cumulatie van de ervaringen in de veelbewogen periode vanaf de oorlog tot en met de overtocht en vestiging in Nederland die in verscheidene families na-echoot. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in, al dan niet latente, gevoelens van heimwee, onbehagen en verbittering bij de grootouders en, in veel mindere mate, bij de ouders. Het gaat vaak om tamelijk diffuse signalen van hun kant, waarvoor de ene ondervraagde ontvankelijker is dan de andere.

9.2 De etnische identificatie

Zoals het Indische zich aan eenieder op een heel verschillende manier mededeelt, zo gaat ook iedereen er weer anders mee om. Op deze grote diversiteit in identificatie zijn uiteenlopende omstandigheden van invloed. Die kunnen de weg effenen naar complete vernederlandsing en verdere verwatering op Indisch gebied. Maar ze kunnen ook leiden tot beleving van het Indisch-zijn en het tot uitdrukking brengen daarvan. Of tot gevoelens van verwantschap in ruimere zin, namelijk met groepen die op een vergelijkbare wijze enigszins anders zijn.

Vergeleken met de tweede generatie, is er bij de derde in veel mindere mate sprake geweest van een 'dwingende' Indische erfenis. In de woorden van tweedegeneratie- ondervraagde Ralph: 'Zij [leden van de derde generatie] hebben het Indo-zijn helemaal niet beleefd zoals wij. Zij zijn veel vrijer om zich wel of niet Indisch te voelen.' Voor de derdegeneratieleden was immers de angel uit de koloniale erfenis verdwenen, zodat zij zich ook niet genoodzaakt zagen zich er van te ontdoen. Dit heeft het onontkoombare karakter van de Indische erfenis voor hen afgezwakt, zo niet weggenomen, en hun keuzevrijheid vergroot. Tot dit laatste hebben ook de toegenomen individualisering, een verzwakkende of ontbrekende groepsdruk en de verdere fragmentering van 'de' Indische groep bijgedragen. Die fragmentering is mede veroorzaakt door de vele gemengde huwelijken. Ook de omstandigheid dat niemand ervaring heeft opgedaan met zware discriminatie op grond van zijn uiterlijk (en dat niet ieders uiterlijk als Indisch of allochtoon wordt herkend), gevoegd bij het feit dat Indische Nederlanders als een goed geïntegreerde groep worden beschouwd, draagt bij aan de vrijheid om zich al dan niet als Indisch te identificeren. De identificatie met het Indische en ook de identificatie in ruimere zin is bevorderd door de komst van andere migranten, die menigeen van zijn anders-zijn bewust maakte ('hé, wij hebben óók een andere cultuur!') Dat gebeurde in een maatschappelijk klimaat dat gedurende enige decennia in dit opzicht wat positiever was dan tegenwoordig. Daarnaast speelden het toegenomen zelfbewustzijn in eigen kring een zekere rol. Indo's afficheerden zich openlijk als Indisch en dat ging gepaard met de opwaardering van het Indonesische deel van de afkomst. De mentale dekolonisatie heeft bijgedragen aan een neutralere of positievere waardering van die afkomst dan voorheen. Sommige Indische jongeren gebruiken Indonesische symbolen om hun etnisch bewustzijn uit te drukken. Opvallend in dit verband is dat diverse ondervraagden amper onderscheid meer maken tussen 'Indisch' en 'Indonesisch', al kan dit ook uit onwetendheid voortkomen.

Hoewel er over de generaties heen sprake is van verwatering van het Indische erfgoed, wil dit nog niet zeggen dat derdegeneratieleden geen waardering hebben voor de residuen ervan of geen betekenis toekennen aan hun (gedeeltelijk) Indische afkomst. Meestal is dit wel in enige mate het geval. In feite is er sprake van allerlei combinaties van etnische en daaraan verwante identificaties, die niet allemaal even sterk zijn maar wel allerlei richtingen

opgaan. Naast Indisch en Nederlands zijn dat onder meer Moluks, Aziatisch, plaatselijk (Amsterdams, Brabants), kosmopolitisch en multicultureel. Eén en hetzelfde individu kan zich bijvoorbeeld én Indisch én Nederlands én Amsterdams én kosmopolitisch voelen. De intensiteit van deze diverse deelidentificaties kan per levensfase en per situatie verschillen. Kenmerkend voor dergelijke combinaties is ook dat de mate waarin iemand zich in één opzicht identificeert niets zegt over de intensiteit van zijn identificatie in ander opzicht. Iemand die zich bijvoorbeeld in sterke mate als Indisch identificeert, identificeert zich niet noodzakelijk in zwakke mate als Nederlands of als kosmopoliet. Uiteraard geldt ook het omgekeerde. De reserves die tweedegeneratieleden nog wel hadden op één of meer fronten lijken bij de derde generatie te zijn verdwenen: zowel Indisch-zijn als Nederlands-zijn is aanzienlijk minder beladen geworden.

Zich Indisch, Nederlands en 'anders' voelen

Bijna allen zien zichzelf zonder veel bijgevoelens als Nederlander; zij verschillen alleen in de mate waarin dit het geval is. Van een sterk gevoelde discrepantie tussen het neutrale 'Nederlands' en het meer negatief geladen 'Hollands' is bij bijna niemand van de derde generatie meer sprake. Dat wil zeggen: het onderscheid als zodanig is niet helemaal verdwenen, maar het heeft aan scherpte verloren. Een overeenkomst tussen beide generaties is weer dat de Indische afkomst met meer emoties is omkleed dan de Nederlandse.

'Indisch is een gevoel'

In het gevoel van Indisch-zijn zijn verschillende componenten te onderscheiden, die zich in wisselende constellaties en met verschillende intensiteit voordoen. Dit 'Indische gevoel' houdt vooral verband met gezins- en familiecultuur (een sterke onderlinge verbondenheid, bepaalde gewoonten, uitdrukkingen en grapjes) of de herinnering hieraan. Het kan ook te maken hebben met de wijze van omgang met anderen ('minder bot'). Daarnaast kan het gaan om een sterk besef van de gemengde afkomst en van de specifieke familiegeschiedenis, die zo anders is dan die van autochtone Nederlanders. In de woorden van een van de ondervraagden: 'Indisch-zijn is vooral het gevoel dat je een andere achtergrond met je meedraagt.' Ten slotte kan ook huidskleur een rol spelen, waar-

mee men zich, tegenwoordig op een leuke manier, van autochtonen kan onderscheiden.

De ondervraagden zijn er in verschillende mate van doordrongen op de genoemde onderdelen van autochtone Nederlanders te verschillen. Maar het gaat om een verschil, niet om een tegenstelling. En velen vinden bovendien dat dit verschil hun tot voordeel strekt. Vaak is er is dan ook een zekere trots op het Indisch-zijn te beluisteren. De gedachte, door Matthijs geuit, dat trots alleen gerechtvaardigd is als het om een eigen verdienste gaat en dus misplaatst is als het je afkomst betreft (waarvoor je zelf immers niets hebt hoeven doen), leeft niet algemeen. Door een 'beetje anders' te zijn dan de doorsnee Nederlander en in een aantal gevallen ook door een wat ander uiterlijk te hebben, kan men zich 'interessant' voelen en soms ook extra aantrekkelijk voor het andere geslacht. Deze trots is bij derdegeneratieleden vaker te beluisteren dan bij leden van de tweede generatie. Voor hen hadden een afwijkende huidskleur en het gevoel van anders-zijn, zeker in het verleden, een meer negatieve lading. Die is bij de derde generatie verdwenen.

Illustratief voor de ontwikkeling die zich over beide generaties heen heeft voltrokken, zijn de tweedegeneratie-ondervraagde Ralph en diens zoon Raymond. Terwijl Ralph vroeger met zijn Indisch-zijn worstelde vanwege de door hem verfoeide eigenschappen als onderdanigheid, gedweehed en gebrek aan durf en hij zich daarom niet ten volle als Indo wilde identificeren, bevoerde Raymond (die een enigszins getint uiterlijk heeft) het volgende: 'Dat Indo-zijn is mooi meegenomen, want dan ben je geen standaardtype, niet zomaar een grijze muis. Ik ben geen kaaskop. Dat komt door die menging, en daar ben ik in ieder geval heel trots op.'

Ruud, eveneens een tweedegeneratie-ondervraagde die een tijdlang met zijn Indisch-zijn worstelde, karakteriseerde de derde generatie als volgt: 'De derdegeneratieleden zijn los en geëmancipeerd. Ze reageren niet vanuit een underdogpositie. Ze zien positieve dingen in Indisch-zijn en redeneren vanuit eigen kracht. En dat op een leuke manier. Niet omdat Indisch-zijn een trauma voor ze is geweest, maar van: goh, wat leuk dat dat er was en dat dat mijn achtergrond is.'

Het besef van hun Indische afkomst speelt voor de meeste derde-generatie-ondervraagden geen overheersende rol in hun leven; iets meer dan de helft zegt zelfs dat die rol 'marginaal' is. En ofschoon hun Indische achtergrond soms ook in bepaald gedrag tot uiting komt, in het bijzonder in de wijze van omgang met familieleden en anderen, is het toch vooral een gevoel. 'Het is een gevoel!' is dan ook een veelgehoord antwoord op de vraag wat Indisch-zijn voor iemand inhoudt. Hiermee geven de betreffende ondervraagden tevens te kennen dat ze het verschijnsel moeilijk onder woorden kunnen brengen. Het meest pregnant komt dit tot uiting bij de paar ondervraagden die sterk hechten aan het behoud van de Indische identiteit, maar die tegelijkertijd niet goed weten wát ze precies willen behouden.

Er zijn ook ondervraagden met een meer uitgesproken identificatie. Twee van hen zijn Pim en Michael, die onderling echter sterk verschillen in de wijze waarop hun identificatie zich heeft ontwikkeld. Beiden voelen zich heel Indisch. Michael heeft het zelfs over zijn 'Indische passie'. Bij Pim droeg vooral de erfenis die hij van huis uit meekreeg bij aan zijn sterke gevoelens over Indisch-zijn. Maar bij Michael waren het zijn oma en verder externe factoren, in het bijzonder de hiphopscene, die hem in die richting dreven. Pim heeft een overwegend 'vanzelfsprekende', impliciete en deels ongerelecteerde Indische identiteit, maar Michael is zich juist superbewust van zijn Indo-zijn, ondanks of wellicht juist dankzij zijn geringe Indische erfenis: 'Ik ben een zelfbewuste Indo wie de Indische gewoonten en gebruiken niet eigen zijn.' Michaels Indische identificatie draagt, met andere woorden, in veel sterkere mate dan die van Pim een optioneel karakter (zie ook 1.1) en het hoofdbestanddeel ervan is zijn sterke bewustzijn van zijn afkomst. Pims bewustzijn daarvan is weliswaar toegenomen onder invloed van de reizen naar Indonesië die zijn ouders hebben ondernomen, waardoor hij meer in zijn roots geïnteresseerd is geraakt. Maar het voornaamste ingrediënt van Pims identificatie met het Indische is toch de door hem verinnerlijkte Indische erfenis. Daarin staan sterke familiezin en een specifieke familiecultuur centraal. Die doen hem in zijn gevoel zo verschillen van autochtone Nederlanders. Een ander verschil tussen Pim en Michael is dat de laatste zijn Indo-zijn probeert uit te dragen (voornamelijk via internet), omdat hij een uitgesproken etnische ideologie heeft. Hij wil dat Indische Nederlanders als etnische groep blijven voortbestaan, al weet hij niet goed hoe dit doel moet

worden bereikt. Voorts verschillen de twee mannen sterk van elkaar in de mate waarin hun identificatie sociaal is verankerd. Pims gevoel van Indisch-zijn wordt regelmatig bevestigd en versterkt door veelvuldig contact met zijn talrijke familieleden, zowel van zijn eigen generatie als van de oudere generatie. Michael daarentegen heeft buiten de virtuele wereld nauwelijks contact met Indo's.

Een derde voorbeeld van een sterke Indische identificatie biedt Monique. Zij heeft evenals Pim veel aan Indische bagage van huis uit meegekregen, maar verschilt van hem doordat haar identificatie een wat bewuster en selectiever karakter heeft gekregen en daardoor aan vanzelfsprekendheid heeft ingeboet.

Monique: 'Ik ben Indisch qua ras en gevoel. Ik ben zéér bewust Indisch. Het Indische is onderdeel van mijn wezen geworden. Het is dus niet een tweede natuur of zo. Het is wezenlijk voor mij, maar niet het enige. Ik heb eigenschappen meegekregen van mijn ouders en familie, maar heb ook later eigenschappen ontwikkeld onder invloed van mijn omgeving, tijdens mijn studie en op mijn werk. Iedere generatie neemt iets mee van de vorige én schept nieuwe kaders. Ook in Nederlandse gezinnen zijn er verschillen tussen de generaties. Ik ben volwassen geworden in een tijd waarin heel veel mensen aan zichzelf werkten. Oude paradigma's werden ingeruild voor nieuwe. De Indische bescheidenheid en de neiging het veilige op te zoeken is iets waar mijn generatie denk ik afstand van heeft gedaan. Daar heb ik wel voor moeten vechten. Maar dat Indische hoeft niet precies zo te zijn als je het hebt meegekregen. Je kunt het zelf maken, selecteren, aangepast aan de hedendaagse samenleving. Ik heb bijvoorbeeld bewust besloten om de gewoonte om selamatans te geven te handhaven. En verder hou ik me aan gebruiken zoals je baby de eerste veertig dagen binnenhouden. Maar ik ben óók op carrière gericht. Ik ben op een heel andere manier Indisch dan mijn oma. Ik communiceer bijvoorbeeld heel anders dan zij.' Ondanks haar sterke gevoelens over Indisch-zijn, spreekt Monique er haar twijfels over uit of het Indische haar een richtsnoer voor de toekomst biedt. Ze ontleent er weliswaar een positieve zelfwaardering aan, maar denkt ook dat een kosmopolitische instelling beter bij de hedendaagse maatschappelijke situatie past dan een fixatie op iets wat zij – uiteindelijk – toch meer bij het verleden vindt horen.

Behalve deze drie, identificeren verscheidene andere ondervraagden zich in tamelijk sterke mate als Indisch; tezamen vormen zij ongeveer de helft van de derdegeneratie-onderzoekspopulatie. Daar tegenover staan degenen die dit niet of nauwelijks doen. Maar ook deze mensen hebben wel een zekere waardering voor wat zij aan Indisch erfgoed hebben meegekregen, hoe weinig dit soms ook is. Deze residuen en de sentimenten die de betrokkenen erover hebben zijn voor hun gevoel echter niet altijd voldoende om zichzelf te bestempelen als 'Indisch' of als 'echt Indisch'. Een aantal doet dit dan ook categorisch niet. Anderen zwenken hierin iets meer: zij zien zichzelf doorgaans niet als Indisch maar als ze bijvoorbeeld in Indisch gezelschap zijn, komt dat gevoel van Indisch-zijn soms toch even op. Dat gebeurt als zij dingen zien of horen die hen aan hun Indische familie doen denken en die op het terrein van de *intimate culture* liggen, zoals bepaalde woorden en gebaren, een wijze van praten of reageren. Dit gevoel gaat echter in veel mindere mate, of in het geheel niet, gepaard met het idee tot een grotere Indische collectiviteit te behoren. Bij hen leeft doorgaans dan ook niet het besef deel uit te maken van de derde generatie Indische Nederlanders, of hoogstens in cerebrale zin, zonder enig wij-gevoel of een andere emotie.

Een van degenen die zich in het geheel niet Indisch voelt is Marcella, de dochter van Tineke (zie 2.2). Het Indische speelt bij haar slechts 'een marginale rol' en is alleen aan het familieverleden gerelateerd. Ze ziet haar familie van moederszijde, met wie zij zich hecht verbonden voelt, als 'Nederlanders die op een gegeven moment naar Indië zijn gegaan', zoals ook haar neef Theo dat ziet (zie 8.5). Marcella interesseert zich voor die Indische familiegeschiedenis, omdat die tot haar verbeelding spreekt. De dood van haar Indische grootmoeder heeft haar erg aangegrepen, mede omdat met haar iets verdween van het Indische verleden en ook van het Indische heden, zoals kleinschalige familiebijeenkomsten en gezamenlijk pasar malam-bezoek. Verder houdt Marcella heel erg van Indisch eten, maar voor het overige heeft ze 'niet veel met het Indische te maken'. Het is voor haar beperkt tot 'het herkennen van wat ze in haar familie gewend is' en biedt geen basis voor een ruimere identificatie met het Indische, ook al omdat ze met Indische Nederlanders van buiten haar familie geen enkele verwantschap voelt. Marcella acht het echter niet uitgesloten dat het Indische op onbewust niveau een grotere rol speelt dan ze beseft. Misschien, zo oppert ze, heeft ze gedrag of eigenschappen van

haar familie meegekregen die met het Indische familieverleden te maken hebben. Maar ze heeft er geen flauw idee van wat dat eventueel zou kunnen zijn.

Een ander voorbeeld van iemand die zichzelf meestal niet als Indisch ziet, is Karin. Zij verschilt echter van Marcella doordat ze alles bij elkaar toch een wat sterker 'Indisch gevoel' heeft en daarnaast ook een sterke Aziatische oriëntatie.

Karin: 'Ik vind mezelf niet Indisch, ik denk niet dat ik het zelf ben. Ik denk wel dat ik wat dingen van mijn moeder heb overgenomen. [Karin heeft een Indische moeder en een Nederlandse vader.] Zo vind ik het bijvoorbeeld ontzettend leuk als iedereen hier komt en blijft eten. Maar dat is misschien meer een herinnering, dat eten heel erg te maken heeft met mijn Indische familie. Verder heb ik er ontzettend veel interesse voor, dat had ik al als kind. Toen vroeg ik bijvoorbeeld woordjes in het Indonesisch aan mijn opa en die schreef ik dan op. Ik heb er ook altijd veel over gelezen. Misschien dat ik er niet heel veel van heb meegekregen, maar het leeft wel heel erg voor mij. Ik ben me er bijvoorbeeld heel erg van bewust dat mijn moeder daar is geboren en met haar hele familie hierheen is gekomen. En dat het gewoon anders is dan bij een normale Nederlandse familie. Ik denk dat dat misschien méér mijn Indische gevoel is dan dat er traditionele dingen bij mij zijn doorgekomen. Ik denk ook zeker dat het een soort trots is. Gewoon trots op mijn familie, de familie van mijn moederskant. Ik vind ze een stuk interessanter dan de familie van mijn vaderskant. De manier waarop ze in Nederland zijn gekomen en hoe moeilijk dat was voor sommige tantes van mijn moeder, omdat zij nog nooit zelf een huis hadden schoongemaakt. Nou ja, dat soort verhalen allemaal. En ik voel me gewoon altijd heel erg welkom bij ze. Ik vind het ook leuk om aan mensen te vertellen. Dat speelt bijvoorbeeld als ik met mensen praat die ook half-Indisch zijn, dat je dan inderdaad wel graag zegt: nou, dat ben ik ook. Of als je met iemand praat die zelf Indisch is en die er ook heel Indisch uitziet, dan wil je dat gewoon wel laten weten. Zo van: nou ja, ik zie er misschien niet zo uit, maar ik ben het ook.'

Evenmin als bij de tweede generatie, is er bij de derde een uitgesproken samenhang tussen Indische cultuur, Indische identificatie, een Indisch uiterlijk en de wijze waarop anderen de persoon

zien. De eerder genoemde Michael bijvoorbeeld, vindt weinig weerklank bij zijn beide ouders voor zijn sterke gevoelens over zijn Indisch-zijn. Zijn Indische moeder kan hem hierin, evenals zijn Indische oma, niet goed volgen, en ook zijn Nederlandse vader brengt er niet veel begrip voor op. Michaels Javaans-Surinaamse vrouw gaat al evenmin met hem mee in zijn passie. Michael ziet er niet Indisch uit, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Jessica (eveneens een derdegeneratie-ondervraagde). Ook vertoont hij minder 'Indisch' gedrag dan zij. Zo geeft Jessica, zij het mede op instigatie van haar moeder, een selamatan bij gelegenheden als een verhuizing en de geboorte van een kind. Jessica doet dit vooral omdat zij, anders dan Michael, van huis uit gewend is aan dit soort gewoonten, die haar ongemerkt eigen zijn geworden. Maar in tegenstelling tot Michael denkt ze nooit: ik ben Indisch, en voelt ze zich bovenal 'westers' en 'Nederlands'. Bij die selamatanen en andere Indische gewoonten gaat het, vanuit Jessica's perspectief, vooral om dingen die bij haar ouderlijk huis horen en die haar dierbaar zijn geworden. Pas door de ogen van een buitenstaander wordt dit 'Indisch' voor haar, maar ze voelt zich er niet noemenswaardig door verschillen van autochtone Nederlanders. Ook haar gekleurde uiterlijk draagt er niet aan bij dat zij zich als Indisch identificeert; waarschijnlijk mede doordat ze hierover bijna nooit een negatieve opmerking te horen heeft gekregen. Anderen nemen weliswaar haar donkere huidskleur waar en stellen haar wel de bekende vraag waar ze 'eigenlijk vandaan komt', maar dit maakt niet dat ze zich Indisch of afwijkend voelt, omdat ze zich hierdoor nooit buitengesloten voelt. 'Ik ben een Nederlander met een bruine huid, en *that's it*', aldus Jessica. Dit zegt iets over haar omgeving, maar ook over haarzelf. Want sommige anderen, die evenals Jessica een on-Nederlands uiterlijk hebben en weinig of geen ervaring met een negatieve bejegening op grond daarvan, voelen zich namelijk wél in enigerlei mate Indisch of 'anders'.

Nog frappanter is het verschil in identificatie tussen broers en zussen, omdat die aan dezelfde invloeden hebben blootgestaan, ook al hebben ze een verschillende positie in het gezin van afkomst ingenomen. Michaels zus bijvoorbeeld hecht, in schril contrast met hem, geen bijzondere betekenis aan de gedeeltelijk Indische afkomst. Iets soortgelijks geldt voor Matthijs, wiens beide jongere broers veel minder dan hij 'iets hebben' met het Indische en Molukse. Een ander voorbeeld zijn de zussen Fanny en Carien. Fanny voelt zich nauwelijks Indisch maar Carien juist wel. Beiden

hebben van hun ouders en vooral van hun grootouders een behoorlijke dosis Indische bagage meegekregen, maar voor Fanny staat die niet erg op de voorgrond. Zij voelt zich hoogstens Indisch als ze zich in het gezelschap van andere Indische mensen bevindt; vooral oudere mensen roepen dit gevoel bij haar op, omdat deze een sfeer bij zich dragen die haar aan vroeger doet denken en die haar dierbaar is. Maar voor het overige 'is ze er niet mee bezig' en denkt ze nauwelijks in termen van Indisch en niet-Indisch. Carien is van mening dat er in die geringe Indische identificatie van haar zus een zekere verdringing schuilt: verdringing zowel van haar gedeeltelijk Indonesische afkomst als van de wijze waarop autochtone Nederlanders haar vanwege haar afwijkende uiterlijk bezien. Fanny deelt die visie uiteraard niet. Carien hecht groot belang aan de erkenning van het Indonesische deel van hun afkomst, die haar met trots vervult. Ze vindt bewustzijn van die afkomst veel belangrijker dan behoud van 'de' Indische cultuur. Ooit heeft ze bij een lezing de term 'Indisch geweten' gehoord, waarmee bedoeld werd op loyaliteit aan de afkomst en geschiedenis van de ouders, en dat sprak haar bijzonder aan. Cariens vader René vindt haar gevoelens echter nogal vaag en vrijblijvend, en daagt haar regelmatig uit om ze te verduidelijken en er iets mee te doen. Carien kan haar emoties over dit soort dingen echter moeilijk onder woorden brengen, evenmin als de meeste anderen dat kunnen. Ook dan geldt weer: 'Het is een gevoel!'

'Ruimere' identificatie; gevoelens van verwantschap met andere groepen

Iets meer dan de helft van de ondervraagden voelt zich ook verwant met andere groepen dan alleen Nederlanders of Indische Nederlanders. Dan gaat het meestal niet zozeer om vereenzelviging, maar veeleer om een – soms embryonaal – gevoel van verwantschap of affiniteit met die andere groepen of met een bepaalde mentaliteit. Deze ondervraagden noemen Molukkers, Indonesiërs, Aziaten in het algemeen en nog ruimere categorieën, zoals gekleurden en migranten. Daarnaast voelen ze zich Europees en/of kosmopolitisch en hebben ze een multiculturele gezindheid, in de zin van respect voor andere culturen zolang grondrechten als de gelijkwaardigheid van man en vrouw niet worden aangetast. Het is een verschijnsel waarvan ook bij tweedegeneratieleden sprake is en dat min of meer in het verlengde ligt van het eigen gevoel van 'anders-zijn'. Maar bij de derde generatie lijkt dit in

mindere mate een connotatie met buitenstaanderschap te hebben. In het voorgaande zijn hiervan al verschillende voorbeelden de revue gepasseerd, zoals Karls identificatie als Italiaan, Europeaan en grotestadsbewoner, Denises uitgesproken multiculturele gezindheid en Karins Aziatische 'hang' (zie 8.1 en 8.2). Matthijs en Miranda zijn voorbeelden van een Molukse identificatie, maar de aard ervan is wel verschillend.

Voor Matthijs, wiens Indische vader voor ongeveer de helft Moluks is, zijn 'het Indische' en 'het Molukse' al vroeg in zijn leven dicht bij elkaar komen te liggen. Op de basisschool trok hij overwegend met Indische en Molukse schoolgenoten op, met wie hij zich ook toen al meer vertrouwd voelde dan met zijn autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten. Daarnaast had hij heel veel contact met zijn Indische neefjes en nichtjes van vaderszijde, die dicht bij hem in de buurt woonden. Geleidelijk aan is zijn voorkeur de Molukse kant opgegaan, omdat hij, na het uiteenvallen van zijn familie (dat hem hevig heeft aangegrepen), sterk op zoek is gegaan naar familie- en gemeenschapsachtige relaties. Hij vindt dat onder Molukkers een groter saamhorigheidsgevoel heerst dan onder Indo's, al heeft hij wel oog voor de onderlinge verschillen (bijvoorbeeld wat betreft herkomst – welk Moluks eiland – en politieke oriëntatie). In bepaalde situaties stellen dergelijke verschillen grenzen aan de saamhorigheid, zo heeft Matthijs waargenomen. Bij Indo's echter, aldus Matthijs, blijven het saamhorigheidsgevoel en de bereidheid om voor elkaar klaar te staan meestal beperkt tot de eigen familie. Molukkers zouden meer op de hele gemeenschap zijn gericht (een gemeenschap die hij overigens als 'gesloten' typeert). Nu hij zelf zoveel met Molukkers optrekt (hij heeft ook Moluks-Maleis geleerd) en door hen 'als familielid' wordt gezien, ervaart hij aan den lijve hoe ver de onderlinge hulp kan gaan. Zo kan hij naar zijn zeggen door het hele land bij Molukse families eten en slapen, ook als zij hem niet persoonlijk kennen. Het is genoeg dat zij een gemeenschappelijke kennis hebben. Met de andere kant van deze medaille, de sterke sociale controle, is Matthijs wel bekend, maar die kan hem 'niets schelen'. Zo was hij onlangs aanwezig bij een begrafenis van een Molukse vrouw, waar hij het op zich had genomen bij de ingang te staan om mensen te wijzen waar zij hun jas konden ophangen. Op een gegeven moment vroeg een binnenkomende Molukse man – iemand die Matthijs niet kende – waar het lijk lag opge-

baard, waarop Matthijs de man wees waar het lag. Daarop kreeg hij een klap van de man: je mag niet wijzen! Toen Matthijs vervolgens in woorden duidelijk maakte waar het stoffelijk overschot van 'Anneke' lag, kreeg hij wéér een klap, want de overleden vrouw was ouder dan hij, dus diende hij 'tante Anneke' te zeggen. Matthijs vertelt dit alles lachend. Het lijkt hem niet echt te deren, misschien mede omdat hij van huis uit aan klappen gewend is. Het doet in ieder geval niets af aan zijn gevoelens van sterke verbondenheid met Molukkers. Zijn beste vriendin, een Molukse, heeft echter erg onder de groepsdwang geleden. Ze heeft er zo'n afkeer van gekregen, dat ze tegenwoordig buiten haar familie niets meer met Molukkers te maken wil hebben.

Miranda is, in tegenstelling tot Matthijs, zelf niet van gedeeltelijk Molukse afkomst. Haar Molukse identificatie ontstond op minder vanzelfsprekende wijze en ook in een latere levensfase, en is inmiddels ook weer afgenomen. Zij laat zij zich heel wat kritischer dan Matthijs uit over de vermeende Molukse saamhorigheid en hulpvaardigheid. Zij is ook minder exclusief Moluks georiënteerd, want zij identificeert zich ook op verschillende andere wijzen.

Miranda voelt zich én Indisch én Nederlands én Amsterdams én tot op zekere hoogte Moluks, en heeft bovendien gevoelens van verwantschap met 'gekleurde mensen' in het algemeen. Ze wijst op de vele invloeden waaraan ze heeft blootgestaan: een Indische familie van moederszijde, een Nederlandse familie en 'hippie-invloeden' van vaderszijde, twee achtereenvolgende Molukse schoonfamilies plus het multiculturele en -raciale karakter van Amsterdam, de plaats waar ze haar hele leven al woont. Hierdoor is ze 'heel erg flexibel' geworden en staat ze 'open voor andere dingen'. Ze probeert uit alles wat ze heeft meegekregen 'het beste te pikken'. Haar ontwikkeling in etnisch opzicht is, in een notendop, als volgt. Haar gevoel Indisch te zijn is rondom haar puberteit ontstaan. Dit was vooral het gevolg van haar tamelijk Indische uiterlijk (bruine huidskleur en tengere bouw), waarvan ze zich toen ten volle bewust werd. Haar autochtoon-Nederlandse vriendinnen merkten op dat ze 's zomers zo snel bruin werd en dan ook nog eens zo donker, en waren heel verbaasd toen ze haar blanke Nederlandse vader zagen. Verder heeft Miranda heel veel aan Indisch-culturele bagage van haar grootouders meegekregen. Door haar contact met Molukkers, dat rondom haar zestiende

ontstond, en door haar relaties met verscheidene Molukse mannen, is ze 'ingegroeid' in Molukse sferen. Het Indische en het Molukse zijn in haar beleving 'in elkaar gaan overlopen' (zoals ook bij Matthijs het geval is), ofschoon ook zij duidelijke verschillen tussen Molukkers en Indo's is gaan zien, bijvoorbeeld in maatschappelijke ambitie. Ze heeft, anders dan Matthijs, mettertijd een kritische distantie tegenover de Molukse gemeenschap ontwikkeld, en voelt zich sterk verwant met Molukse vriendinnen die eenzelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt. Nog steeds raakt ze diep ontroerd door bepaalde Molukse liedjes ('dan krijg ik kippevel!'). Door haar uiterlijk en ook door de ontdekking dat ze terughoudender is dan haar autochtoon-Nederlandse vriendinnen, kon ze zich aanvankelijk niet ten volle Nederlands voelen ('ik ben geen Hollandse meid'), en voelde ze zich in Indische en Molukse families meer thuis dan in Nederlandse. Maar ook hierin is gaandeweg verandering gekomen. Haar 'Nederlandse gevoel' is nu even sterk als haar Indische; beide waardeert ze met het cijfer acht. Tegenwoordig voelt ze zich bij haar Nederlandse vriendinnen net zo thuis en op haar gemak als bij haar niet-autochtone vriendinnen, die Moluks, Indisch en Surinaams zijn. In Amsterdam voelt ze zich, net als Kitty (zie 6.2), als een vis in het water vanwege de diverse bevolkingssamenstelling. Ze is eraan gewend om te gaan met mensen van verschillende afkomst en vindt dat ook heel leuk. Vooral op haar werk merkt ze dat ze 'naar donkere mensen trekt' en dat dat wederzijds is. Het 'klikt gauw' tussen haar en Surinamers en Antillianen. Ze geven haar 'een vertrouwd gevoel', omdat 'je een gevoelswereld met elkaar deelt'. Ze herkent die andere, on-Nederlandse manier van communiceren, evenals hun vermogen om elkaar ook zonder woorden aan te voelen en te begrijpen. Op haar werk (bij een kinderdagverblijf) blijkt keer op keer dat ze goed kan bemiddelen tussen autochtone Nederlanders en allochtonen. Kortom, Miranda heeft vaardigheden die haar bij uitstek geschikt maken voor het leven in een multiculturele stad als Amsterdam. Ze schrijft dit niet alleen toe aan haar Indische afkomst, maar vooral aan de vele verschillende invloeden die ze van jongs af aan heeft ondergaan.

Ook sommige andere ondervraagden (zoals Kitty; zie 6.2) voelen een zekere affiniteit met immigranten en geven er eveneens blijk van een goede intermediair tussen hen en autochtone Nederlanders te kunnen zijn. Zo heeft Carien op haar werk bij een gemeen-

telijke instantie ondervonden dat zij 'laagdrempeliger' voor allochtonen is dan blanke Nederlanders en zich meer bij hun situatie betrokken voelt. Ze probeert zich, zo vertelt ze, in te denken wat het is om uit je land weg te moeten, en 'in een andere cultuur je plek te creëren'. Dit is ook precies wat haar zo aanspreekt in haar eigen familiegeschiedenis en in de geschiedenis van Indische Nederlanders in het algemeen: 'Mijn familie, hoe die zich in Nederland heeft gehandhaafd! Toch een stevig volk!'

Een ander voorbeeld van een veelsoortige identificatie biedt Denise. Zij verschilt van Miranda en verscheidene anderen door een sterk Europees gerichte component (zie ook haar casus in 8.3.1). Een overeenkomst tussen beide vrouwen is hun sterke multiculturele gezindheid én hun ervaring op dit gebied. Alleen is Denise wat uitgesprokener dan Miranda over het gewicht van elk van haar afzonderlijke identificaties.

Denise voelt zich bovenal Europees, kosmopolitisch én Indisch; al deze gevoelens zijn sterker dan haar gevoel Nederlands te zijn. Haar Europese en kosmopolitische gezindheid zijn, denkt ze, nog iets sterker dan haar 'Indische gevoel' en in ieder geval emotioneel minder beladen. Indisch-zijn heeft voor haar namelijk ook trauma-achtige associaties (zie hiervoor haar casus in 7.3). Bovendien staat het in haar gevoel meer in het teken van het verleden dan van de toekomst. Indisch-zijn vertegenwoordigt voor haar bovenal familiezin en saamhorigheid (die ze overigens ook van haar Italiaanse familie van vaderszijde kent) en een bepaalde manier van communiceren, die ze deels positief en deels negatief waardeert. 'Ik ben trots op mijn Indisch-zijn, het is interessant. Elke cultuur heeft voor- en nadelen. Ik denk dat je je afkomst beter kunt omarmen.' Uiteindelijk vindt ze kosmopolitisme en universalisme belangrijker dan het Indische, maar tegelijkertijd vindt ze dat die verschillende oriëntaties elkaar helemaal niet uitsluiten. Hiermee vertolkt ze een idee dat ook anderen (buiten de onderzoekspopulatie) aanhangen, namelijk dat wereldburgerschap en 'eigenheid' niet tegengesteld hoeven te zijn, maar juist goed kunnen samengaan.¹¹²

Tot slot nog iets over de Aziatische affiniteit van verscheidene ondervraagden. In alle gevallen betreft dit een affiniteit met het Verre Oosten (naast Indonesië onder meer China, Vietnam, Maleisië en Thailand). Het gaat hierbij vooral om fascinatie met de

regio in kwestie vanwege de (veronderstelde) gelijkenis met Indonesië en daardoor de parallel met de eigen afkomst.

Een van de redenen van Moniques verhuizing naar Maleisië was haar interesse voor het verleden van haar familie in Indië en Indonesië. Het liefst zou ze voor enige tijd naar Indonesië zijn gegaan, maar dat was om praktische redenen niet uitvoerbaar. Toen haar man een baan in Maleisië kreeg aangeboden, hebben ze dat met beide handen aangegrepen omdat ook een verblijf daar, zo meende Monique, haar in contact zou brengen met datgene wat haar zo fascineerde. Ten dele is dat ook gebeurd: ze herkende er veel gewoonten en gebruiken die in haar familie gangbaar zijn, en ze heeft zich door haar waarnemingen en ervaringen ter plekke een beter beeld kunnen vormen van hun welstand destijds, zoals het wonen in een prachtig huis met huispersoneel.

Sommigen constateren als ze op reis zijn in Aziatische landen een zekere gelijkenis met Aziaten, vooral op grond van hun uiterlijk. Ze vinden het een prettige ervaring om te midden van mensen te zijn die er ongeveer zo uitzien als zijzelf en die soms ook in ander opzicht gevoelens van herkenning oproepen. Zo realiseerde Carrien zich opeens, toen zij op vakantie was in Indonesië en Thailand, dat blanke Nederlanders ‘zulke reuzen’ zijn en ‘zulke harde stemmen hebben’ en ook ‘zo ongemanierd’ zijn. Haar gedachte was toen: ‘Bah! Blij dat ik Indisch ben!’

Een tweede, minder vaak genoemd, element in de affiniteit met het Verre Oosten is de associatie van dit deel van de wereld met een bepaalde filosofie en levensinstelling (soms aangeduid met de term ‘spiritualiteit’), die overigens ook populariteit geniet bij niet-Indische aanhangers van bewegingen als new age. Voor Monique speelde dit aspect mee bij haar besluit haar man naar Maleisië te volgen; ze koesterde de wens zich ‘te verdiepen’ en verwachtte dat het geestelijke klimaat in Maleisië (‘een Aziatisch land!’) dit zou bevorderen. Daarin is ze overigens bedrogen uitgekomen, omdat dat klimaat bovenal erg materialistisch bleek te zijn – zo heeft zij het althans ervaren. Ook Karin noemt ‘het mystieke en het spirituele, het luisteren naar je intuïtie’ als een van de redenen waarom zij zo door Azië wordt gefascineerd. Zij voelt zich, mede door haar blanke uiterlijk, ‘niet uit Azië’ als ze er rondreist, en legt haar mystieke interesse vooral uit als iets puur subjectiefs (‘ik heb het zelf ontwikkeld, het zit in me’), maar relateert het tóch aan haar

gedeeltelijk Indische afkomst. De associatie van Azië met geestelijke verlichting doet zich onder de derde generatie-Indo's wellicht op grotere schaal voor. Boersma bijvoorbeeld, heeft deze neiging ook waargenomen bij de Indische jongeren die zij onderzocht. Die jongeren onderscheiden zich door hun trendsettende en trendvolgende groepsgedrag wat betreft kleding, haardracht en muziek. Boersma meent (2003: 59, 60) dat er 'onder het vluchtige' van hun mode- en merkgevoelige subcultuur een 'diepere verbondenheid' schuilgaat, die neerkomt op 'het geloof in een gezamenlijke afkomst en een Aziatische cultuur'. Het denkbeeld van Azië als 'verlicht continent' zou volgens Boersma meer of minder bewust zijn overgenomen door deze hippe jongeren en in hun beleving een tegenwicht bieden aan het westerse materialisme.¹ Ofschoon er uit dit laatste een geïdealiseerde, weinig realistische voorstelling van zaken spreekt, is die Aziatische voorliefde van de jongeren die Boersma ondervroeg toch opmerkelijk.²

De vraag dringt zich op waarom sommigen zich wel en anderen zich niet in ruimere zin identificeren. Door het geringe aantal ondervraagden kan het antwoord hierop alleen tentatief zijn. In ieder geval is het zo dat binnen deze onderzoekspopulatie hoger opgeleiden vaker dan lager opgeleiden de neiging vertonen zich te identificeren met een bredere groep dan alleen Indo's.³ Dit komt min of meer overeen met wat Bosma e.a. (2006: 205, 206) hierover beweren: 'Juist de cultureel en historisch bewuste Indische Nederlander, vaak met een gecompliceerde familiegeschiedenis in allerlei delen van de wereld, zoekt aansluiting bij de tendens om identiteit te globaliseren. Vooral onder de Indische intellectuele elite is identificatie met een internationale gemeenschap van migranten en mengculturen sterk aanwezig.' Daarnaast vertonen degenen die in de Randstad wonen deze neiging iets vaker dan degenen die elders wonen. Uiteraard zijn er weer enkele uitzonderingen op dit alles. De specifieke rol die iemands Indische afkomst hierbij speelt is moeilijk te bepalen. Vaak gaat het om een combinatie van factoren die iemand predisponeert tot gevoelens van verwantschap met niet-Indische personen die ook 'anders' zijn. Die factoren zijn onder meer de volgende: de invloed van het besef te zijn voortgekomen uit een gemengd ouderpaar; de invloed die is uitgegaan van antiracistische denkbeelden van de ouders; de invloed van een subculturele stroming die sterk gericht is op etnisch bewustzijn en op acceptatie van etnische verschillen,

zoals de hiphopscene; een multiculturele omgeving en gezindheid; het besef zelf een afwijkend uiterlijk te hebben en/of 'niet helemaal' Nederlands te zijn.

9.3 Zal er nog een vierde of vijfde Indische generatie zijn?

De Indische toekomst in de ogen van de derde generatie

Indisch-zijn doordrenkt bij niemand zijn hele denken, voelen en doen. Het heeft wel voor iedereen betekenis. De inhoud daarvan verschilt en is met meer of minder intense emoties omkleed. Eigenlijk gaat het niet bij iedereen zozeer om Indisch-zijn, maar veeleer om het besef van *Indische afkomst* te zijn. Want ook degenen die zichzelf niet of nauwelijks als Indisch beschouwen, staan niet onverschillig tegenover die afkomst. Zo koesteren diverse ondervraagden, ook zij die zichzelf niet of nauwelijks als Indisch beschouwen, de wens om ooit eens met hun (latere) kinderen naar Indonesië te gaan, opdat ook die met eigen ogen de plekken kunnen zien waar een deel van hun afkomst en familiegeschiedenis ligt. De belangstelling van deze mensen voor hun afkomst is, met andere woorden, niet zozeer een uitdrukking van een etnische identificatie, maar veeleer van een algemenere interesse voor de eigen afkomst, die sterk wordt bevorderd door het heersend culturele klimaat (onder andere door tv-programma's).

Anderen voelen zich wat meer uitgesproken Indisch, en in dat 'Indische gevoel' zijn verschillende lagen te onderscheiden, variërend van het dicht aan de oppervlakte liggend gevoel dat het 'leuk' en 'interessant' is om die afkomst (en eventueel ook een niet-autochtoon uiterlijk) te hebben tot een veel dieper verankerd gevoel een beladen familiegeschiedenis met zich mee te dragen. In dat gevoel zijn allerlei andere varianten vervat van het besef van autochtone Nederlanders te verschillen, zoals in familiemoraal en -cultuur, omgangsvormen en lichaamshygiëne (zie ook 9.2). De mate waarin deze verschillende componenten in iemands 'Indische gevoel' aanwezig zijn, kan per levensfase en per situatie verschillen, evenals de intensiteit van dit gevoel. Ook de generaties kunnen op deze punten van elkaar verschillen. Zo gaat het 'Indische gevoel' van de meeste derdegeneratieleden, vergeleken met dat van de tweede generatie, in veel mindere mate of in het geheel niet gepaard met ambivalente of negatieve bijgevoelens. Welis-

waar hebben veel tweedegeratieleden dergelijke gevoelens met-tertijd overwonnen, maar dit neemt niet weg dat hun ontwikkelingsgang in dit opzicht aanmerkelijk verschilt van die van de meeste derdegeneratieleden. Voor deze laatsten draagt het besef van Indische afkomst te zijn en een andere familiegeschiedenis te hebben dan autochtone Nederlanders van meet af aan in sterkere mate bij tot een positief zelfbeeld: het maakt dat ze zich in gunstige zin onderscheiden. Een ander opvallend verschil met de tweede generatie is dat derdegeneratieleden zich minder nadrukkelijk met slechts een bepaalde subcategorie Indische Nederlanders identificeren. Verder hebben veel derdegeneratieleden in nog mindere mate dan de tweede generatie zicht op Indische Nederlanders in hun totaliteit. Indisch-zijn is voor hen overwegend, zo niet uitsluitend, aan hun familie gerelateerd. Bovendien zijn velen van hen opgegroeid in een tijd waarin in sterkere mate sprake was van egaliserende tendensen dan tijdens de jeugd van de tweede generatie.

In toekomstvisie verschillen de derdegeneratieleden nauwelijks van de leden van de tweede generatie. Dat wil zeggen dat ook zij meestal van mening zijn dat er steeds minder Indische continuïteit zal zijn en dat 'de' Indische cultuur aan het verdwijnen is. De eigen kinderen zullen daarvan, zo menen sommigen, nog wel enige sporen dragen, maar dan in verzwakte vorm. Daarna is het een afgelopen zaak. En ofschoon de meesten zeker enig afkomstbesef aan hun kinderen willen meegeven, verwachten zij dat ook dit langzamerhand over de generaties heen zal verminderen als onvermijdelijk gevolg van de steeds verdergaande raciale vermenigting. Ook de afwezigheid van nieuwe impulsen draagt hieraan bij, zo menen velen. De generatie van hun Indische grootouders (die zij zien als de eigenlijke dragers van de Indische cultuur) sterft uit, en andere referentiepunten, zoals een land of taal, ontbreken. De mogelijkheid dat er op termijn een nieuwe stimulans zou kunnen uitgaan van Indonesië, brengt niemand naar voren.

Sommigen zijn wat minder stellig over de toekomst, omdat ze er nooit zo over hebben nagedacht of omdat ze de mogelijkheid niet uitsluiten dat in latere generaties een bescheiden Indische opleving zal plaatsvinden. Dit zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren, zo menen ze, als het dan heersende politieke klimaat zich keert tegen mensen die als anders worden gepercipieerd. Of als toekomstige generaties Indo's, in reactie op verder toegenomen ega-

liserende tendensen, zich willen onderscheiden van de grote massa.

Karl: 'Ik denk dat het Indische langzamerhand verdwijnt, dat het opgaat in het grotere geheel. Maar misschien dat een volgende generatie het toch weer oppakt. Misschien wordt het dan weer een trend, een klein dingetje waarmee je je kunt onderscheiden. Bijvoorbeeld als de Europese integratie steeds verder gaat, misschien dat je je dan wilt gaan onderscheiden van anderen.' Of het dan geen probleem zou kunnen zijn dat velen zo weinig aan Indisch-culturele erfenis zullen hebben meegekregen? Waar moeten zij uit putten als zij zich op grond van hun Indische afkomst van anderen willen onderscheiden? Is afkomstbesef daarvoor genoeg? 'Je hoeft daarvoor niet zo veel van huis uit aan Indische cultuur te hebben meegekregen. Het gaat er dan vooral om dat je een soort referentiepunt hebt, en dat je daar dan zelf aan kan gaan werken. Wat lezen, wat rondkijken. Misschien gaan mijn kleinkinderen wel in van die sarongs lopen of in het weekend *nasi goreng* eten.' Karl hecht er overigens geen speciale betekenis aan als dit inderdaad zou gebeuren; hij stelt eenvoudig vast dat het eventueel zo zou kunnen lopen. Maar mocht het Indische toch helemaal verdwijnen, dan vindt hij dat 'geen enkel probleem'. Wat hij wél belangrijk vindt is dat toekomstige generaties niet zullen vergeten dat hun voorouders 'eens migranten waren en uit hun land verdreven. Ik hoop dat ze zich daardoor solidair zullen voelen met andere migranten en vluchtelingen.'

Daarnaast achten verschillende ondervraagden het heel goed mogelijk dat verdere verwatering van het Indische cultuurgoed samengaat met een bescheiden voortzetting van gedragingen of attitudes die van oorsprong Indisch zijn. Het gaat dan om de sporen van een erfenis waarvan de betrokkenen zich niet meer bewust zullen zijn; daarom zal die erfenis hun ook geen basis bieden voor identificatie en zal zij ook op collectief niveau zonder consequenties blijven.

Jeroen: 'Dat Indische, dat vertroebelt natuurlijk, dat gaat op in het Nederlandse. Dat lost zich op in de maatschappij als een vlek. Misschien dat latere generaties zich soms nog op een bepaalde manier zullen gedragen of bepaalde gewoonten zullen hebben

die van oorsprong Indisch zijn, maar niemand zal ze dan meer als zodanig herkennen. Dat is in zekere zin bij mij al zo.'

Jelle: 'Ik denk dat het Indische verdwijnt, maar ik denk ook dat er een zekere invloed van blijft bestaan. Omdat ik een Indische vader en familie heb, ben ik anders opgevoed dan mijn [autochtoon-Nederlandse] partner, en daar breng ik dan toch weer iets van over op een volgende generatie. Als iemand dat Indische van één kant heeft meegekregen, zoals ik, en dan kinderen krijgt van een Nederlandse partner, en als die kinderen dan ook weer kinderen krijgen van een Nederlandse partner, dan breidt dat Indische zich dus wel over steeds meer mensen uit. Maar tegelijkertijd wordt het dan wel achtereenvolgens de helft van de helft van de helft, en zo verder. Het verbreidt zich en tegelijkertijd lost het steeds meer op. Je kan het vergelijken met een korrel suiker die oplost in een kopje thee. Die zie je niet meer als suiker, maar hij zit er wel in!'

Slechts twee ondervraagden zien, althans in theorie, de mogelijkheid dat er 'een' Indische cultuur blijft bestaan. Het gaat dan om Indische cultuur in een nieuwe gedaante, die beiden vooralsnog niet duidelijk voor ogen staat maar waarbij het concept van de variabele 'mengcultuur' belangrijk is. Vooral Michaels visie heeft een hoog ideologisch gehalte.

Matthijs: 'De Indische cultuur is een aflopende zaak als je die definieert vanuit het perspectief van de eerste en tweede generatie. Maar als je het beziet als een mengcultuur die altijd al aan verschillende invloeden heeft blootgestaan en is veranderd, dan is het een heel ander verhaal.' Welke impulsen er nu zijn om zo'n cultuur in enigerlei vorm te doen voortleven? 'Niet zo veel. Het is meer dat er wat kleine dingen zullen blijven bestaan. Bijvoorbeeld hoe je met je familie omgaat.'

Michael: 'Je zit er vól van, je wil er heel graag iets mee, je wil niet dat het verloren gaat. Misschien is het haast onvermijdelijk, maar daar wil je je tegen afzetten en je wilt er iets aan doen dat dat niet gebeurt. Want ik geloóf niet dat het nu de laatste stuiptrekkingen van de Indische cultuur zijn. Maar je weet niet wát je eraan moet doen, en hóe! Hoe kun je interesse krijgen van mensen die apathisch zijn als het om dit soort dingen gaat?' Uiteindelijk gaat het

Michael meer om het voortzetten van een etnische groep dan van een specifieke cultuur, omdat er 'in een cultuur geen continue lijn zit'. Hij zou vooral graag een groter gevoel van saamhorigheid onder Indo's zien, het besef dat je iets gezamenlijks hebt, 'meer *unity*'. Maar hij constateert ook dat er achter al zijn vurige wensen 'geen ondernemingsplan' zit en dat hem niet iets concreets voor ogen staat.

Kortom, het meest waarschijnlijke toekomstscenario van Indo's als onderscheiden groep en van een aparte Indische cultuur is volgens de overgrote meerderheid dat van de (geleidelijke) teloorgang. De meesten zijn hierover niet bijzonder treurig gestemd en staan er nogal nuchter tegenover, evenals de meeste tweedegeneratieleden. Enkelen zien er ook voordelen aan verbonden. Zo vindt Raymond het 'juist goed als volken zich mengen' en is Monique van mening dat te grote nadruk op cultuurbehoud tot maatschappelijke stilstand en ongewenste '*labelling*' leidt. Sommigen betreuren het verdwijnen van een groep die naar hun mening nooit volle erkenning heeft gekregen (zie bijvoorbeeld Carien in de opening van hoofdstuk 1) of vinden het jammer dat er een unieke en bijzondere cultuur verloren gaat. Maar vaak zien ze dit tegelijkertijd als een 'natuurlijk proces'.

10 Tot slot

Het is tegenwoordig een geaccepteerd idee dat nakomelingen van immigranten die in maatschappelijk opzicht zijn geassimileerd en ook in cultureel opzicht niet of nauwelijks van de autochtone bevolking verschillen, zich tegelijkertijd nog verbonden kunnen voelen met hun etnische afkomst en erfenis. Assimilatie en etnische verbondenheid hoeven elkaar niet te bijten en evenmin sluit de etnische band gevoelens van loyaliteit met het 'nieuwe' land uit. Zo wijzen de Amerikaanse wetenschappers Alba en Nee (2003) erop dat dit geldt voor de nakomelingen van blanke Europese en van Aziatische immigranten van de derde en latere generaties in de Verenigde Staten. Deze zijn veramerikaanst en opgenomen in de *mainstream*, maar geven tegelijkertijd in verschillende mate blijk van een zekere verbondenheid met hun afkomst.

Vanuit het idee dat iets dergelijks zou kunnen gelden voor nakomelingen van Indische immigranten in Nederland, maar zonder dat we precies weten in welke mate en hoe dit proces zich over de generaties heen heeft voltrokken, ben ik dit onderzoek begonnen. Idealiter zou in zo'n onderzoek aan de orde moeten komen hoe verschillende Indische generaties zich zowel in maatschappelijk als in etnisch-cultureel opzicht hebben ontwikkeld. Vanwege de beperkte beschikbare middelen bleek zo'n veelomvattend plan echter niet uitvoerbaar, helaas. Ik moest me dus beperken en heb mijn aandacht gericht op de etnisch-culturele kant van het proces. In mijn onderzoek staat de vraag centraal op welke wijze tweede en derde generatie Indische Nederlanders zich met hun Indische achtergrond verbonden voelen en welke ontwikkelingen hierin met het verstrijken van de tijd en de wisseling van de generaties zijn opgetreden.

Ik heb 22 personen van de tweede en 20 van de derde generatie ondervraagd, dat wil zeggen de kinderen en kleinkinderen van de volwassen migranten die zo'n halve eeuw geleden vanuit Indië of Indonesië naar Nederland zijn vertrokken. Momenteel zijn de door mij ondervraagde leden van de tweede generatie gemiddeld 56 jaar en die van de derde gemiddeld 36 jaar. Om een zo veel-

zijdig mogelijk beeld te krijgen zijn deze respondenten zodanig gekozen dat hun onderlinge verscheidenheid was gewaarborgd. Die verscheidenheid betreft zowel hun band met de Indische achtergrond (die varieert van sterk tot zwak) als hun opleidingsniveau, het soort werk dat ze doen en hun woonplaats. Verder heb ik ervoor gezorgd dat een deel van mijn respondenten deel uitmaakt van dezelfde familie. Ze zijn ouder en kind of anderszins verwant. Dit met het doel om inzicht te krijgen in de processen van overdracht van een Indisch-culturele erfenis binnen één gezin of familie en tussen de beide generaties. Deze studie is voor een groot deel gebaseerd op de verhalen van de uitgekozen personen, die hun hele ontwikkelingsgang bestrijken tot het moment van ondervraging. Daarnaast bevat deze studie wat meer algemene observaties. In dit slothoofdstuk leg ik de nadruk op de vergelijking tussen de beide generaties en bekijk ik wat er op grond van mijn onderzoeksbevindingen over de toekomst te zeggen is.

10.1 Indisch-zijn: veranderende context en betekenis

De ondervraagden hebben hun alledaagse leven uiteraard mede vormgegeven vanuit de kennis, visies, attitudes en gevoelens die ze van hun ouders hebben meegekregen. Hun Indische afkomst en hun Indische culturele erfenis spelen hierin een rol, die per milieu verschilt. Ook bestaan er grote verschillen in de wijze waarop de respondenten hiermee omgaan. Indische Nederlanders vormen van oudsher al een in cultureel, maatschappelijk en raciaal opzicht heterogene categorie, en die onderlinge diversiteit is in Nederland in veranderende vorm blijven voortbestaan. Toch is een aantal gemeenschappelijke ontwikkelingen aan te wijzen die weliswaar niet voor iedereen in even sterke mate gelden, maar niettemin als algemene trend kunnen worden gezien.

Voor veel tweedegeneratieleden vertegenwoordigde 'Indisch' aanvankelijk vooral alles wat bekend en vertrouwd was, maar in contact met de buitenwereld kreeg het ook een negatieve of op zijn minst ambivalente connotatie. Dit had met verschillende dingen te maken. Ten dele werd dit door de buitenwereld ingegeven, omdat deze een negatief stempel van anders-zijn op Indische Nederlanders drukte vanwege hun herkomst en bruine huid. Dit speelde zich af in het nog sterk verzuilde Nederland van de jaren '50 en begin jaren '60 van de vorige eeuw, toen de autochtone

bevolking nog niet gewend was aan de aanwezigheid van mensen met een andere huidskleur en andere gewoonten. Verder speelde een rol dat eigenschappen en gedragingen die voortkwamen uit de koloniale situatie waarin de ouders van tweedegeneratieleden waren opgegroeid, in de Nederlandse context een rem op de eigen ontwikkeling en op het gevoel van eigenwaarde bleken te vormen. Eigenschappen die leden van de tweede generatie bij hun ouders (en vaak ook bij zichzelf) aantreffen, zoals gelatenheid, gedweeheid, verregaande bescheidenheid, opkijken tegen blanke Nederlanders en gevoelens van minderwaardigheid over Indisch-zijn, soms gecompenseerd door gevoelens van superioriteit, bleken in het postkoloniale Nederland niet van pas te komen. Velen hebben pogingen ondernomen, zij het niet altijd even bewust, om zich van deze eigenschappen te ontdoen. Dit proces heb ik aangeduid met de term 'mentale dekolonisatie'. Daarnaast gingen veel tweedegeneratieleden zich gaandeweg ook verzetten tegen de als typisch Indisch beschouwde wijze van communiceren die zij, onder invloed van hun Nederlandse omgeving, te verhullend en te weinig direct waren gaan vinden. En vooral in de werksfeer voelden velen zich gehandicapt door hun te geringe assertiviteit.

De heroriëntatie op de Indisch-culturele erfenis droeg echter niet alleen maar het karakter van een ontworsteling. De meeste tweedegeneratieleden kregen allengs ook meer waardering voor andere Indische eigenschappen, zoals gastvrijheid, familiezin en beleefde omgangsvormen. Velen bewaren dierbare herinneringen aan de talrijke familiebijeenkomsten in hun jeugd. En Indische gedragsnormen bleken ook zo hun voordelen te hebben, want de Nederlandse assertiviteit kon soms doorschieten in een overkritische en inconsiderate bejegening van de medemens. Geleidelijk werd Indisch-zijn minder beladen en vaak kreeg het een positievere betekenis. Ook omstandigheden van buitenaf hebben ertoe bijgedragen dat het Indisch zelfbewustzijn in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw sterk is toegenomen. Zo vestigde de komst van andere immigranten in positieve zin de aandacht op het eigene van Indische Nederlanders en kregen in het algemeen andere culturen in Nederland meer waardering. De houding van de Nederlandse omgeving veranderde geleidelijk van depreciërend in appreciërend, zoals bleek uit een sterk toegenomen waardering voor Indisch eten en uit enthousiasme voor Indorock-muziek. Dit alles heeft bijgedragen aan een emancipatieproces in Indische kring en is ontegenzeggelijk van grote invloed geweest op het zelfbeeld van

veel Indo's. Het toegenomen zelfbewustzijn van een deel van de tweede generatie kwam begin jaren '80 op verschillende manieren ook publiekelijk tot uitdrukking, zoals in de Paradiso-dag voor Indische jongeren in Amsterdam en in de romans van Indische tweedegeneratie-auteurs, waarin de belevingswereld van de tweede generatie centraal stond.

In deze periode schreed niet alleen het proces van vernederlandsing en maatschappelijke integratie van Indische Nederlanders voort, maar ook de raciale vermenging. Dit alles leidde tot een verdere verzwakking van het groepsgevoel, ondanks het toegenomen Indisch zelfbewustzijn. De tegenstelling die veel tweedegeneratieleden in hun jeugd nog voelden tussen 'Indisch' en 'Nederlands' (of 'Hollands') verloor geleidelijk aan scherpte. De grenzen vervaagden. Aanvankelijke tegenstellingen werden gevoelsmatig veeleer kleine verschillen. De meerderheid van de tweede generatie huwde met een autochtoon-Nederlandse partner, zodat de meeste derdegeneratieleden uit slechts één Indische ouder zijn geboren. En die Indische ouder – opgegroeid in Nederland – had zich meestal ontdaan van datgene van de meegekregen Indische erfenis wat hij als belastend had ervaren. Door deze ontwikkelingen en ook onder invloed van algemene maatschappelijke tendensen als individualisering en grotere zeggenschap voor kinderen, is het karakter van 'de' Indische erfenis allengs veranderd van min of meer dwingend en onontkoombaar in veel meer vrijblijvend. Zij is minder gedragsbepalend geworden. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de verschillende partnervoorkeur van tweede- en derdegeneratieleden: de laatsten hebben doorgaans een minder krampachtige voorkeur voor een blanke Nederlandse partner, een voorkeur die past bij het koloniale gedachtegoed en bij de perceptie van het eigen milieu als sociaal beperkend. De derde generatie staat in het algemeen minder afwijzend tegenover een Indische partner. Maar er zijn ook tweedegeneratieleden die geen bezwaar hebben tegen een Indische of Indonesische partner, en enkelen hebben voor zo iemand zelfs een voorkeur.

De geleidelijke mentale dekolonisatie bleek verder uit een veranderende houding tegenover het eigen Indonesische 'bloed'. Veel ouders van tweedegeneratieleden voelden zich hierover nog ongemakkelijk of beschaamd en praatten niet graag over hun 'inlandse' (voor)moeder. Maar voor de meeste tweede- en nagenoeg alle derdegeneratieleden is die afkomst niet meer beladen. Deze verandering, waarop ook de scholing in Nederland en de multicult-

turele omgeving van invloed zijn geweest, heeft zich in relatieve stilte voltrokken, vaak zonder dat het de expliciete bedoeling was; het ging meer 'als vanzelf'. Het is uitgemond in het doodgewone bewustzijn dat een Indo ook niet-Europese wortels heeft en mede afstamt van een Indonesische voormoeder. Lang niet iedereen is zich even scherp bewust van de ondergeschikte status die die voormoeder in de koloniale tijd was toebedeeld; het afkomstbesef komt nu vooral neer op het bewustzijn 'iets met Indonesië' te maken te hebben, zonder de koloniale noties die daar ooit bij hoorden. De gevoelens waarmee dit de betrokkenen vervult lopen uiteen van onverschilligheid, vrijwel altijd in combinatie met toch ook enige fascinatie, tot regelrechte trots.

De mentale dekolonisatie, die bij de tweede generatie begon, is parallel aan de ruimere maatschappelijke ontwikkelingen verder voortgezet in de derde generatie en is bij haar min of meer voltooid. Het onderscheid tussen Indisch en Indonesisch – ooit zo belangrijk – is bij velen aan het vervagen. Dit komt doordat 'Indonesisch' niet langer de koloniaal bepaalde connotatie van inferieur heeft. Maar deze vervaging vloeit overigens ook uit onwetendheid voort. In dit laatste opzicht vertonen vooral leden van de derde generatie overeenkomst met de rest van de bevolking, die ook vaak de termen 'Indisch' en 'Indonesisch' door elkaar gebruikt, als waren het synoniemen. Daarnaast is Indonesië in toenemende mate 'gewoner' geworden, ontdaan van de nostalgische en pijnlijke herinneringen van de oudere generatie. De meeste derdegeneratieleden zijn opgegroeid in een periode dat de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië al waren genormaliseerd (vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw), en reizen naar Indonesië, mede als gevolg van de toegenomen welvaart, steeds meer tot de mogelijkheden ging behoren.

Het startpunt lag voor de meeste leden van de derde generatie toch al anders. Leden van deze generatie hadden niet, zoals de in Indië of Indonesië geboren tweedegeneratieleden, de status van nieuweling op school en hoefden niet te 'vernederlandsen'. De meesten hebben bovendien één autochtoon-Nederlandse ouder. Voorts bevonden de meesten zich vanaf het begin van hun leven in een omgeving die gewend was geraakt aan mensen die 'anders' waren. Zij groeiden op tijdens de hoogtijdagen van het multiculturalisme. Van de omslag die toen heeft plaatsgevonden, hebben zij in hoge mate geprofiteerd, al waren de meesten zich hiervan niet zo bewust. Hun Indisch zelfbeeld – voor zover zij dat hadden

– is van meet af aan positiever geweest dan dat van tweedegeratieleden. Derdegeneratieleden hebben meestal weinig of geen nadelen meer ondervonden van hun Indisch-zijn. Dit is niet alleen toe te schrijven aan het veranderde klimaat in Nederland, maar ook aan het feit dat nadelen binnen het eigen milieu, zoals restanten van de koloniale erfenis en daarmee verbonden gevoelens van schaamte en minderwaardigheid, goeddeels of geheel zijn verdwenen. Het is mettertijd in zekere zin ‘lonender’ en ‘leuker’ geworden om Indisch te zijn en dat heeft vooral voor derdegeneratieleden de toon gezet. Zij onderscheiden zich in hun beleving gunstig van de doorsnee Nederlander, door hun afstamming en hun wat andere uiterlijk (als ze dat hebben) en bepaalde gewoonten. Zij zijn ‘speciaal’, zonder zich daarvoor moeite te hoeven getroosten en zonder er nadelige gevolgen van te ondervinden, afgezien van incidentele negatieve bejegeningen op grond van hun huidskleur. Op dit laatste punt verschillen zij van tweedegeratieleden. Weliswaar hebben ook deze in de regel geen ervaringen met ernstige discriminatie, maar vaak bewaren zij nog wel herinneringen aan de periode dat Indische Nederlanders als vreemden met afkeurenswaardige gewoonten werden gezien.

Wat niet alleen op tweedegeratieleden maar ook op veel derdegeneratieleden van grote invloed is geweest, is het Indische familieleven. Dat is opmerkelijk, omdat de laatsten meestal maar aan één kant Indische familie hebben. Bovendien heeft de verwatering van het Indisch-culturele erfgoed vaak al bij hun Indische ouders ingezet. Het is echter vooral de invloed van de ruimere Indische familie die belangrijk is geweest, in het bijzonder die van de grootouders en van ‘ooms’ en ‘tantes’ van de eerste generatie. De geest van informele saamhorigheid, van vanzelfsprekende hartelijkheid en van rommelige gezelligheid tijdens de bijeenkomsten met de Indische familie, heeft vrijwel alle derdegeneratieleden die dit hebben meegemaakt bijzonder aangesproken. De sfeer, rituelen, eetgewoonten en onderlinge omgang contrasterden sterk met die in de Nederlandse familie. Met name het contact met de Indische grootouders en met andere familieleden van de eerste generatie heeft op velen een onuitwisbare indruk gemaakt en heeft een grote affectieve betekenis gekregen; dit ondanks incidentele irritaties over hun racistische of laatdunkende uitspraken over andere immigranten en bepaalde Indo’s. Vaak waren de grootouders de initiatiefnemers van de familiebijeenkomsten en wisten zij ook bij conflicten de familie bijeen te houden.

Bij hen hebben de derdegeneratieleden het sterkst een Indische sfeer geproefd en bij hen hebben zij kennis gemaakt met diverse Indische gebruiken en rituelen. Van hen is meestal een sterkere Indische invloed uitgegaan dan van de eigen Indische ouders en na hun dood, zo voelen veel derdegeneratieleden dat, verdwijnt het ‘echte’ Indische uit hun leven. Ditzelfde gevoel hebben ook leden van de tweede generatie: na de dood van hun ouders houden de familiebijeenkomsten meestal op of ze vinden minder vaak en met minder aanwezigen plaats. Continuering ervan in de oude vorm verdraagt zich slecht met de huidige levenswijze. Het Indische – ooit zo vertrouwd – verliest aan vanzelfsprekendheid.

10.2 Indisch-zijn nu

Afnemende invloed en grote diversiteit

Als we de ontwikkelingen over beide generaties heen bezien, dan valt op dat de invloed van ‘de’ Indisch-culturele erfenis vermindert. Zij boet in aan kracht en invloed. Derdegeneratieleden hebben er meestal minder van meegekregen dan leden van de tweede generatie, en in afnemende mate staat die erfenis in het teken van (doorvertelde) herinneringen en van nostalgische verlangens naar Indië. De koloniale ervaringen, de herinneringen aan de oorlog, de Bersiap en de periode rondom de migratie verliezen aan impact. Het karakter van de Indische erfenis is minder doordringend en gedragsbepalend geworden en meer vrijblijvend. De ambivalentie die aan Indisch-zijn kleefde is grotendeels verdwenen, en daarmee ook het negatieve of ambivalente zelfbeeld en groepsbeeld. Dit heeft plaats gemaakt voor een veel positievere waardering van de Indische afkomst. Indisch-culturele residuen zijn vooral aan te treffen op het terrein van eetgewoonten, familieleven en gedragsnormen. Dit alles is wel aan een zekere transformatie of verwatering onderhevig, en dit geldt ook voor de familiebijeenkomsten, die ooit een belangrijke rol vervulden bij het doorgeven van Indische cultuur. Toch is een deel van leden van de derde generatie geneigd zich als Indisch te identificeren, ondanks de verdergaande hoofdtendens van culturele verwatering en demografische verdunning.

De huidige omstandigheden bieden in dit opzicht allerlei mogelijkheden. Er is alle ruimte om zich een Indische identiteit aan

te meten en daaraan desgewenst uiting te geven en het is tevens mogelijk om dit niet te doen. Van buitenaf is er geen dwang in een van beide richtingen. De toegenomen individualisering, de vele gemengde huwelijken, de gebrekkige cohesie van Indische Nederlanders als collectiviteit, de afwezigheid van groepsdruk, het niet of nauwelijks voorkomen van op Indo's gerichte discriminatie, het feit dat niet iedereen aan zijn uiterlijk als Indisch herkenbaar is, de grote onderlinge sociaal-economische differentiatie, de reputatie van Indische Nederlanders als goed geïntegreerde en onproblematische groep – dit alles maakt dat niemand zich gedwongen hoeft te voelen om zich als Indisch te identificeren. Anderzijds rust op Indisch-zijn een zekere premie: het is interessant, zonder als bedreigend te worden ervaren. Dat kan een reden zijn om zich wél als Indisch te identificeren.

Vanzelfsprekend zijn het niet alleen externe omstandigheden die bepalen of iemand zich wel of niet als Indisch identificeert; zij vormen alleen het kader waarbinnen het individuele proces van de identificatie zich kan voltrekken. Vaak wordt identificatie in deze weinig dwingende omstandigheden voorgesteld als een 'keuze' die iemand maakt.¹ In werkelijkheid echter gaat het bijna nooit helemaal om een keuze, in de zin van een welbewuste, beredeneerde stap vanuit een blanco situatie. Iemands 'keuze' wordt mede ingegeven door wat hij van huis uit heeft meegekregen, door zijn ervaringen en directe omgeving en tevens door onbewuste en affect-geladen motieven die gewoonlijk hun oorsprong vinden in de jeugd. Bij dit laatste gaat het om de vormende en emotionele doorwerking van ervaringen en impressies uit de kindertijd, van de band met de Indische ouder(s) en heel vaak ook met de Indische grootouders, waarvan grote kracht kan uitgaan. Daarnaast kan ook de huidskleur een rol spelen – een factor die zich uiteraard eveneens onttrekt aan keuze. Dit is sterk afhankelijk van het belang dat in iemands omgeving aan huidskleur wordt gehecht, in positieve of in negatieve zin, en hoe iemand op zijn beurt hierop reageert. Tegenwoordig komen negatieve reacties vanuit de omgeving niet vaak voor, althans niet in extreme mate, en de meeste derdegeneratieleden hebben daar dan ook weinig ervaring mee. Maar ook in die situatie kan de afwijkende huidskleur bijdragen aan het gevoel (enigszins) anders te zijn. Datzelfde geldt voor het besef een andere geschiedenis met zich mee te dragen, een geschiedenis die deels in het teken staat van de oorlog en de daarop volgende turbulente periode van de Bersiap,

emigratie en inburgering in Nederland. Uiteraard is ook dit niet iets waarvoor iemand 'kiest'. Bij de meeste derdegeneratieleden staat dit besef weliswaar niet erg op de voorgrond, maar bij een kleine minderheid speelt het een rol bij hun etnische identificatie. Maar alles bij elkaar genomen is, binnen individuele en sociaal bepaalde grenzen, de keuzevrijheid om zich al dan niet met het Indische te identificeren tamelijk groot. Dit blijkt wel het duidelijkst uit het feit dat broers en zussen, ondanks de gemeenschappelijke afkomst en milieukenmerken, zich regelmatig op een geheel andere manier verhouden tot hun Indische afkomst en erfenis.

Mensen kunnen dus op heel verschillende manieren omgaan met hun afkomst en meegekregen erfenis. Ik heb bij mijn respondenten de volgende combinaties van Indisch-culturele erfenis en Indische identificatie waargenomen. (En ik herhaal nog eens dat die erfenis per milieu verschillende accenten heeft.)

In de eerste plaats zijn er degenen die van huis uit veel Indisch-culturele bagage hebben meegekregen en deze met weinig wijzigingen in hun dagelijks leven als volwassene hebben geïncorporeerd. Gewoonlijk is dit op nogal impliciete wijze gegaan; min of meer ongemerkt en als vanzelfsprekend. Deze mensen hebben in de regel wel meer Nederlandse vrienden dan hun ouders en vertonen in sommige opzichten ook wat 'Nederlandser' gedrag, maar zijn toch sterk door hun achtergrond bepaald en voelen zich behalve Nederlands in vrij sterke mate Indisch.

Anderen hebben eveneens veel Indisch-culturele bagage meegekregen en identificeren zich ook als Indisch, maar gaan met die bagage wat selectiever en bewuster om. Sommige onderdelen ervan zetten zij voort, al dan niet in gewijzigde vorm, maar andere vinden zij te ouderwets en te onpraktisch in het moderne leven. Deze mensen geven bijvoorbeeld wel een selamatan bij de geboorte van hun kinderen, omdat ze waarde hechten aan dit soort rituelen die in hun gevoel verbonden zijn met een dierbare sfeer van vroeger. Maar ze zijn niet meer bereid (en gezien hun drukke leven ook niet goed in staat) om dagenlang in de keuken te staan om een uitgebreide rijsttafel voor een groot gezelschap te bereiden. Evenmin zijn zij altijd bereid om zich in gezelschap terughoudend en bescheiden op te stellen.

Weer anderen, eveneens met een behoorlijke Indisch-culturele erfenis, ontlenen aan die erfenis weinig redenen om zich als Indisch te identificeren. Wat zij aan Indische bagage hebben meege-

cregen, heeft voor deze mensen wel een zekere betekenis, maar het Indische is in hun gevoel eerder met hun familie en het verleden dan met een Indische collectiviteit en het heden verbonden. Deze personen voelen zich niet of slechts incidenteel Indisch. Soms komt dat gevoel even bij hen op, vooral als zij in gezelschap van andere Indische mensen zijn.

Dan zijn er degenen die weinig Indisch-culturele bagage hebben meegekregen en die zich niet of nauwelijks als Indisch identificeren. Deze mensen vertonen in een aantal opzichten overeenkomst met de vorige categorie: ook voor hen is het Indische voornamelijk aan hun familieverleden gerelateerd. Zij rekenen zichzelf niet tot een Indische collectiviteit en voelen weinig of helemaal geen verwantschap met Indische leeftijdgenoten.

En ten slotte zijn er enkelen die eveneens weinig Indisch-culturele bagage hebben meegekregen, maar die zich op grond van hun afkomstbesef wél in sterke mate Indisch voelen. Die afkomst heeft voor hen een grote, emotionele betekenis gekregen, als gevolg van bijvoorbeeld een hechte band met hun grootouders of een sterk besef van hun gemengd-rationale oorsprong.

De identificaties zijn heel verschillend naar intensiteit en inhoud. Bij de een roept de Indische afkomst heviger gevoelens op dan bij de ander. Dit varieert niet alleen per individu maar voor ieder individu ook weer per situatie en levensfase. Een ander verschil, dat geen verband houdt met de intensiteit van de identificatie, betreft de inhoud ervan. Iemand kan, al dan niet bewust, verschillende dimensies 'kiezen' uit het identificatiespectrum en dat dan weer in verschillende combinaties.

Die dimensies zijn vooral de gemengde afkomst, de eventueel andere huidskleur, familiezin en -moraal, de *intimate culture*, het eten, normen voor de omgang met de medemens, het besef een andere geschiedenis met zich mee te dragen en Indonesië. Aan al deze dimensies ligt een verschil met autochtone Nederlanders ten grondslag, dat klein of minder klein kan zijn en een hoog of laag feitelijkheidsgehalte kan hebben, maar dat in ieder geval als verschil wordt gepercipieerd. Toch fungeert geen van deze verschillen als barrière voor de omgang met Nederlanders of als reden om zichzelf niet ook als Nederlands te zien. De termen waarmee die verschillen worden verwoord wijzen daar ook op: 'Toch niet helemaal Nederlands', 'iets extra's', 'een verrijking', 'een beetje bijzonder'. Bovendien kan dat bijzondere met anderen worden gedeeld. Zo kun je ook met niet-Indische mensen Indisch eten – dat

is zelfs prettig, want vaak laten die er zich prijzend over uit – en is het leuk om samen met je autochtoon-Nederlandse vriend, vriendin of schoonfamilie naar de pasar malam te gaan. Bepaalde als Indisch beschouwde gedragsnormen kunnen weliswaar een grens markeren tussen Indo's en autochtone Nederlanders: 'Wij zijn ... (gastvrijer; warmer; minder stijf en formeel; minder bot en kritisch; beleefder; aardiger voor ouderen) dan Hollanders', maar ook dan leidt dit meestal niet tot etnische exclusiviteit. Opvallend is juist dat slechts heel weinigen een uitgesproken voorkeur voor Indische vrienden aan de dag leggen. Dit ondanks het feit dat velen vinden dat ze iets gemeenschappelijks hebben met Indische leeftijdgenoten – iets wat er met Nederlanders niet is. Meestal kunnen ze moeilijk benoemen waar hem dat precies in zit, omdat dit op een minder bewust niveau van herkenning ligt. Doorgaans betreft het verschijnselen op het domein van de eerder genoemde *intimate culture*: een bepaalde lichaamshouding of intonatie, een specifiek taalgebruik of accent, specifieke gebaren, een bepaalde oogopslag of 'uitstraling'. Verder impliceert iemands waardering voor Indische gedragsnormen lang niet altijd dat hij zich dienooreenkomstig gedraagt. Iemand die bijvoorbeeld 'Indische gastvrijheid' hoog in het vaandel voert, hoeft zich in de alledaagse praktijk helemaal niet zo gastvrij te betonen. En iemand die zich afzet tegen 'Hollandse botheid' en zich op 'Indische fijngevoeligheid' laat voorstaan, hoeft zelf lang niet altijd blijk te geven van grote consideratie met andermans gevoelens. Het gaat vooral om het-als-anders-zien en om de prettige bijgedachten die dit geeft, en in mindere mate om het feitelijk anders-zijn (Vermeulen 2001). Wat weer niet wegneemt dat sommigen wél heel gastvrij zijn en er alert op zijn anderen niet voor het hoofd te stoten.

Al deze verschillende identificatie-dimensies zijn met gevoelens van uiteenlopende intensiteit omkleed en hebben voor de betrokkenen een diepe of minder diepe betekenis. Zo heeft iemands besef van afkomst soms een duidelijk normatieve lading, in de zin dat hij diep doordrongen is geraakt van de Indonesische, niet-blanke kant van zijn afstamming en van mening is dat die niet mag worden ontkend of afgedaan als inferieur of minder belangrijk. Ook kan zo iemand zich loyaal voelen met de veelbewogen en beladen geschiedenis van zijn familie en met andere groepen die eveneens een geschiedenis van migratie en ontheemding hebben of een afwijkende huidskleur. Dit tezamen kan de kern vormen van een 'ruimere identificatie', een onderwerp waarop ik hieron-

der nog terugkom. Maar iemands besef van zijn gemengde afkomst heeft soms ook een niet-normatieve en oppervlakkiger connotatie van 'leuk' en 'interessant' en daarmee kan hij ook een beetje koketteren.

Het huidige 'Indische gevoel' is op een of meer van de genoemde identificatie-dimensies gebaseerd en ligt in verschillende bewustzijnslagen verankerd; mede hierdoor zijn de betrokkenen vaak niet goed in staat om het te verwoorden. De mogelijkheden om dit gevoel nader te exploreren en tot expressie te brengen zijn voor het jongere en geïnteresseerde deel van de derde generatie vooral toegenomen sinds de opkomst van Indische websites en '*communities*' op internet en sinds het Indische ook zijn stempel op verschillende jeugdculturen heeft gezet. Het is vooralsnog de vraag of het hierbij gaat om een aan een specifieke levensfase gebonden verschijnsel of om een kenmerk van een generatie. Dit laatste zou betekenen dat deze huidige jongeren levenslang in ongeveer dezelfde mate belang zullen blijven hechten aan hun Indische afkomst en erfenis en daaraan, waarschijnlijk op verschillende wijze al naar gelang hun leeftijd, uiting zullen blijven geven. Ik neig sterker tot de eerste uitleg, maar zelfs als het hier om een generatieverschijnsel zou gaan (of eigenlijk meer een verschijnsel dat kenmerkend is voor een *deel* van een generatie), dan laat dit onverlet dat Indisch-zijn over de hele linie van afnemende invloed is gebleken.

Die, vergeleken bij vorige generaties, geringere invloed van Indisch-zijn op iemands leven is, bij alle onderlinge variatie, één van de gemeenschappelijke kenmerken van de huidige Indische identificatie van derdegeneratieleden. Zij leent zich steeds meer tot een hoogstpersoonlijke invulling en krijgt meestal vorm in de familie of het gezin van herkomst en niet in een wijder Indisch sociaal verband. Dit verklaart waarom zovelen aarzelen of bepaalde eigenschappen, gewoonten of gedragingen specifiek Indisch zijn of veeleer kenmerkend voor hun familie; iets wat overigens ook al geldt voor een deel van de tweede generatie.

Nogmaals Captain versus Deetman

In dit licht is het interessant om nog even terug te komen op de in hoofdstuk 1 vermelde controverse tussen Captain en Deetman over wat Indisch-zijn nu eigenlijk betekent. Met zijn uitspraak 'Indisch was toen en daar en is niet nu en hier' stelt Deetman dat

degenen die zelf geen herinneringen aan het land van herkomst bewaren geen reden en eigenlijk ook geen recht hebben om zich nog als Indisch te identificeren. Hiermee zegt hij impliciet dat 'de' Indische cultuur, en daarmee ook het eigene van Indische Nederlanders, tot verdwijnen zijn gedoemd in de nieuwe Nederlandse context. Een dergelijk standpunt is in lijn met klassieke assimilatietheorieën, volgens welke migrantengroepen de band met hun eigen groep en oorspronkelijke cultuur als vanzelf zullen verliezen als ze eenmaal in de nieuwe samenleving zijn opgegaan. Captain bestrijdt Deetman niet zozeer op het punt van de verdwijnende, aan de koloniale context gerelateerde Indische cultuur, maar stelt wel dat er desondanks sprake is van een (vooralsnog) voortdurende en tevens veranderende identificatie bij de generaties die Indië niet zelf hebben gekend. Het besef van gemengde afkomst te zijn fungeert hierbij, aldus Captain, als motor.

Het meningsverschil zit hem vooral in de erkenning versus de niet-erkenning van een postkoloniaal potentieel voor Indische identificatie. Deetman neemt die mogelijkheid eenvoudigweg niet serieus, terwijl Captain lijkt te denken dat dit potentieel altijd tot verwerkelijking komt, wat niet zo is. Verder ligt aan beider opvatting impliciet een andere definitie van 'Indisch' ten grondslag. Deetman beperkt dit begrip tot de ervaringswereld van diegenen die in het koloniale Indië hebben geleefd. Zijn opvatting van 'Indische cultuur' is gefixeerd op een cultuur die tussen ongeveer 1920 en 1940 haar contouren kreeg. Captains idee van 'Indisch' daarentegen is niet aan tijd en plaats gebonden en dus ook niet aan deze historisch-specifieke Indische cultuur, maar draait vooral om afkomstbesef: het positief gewaardeerde besef van gedeeltelijk Indonesische afkomst te zijn, met van daaruit gevoelens van verwantschap met al dan niet gekleurde 'nieuwe Nederlanders', voor wie Nederlands-zijn ook minder vanzelfsprekend is dan voor autochtonen.

Over de juistheid van deze twee opvattingen over wat als Indisch moet worden beschouwd valt mijns inziens geen uitspraak te doen, althans niet op wetenschappelijke gronden. Maar er is wel iets te zeggen over de vraag in hoeverre beide opvattingen van toepassing zijn op de ondervraagden van deze studie. Zo bezien, hebben Deetman en Captain allebei voor een deel gelijk, maar hun gelijk strekt zich uit over verschillende subcategorieën. Enerzijds zijn er respondenten die Deetmans gelijk belichamen; dat zijn diegenen voor wie 'Indisch' voornamelijk associaties oproept

met hun familieverleden en die zichzelf niet, of slechts bij hoge uitzondering, als Indisch beschouwen. Voor hen is Indisch-zijn grotendeels of uitsluitend verweven met een cultuur waarvan hun ouders of grootouders de dragers waren, maar die als het ware met hen wordt begraven na hun overlijden. In hun gedrag of attitudes kunnen deze mensen, ook zonder dat zij zich dat bewust zijn, nog wel sporen vertonen van een Indisch-culturele erfenis, maar hier gaat het erom dat deze hun amper een basis biedt voor een identificatie als Indisch. Illustratief voor een dergelijke visie en beleving zijn de volgende woorden, die ik optekende uit de mond van een jonge vrouw van de derde generatie die overigens nogal Indisch oogde: 'Als ik toevallig ergens een Indisch iemand van ongeveer mijn leeftijd ontmoet, dan voel ik geen enkele verwantschap met die persoon. Het enige gemeenschappelijke is dat we allebei Indische grootouders hebben. Dat is dus een band die met het verleden te maken heeft, maar er is geen band in het heden. Hoogstens het eten.'

Anderzijds heeft Captain gelijk als het gaat om diegenen voor wie Indisch-zijn ook in het heden een zekere betekenis heeft en die zich in veel uitgesprokener vorm als Indisch identificeren. Dit kan, aldus Captain, op verschillende manieren tot uiting komen, zoals in een modieuze Indische jongerenlifestyle, belangstelling voor het Indische verleden of het hedendaagse Indonesië, het besef een gedeeltelijk andere geschiedenis met zich mee te dragen dan autochtone Nederlanders en gevoelens van affiniteit met anderen die niet (geheel) autochtoon zijn. Het zijn stuk voor stuk zaken waarvan Deetman het bestaan niet ontkende, maar waarvan hij vond dat ze iemand niet Indisch maakten. Cultuur en etnische identificatie zijn in een dergelijke visie nauw aan elkaar gerelateerd, maar in werkelijkheid blijkt het gevoel van etnisch-zijn ook bij culturele verwatering voort te kunnen duren. Niet bij iedereen, en zeker niet altijd in sterke mate, maar toch. Maar anders dan wat Captain suggereert, maakt niet altijd alleen het met postieve emoties omklede afkomstbesef deel uit van een dergelijke identificatie. Het identificatiepotentieel is althans voor Indo's van de derde generatie ruimer en kan ook nog Indische culturelementen omvatten, in het bijzonder familiegerelateerde zaken en omgangsnormen.

Een ruimere identificatie

Voor ongeveer de helft van de ondervraagden, zowel van de tweede als van de derde generatie, heeft het besef van gemengd Indonesisch-Europese afkomst te zijn bijgedragen aan een multiculturele en kosmopolitische gezindheid. Die komt tot uiting in gevoelens van affiniteit met andere migranten en hun nakomelingen en in een ontspannen omgang met culturele en raciale verschillen – een geesteshouding waarvan de ideologische wortels overigens al veel eerder in de Indische geschiedenis te vinden zijn (maar wat de meesten niet weten). Dit is een opvallend verschijnsel, dat op zich niet zozeer als ‘Indische identificatie’ moet worden gezien, maar veeleer als afgeleide van het besef van gemengde afkomst te zijn.

Het is niet bekend of de Indische onderzoekspopulatie in dit opzicht significant verschilt van een autochtoon-Nederlandse populatie die gelijksoortig is wat betreft sekse, leeftijd, opleidingsniveau en woonomgeving. Dus weten we ook niet of deze houding bij hen vaker voorkomt. Enerzijds is het goed voorstelbaar dat de gemengde afkomst en eventueel ook de afwijkende huidskleur iemand sterker tot een dergelijke houding predisponeren in vergelijking met iemand van alleen autochtoon-blanke herkomst. Anderzijds kan het hier ook een generatieverschijnsel betreffen dat zich niet tot Indo’s beperkt. Vooral degenen die in de jaren ’70 of ’80 van de vorige eeuw zijn opgegroeid in een multiculturele omgeving en die op scholen hebben gezeten waar een open klimaat heerste ten aanzien van etnisch-culturele en raciale verschillen, zouden zich, ongeacht hun herkomst, een dergelijke houding eigen kunnen hebben gemaakt. Dit zou in het bijzonder kunnen gelden voor de wat hoger opgeleiden onder hen.² Maar ook als dit het geval zou zijn, dan is een dergelijke houding bij mensen die zelf niet ‘als vanzelfsprekend’ Nederlands zijn, wellicht dieper doorleefd. In ieder geval is het opvallend dat deze houding ook bij andere etnisch-gemengde groepen is vastgesteld en dat dit met hun gemengde afkomst in verband wordt gebracht. De Amerikaanse wetenschapper Alba (1990) bijvoorbeeld stelt dat jonge mensen van gemengd-Europese komaf in de Verenigde Staten sensitiever zijn voor andermans etnische achtergrond (niet noodzakelijk dezelfde als die van hen). Hij spreekt in dit verband van het ‘culturele kapitaal’ waarover deze mensen beschikken: door hun achtergrond en houding kunnen zij een bepaalde mate van

intimiteit creëren met mensen van een andere etnische achtergrond. Tanenbaum (2005) wijst op een soortgelijk verschijnsel onder de door haar ondervraagde New-Yorkse jongvolwassenen met één joodse en één christelijke ouder. Deze mensen zijn van mening, aldus Tanenbaum, dat ze meer begrip hebben voor andere godsdiensten en culturen dan mensen die in één traditie zijn opgegroeid. Ook vinden ze dat ze heel makkelijk contact kunnen leggen met mensen van andere culturen, zonder zichzelf daarbij een buitenstaander te voelen. Deze waarnemingen komen ongeveer overeen met mijn vaststelling dat ongeveer de helft van de door mij ondervraagde Indo's blijk geeft van een zekere empathie met niet-autochtonen. Hierdoor hebben ze het vermogen om in het dagelijks leven, bijvoorbeeld op het werk, een goede intermediair te zijn tussen hen (de niet-autochtonen) en autochtone Nederlanders. In deze zin beschikken zij inderdaad over een specifiek cultureel kapitaal.

10.3 Indisch en de toekomst

De vraag of er een 'Indische toekomst' is en zo ja, hoe deze eruit zal zien – een vraag waarop uiteraard alleen in speculatieve zin antwoord kan worden gegeven, beredeneerd vanuit de huidige situatie – kan niet los worden gezien van verdere ontwikkelingen in demografische, culturele en maatschappelijke zin.

Door de steeds voortgaande vermenging van Indo's met vooral autochtone Nederlanders zullen de groeps grenzen verder vervaagen. De meerderheid van de tweede generatie heeft vier Indische grootouders, maar de meerderheid van de derde generatie nog slechts twee. In deze studie worden ook die mensen, en degenen met slechts één Indische grootouder, tot de categorie Indische Nederlanders gerekend. Maar het is gebleken dat deze respondenten zichzelf niet allemaal als Indisch beschouwen. De vraag is in hoeverre toekomstige generaties nog tot een Indische categorie moeten worden gerekend, of zichzelf daartoe zullen rekenen. Immers, mensen van de vierde generatie hebben in meerderheid nog maar één Indische grootouder, mensen van de vijfde generatie nog slechts één Indische overgrootouder, enzovoort. Bovendien zullen die (over)grootouders zelf in afnemende mate dragers zijn van een Indische cultuur. Indische Nederlanders vormen van oudsher al een moeilijk af te bakenen categorie en er bestaat dan ook geen

hard criterium om groepen in te delen, zoals dat bijvoorbeeld traditioneel bij Joden geldt.³ De enige uitzondering hierop is het in de officiële statistieken van het CBS gehanteerde criterium, volgens welk Indo's van de eerste en tweede generatie tot de 'westerse allochtonen' worden gerekend (op zich al veelzeggend) en vanaf de derde generatie tot de 'autochtonen'. Uiteraard zeggen zulke definities niets over hoe mensen zichzelf zien. Het lijkt echter steeds minder waarschijnlijk te worden dat latere generaties zichzelf nog in groten getale als Indisch zullen identificeren naarmate die generaties verder opschuiven en genealogisch verder verwijderd raken van hun Indonesische voormoeder. Hoeveel nakomelingen van hugenoten of van Duitse immigranten ontlenen aan die afkomst nog een etnische identiteit?

De kans bestaat echter dat er ook in de toekomst een minderheid van mensen zal zijn die wél verscheidene Indische en/of Indonesische grootouders hebben. In hoeverre deze mensen zich nog als Indisch en/of Indonesisch zullen identificeren, laat zich niet zo makkelijk voorspellen. Uit mijn studie blijkt dat een huwelijk met een andere Indo of met een Indonesiër, Molukker of Javaanse Surinamer op zich geen garantie biedt voor Indische continuïteit. Dit is sterk afhankelijk van de omstandigheid of deze partner zelf nog drager is van enigerlei Indische of Indonesische cultuur en zich als Indisch of anderszins anders identificeert. Een gevolg van dergelijke verbintenissen is in ieder geval wel dat ze de kansen vergroten dat de kinderen zichtbaar anders zullen zijn. De betekenis die dat voor hen zal krijgen, zal mede afhangen van de associaties die een niet-blanke huidskleur in de toekomst zal oproepen. Voor de grote meerderheid van de latere generaties nakomelingen van Indische immigranten echter, lijkt het meest waarschijnlijke scenario dat de Indische afkomst uiteindelijk uitsluitend een historische voetnoot bij hun biografie zal zijn. Dit zou dus totale assimilatie betekenen. Maar op welke termijn zal dit het geval zijn? En zijn er ook argumenten te bedenken die deze veronderstelling op zijn minst kunnen nuanceren?

De derde generatie is maatschappelijk geassimileerd en verneerlandst, maar een deel ervan geeft tevens blijk van een zekere identificatie met het Indische, die naar inhoud en intensiteit een grote variatie laat zien. Het ligt voor de hand dat derdegeneratieouders iets daarvan op hun kinderen zullen overdragen. Zelfs zij die zichzelf niet of nauwelijks meer als Indisch beschouwen, willen hun kinderen nog wel enig besef van hun gedeeltelijk Indi-

sche afkomst meegeven en hun iets over de Indische familiegeschiedenis vertellen. Daardoor lijken een zekere kennis en een zeker gevoel over die afkomst bij de vierde generatie zo niet gewaarborgd, dan toch wel aannemelijk te zijn, al zijn niet alle ouders daar zelf van overtuigd. In hoeverre 'Indische cultuur' voor de vierde generatie nog een levende werkelijkheid zal zijn, is meer twijfelachtig. Voor bepaalde elementen, zoals het eten of de jaarlijkse pasar malam, zal dit eerder gelden dan voor andere. Maar juist die elementen – Indisch eten, pasar malam – zijn langzamerhand in de Nederlandse samenleving geïncorporeerd. Dit maakt het onwaarschijnlijk dat zij op termijn zullen worden gezien als onderdeel van een aparte etnische cultuur. Het is eerder zo dat de Nederlandse samenleving, inclusief haar eetgewoonten, cultureel diverser is geworden.

De ontwikkeling zal hoe dan ook niet op eenzelfde manier verlopen voor alle vierdegeneratieleden. Hun ouders zijn zelf immers in verschillende mate dragers van een Indische cultuur en daarmee zijn de kansen verschillend dat zij, hun kinderen, deze zullen voortzetten. Maar als dat al zou gebeuren, dan zou dat geen garantie zijn dat die cultuur voor hen nog een basis zal zijn om zich als Indo te identificeren. Voorzover derdegeneratie-ouders onderdelen van de hun bekende Indische cultuur aan hun kinderen willen meegeven, zoals gastvrij gedrag of familiezin, zijn ze namelijk lang niet altijd van plan dit ook als Indisch te gaan benoemen. Het is dus waarschijnlijk dat hun kinderen dit overgedragen erfgoed eerder in verband zullen brengen met hun gezin van afkomst of meer in het bijzonder met hun Indische ouder dan met 'iets Indisch'. Deze trend is overigens al veel eerder ingezet. De omstandigheid dat verreweg de meeste vierdegeneratieleden meer autochtoon-Nederlandse dan Indische familie zullen hebben zal hieraan verder bijdragen. De meesten van hen zullen niet meer kennismaken met de ooit gebruikelijke (grootschalige) Indische familiebijeenkomsten, die een heel belangrijk middel bij de overdracht van Indische cultuur zijn gebleken. De afkalving daarvan heeft al bij hun ouders of grootouders ingezet. Maar desondanks lijkt tot en met de vierde generatie identificatie met het Indische heel goed te kunnen samengaan met verdergaande demografische en culturele verwatering. Het gaat dan om een zekere waardering voor de gemengde afkomst, al dan niet in combinatie met enige Indisch-culturele residuen. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat een dergelijke identificatie betekenis en vorm

krijgt op het sociale vlak, behalve in de familie, en misschien ook bij vrienden of evenementen als een pasar malam.

Vanzelfsprekend hangt het toekomstscenario niet alleen af van de ontwikkelingen binnen de groep en meer in het bijzonder binnen ieders familie, maar ook van meer algemene maatschappelijke ontwikkelingen. De derde generatie is, in tegenstelling tot het grootste deel van de tweede, opgegroeid in een maatschappelijk klimaat waarin etnisch-culturele diversiteit zonder schaamte of andere nare bijgevoelens openlijk kon worden uitgedragen en waarin dat vaak zelfs werd aangemoedigd. En ondanks, of misschien mede dankzij, het anti-allochtone sentiment dat sinds de jaren '90 van de vorige eeuw sterk is toegenomen, worden bijvoorbeeld kinderen op school nog steeds aangemoedigd iets te vertellen, te schrijven of te laten zien of proeven wat te maken heeft met hun niet-Nederlandse afkomst. De premie op 'etnisch-zijn' zal mede van invloed zijn op iemands neiging om zich als etnisch te identificeren, en de vraag is of er in de toekomst een maatschappelijk klimaat zal heersen dat dat zal begunstigen of juist niet.

Aan de ene kant is het aannemelijk dat het iemand in een multi-etnische samenleving als de Nederlandse tot voordeel kan strekken zich als etnisch te presenteren, vooral in het contact met anderen van niet-Nederlandse komaf. Misschien zal het in Nederland gaandeweg gebruikelijker worden om zichzelf als Nederlander met een bepaalde afkomst te afficheren: Turkse, Surinaamse, Marokkaanse of Indische Nederlander. Dit naar analogie van de tegenwoordig ingeburgerde gewoonte in de Verenigde Staten zich als *hyphenated American* te presenteren.⁴ De term 'Indische Nederlander' is hierop in zekere zin al een voorschot. Aan de andere kant: ook als het Amerikaanse scenario zich hier zou voltrekken, tot wanneer blijft iemand zich dan als Indische (of Turkse, Surinaamse enzovoort) Nederlander positioneren? En in welke situaties? In Amerika geven weliswaar ook vierde- en vijfdegeneratienakomelingen van Europese immigranten nog blijk van een vrijblijvend soort etniciteit (symbolische etniciteit), en dan vooral in de familie- en vrijetijdssfeer, maar de vraag is tot in welke generatie dit zal voortduren. De Amerikaanse wetenschapper Gans (1979: 17, 18) sluit niet uit dat dit tot en met de zesde generatie het geval zal zijn, maar voegt eraan toe: 'It would be foolish to suggest that it is a permanent phenomenon.' Verder is het ook mogelijk dat iemands etnische afkomst steeds meer een aanleiding voor discriminatie gaat vormen. Voor Indische Nederlanders

lijkt de kans daarop echter zeer gering. Een andere mogelijkheid is dat die afkomst in de toekomst nauwelijks van enige betekenis meer wordt geacht. Afhankelijk van de uitkomst zullen mensen nauwelijks of juist wel geneigd zijn zich in etnische zin te identificeren. De huidige aandacht voor etnische afkomst is mede te verklaren vanuit de omstandigheid dat etniciteit en culturele diversiteit na de Tweede Wereldoorlog en vooral vanaf de jaren '70 in het westerse deel van de wereld een zekere respectabiliteit zijn gaan genieten.⁵ Roosens (1986: 179) spreekt in dit verband, mijns inziens terecht, van 'een particuliere stand van de westerse cultuur'. Ook hiervan valt moeilijk te voorspellen hoe lang deze zal voortduren. Wellicht hoort op termijn een 'postetnische' samenleving tot de mogelijkheden.

Wat verder enig tegenwicht zou kunnen bieden tegen de demografische en culturele verwatering, is een situatie waarin Indonesië wat meer *in the picture* komt. En dan niet alleen als vakantie-land dat extra aantrekkelijk is vanwege het familieverleden, maar ook om andere redenen. Zoals het zich nu laat aanzien, zal de invloed hiervan gering zijn en zich slechts in beperkte kring laten gelden. Het assimilatie-tij zal er niet door keren. Niettemin geef ik enige overwegingen, die een hoog speculatief gehalte hebben. Indonesië zou in toenemende mate een optie kunnen worden voor Indische jongeren van de derde en latere generaties om er studieren en werkervaring op te doen. Het is tegenwoordig tamelijk gebruikelijk dat jonge mensen in het kader van hun studie of werk enige tijd in het buitenland bivakkeren. De keuze voor Indonesië ligt vooral voor de hand voor die Indische jongeren wier familieleden door hun reizen en contacten bekend zijn met het land zoals het nu is, of die er zelf vanwege hun afkomst nieuwsgierig naar zijn. Het verblijf ter plekke kan verdere interesse opwekken voor het Indonesische deel van de afkomst en tevens leiden tot nader contact, al dan niet van langere duur, met Indonesiërs. Verder zou Indonesië bij een expanderende economie, naar analogie van andere Aziatische landen zoals China en India, aantrekkelijk kunnen worden om er in zakelijk opzicht de vleugels uit te slaan en er handelsconnecties mee aan te knopen. Mogelijk zal dit vooral voor ondernemende Indo's een aantrekkelijke optie zijn. Vooralsnog ziet het er echter niet naar uit dat Indonesië zich als *Asian tiger* aan het ontwikkelen is. Wel is er voortgaande immigratie uit Indonesië. In de periode 1998-2007 ging het volgens CBS-gegevens om ongeveer 17.000 personen, van wie 60 procent vrouwen.

Zij kwamen vooral vanwege gezinsvorming en -hereniging en om studieredenen naar Nederland. In de bevolkingsprognose 2004-2050 gaat het CBS uit van 2.000 immigranten uit Indonesië per jaar, maar deze schatting is zeker op de langere termijn nogal onzeker (Alders 2005). En, ten slotte, zou Indonesië ook aantrekkelijker kunnen worden als plaats van vestiging voor (vooral Indische) ouderen.

Als de banden met Indonesië inderdaad zouden worden aangehaald, zou dat kunnen leiden tot een toename van huwelijken tussen enerzijds Indo's of autochtone Nederlanders en anderzijds Indonesiërs. Op beperkte schaal vinden dergelijke huwelijken ook nu al plaats. Gesteld dat dit op ruimere schaal zou gaan gebeuren, dan zou een nieuwe generatie 'neo-Indo's' van enige omvang kunnen ontstaan. Een contra-indicatie hiervoor is het feit dat er, in ieder geval onder de huidige Indische jongeren, vooral onder de vrouwen, bezwaren leven tegen een islamitische partner. De culturele afstand is sowieso groot en er is een taalbarrière. Daarnaast is het de vraag hoe het ontstaan van een meer omvangrijke categorie 'neo-Indo's' zou moeten worden gezien in termen van een Indische toekomst, cultureel en vooral wat betreft identificatie. De hoofdtendens lijkt toch vooral die van assimilatie te zijn.

Al met al kan het thema 'Indische toekomst' misschien het best worden verbeeld als een grote gekleurde cirkel, waarvan de kleurintensiteit afneemt vanaf het centrum. In de cirkel bevinden zich de nakomelingen van Indische immigranten van de vierde en latere generaties, inclusief neo-Indo's. In het midden, waar we de volle kleur waarnemen, bevindt zich een minderheid van mensen die zich, door hun afkomstprofiel en meegekregen culturele bagage, sterk als Indisch en/of Indonesisch identificeren. Daaromheen bevindt zich het grootste deel van de cirkel, bestaande uit mensen die zich, naarmate ze zich verder van het centrum bevinden en dichterbij de periferie, steeds minder uitgesproken als Indisch identificeren en geleidelijk vervloeien in het grotere geheel.

BIJLAGEN

I Enige statistische toelichting (op basis van beperkte bronnen)¹

1 *Definities in deze studie en van het CBS: Indische Nederlanders en de generaties*

De definitie van de verschillende generaties die in deze studie wordt gehanteerd wijkt af van die van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Ook de indeling in bevolkingscategorieën is niet hetzelfde. Deze verschillen bemoeilijken de mogelijkheid om gegevens van deze studie cijfermatig te relateren aan het CBS-gegevensbestand.

In deze studie gebruik ik als criterium voor ‘Indische Nederlanders’ de gemengde afkomst: mensen van gemengd Indonesisch-Europese afkomst die in het koloniale Nederlands-Indië de Europese status bezaten, en hun nakomelingen. Het CBS kijkt alleen naar iemands geboorteland en dat van zijn ouders. In de CBS-statistieken is dus alleen te vinden of iemand in Indië/Indonesië is geboren en of zijn ouders daarvandaan komen. Maar het wordt niet duidelijk of iemand Indonesisch is zonder Europese voorouders, ofwel van gemengde afkomst ofwel autochtoon Nederlands.

In deze studie worden de verschillende generaties als volgt gedefinieerd:

- Eerste generatie: Indische Nederlanders die in het koloniale Nederlands-Indië zijn geboren en na hun twaalfde levensjaar naar Nederland zijn gemigreerd.
- Tweede generatie: kinderen van een of twee ouders die tot de eerste generatie behoren. Zij zijn ofwel in Nederland geboren ofwel in Indië, Indonesië of Nieuw-Guinea. Indien ze buiten Nederland zijn geboren, waren ze niet ouder dan twaalf jaar bij aankomst in Nederland.
- Derde generatie: kinderen van een of twee ouders die tot de tweede generatie behoren.

In de CBS-statistieken worden de volgende definities gehanteerd:

- Eerste generatie ‘allochtonen, herkomstgroepering Indonesië’: mensen die in Indië/Indonesië zijn geboren uit ten minste één ouder die in Indië/Indonesië is geboren of in een ander, buiten Nederland gelegen land. Deze generatie telde in Nederland in 2008 124.000 personen (CBS 2008).
- Tweede generatie ‘allochtonen, herkomstgroepering Indonesië’: mensen die in Nederland zijn geboren uit ten minste één in Indië/Indonesië geboren ouder. Volgens CBS-gegevens telde deze generatie in Nederland in 2008 263.000 personen.

Er zijn geen statistische gegevens over de derde generatie beschikbaar.

N.B.: mensen die in Indië/Indonesië zijn geboren uit twee in Nederland geboren ouders, worden in de CBS-tellingen tot de autochtonen gerekend, terwijl hun kinderen dus tweedegeneratie-allochtonen zijn. Verder worden tot op de dag van vandaag immigranten uit Indonesië als ‘westerse allochtonen’ geregistreerd, in tegenstelling tot immigranten uit Suriname of de Antillen, die als ‘niet-westerse allochtonen’ worden geregistreerd.

Volgens CBS-criteria horen 13 van de 22 tweedegeneratieleden van deze studie (59 procent) tot de eerste generatie, aangezien zij niet in Nederland zijn geboren. Volgens dezelfde criteria horen 18 van de 20 derdegeneratieleden van deze studie (90 procent) tot de tweede generatie, aangezien ze zijn geboren uit Indische ouders die zelf niet in Nederland zijn geboren.

2 *Aandeel Indische Nederlanders (ofwel mensen van gemengde afkomst) in de Indische immigratie*

Het precieze percentage Indo-Europeanen onder de immigranten uit Indië/Indonesië is niet bekend. Surie (1973) schat dat 58 à 60 procent van de bevolking met de Europese status in 1940 Indo-Europees was (dus van gemengde afkomst), maar hij vermeldt niet hoeveel van hen ook de Nederlandse nationaliteit bezaten. Volgens de laatst gehouden volkstelling in Nederlands-Indië in 1930 waren er toen 240.000 mensen met de Europese status, van wie 209.000 de Nederlandse nationaliteit bezaten. Van der Veur heeft berekend dat er ongeveer 134.000 Indo-Europeanen waren,

maar volgens Surie is een aantal van 140.000 waarschijnlijker (Surie 1973: 57,58). Dit komt overeen met 56 à 58 procent van de Europeanen en met 64 à 67 procent van de Nederlanders.

Of het aandeel Indo-Europeanen in 1945 hetzelfde was als in 1930 is echter de vraag, want vooral door de vele Nederlandse 'pasanten' waren de beide categorieën niet identiek, noch qua migratiesaldo noch qua demografische samenstelling en ontwikkeling. De steekproef van Van der Velden e.a. (1994: 214), die niet geheel representatief is, omvat op een totaal van 325 respondenten 168 (52 procent) Indo's, 147 (45 procent) totoks en 10 (3 procent) Molukkers en Indonesiërs. Al met al lijkt een schatting van rond de 60 procent aannemelijk voor het aandeel mensen van gemengde afkomst in het totaal van de migranten met de Europese status uit Indië/Indonesië.

3 *Percentage tweedegeratie-huwelijken met autochtone Nederlanders*

Uit CBS-gegevens over 2007 (huishoudens naar herkomstgroepering)² blijkt dat 54,6 procent van de eerste generatie in Indië/Indonesië geboren allochtonen en 80,6 procent van de tweede generatie, voorzover getrouwd, een autochtoon-Nederlandse huwelijkspartner heeft. Beets e.a. (2002: 53) schatten dat vanaf 1973 65 procent van de eerste generatie (volgens de CBS-definitie, dus naar geboorteland Indië/Indonesië) met een autochtoon-Nederlandse partner huwt. Dat is een indicatie voor het deel van de tweede generatie van deze studie dat als kind naar Nederland is gekomen.

De tweede generatie (volgens de definitie van deze studie) maakt deel uit van zowel de eerste als tweede generatie in CBS-termen. We mogen ervan uitgaan dat de grote meerderheid van degenen die in Indië/Indonesië zijn geboren en hun kinderen uit Indo's bestaat. Daarnaast zijn er kleinere groepen blanken (totoks) en Indonesiërs zonder Europese voorouders. Van de 22 tweedegeratie-respondenten uit deze studie zijn er 13 in Indië/Indonesië of Nieuw-Guinea geboren (in CBS-termen behoren ze dus tot de eerste generatie). De overige 9 zijn in Nederland geboren (in CBS-termen behoren ze dus tot de tweede generatie). Het is niet te bepalen hoe deze verdeling zich verhoudt tot de verdeling in de totale populatie, omdat de CBS-gegevens niet toereikend zijn om dat te bepalen. Gegevens over de omvang van de geboortecohorten en

het verloop van de immigratie bieden hiervoor te weinig houvast, omdat ze geen nadere gegevens omvatten over de migratieleeftijd (tot en met twaalf jaar of ouder). Volgens een zeer ruwe schatting zou het percentage huwelijken met een autochtoon-Nederlandse partner van de totale tweedegeneratie-populatie (volgens de definitie van deze studie) kunnen liggen tussen de 65 en 75.

Ook andere allochtonen van de eerste en tweede generatie met een koloniale achtergrond (volgens de CBS-definitie) hebben vaak autochtone huwelijkspartners. Bij Surinamers gaat het om respectievelijk 19,4 en 55,4 procent en bij Antillianen en Arubanen om respectievelijk 37,5 en 79,1 procent. De Indo's spannen echter de kroon.

2 De onderzoekspopulatie naar diverse kenmerken

Naam	Geboorte- jaar	Leeftijd per 1-1-2009	Aantal Indische ouders ¹	Geboorteland	Naar Nederland in: ²	Generatie ³	Opleidingsniveau	Werk ⁴
Alex	1947	61	2	Indonesië	1958	2 (1,5)	Universitair (bedrijfskunde)	Eigenaar en adviseur van verschillende bedrijven
Astrid	1962	46	2	Nederland		2	Havo, onafgemaakte heao en secretarisse-opleiding	Applicatiebeheerster en roostermaakster bij school
Carien	1972	36	2	Nederland		3 (2,5)	Universitair (rechten)	Juridisch medewerk- ster bij een gemeente
Denise	1979	29	1 (moe)	België		3	Universitair (psychologie)	Therapeute
Ellen	1950	58	2	Indonesië	1957	2 (1,5)	Hbs	Secretarisse
Erik	1958	50	1 (moe)	Nederland		3 (2,5)	Pedagogische Academie en diverse cursussen (ICT, muziek)	Leraar muziek, be- drijfseconomie en -administratie op vmo
Fanny	1969	39	2	Nederland		3 (2,5)	Heao (commerciële economie)	'Corporate fundraiser' bij internationale ideële organisatie
Frank	1972	36	2	Nederland		3 (2,5)	Mavo (geen diploma)	Medevennoot van enkele restaurants
Hilda	1949	59	2	Indonesië	1950	2	Meao	Secretarisse
Inge	1949	59	1 (moe)	Indonesië	1950	2	Universitair (antropologie; niet afgemaakt)	Werk op projectbasis (communicatie, journalistiek, catering)
Jaap	1958	50	2	Nederland		2	Universitair (rechten; niet afgemaakt)	Medewerker bij makelaarskantoor

Naam	Geboorte- jaar	Leeftijd per 1-1-2009	Aantal Indische ouders ¹	Geboorteland	Naar Nederland in: ²	Generatie ³	Opleidingsniveau	Werk ⁴
Jack	1947	61	2	Indonesië	1958	2 (1,5)	Universitair (rechten)	Leidinggevende bij een non-profitorganisatie
Jansje	1933	75	1 (va)	Indië	1945	2 (1,5)	Hbs (onafgemaakt) en oplei- ding voor verpleegkundige	Werkt niet meer
Jelle	1976	32	1 (va)	Nederland		3 (2,5)	Hts (civiele techniek)	Technisch-support- mede- werker bij bedrijf
Jeroen	1968	40	1 (va)	Nederland		3 (2,5)	Mavo	Medevemoot van schoon- maakbedrijf
Jessica	1974	34	1 (moe)	Nederland		3	Universitair (orthopedagogie)	Educatief therapeute
Jim	1965	43	2	Nederland		2	Universitair (politologie)	Universitair onderzoeker
John	1952	56	2	Indonesië	1956	2	Mulo	Handelaar
Joyce	1947	61	2	Op de boot tijdens kort verlof	1951	2	Mulo	Administratief medewerkster
Karin	1982	26	1 (moe)	Nederland		3 (2,5)	Hotelschool	'Events coördinator' bij internationale hotelketen
Karl	1967	41	1 (moe)	Nederland		3	Universitair (politologie)	Beleidsmedewerker bij gemeente
Kitty	1977	31	1 (va)	Nederland		3	Hts (werktuigbouwkunde)	Systeemontwikkelaar

Naam	Geboorte- jaar	Leeftijd per 1-1-2009	Aantal Indische ouders ¹	Geboorteland	Naar Nederland in: ²	Generatie ³	Opleidingsniveau	Werk ⁴
Magda	1981	27	2	Nederland		3 (2,5)	Mbo; volgt hbo (culturele en maatschappelijke vorming)	Medewerkster bij callcenter
Marcella	1966	42	1 (moe)	Nederland		3	Havo en secretaresseopleiding	Directiesecretaresse en office-manager
Matthijs	1982	26	1 (va)	Nederland		3 (2,5)	Havo en onvoltooid hbo	Werkzoekend
Maud	1947	61	1 (moe)	Indonesië	1950	2	Mims, secretaresse- en stewardessacursus	Medewerkster bij bibliotheek
Michael	1974	34	1 (moe)	Nederland		3 (2,5)	Meao + onafgemaakt hbo	Acquisitiefunctie bij callcenter
Miranda	1963	45	1 (moe)	Nederland		3 (2,5)	Mavo + kappersschool + opleiding kinderdagverblijf	Adjunct bij kinderdagverblijf
Monique	1967	41	2	Nederland		3 (2,5)	Universitair	Bestuurs- en beleidsadviseur bij gemeente
Otto	1966	42	1 (moe)	Nederland		2	(communicatiekunde)	Contactambtenaar bij Sociale Dienst
Pim	1976	32	2	Nederland		3	Heao (commerciële economie)	Commercieel medewerker bij bedrijf
Ralph	1949	59	2	Indonesië	1955	2	Hbs en diverse bedrijfs- en boekhoudcursussen	Werkzoekend
Raymond	1973	35	1 (va)	Nederland		3	Heao (bedrijfskundige informatica)	IT-consultant Human Resources
René	1946	62	2	Indonesië	1955	2 (1,5)	Hbs en diverse cursussen (o.a. bestuurlijk)	Gepensioneerd ambtenaar; coach

Naam	Geboorte- jaar	Leeftijd per 1-1-2009	Aantal Indische ouders ¹	Geboorteland	Naar Nederland in: ²	Generatie ³	Opleidingsniveau	Werk ⁴
Rob	1952	56	1 (va)	Nederland		2	Universitair (sociale psychologie)	Medirecteur van onder- zoeks- en adviesbureau voor diversiteitsbeleid
Roy	1962	46	2	Nederland		2	Mavo	Assistent hoofd bij beveiliging hotel
Ruud	1956	52	2	Nederland		2	Universitair (bedrijfskunde)	Marketing manager bij com- mercieel bedrijf
Stanley	1964	44	2	Nederland		2	Mavo	Middle-management functie bij beveiliging hotel
Theo	1961	47	2	Nederland		3 (2,5)	Vwo	Agent bij computerbedrijf
Tineke	1940	68	2	Indië	1946	2	Mms en secretaressecurus	Geen beroep
Wilma	1955	53	2	Nieuw-Guinea	1961	2	Pedagogische Academie	Onderwijzeres
Yvonne	1958	50	2	Nederland		2	Vwo en universitair (antro- pologie; niet afgemaakt)	Divers (o.a. typewerk en tek- sten schrijven voor reclame- bureau)

3 De familiale samenhang tussen de ondervraagden

Tweede generatie	<u>Alex</u> Broer van Ellen Oom van Karin	<u>Ellen</u> Zus van Alex Moeder van Karin	<u>René</u> Vader van Carien en Fanny	<u>Jansje</u> Moeder van Erik	<u>Hilda</u> Moeder van Jessica
	<u>Karin</u> Dochter van Ellen Nicht van Alex	<u>Carien</u> Dochter van René Zus van Fanny	<u>Fanny</u> Dochter van René Zus van Carien		<u>Erik</u> Zoon van Jansje
Derde generatie				<u>Denise</u> Achternicht van Pim en Frank	<u>Frank</u> Achterneef van Denise Neef van Pim
				<u>Pim</u> Achterneef van Denise Neef van Frank	<u>Frank</u> Achterneef van Denise Neef van Pim

Tweede generatie	Inge Zus van Maud van Inge	Maud Zus van Maud van Inge	Frans Broer van Ruud van Frans	Ruud Broer van Frans van Ruud	Jack Vader van Jelle Achterneef van Otto	Otto Achterneef van Jack en Jelle	Jim Broer van Wilma van Jim	Wilma Zus van Jim van Wilma	Joyce Moeder van Karl	Rob Vader van Kitty
Derde Generatie	Jelle Zoon van Jack Achterneef van Otto									Kitty Dochter van Rob

Tweede generatie	Tineke Moeder van Marcella Tante van Theo	Marcella Neef van Tineke en Marcella	Ralph Vader van Raymond Oom van Miranda	Raymond Zoon van Ralph Neef van Miranda	Roy Broer van Stanley	Stanley Broer van Roy
Derde generatie	Marcella Dochter van Tineke en Marcella	Theo Neef van Tineke en Marcella	Raymond Zoon van Ralph Neef van Miranda	Miranda Nicht van Ralph Neef van Raymond van Miranda	Roy Broer van Stanley	Stanley Broer van Roy

4 Topiclijst

Algemeen

- Geboortedatum en -plaats
- Opleiding
- Werk
- Partner/gezinssamenstelling
- Aantal Indische ouders
- Voor de *tweede generatie*: In Nederland geboren? Zo nee, wanneer naar Nederland gekomen? Zo ja, wanneer is/zijn de ouder(s) naar Nederland gekomen?
- Voor de *derde generatie*: Wanneer zijn de Indische ouders/grootouders naar Nederland gekomen?

Globale levensgeschiedenis

Kijken wat er spontaan komt

Familiegeschiedenis

- Geboortjaar ouders of Indische ouder. Indien van toepassing ook het sterfjaar
- Indien ouder(s) in Ind(ones)ïë geboren: waar?
- Maatschappelijke positie van de ouder(s) en/of grootouders in Indië/Indonesië
- Ervaringen van de ouders en/of grootouders in:
  - * de koloniale tijd
  - * Tweede Wereldoorlog
  - * Bersiap
  - * (Indien van toepassing) na de soevereiniteitsoverdracht
- Hoe stonden de ouders, grootouders (en eventueel ondervraagde zelf) tegenover de migratie naar Nederland?
- Waren de ouders/grootouders/ondervraagde zelf al eens eerder in Nederland geweest? Zo ja, wanneer, hoe lang, waarom?
- Was er bij aankomst al familie in Nederland? Zo ja, betrof dat Nederlandse familie die hier van oudsher was gevestigd of familieleden die eerder uit Indië/Indonesië waren vertrokken?
- Hoe waren de eerste jaren in Nederland na de definitieve vestiging? (Materieel, wat betreft huisvesting, maatschappelijk, contactueel, gevoelsmatig)

- Hoe ‘Indisch’ vindt ondervraagde zijn ouder(s)? Waarom?
- Vindt ondervraagde zichzelf meer of minder of ‘anders’ Indisch dan zijn Indische ouder(s)?

Opvoeding en jeugd

- Hoe is ondervraagde opgevoed? (algemene karakterisering)
- Let op of ondervraagde bepaalde onderdelen daarvan zelf als ‘Indisch’ benoemt (bijv.: streng; lichamenlijk; weinig verbaal; gastvrij; op tegemoetkoming anderen gericht etc.)
- Waardering opvoeding
  - Hoe is ondervraagde opgevoed in *Indisch* opzicht?
    - * wat is hem in *feitelijk* opzicht verteld over de Indische (familie)geschiedenis?
      - afstamming (Europese en Indonesische deel)
      - koloniale tijd (positie en omgang met anderen: Indonesiërs (bedienden en anderen), Indo’s, blanke Nederlanders)
      - Tweede Wereldoorlog (interneringskamp, krijgsgevangenkamp, buiten kamp)
      - Bersiap
      - eventueel de tijd na de soevereiniteitsoverdracht
      - migratie naar Nederland
      - eerste tijd in Nederland
    - * erfenis: gevoelens, houdingen, gedrag etc.
      - houding etc. t.o.v. autochtone Nederlanders
      - houding etc. t.o.v. andere Indo’s
      - houding etc. t.o.v. andere migrantengroepen
      - houding t.o.v. als ‘Nederlands’ gepercipieerd gedrag, gewoonten etc.
      - houding t.o.v. als ‘Indisch’ gepercipieerd gedrag, gewoonten etc.

Maak onderscheid tussen als *gunstig* gepercipieerd gedrag en als *ongunstig* gepercipieerd gedrag

- Heeft ondervraagde Indische gewoonten meegekregen, en zo ja, welke?
- Kwamen er vroeger thuis veel, weinig of geen Indische Nederlanders over de vloer?
  - * Indien veel of weinig: was dat alleen of overwegend familie? Indien niet, wie waren de anderen?
  - * Indien helemaal niet: wat was daarvan de reden?
- Kwamen er vroeger thuis veel, weinig of geen autochtone Nederlanders over de vloer?

- * Indien veel of weinig, was dat alleen of overwegend familie? Indien niet, wie waren de anderen?
- * Indien helemaal niet: wat was daarvan de reden?
- Is dit in de loop van de tijd veranderd?
- Hoe was de gezinscultuur vroeger thuis: de gewoonten, humor, sfeer, het woordgebruik etc? In hoeverre vond ondervraagde dit typisch Indisch? En in hoeverre typisch Nederlands?
- Schoolloopbaan
- Gevoel ‘anders’ te zijn, op school en/of elders? Zo ja, waarin?

Andere factoren dan de genoten opvoeding die de verbondenheid met de indische achtergrond hebben bevorderd

- Relevante Indische anderen
- Tijdgeest, politieke klimaat (wel/niet bevorderlijk voor Indische identificatie)
- Als ‘anders’ worden gepercipieerd; ervaringen met discriminatie
- Komst andere migrantengroepen naar Nederland
- Andere zaken, namelijk ...

Eigen identificatie

- Vroeger
- Nu

Mogelijke onderdelen identificatie

- Zichzelf Indisch/Aziatisch/Nederlands/wereldburger/anderszins *vinden*
- Zichzelf Indisch/Aziatisch/Nederlands/wereldburger/anderszins *voelen*
- Hoe door anderen gezien?
- Rol uiterlijk (in de ogen van anderen en in de ogen van ondervraagde zelf)
- Reizen naar Indonesië
Motieven, verwachtingen/ervaringen/effecten/plannen
- Identificatie met huidige Indonesië? Zo ja, aard daarvan? (romantisch/*roots*/politiek)
- Leren *Bahasa Indonesia*
- Deelname aan Indisch gemeenschapsleven (organisatie, vereniging, bezoek pasar malams en andere manifestaties, *Indo-Asian Parties*)
- Bezoeken Indische websites
- Eetgewoonten

- Andere gewoonten (welke?)
- Persoonlijke eigenschappen: denkt ondervraagde dat sommige van zijn persoonlijke eigenschappen typisch Indisch zijn? Zo ja, welke?
- Waardering Indische achtergrond?
- Behelst de Indische identificatie van ondervraagde voornamelijk een sociaal-culturele erfenis, voornamelijk afkomstbesef en/of ook eigen creatieve elementen?
- Is het een puur innerlijk iets of komt het ook in gedrag tot uitdrukking? Zo ja, hoe?

Contacten

- Voorkeur partner (wel of niet Indisch)
- Feitelijke partnerkeuze (huidige en eventuele vroegere partners)
- Voorkeur vrienden
- Feitelijke keuze (nu en vroeger)
  - * hoe ligt de getalsmatige verhouding Indische/niet-Indische vrienden?
  - * verschillend per levensfase?
  - * omgang met Indische en niet-Indische vrienden anders? Zo ja, waarin?
  - * verschil toe te schrijven aan Indisch/niet-Indisch, of doordat ze in een verschillende levensfase zijn opgedaan?
- Andere Indo's
  - * hoeveel kent of kende ondervraagde er van nabij?
  - * visie/ervaring
  - * 'wij'-gevoel? In welke situatie(s) vooral? En met wie precies? Altijd zo geweest?
- Andere Aziaten (zie vragen bij 'Andere Indo's')
- Andere immigranten en hun nakomelingen (zie vragen bij 'Andere Indo's')
- Autochtone Nederlanders
  - * visie/ervaring
  - * 'wij' gevoel? In welke situatie(s) vooral? En met wie precies? Altijd zo geweest?
  - * gevoel van 'anders-zijn' t.o.v. Nederlanders? Vroeger en/of nu?

Opvoeding kinderen (feitelijk of in de toekomst)

- Hoe voedt ondervraagde zijn kinderen op, of hoe wil hij ze gaan opvoeden?

- * algemene karakteristiek
- * specifiek Indisch? Zo ja, wat behelst dat?
- * besef afkomst
- * kennis geschiedenis (van ouders/grootouders en eventueel ook algemener)
- * gewoonten, gedrag etc.
- * anderszins
- In hoeverre wordt een en ander expliciet als ‘Indisch’ benoemd tegenover de kinderen?
- Associëren kinderen van ondervraagde zaken die hij typisch Indisch vindt met ‘Indisch’? Of zien ze het als iets typisch voor het gezin of voor hun Indische ouder en/of grootouders?
- Wat is de rol van de partner van ondervraagde en diens ouders in de opvoeding in het algemeen en in het eventuele Indische aspect van de opvoeding?
- Wat is de rol van de ouders of de Indische ouder van ondervraagde in de opvoeding in het algemeen en in het eventuele Indische aspect van de opvoeding?
- Rol Indische grootouder(s)
- Komen er veel/weinig/geen Indische Nederlanders bij ondervraagde over de vloer?
  - * alleen of overwegend familie?
- Komen er veel/weinig/geen Nederlanders bij ondervraagde over de vloer?
  - * alleen of overwegend familie?
- Hoe kenschetst ondervraagde de sfeer en cultuur (gewoonten, humor, eetgewoonten, woordgebruik, gedragingen etc.) van zijn eigen huidige gezin, in het algemeen en in het bijzonder in relatie tot wel/niet Indisch?

Identificatie kinderen

- Is daar al iets over te zeggen, in termen van Indisch/Nederlands/anderszins?

Toekomst van het Indische?

- Wat zou ondervraagde wensen?
- Hoe schat hij het feitelijk in?
- Vindt ondervraagde ‘Indisch zonder Indië’ überhaupt mogelijk?
- (Indien ondervraagde wenst dat ‘het Indische’ in enigerlei vorm blijft voortbestaan): speelt hij daar zelf een rol in? Zo ja, welke? Zo nee, waarom niet?

- Hoe Indisch zullen de (klein)kinderen van ondervraagde naar zijn mening zijn?
- Bestaan er volgens ondervraagde over twee of drie generaties nog Indische Nederlanders?
- Hoe zal dat zijn met andere groepen? (Turken, Marokkanen, Surinamers, Joden)
- Verklaring van de eventuele verschillen tussen de groepen?

Samenvatting en classificatie

Geef een samenvatting van het interview en leg die voor aan ondervraagde: vraag of deze het er mee eens is, aanvullingen wil geven, correcties wil maken etc. Ga in ieder geval op het volgende in:

- Indische identificatie: prominent/op achtergrond/zo goed als afwezig/geheel afwezig
- Indische identificatie: sterk/zwak/gemiddeld/ambivalent etc.
- Indische identificatie: positief/negatief/ambivalent/mix
- Uitingsvorm identificatie: gedrag en/of gevoel en/of houdingen
  - * voornamelijk voortzetting of relict van 'het oude'?
  - * ook aanpassingen en/of nieuwe toevoegingen, namelijk ....
- Ontstaan van de identificatie: rol van opvoeding en van eventuele andere factoren, namelijk ...

Verklarende woordenlijst¹

Adoe: uitroep van pijn, verrassing of verbazing.

Babi ketjap: gerecht van varkensvlees met ketjap en gember.

Baboe: vrouwelijke bediende, kindermisje.

Bahasa Indonesia: taal die in het huidige Indonesië wordt gesproken.

Bangsa: volk, groep.

Belanda, Blanda: ‘volbloed’ Nederlander.

Bersiap, Bersiapperiode: de ‘Indonesische furie’ die ontbrandde na de komst van geallieerde troepen op Java en Sumatra. Deze woedde vooral in de maanden oktober, november en december 1945. Door Indische Nederlanders wordt de term ‘Bersiap’ vaak gebruikt voor de gehele periode van de revolutie (1945-1949). Voor veel Indische Nederlanders was dit een traumatische tijd door de bedreigingen waaraan zij blootstonden van de zijde der revolutionairen en rampokkers (zie hieronder voor de betekenis.) Bersiap betekent letterlijk ‘Wees paraat’ en ‘Geef acht’. Het was de strijdkreet van Indonesische jongeren (*pemoeda*’s).

Betinka, tinkka: behept met kuren.

Betjak: driewielige fietstaxi.

Boei: gevangenis.

Boemboes: kruiden voor het eten.

Botol tjèbok: fles water op het toilet om het achterwerk te reinigen.

Branie: dapper, flink, moedig, met lef.

Dessa: dorp; inlandse gemeente.

Djam karet: letterlijk: elastieken tijd. Hiermee doelt men op de gewoonte om het met de afgesproken tijd niet al te nauw te nemen.

Djamoe: kruiden ter behandeling van aandoeningen.

Doekoen: inlandse genezer(es) die tevens de toekomst kan voorspellen en gunstige data voor huwelijken, reizen en dergelijke kan vaststellen.

Garoeda: een mytisch wezen uit de hindoeïstische mythologie, half mens, half adelaar. De garoeda is het centrale element in het wapen van Indonesië.

Goeling: rolkussen.

Goena goena: stille kracht; tovermiddelen; zwarte magie.

Gurkha's: Brits-Indische soldaten; stoottroepen.

Indo kesar: verdwaalde Indo; een Indo die vervreemd is geraakt, niet meer weet waar hij thuishoort.

Jedoer-en-jedier, jedar jedoer of *bledak bledoer*: verindischt Nederlands. Zie ook hoofdstuk 3, noot 6.

Kampong: buurt, wijk, dorp. Hier vaak in de samenstelling '*kampong-Indo's*': Indo's van een lage sociale klasse, die met Indonesiërs worden geassocieerd.

Katjong: schoffie.

Kebon: tuinman.

Koempoelan: bijeenkomst, reünie, groep, verzameling mensen.

Kretek (krètek): kruidnagel.

Kris: Indonesische dolk waaraan mytische krachten worden toegekend.

Krontjong: Indische muziek met Portugese invloeden.

Kwee semprong: opgerolde, langwerpige koekjes.

Lajoe: letterlijk: slap, verwelkt. Hier: van een lager sociaal milieu.

Malam djoemahat: donderdagavond. Volgens de Indonesische traditie werd op deze avond wierook gebrand om de geesten gunstig te stemmen.

Nasi goreng: gebakken rijst met kruidige toevoegingen.

Nasi koening: gele, gekruide rijst, gewoonlijk geserveerd bij feestelijke of plechtige gebeurtenissen.

Pasar malam: letterlijk: avondmarkt.

Pasar Malam Besar: letterlijk: grote avondmarkt. Met deze term wordt het evenement bedoeld dat sinds 1959 jaarlijks in Den Haag plaatsvindt, en dat is uitgegroeid tot een druk bezocht festival, gepresenteerd als 'het grootste Euraziatische festival ter wereld'. Het vindt jaarlijks gedurende tien dagen plaats op het Haagse Malieveld in zeer grote tenten, met onder andere een cultuurpaviljoen, theaters, een Indonesië-paviljoen en een eetwijk. In 2008 trok de Pasar Malam Besar 133.000 bezoekers. Volgens een in 2008 gehouden publieksenquête, waarbij 850 mensen werden ondervraagd, was 44 procent van de bezoekers Indisch en 45 procent autochtoon-Nederlands. Vanaf 2009 is de Pasar Malam Besar omgedoopt in 'Tong Tong Fair'.

Pemoeda's: jonge Indonesische vrijheidsstrijders.

Petjoh: een mengtaal van Maleis en Nederlands.

Pidjitten: een speciale manier van masseren.

Rakoes: gulzig.

Rampokken: (be)roven.

Rampokkers: plunderende bendes. Onder Indo's worden met 'rampokkers' soms ook Indonesische vrijheidsstrijders bedoeld.

Rissoles: hartig gevulde flensjes, gefrituurd.

Roti koekoes: gestoomde Indische cake.

Sarong kabaja: lange wikkelrok (*sarong*) gecombineerd met lange bloes met lange mouwen (*kabaja*), die met een speld of broche wordt vastgemaakt.

Saté kambing: saté (geroosterde stukjes vlees aan een stokje geregen) van geitenvlees.

Selamatan: maaltijd bij belangrijke gebeurtenissen waarbij men familieleden en vrienden uitnodigt; oorspronkelijk bedoeld om de gunst van de goden te vragen.

Senang: tevreden, prettig, in je element.

Sombong: verwaand; je afkomst verlooehenend.

Tawarren: afdingen; loven en bieden.

Tjabé rawit: kleine, zeer hete peper.

Tjèbokken: het wassen van de billen met water uit een fles (de *botol tjèbok*).

Tjendol: een koude, zoete non-alcoholische drank, die wordt gemaakt van onder meer suiker en kokosmelk, en waarin sliertjes drijven van hunkweemeel (meel van een bepaald soort bonen) of van rijstbloem.

Totok: letterlijk 'raszuiver'. In de Indische context: 'volbloed' Nederlander die in Indië woonde en er een band mee had. Een totok kan in Indië geboren en getogen zijn of zich pas op latere leeftijd in Indië hebben gevestigd. 'Passanten' die maar enkele jaren in Indië verbleven, zoals de militairen die na de oorlog naar Indië werden gestuurd, worden gewoonlijk niet met de term 'totoks' aangeduid. In sommige kringen maakte men onderscheid tussen twee groepen blanke Nederlanders en gebruikte men het woord totok in beperktere zin, voor Nederlanders die in Indië geboren en getogen waren. De anderen werden aangeduid met de term 'Hollanders' (Schumacher 1996: 275).

Wajang: Javaans poppenspel.

Waroeng: eetkraampje.

Noten

I Inleiding

- 1 In dit boek is een verklarende woordenlijst opgenomen (pp. 383-385).
- 2 Stichting Het Gebaar is in 2001 in opdracht van het Ministerie van VWS in het leven geroepen. Deze stichting beheert en verdeelt de gelden die van overheidswege ter beschikking zijn gesteld als 'tegenoetkoming aan de Indische gemeenschap voor het beleid van voorgaande regeringen, dat erg kil, bureaucratisch en formalistisch is geweest' (<http://www.gebaar.nl>).
- 3 Informatie afkomstig uit twee door mij gehouden interviews met Huib Deetman. Zie voor zijn uitspraken ook Manuel (1997: 22).
- 4 Dit betrof personen met de Europese status en de Nederlandse nationaliteit (zie ook noot 7). Daarnaast kwamen in 1951 circa 12.500 Molukkers, die bij de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië de Indonesische nationaliteit toegewezen hadden gekregen.
Toelichting op gebruik van termen 'Indonesië' en 'Indië': van Indonesische zijde is de onafhankelijkheid in 1945 uitgeroepen, maar deze werd niet erkend door Nederland. Pas eind 1949 volgde de soevereiniteitsoverdracht van Nederlandse zijde. Lange tijd gold in Nederland 27-12-1949 als onafhankelijkheidsdatum, maar in 2005 maakte minister Bot van Buitenlandse Zaken bekend dat Nederland vanaf dat moment 17-8-1945 als officiële datum zou erkennen. In deze studie volg ik dit na en spreek ik van 'Indonesië' als het gaat om de periode vanaf 1945. Betreft het de periode daarvoor, dan spreek ik van 'Indië' of 'Nederlands-Indië'.
- 5 Hier en elders gebruik ik de term 'Indonesisch' en 'Indonesiërs' anachronistisch, aangezien hij strikt genomen pas van toepassing is na het uitroepen van de onafhankelijkheid in 1945. Daar waar ik van 'Indonesiërs' spreek ten tijde van de kolonie, bedoel ik er de bevolkingsgroepen mee die toen de juridische status van Inlanders bezaten. Ik verkies echter de term 'Indonesiërs' boven die van 'Inlanders', omdat hij minder beladen is.
- 6 De term 'Indische Nederlander' is volgens Bosma (1997: 108) al in 1916 door de Indische journalist Landouw geïntroduceerd, 'waarmee hij duidelijk wilde maken dat de Indo een in Indië gewortelde Nederlander was'. Het is echter de vraag in hoeverre deze term toen algemeen gangbaar is geworden. Wel staat vast dat de term door de NSB is gepropageerd in de jaren '30 van de vorige eeuw. NSB-leider Mussert bezocht Nederlands-Indië in 1935 en deed er moeite om 'de kleine Indo' voor het NSB-gedachtegoed te winnen. Om te benadrukken dat zowel de blanke Nederlander als de Indo '... loot was van dezelfde stam, werd de benaming "Indo-Europeaan" vervangen door de term "Indische Nederlander"' (Meijer 2004: 148).
- 7 In het Indisch staatsrecht werden sinds 1854 drie bevolkingscategorieën onderscheiden: Inlanders (de oorspronkelijke Indonesische bevolking),

Vreemde Oosterlingen (onder anderen Chinezen en Arabieren) en Europeanen (voornamelijk Nederlanders). Onder deze laatste categorie vielen onder meer nieuwkomers uit Nederland en die raciaal-gemengden die de Europese status hadden verkregen, doordat de Europese (voor)vader zijn kind, verwekt bij een vrouw uit een van de andere twee categorieën, had erkend. Erkende de vader zijn kind niet, dan behoorde het tot de categorie van de moeder. De drie bevolkingscategorieën hadden andere rechten en plichten en vielen onder een verschillend rechtssysteem. Onderaan de maatschappelijke ladder stonden de Inlanders, op de volgende trede de Vreemde Oosterlingen en op de bovenste de Europeanen. Deze driedeling is dus een hiërarchische structuur op raciale gronden, met voorbijgaan van de maatschappelijke realiteit dat velen van gemengde afkomst waren. Onder bepaalde condities was het mogelijk om bij een andere categorie dan de oorspronkelijke te worden ingedeeld, bijvoorbeeld door een huwelijk of door 'gelijkstelling', dat wil zeggen het van toepassing verklaren van de bepalingen van bijvoorbeeld Europeanen op niet-Europeanen.

- 8 Deze 390.000 personen vallen niet helemaal samen met de eerste en tweede generatie Indische Nederlanders en totoks volgens de in deze studie gebruikte definitie; zowel de generatie-indeling als de bevolkingscategorieën overlappen elkaar slechts ten dele (zie bijlage 1 sub 1). Een andere bron van cijfers leveren Beets e.a. (2002). Zij hebben op minutieuze wijze een demografische reconstructie gemaakt van het aantal Indische Nederlanders in 2001 (eerste en tweede generatie). Maar ook in dit geval vallen definities en generatie-indelingen niet helemaal samen met de mijne en evenmin met die van het CBS. Beets en zijn mede-auteurs rekenen iemand tot de eerste generatie Indische Nederlanders als hij tenminste een deel van zijn leven aan de koloniale cultuur van Nederlands-Indië heeft blootgestaan. Degenen die zich na 1967 in Nederland hebben gevestigd tellen niet mee, vanwege de veronderstelling dat deze eerder een Indonesische dan een Nederlands-Indische culturele achtergrond hebben. De generatie-indeling van Beets e.a. is dus niet, zoals bij de CBS-statistieken, uitsluitend op basis van iemands geboorteland of dat van zijn ouders, maar is gebaseerd op het geboortjaar (voor of na 1949) in combinatie met geboorteland (Indonesië of elders) en in bepaalde gevallen met thuiscultuur. Beets e.a. komen aldus uit op wereldwijd een totaal aantal van 582.000 Indische (voormalige) Nederlanders van de eerste en tweede generatie, inclusief Molukkers. Van hen wonen er naar schatting 458.000 in Nederland. Het totaal aantal Indische (voormalige) Nederlanders exclusief Molukkers komt uit op 540.000. De verschillen tussen de uitgangspunten en uitkomsten van het CBS en van Beets e.a. zijn een mooie demonstratie van hoe ingewikkeld het is om 'Indische Nederlanders' te definiëren en om hun aantal te berekenen of zelfs maar te schatten.
- 9 Wel wijzen verscheidene auteurs op diverse factoren die de sociale mobiliteit van Indische Nederlanders hebben bevorderd. Zo noemen Van Amersfoort & Van Niekerk (2006) het Nederlands staatsburgerschap waarover de Indische immigranten al voor hun migratie beschikten, hun 'culturele kapitaal' (opleiding en bekendheid met de Nederlandse taal en cultuur) én de omstandigheid dat Nederland een enorme economische expansie beleefde vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw, dat wil zeggen: omstreeks het tijdstip van hun aankomst.

- 10 Van der Velden e.a. hebben een aselechte steekproef getrokken op basis van specifieke buurten en dus niet *at random*. Bovendien was de op dit punt relevante én niet analyseerbare non-respons in de eerste stap van hun onderzoek vrij hoog (47,5-56 procent). In de vervolgstap bevonden zich in de non-respons van Indo's bovengemiddeld veel laagopgeleiden, terwijl dat in de non-respons van de autochtone vergelijkingsgroep niet het geval was. Hun steekproef is dus niet zonder meer representatief.
- 11 Vooral over de tweede generatie zijn onder meer de volgende publicaties verschenen: Daniëls (1995), Hofstede (1985), Serieese (1997), Sluijter (1982) en De Vries (1999). Over de derde generatie zijn dat onder meer: Boersma (2003), Captain (2000 en 2003), De Rozario (2004), Sofian (2007), Teleac (2004) en Van Zeijl (2003). Ook het reeds genoemde onderzoek van Van der Velden e.a. (1994) raakt aan deze thema's. Hun respondenten (geselecteerd op het verblijf van de ouders in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog) behoren volgens de criteria van deze studie (zie 1.2 en bijlage 1 sub 1) vooral tot de tweede generatie, maar mogelijk voor een klein deel ook tot de derde. Verder wordt in de studie van Ellemers & Vaillant (1985) enige aandacht aan de tweede en derde generatie geschonken.
- 12 De meest opvallende uitzondering hierop is de publicatie van De Rozario (2004). Dit is een fotoboek met naar thema gerangschikte citaten van 32 Indo's van de derde generatie die onderling zeer verschillen, onder meer in hun etnische identificatie. Helaas vermeldt De Rozario niet hoe zij haar sample heeft samengesteld.
- 13 Het moge duidelijk zijn dat ik in overdrachtelijke zin spreek als ik het heb over 'het aandeel' Indonesisch of ander 'bloed', 'gemengdbloedig' of 'volbloed'.
- 14 Ik ben echter van mening dat ook zij en hun nakomelingen nader onderzoek verdienen. Over de verschillen tussen Indische Nederlanders en totoks nog de volgende korte opmerking. In de laatkoloniale tijd zijn verschillen die van oudsher al bestonden tussen beide groepen verder toegenomen; zie bijvoorbeeld Meijer (2004), Schumacher (1995) en Bosma e.a. (2006). En eenmaal in Nederland, bleken Indische Nederlanders meestal meer dan totoks onontkoombaar aan hun herkomst gebonden te zijn door hun familiegeschiedenis en uiterlijk.
- 15 Strikt genomen horen alleen diegenen tot de tweede generatie die in het immigratieland zijn geboren. In sommige studies echter, worden ook personen tot de tweede generatie gerekend die in het emigratieland zijn geboren maar er voor hun zesde zijn vertrokken; deze personen hebben dus (nagenoeg) hun hele schoolloopbaan in het land van aankomst doorlopen. Mijn definitie is nóg ruimer, omdat ze allen omvat die, uit één of twee Indische ouders geboren, vanaf uiterlijk hun twaalfde jaar in Nederland hebben gewoond. Deze personen kunnen dus in Nederland zijn geboren, maar ook in Indië, Indonesië of Nieuw-Guinea. Het door mij gehanteerde generatiebegrip wijkt af van dat in de bevolkingsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Daarin geldt louter het geboorteland als uitgangspunt. In CBS-termen behoren geboren mensen die in Indië of Indonesië zijn geboren en voor hun dertiende levensjaar naar Nederland zijn gekomen (zeker bij Indo's een omvangrijke groep), tot de eerste generatie en hun kinderen tot de tweede. Diezelfde mensen horen volgens de criteria van deze studie tot de tweede, respectievelijk derde generatie. Zie verder bijlage 1 sub 1.

- 16 Overall waar in relatie tot personen 'hij', 'hem' of 'zijn' staat, kan ook 'zij' of 'haar' worden gelezen, behalve als de aanduiding op een specifiek individu betrekking heeft.
- 17 Cultuur kent verschillende dimensies en kan onder meer worden onderscheiden naar de locatie waar zij zich manifesteert: in de menselijke geest (dan hebben we het over overgedragen en verinnerlijkte cultuur) en in publieke vormen (media, musea e.d.). In dit boek ligt het accent vooral op de eerste dimensie van cultuur. De tweede dimensie, bijvoorbeeld de publieke representaties van 'Indische cultuur' op tv, in films, kranten en tijdschriften, op manifestaties en tentoonstellingen e.d., komt alleen ter sprake voorzover de ondervraagden dit zelf ter sprake brengen of er duidelijk door zijn beïnvloed. Lizzy van Leeuwen stelt in haar boek *Ons Indisch erfgoed* (2008) nu juist die tweede dimensie centraal; aan de eerste besteedt ze vrij weinig aandacht. Zij gaat vooral in op het publieke discours over wat Indische cultuur is of zou moeten zijn en over de verhullende, depoliterende functie die dat discours naar haar oordeel heeft: 'Geen oud zeer, liever cultuur'.
- 18 Ik neem de periode vanaf ongeveer 1920 als uitgangspunt omdat vanaf die tijd de ouders van de meeste tweedegeneratie-ondervraagden leefden. Zie voor historische beschouwingen die ook over een eerdere periode handelen onder anderen De Jong (1984), Van Doorn (1994), de publicaties die onder redactie van Wim Willems zijn verschenen (1990, 1991, 1992), Bosma en Raben (2003), Meijer (2004) en Bosma e.a. (2006).
- 19 Zie bijvoorbeeld de klassieke studie van Frantz Fanon: *Black Skin, White Masks*.
- 20 Venema (1992: 61, zie ook 47-49) noemt dit het 'bakra-complex' ('bakra' is de Surinaamse uitdrukking voor een blanke, in het bijzonder een blanke Nederlander): 'Vooral bij de eerste generatie heeft deze [etnische] bewustwording veel te maken met het overwinnen van het diepgewortelde "bakra-complex", de koloniale instelling dat alles wat blank, Hollands enz. is daarom ook superieur is.'
- 21 Eind 2008 is een biografie over Tjalie Robinson verschenen van de hand van Wim Willems: *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver*.
- 22 Met 'Indonesische culturen' worden Javaanse en andere culturen bedoeld, met daarbinnen de nodige statusgerelateerde en andere differentiatie. Hoewel deze Indonesische heterogeniteit zeker van enige invloed kan zijn geweest op de verschillende Indische familieculturen van de ondervraagden van deze studie, wordt daar verder geen aandacht aan besteed.
- 23 In bepaalde Indische kringen leeft duidelijk het idee van een specifiek Indische cultuur, die zich zou onderscheiden van zowel de Hollandse als de Indonesische culturen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de studie van Van der Geugten, die aan de hand van vele jaargangen van het Indische tijdschrift *Moesson* het zelfbeeld van de lezers onderzocht. (Dit tijdschrift is vanaf 1956 in Nederland verschenen. Aanvankelijk (1956-1958) heette het *Onze Brug*, vervolgens (1958-1977) *Tong-Tong* en vanaf 1978 *Moesson*. Van der Geugten onderzocht de jaargangen van 1956 tot 1988.) Van der Geugten constateert (1989: 76,77) dat meerdere lezers van dit blad, voornamelijk Indische Nederlanders en totoks uit de sociale boven- en middenlagen, de volgende eigenschappen 'typisch Indisch' noemden: gevoeligheid, ruimdenkendheid, goedertierenheid, innerlijke beschaafdheid, ingetogenheid en gastvrijheid – een opsomming die vooral als een geïdealiseerde zelfpresentatie moet wor-

den opgevat. Ellemers & Vaillant (1985: 107, 108) komen tot een soortgelijke bevinding: zij constateren dat in sommige Indische kringen de mening heerst dat Indische Nederlanders van gemengde afkomst die een 'Indisch' levenspatroon volgen, 'speciale culturele trekken' hebben die zowel van de 'Hollandse' als van de Indonesische cultuur verschillen. Deze specifieke trekken zouden tot uiting komen in een bepaalde 'Indische levenshouding', gekenmerkt door onder meer terughoudendheid, fijngevoeligheid, gastvrijheid, tolerantie en een zeker cultureel relativisme of kosmopolitisme – en ook dit vertegenwoordigt een bepaald ideaal. Zie verder 5.2 sub *Zich Indisch, Nederlands en 'anders' voelen* voor Tjalie Robinsons visie op de Indische cultuur als een 'mengcultuur' bij uitstek, gekenmerkt door 'universalisme en kosmopolitisme'.

- 24 Zie noot 7, hoofdstuk 2.
- 25 Van Heelsum (1997: 31) maakt eenzelfde soort onderscheid en spreekt van respectievelijk 'besef' en 'waardering' van groepslidmaatschap.
- 26 Het betreft hier auteurs van oorlogsmemoires.
- 27 Zie noot 15 van dit hoofdstuk en bijlage 1 sub 1 voor de definitie van 'tweede' en 'derde generatie' zoals in deze studie gehanteerd.
- 28 Behalve deze twee vrouwen uit het Indische bejaardentehuis, heb ik nog vijf andere eerstegeneratieleden geïnterviewd (vier vrouwen en één man). Vijf van de zes geïnterviewde vrouwen zijn de moeder of grootmoeder van eveneens geïnterviewde leden van de tweede en derde generatie. De geïnterviewde man is de vader van twee broers die deel uitmaken van de tweede-generatie-onderzoekspopulatie.
- 29 De woonplaatsen van de respondenten waren bij het eerste interview in alfabetische volgorde: Almelo, Almere, Alphen aan den Rijn, Amstelveen, Amsterdam, Bergen (N-H), Boskoop, Callantsoog, Delft, Eindhoven, Den Haag, 's Hertogenbosch, Kortenhoef, Leersum, Oosterhout, Oss, Prinsenbeek, Rotterdam, Utrecht, Vught, Wijk bij Duurstede, Zoetermeer, en verder een klein plaatsje in Gelderland en een in Noord-Holland (die ik niet met name noem om de anonimiteit van de respondenten te beschermen). In sommige plaatsten zijn meerdere respondenten geïnterviewd, namelijk in Amsterdam (dertien), Den Haag (twee), Utrecht (twee), Alphen aan den Rijn (drie) en Zoetermeer (drie). Het hoge aantal in Amsterdam hangt samen met het feit dat ik zelf in Amsterdam woon; de meeste ondervraagden die ik via kennissen op het spoor ben gekomen, wonen ook in Amsterdam. Overigens heeft Amsterdam en niet Den Haag, zoals vaak wordt gedacht, het hoogste aantal Indische inwoners (eerste en tweede generatie naar geboorteland). Den Haag spant echter wel de kroon als de Indische inwoners van de randgemeenten (o.a. Zoetermeer, Rijswijk, Leidschendam-Voorburg) worden meegerekend (Bosma e.a. 2006: 49; zij baseren zich hierbij op cijfers uit 2004).
- 30 Nadat ik drie maal aanwezig was geweest kreeg ik van de leiding te horen dat ik niet langer welkom was, omdat iemand van het Netwerk bezwaar had gemaakt tegen de aanwezigheid van een *Belanda*.
- 31 Met dank aan Tijn Venema voor zijn analyses.
- 32 Na de eerste paar jaar moest ik het onderzoek onderbreken omdat er geen geld meer beschikbaar was. Pas in 2005 kon ik de draad weer oppakken, toen de inmiddels in het leven geroepen Stichting Het Gebaar bereid bleek het resterende deel van het onderzoek te financieren.

- 33 De negatievere houding van autochtone Nederlanders jegens als allochtoon gepercipieerde mensen dateert al vanaf het begin van de jaren '90 van de vorige eeuw, zoals blijkt uit de *Rapportage minderheden 2003*. Maar de incidenten na de opkomst van Fortuyn en de gebeurtenissen op 11 september 2001 hebben deze houding waarschijnlijk manifester gemaakt. Van Praag, destijds adjunct-directeur en minderhedendeskundige van het Sociaal en Cultureel Planbureau, stelt in een artikel van Onorbe Genovesi in *de Volkskrant* van 24 oktober 2003: 'Fortuyn was slechts een stuip trekking en de incidenten na 11 september puur een openbaring van de al heersende vooroordelen.'

2 Indo of Nederlander met een sausje? De diversiteit van de tweede generatie

- 1 KNIL is de gebruikelijke afkorting voor het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, dat in 1950 is opgeheven.
- 2 Zie onder anderen Van Amersfoort 1974: 91, Bosma e.a. 2006: 200, Daniëls 1995: 95 en Kraak 1957: 173-175.
- 3 Bosma e.a. (2006: 166) wijzen erop dat de scheidslijnen soms dwars door families heen sneden, 'misschien wel meer dan we op grond van memoires en overlevering beseffen'. Daartegenover, zo stellen zij, zijn er ook veel verhalen die wijzen op een harmonische omgang tussen Indonesische en Europese familieleden, maar dat neemt niet weg, nog steeds volgens Bosma e.a., dat er in veel families spanningen ontstonden '[...] omdat kinderen met een Europese status door hun wettelijke positie onderwerp werden van sociale en culturele druk – in taal, kleding, onderwijs, huwelijk en arbeidsverwachting'. We zouden hieraan kunnen toevoegen: en later ook door het verschil in mogelijkheid om naar Nederland te vertrekken. Stanley wijst op dit punt.
- 4 De carrière in het apparaat van het Binnenlands Bestuur in Indië begon als aspirant-controleur. Bij gebleken geschiktheid kon iemand via de rangen van controleur en controleur eerste klasse tot de hogere rangen opklimmen: die van assistent-resident, van resident en ten slotte gouverneur (De Jong 1911, eerste helft: 160).
- 5 Willems (2006: 40) wijst erop dat er 'een compleet overheidsapparaat' klaarstond om Indische landgenoten te ondersteunen bij hun integratie in de Nederlandse samenleving en dat het daarom niet valt vol te houden dat zij na hun overkomst massaal in de kou stonden. Bovendien kwamen degenen die voor 1950 arriveerden aan in een door de oorlog sterk verarmd land. In vergelijking met het beleid in Groot-Brittannië, aldus Willems, is Nederlandse overheidsbeleid zelfs 'ruimhartig' te noemen. Dat veel Indische Nederlanders zich desondanks miskend voelen, schrijft Willems toe aan het feit dat men in Nederland voorbijging aan hun specifieke Indische verleden (zie ook Willems 2001). In Bosma e.a. (2006: 10) wordt het accent net iets anders gelegd: 'Het zich niet thuis voelen na de "repatriëring" had dus niet alleen te maken met Nederlands onbegrip of kilheid. Een veel diepere oorzaak was dat de Indische identiteit zich bewoog tussen Europa en Azië, en

zich geen deel wist van een Indonesische of Nederlandse nationale identiteit.’

6 Zie: <http://www.gebaar.nl>

7 Heel precieze gegevens over Nederlandse overlevenden in Nederlands-Indië zijn niet beschikbaar, maar de mij bekende schattingen ontlopen elkaar niet veel. Van Velden concludeert op basis van gegevens van het Rode Kruis dat 13 procent van de geïnterneerde burgers is omgekomen. Daarbij tekent ze aan dat dit percentage voor Java hoger lag. Berekeningen van H.L. Zwitser komen uit op het iets hogere sterftcijfer van 15,8 procent (Captain 2002: 61). Volgens Kousbroek (1992: 305), die zich hiervoor mede op Van Velden baseert, heeft 13 procent van de geïnterneerde burgers de Japanse kampen niet overleefd. Ook de schattingen van het percentage omgekomen krijgsgevangenen militairen stemmen min of meer met elkaar overeen, maar ze zijn mogelijk op dezelfde bron gebaseerd. Kousbroek schat 21 procent, Harms en Pollmann (1982: 14) bijna 25 procent en Bosma e.a. (2006: 45) ‘zo’n 20 procent’.

Ook wat betreft de Joden die ten tijde van de oorlog in Nederland woonden (Nederlandse en uit het buitenland gevluchte Joden), moeten we het met schattingen doen (zie Van Imhoff & van Solinge 2001 voor de beschikbaarheid van bronnen). Daaruit blijkt dat ongeveer driekwart van de Joodse bevolking in Nederland (70-80 procent) de oorlog niet heeft overleefd. Van degenen die naar concentratiekampen zijn gedeporteerd, heeft 95 procent de oorlog niet overleefd (Romijn 1995: 315).

3 Jeugd

1 Er was geen weg terug maar wel een ‘weg verder’: ongeveer 50.000 immigranten uit Indonesië migreerden door naar de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Amerika, Australië of elders (Bosma e.a. 2006). In deze studie gaat het echter uitsluitend om tweedegeratieleden wier ouders in Nederland zijn gebleven.

2 De portretten in 2.1 en 2.2 bieden hiervan een aantal voorbeelden, zoals de milieugerelateerde invloed van de koloniale erfenis en de hiermee samenhangende neiging om zich al dan niet met autochtone Nederlanders en met verschillende subcategorieën Indische Nederlanders te identificeren.

3 Pels e.a. (2006: 213-245) namen bij Chinese, Turkse, Marokkaanse en Creools-Surinaamse gezinnen in Nederland een combinatie waar van ‘*a high level of authoritarian control and a high level of support*’ – een combinatie die niet of nauwelijks voorkwam in de door hen onderzochte autochtoon-Nederlandse gezinnen. Onder ‘*support*’ verstaan de onderzoekers ‘*approaching children with sympathy, love and responsiveness*’ (Pels e.a. 2006: 4).

4 Niet alleen in het soort straffen, maar ook in de frequentie ervan verschilden Indische gezinnen meestal van de niet-Indische. Uit de studie van Van der Velden e.a. blijkt althans dat gezinnen met totokouders of met autochtone ouders zonder Indisch verleden in geval van onenigheid vaker dan Indische ouders met hun kinderen overlegden en hen minder vaak straffen: ‘Ook in deze gezinnen werd wel eens een klap uitgedeeld, maar meer bij uitzondering’ (Van der Velden e.a. 1994: 176).

- 5 Raymond Westerling (1919-1987) was een telg uit een koopmansgeslacht met Nederlandse wortels dat al generaties lang in Istanboel was gevestigd. Toen de oorlog in Europa ten einde was, trad Westerling in dienst van het KNIL. Hij werd uitgezonden naar Medan op Sumatra om daar het herstel van het Nederlandse gezag voor te bereiden. In 1946 kreeg hij als tweede luitenant het commando over het Depot Speciale Troepen (DST), een in contraguerrilla gespecialiseerde eenheid. Zijn eerste grote missie was herstel van het Nederlands gezag in Zuid-Celebes, waar de nationalisten door terreur uit te oefenen de terugkeer van het Nederlandse bestuur probeerden te verhinderen. Westerling gaf er leiding aan een contraterreurcampagne, die later bekend is geworden als de ‘Zuid-Celebes-affaire’. Daarbij zijn duizenden, vaak onschuldige, Indonesiërs omgebracht (http://nl.wikipedia.org/wiki/Raymond_Westerling).
- 6 Al deze termen zijn een onomatopée voor verindischt Nederlands, waarin de officiële syntaxis en grammatica niet goed worden aangehouden. Er worden bijvoorbeeld verkeerde aanwijzende voornaamwoorden gebruikt (‘die bier’) en het is doorspekt met Maleise woorden. Verder heeft het een specifieke uitspraak, waarbij de klemtoon soms verkeerd wordt gelegd en medeklinkers worden aangedikt (‘wwwat zeg jij?’). Men bezigt het hoofdzakelijk in gezellige, huiselijke situaties en drukt er dan vooral verbondenheid mee uit; het is dus een typisch onderdeel van *intimate culture*. Dit soort Indisch-Nederlands is iets anders dan *Petjoh*, dat veeleer een mengtaal is van Maleis en Nederlands. Deze verschillende variëteiten van door Indische Nederlanders gesproken taal worden wel als een continuüm voorgesteld, met algemeen beschaafd Nederlands aan het ene uiteinde en *Petjoh* aan het andere (De Vries 1992: 133). Verindischt Nederlands (*jedar jedoer*) zit daar ergens tussenin.
- 7 Het is geen toeval dat ouders hier het woord ‘Hollands’ en niet ‘Nederlands’ gebruikten. ‘Hollands’ heeft voor Indische Nederlanders (en anderen) vaak een negatieve gevoelswaarde doordat het wordt geassocieerd met onwenselijke eigenschappen als kil, zakelijk, bot of lomp. ‘Nederlands’ wordt daarentegen in neutrale zin gebruikt. Zie voor deze tweedeling en de daaraan toegekende betekenis ook 5.2 sub *Zich Indisch, Nederlands en ‘anders’ voelen*.
- 8 Ik acht het niet uitgesloten dat goena goena vaker voorkwam dan mij is verteld. Degenen die mij wél over deze praktijken vroeger thuis vertelden, gaven namelijk meestal blijk van een zekere schaamte, en haastten zich om aan hun mededelingen iets toe te voegen in de trant van: ‘Ach, die gekke moeder van mij!’ Volgens Surie (1973: 68) echter was goena goena tot na de laatste wereldoorlog ‘in de denk- en gevoelswereld van de Indo-groep opgenomen’.
- 9 Zie ook Willems 2001: 202.
- 10 Zie ook Willems 2001: 202.
- 11 Zie ook Daniëls 1995: 98 en Sluijter 1983: 24.
- 12 Beide veronderstellingen lijken door de bevindingen van Van der Velden e.a. (1994: 86) te worden bevestigd. Uit hun onderzoek blijkt namelijk dat de Indische respondenten van gemengde komaf zich tijdens hun kindertijd vaker dan in hun puberteit vervelend behandeld of gediscrimineerd hebben gevoeld vanwege hun huidskleur of culturele achtergrond. En verder rapporteerden hun respondenten die tussen 1955 en 1972 zijn geboren dit soort ervaringen minder vaak dan degenen die tussen 1945 en 1954 zijn geboren.

- 13 Zie bijlage 2 voor nadere uitleg over het begrip ‘generatie anderhalf’. Ook is in deze bijlage te zien wie van de tweedegeneratie-ondervraagden hiertoe behoort.
- 14 Meijer (2004: 77) wijst erop dat in de koloniale tijd Indische kinderen uit het ‘betere’ milieu zoveel mogelijk werden ‘[...] weggehouden van gemengd-bloedige leeftijdgenootjes die het minder getroffen hadden, om hen van elke “niet-Hollandse” (lees: inheemse) invloed te vrijwaren’.
- 15 Zie over deze gevechten ook Hondius 1999: 193-195 en Tuynman 2000: 52.
- 16 Deze constatering stemt min of meer overeen met die Van der Velden e.a. (1994). Van der Velden en zijn mede-auteurs concluderen dat de oorlogservaringen van Indische ouders geen opvallend negatieve rol spelen in het leven van hun kinderen en dat er bij hun aselekt gekozen onderzoekspopulatie geen sprake is van ‘een onontkoombaar proces van transgenerationale traumatisering’. Het onderzoek van Van der Velden e.a. is gericht op de naoorlogse Indische generatie (zowel kinderen van Indo-Europese als van totokouders) en een vergelijkingsgroep van kinderen van autochtone ouders zonder Indisch verleden. Hun respondenten zijn geboren tussen 1945 en 1972. Afgaande op de herinneringen van deze drie onderscheiden naoorlogse generaties, blijken er nauwelijks verschillen te zijn geweest in de mate waarin deze emotionele steun van hun ouders kregen of waarin hun ouders zich afwijzend of overbeschermend tegen hen gedroegen. Gezien de andere opzet en vraagstelling van het onderzoek van Van der Velden e.a. is wel enige voorzichtigheid geboden bij de vergelijking met mijn studie.
- 17 Ook de respondenten van Daniëls (1995: 91, 92) geven te kennen niet altijd te weten in hoeverre eigenschappen van hun ouders met de oorlog te maken hebben. Zo vinden sommigen de terughoudendheid van hun ouders om gevoelens te uiten ‘typisch Aziatisch’, terwijl anderen van mening zijn dat die neiging is veroorzaakt of versterkt door hun oorlogsverleden.
- 18 Zij refereren hier aan het boek *Indische Duinen* van Adriaan van Dis, waarin deze zijn jeugd beschrijft, in het bijzonder zijn relatie met zijn door de oorlog getraumatiseerde vader.
- 19 Kraak e.a. onderscheiden een aantal ‘aanpassingsattituden’ en relateren die aan de drie ‘migratiecategorieën’ die zij onderscheiden. Migratiecategorie I (totoks) is oververtegenwoordigd bij de ‘onbevredigden’, die allen lijdten ‘aan een sterk ervaren statusverlies’ en verder vaak ‘slachtoffergevoelens’ hebben. Zij staan het meest rancuneus tegenover Nederland, en degenen die deel uitmaken van migratiecategorie III (Indische Nederlanders die nooit eerder in Nederland waren geweest) het minst. Deze laatste categorie is bovengemiddeld vertegenwoordigd bij de ‘realisten’ en ‘passieven’. Migratiecategorie II (voornamelijk Indische Nederlanders die al eerder in Nederland waren geweest) is bijzonder hoog vertegenwoordigd bij de ‘aanpassers’. Deze categorie heeft zich altijd nadrukkelijk geïdentificeerd met andere Nederlanders. Bovendien bleek men bevreesd in Nederland niet voor vol te worden aangezien en op één hoop te worden geveegd met mensen uit categorie III (Kraak e.a. 1957: 213 en 214). Ook bij Surie (1973: 84, 85, 86) zijn gegevens te vinden die in dezelfde richting wijzen, maar hij baseert zich hiervoor ook op Kraak.

4 Volwassenheid

- 1 Van de de gezinshoofden van de eerste generatie die Kraak e.a. in 1955 enquêteerden bleek 46 procent uit migratiecategorie II en 72 procent van migratiecategorie III getrouwd te zijn met een vrouw uit de eigen groep. Migratiecategorie II bestaat uit Indische Nederlanders en voor een kleiner deel uit niet-raciaalgemengde Europeanen, voornamelijk totoks, die vóór hun definitieve migratie naar Nederland al eerder hier hadden verbleven of hier regelmatig met verlof waren geweest. Migratiecategorie III bestaat geheel uit Indische Nederlanders die nooit eerder in Nederland waren geweest. (Deze categorie zou uiteindelijk de overgrote meerderheid uitmaken van alle Indische Nederlanders die naar Nederland emigreerden.) Slechts 5 procent van hen was met een totokvrouw getrouwd, tegenover 17 procent van degenen die tot migratiecategorie II behoorden.
- 2 Twee respondenten hebben een Indonesische partner en drie zijn partnerloos. Enkele ondervraagden die nu een Nederlandse partner hebben of partnerloos zijn, hebben vroeger weleens een Indische partner gehad.
- 3 De term 'incest' wordt in dit verband (en mogelijk voor het eerst) al in 1983 gebezigd door de Indische schrijfster Marion Bloem. In haar debuutroman *Geen gewoon Indisch meisje* [1983] (1985: 9) staat te lezen: 'Elke Indischjongen, laat staan elke volbloed Aziaat, was bij voorbaat als minnaar en echtgenoot uitgesloten, alsof het om incest ging.'
- 4 Zie bijvoorbeeld Daniëls 1995: 110. Twaalf van de dertien vrouwen met een vaste relatie uit haar onderzoek hebben een autochtoon-Nederlandse partner. Al deze vrouwen voelen zich niet tot Indische mannen aangetrokken omdat die 'te bekend' zijn, en ze een Indische partner 'bijna als een soort broertje' zien. Verder heeft ook Bartels (1990: 558) van diverse Molukkers die na 1960 zijn geboren te horen gekregen dat zij niet met een Molukker willen trouwen omdat zij dan het gevoel zouden hebben incest te plegen.
- 5 Deze uitdrukking is afkomstig van Huib Deetman, een van mijn sleutelinformanten.
- 6 Het zou interessant zijn na te gaan in hoeverre er bij niet-koloniale migranten en hun nakomelingen sprake is van weerstand tegen een partner uit het eigen milieu op grond van een gepercipieerde familiegelijkenis. Deze kan dan immers niet worden beschouwd als een rationalisatie van ideeën over rasverbetering, die aan het koloniale gedachtegoed zijn gerelateerd. Een dergelijke weerstand is in ieder geval vastgesteld onder een deel van Joden uit het Amsterdamse traditioneel-Joodse milieu die na de oorlog zijn geboren (De Vries 2004: 127-132) – overigens geen recente migranten. Die weerstand is vooral opmerkelijk omdat endogamie binnen deze groep de norm is. Deze norm staat veelal niet ter discussie, maar wél de aantrekkingskracht van leeftijdgenoten van de andere sekse met wie de betrokkenen van jongs af aan hebben verkeer. Die zijn 'te bekend' en 'daarom niet spannend meer'.
- 7 Etnisering in de zin van een herwaardering van het Indisch-zijn, een toegenomen interesse voor de eigen cultuur en geschiedenis inclusief het gaan leren van Bahassa Indonesia en, vooral bij Wilma, een verruiming van de etnische grenzen (Indisch én Indonesisch en algemeen Aziatisch). (Zie ook Vermeulen 1984: 202 e.v.)

- 8 Hondius onderzocht 22 Indisch-Nederlandse en Moluks-Nederlandse gemengde paren, die echter wel ouder zijn dan de door mij onderzochte Indische tweedegeneratieleden.
- 9 Ik heb hierover echter geen informatie van alle Nederlandse partners.
- 10 Tot een soortgelijke conclusie komt ook Hondius (1999: 204).
- 11 Bosma (2009: 232) heeft berekend dat er op 2.333 Indische Nederlanders (volgens de ruime definitie, dus zowel voormalige Indo-Europeanen als toetoks) van de eerste en tweede generatie één Indische organisatie is; de organisatiedichtheid is dus 1: 2.333. Ter vergelijking: de organisatiedichtheid bij Surinamers is volgens zijn berekeningen 1: 416, bij Antillianen en Arubanen 1: 578 en bij Molukkers maar liefst 1: 141.
- 12 De vereniging KJBB (Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949) bestaat sinds 1988 en stelt zich ten doel dat haar leden zich 'senang' voelen. Daartoe organiseert zij activiteiten op drie terreinen: 'Kenniss, Verwerking en Cultuur'. De vereniging heeft diverse werkgroepen, organiseert regionale koempoelans en jaarlijks één landelijke dag (<http://www.kjbb.nl>).
- 13 Zie 1.4.1 voor een nadere omschrijving van de Werkgroep Indisch Netwerk.
- 14 Ter wille van de bescherming van de anonimiteit van de betreffende onderzochten noem ik de organisaties niet met name.
- 15 Met deze opmerking wil ik niet de indruk wekken dat ik zo naïef ben te veronderstellen dat een totaal objectieve reconstructie van het verleden mogelijk zou zijn. De kijk op het verleden wordt immers mede bepaald door het heden. Toch vind ik het een essentieel verschil of iemands preoccupatie met 'het verleden' primair is ingegeven door de drang te willen weten hoe de maatschappelijke verhoudingen en leefgewoonten destijds waren of veel eerder door de wens om (selectieve) herinneringen aan dat verleden in te zetten voor de constructie en versterking van een hedendaags etnisch zelfbewustzijn.
- 16 Stichting Het Indisch Huis had een locatie in Den Haag, waar lezingen, presentaties, exposities en discussies werden georganiseerd. Per 1 januari 2007 is de subsidie stopgezet vanwege 'falend financieel management en ernstig tekort schietend bestuur' (persbericht van Min. van VWS, 24-8-2006). Het Ministerie van VWS heeft inmiddels besloten om als alternatief een nieuw Indisch Herinneringscentrum op te richten op landgoed Bronbeek (Arnhem). De opkomst en ondergang van het Indisch Huis in Den Haag wordt uitvoerig beschreven door Van Leeuwen (2008).
- 17 Het is te verwachten dat in een milieu van hogeropgeleiden minder vaak sprake is van een negatieve bejegening van anderen op grond van hun 'anders'-zijn. Deze verwachting wordt bevestigd maar tevens gerelativeerd in de *Rapportage minderheden 2003* van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hieruit blijkt dat xenofobie slechts in heel beperkte mate kan worden verklaard uit de sociale achtergrondkenmerken (zoals opleidingsniveau) van mensen. Van die kenmerken is de genoten opleiding een relatief belangrijke determinant: hoe meer opleiding, hoe geringer de xenofobie.
- 18 Europeanen van Zuid-Italiaanse herkomst bijvoorbeeld, werden in de Verenigde Staten aanvankelijk als 'donker' gezien. Zij behoorden tot een ander ras, zo was de mening.
- 19 Ook in de media lijken op verschillende terreinen (zoals sport en kunst) weinig 'Bekende Indo's' voor te komen. Maar ook dit is een subjectieve indruk die nader onderzocht zou moeten worden.

- 20 Zie bijvoorbeeld Meijer (2004: 72,73), Schumacher (1996: 265) en Kousbroek (1994: 74) over superieur gedrag van Indo's tegenover Indonesiërs in de koloniale tijd. Kousbroek zegt hierover het volgende: '[...] Indo's hadden zelfs de reputatie zeer hardvochtig te kunnen zijn jegens hun huispersoneel, en omgekeerd was het een bekend feit dat Indonesische bedienden niet graag voor Indo's werkten.'
- 21 '[...] *an insensitive or inappropriate handling of cultural differences by colleagues or superiors can have the effect of denying opportunities which are available to the majority workforce. Even less dramatic forms of discrimination can still have the long-term effect of reducing the opportunities available to minority employees. For example, in everyday workplace interactions, the majority group will often see their actions as culturally neutral, whilst the actions of those from minority backgrounds will be constantly interpreted in terms of their cultural origin. The normality of such frustrating workplace interactions can eventually lead to workers from ethnic minority backgrounds holding back from taking initiatives or from contributing to group decision-making processes.*' Wrench baseert zich hierbij op een ongepubliceerd rapport over een kwalitatief onderzoek in een groot Deens bedrijf, waarbij de geïnterviewden, van verschillende etnische komaf, van deze effecten melding maakten [mededeling van John Wrench per e-mail].
- 22 Zo laat Van Straaten (2006) zien welke cultuurbotsingen zich geregeld voordoen tussen Engelse en Nederlandse zakenlieden. Een daarvan betreft de directheid en het ongeduld die Nederlanders openlijk tentoonspreiden versus de Britse omzichtigheid.
- 23 Zie noot 5 hoofdstuk 3 voor informatie over Westerling.

5 Indisch-zijn en je Indisch voelen

- 1 Daniëls (1995: 110) komt tot een soortgelijke conclusie.
- 2 Mogelijk brengen vooral koloniale migranten deze tweedeling aan, omdat zij zich 'Nederlander' kunnen achten, niet alleen op grond van hun nationaliteit maar ook op grond van de oude banden met het voormalige moederland. Toch doen andere migranten dit ook wel. Zie voor een Marokkaans-Nederlands voorbeeld Van Tilborgh 2006: 140.
- 3 Zie ook Verkuyten 2005: 68.
- 4 Met 'Tante-Lien Indo's' worden Indo's uit de lagere klasse bedoeld. De term refereert aan een personage van cabaretière Wieteke van Dort: 'Tante Lien', een Indische dame met een sterk Indisch accent en een als typisch Indisch gepresenteerd gedrag – volgens sommigen een nogal stereotiepe voorstelling van zaken, maar volgens anderen juist heel authentiek (zie o.a. Van der Geugten 1989: 85,86). Van Leeuwen (2008) doet uitvoerig verslag van de controverse over Tante Lien binnen Indische kring. Overigens neemt de overgrote meerderheid van de ondervraagde tweedegeneratieleden het woord 'kampong-Indo's' niet in de mond, maar ze spreken wel van 'Tante-Lien-Indo's'; waarschijnlijk omdat dit minder denigrerend klinkt en voor sommigen bovendien een positieve associatie heeft met iets gezelligs.
- 5 Vermeldenswaard in dit verband is een grootschalige studie van Greeley (1974) onder onder meer Ieren in de Verenigde Staten. Hierin wordt het zeer zwakke verband tussen etnische identificatie en 'etnisch gedrag' beves-

tigd. Greeley komt tot de conclusie dat er nauwelijks verband is tussen de mate waarin iemand zich Iers voelt en 'Iers' gedraagt (onder dit laatste verstaat hij met name de neiging politiek geïnvolveerd te zijn en veel alcohol te drinken). Hij spreekt van '[...] *surprisingly low correlations between ethnic consciousness and the persistence of ethnic traits*' en vraagt zich af hoe 'implicit and "less than conscious" ethnic traits' van generatie op generatie worden doorgegeven: 'Why is it, for example, that fourth generation Irish are both more politicized and more inclined to drink than other groups in the society, quite independently of whether they are conscious of being Irish or not?' (Greeley 1974: 320, 321; mijn onderstreping).

- 6 Zie ook Vermeulen 1984 en Verkuyten 2005.
- 7 De term 'historische voetnoot' is afkomstig van Bartels (1990: 494) die hiermee de betekenis aan geeft die een half-Molukse vrouw (iemand met een Molukse en een Nederlandse ouder) aan haar gedeeltelijk Molukse achtergrond toekent. Die achtergrond is voor haar namelijk '... niet veel meer dan een historische voetnoot, waaraan ze slechts zelden denkt en die geen enkele invloed heeft op haar Nederlandse identiteit'.

6 'Niet helemaal' of 'ontzettend' Nederlands? De diversiteit van de derde generatie

- 1 Zie ook 5.2 sub *Wat betekent zich Indisch voelen?*

7 Jeugd

- 1 Het aandeel derdegeneratieleden met één Indische ouder in de onderzoekspopulatie bedraagt 65 procent (dertien van de twintig), en is zeer waarschijnlijk aan de lage kant. Het is in elk geval een stuk lager dan de 89 procent van tweedegeneratieleden met een autochtone partner (zeventien van de negentien).
- 2 Opmerkelijk is tevens dat het hierbij vooral om respondenten met twee Indische ouders gaat. Gezien de kleine aantallen kan hieraan echter weinig betekenis worden toegekend. Van de zeven ondervraagden met twee Indische ouders hebben er vijf (onder wie twee zussen) gescheiden ouders, terwijl van één van de overige twee de ouders tijdelijk gescheiden zijn geweest. Van de dertien ondervraagden met één Indische ouder hebben vier gescheiden ouders. Van de respondenten uit de tweede generatie hebben twee van de 22 gescheiden ouders.
- 3 In dit geval gaat het echter vaker om tweede- dan om derdegeneratieleden (geboren tussen 1945 en 1972). Overigens bieden ook Van der Velden e.a. geen verklaring voor dit hoge echtscheidingspercentage.
- 4 Poncke (Jan) Princen (1925-2002) is als Nederlandse dienstplichtige in 1946 in Indonesië terechtgekomen – overigens tegen zijn zin –, waar hij in 1948 deserteerde om dienst te nemen bij de TNI, de Indonesische republikeinse troepen. Later is hij Indonesisch staatsburger geworden en is hij onder meer als mensenrechtenactivist werkzaam geweest in Indonesië.

- 5 Magda's beide ouders zijn in Indonesië geboren en haar moeder heeft daar haar hele schoolloopbaan doorlopen. Als we de leeftijd waarop Magda's moeder in Nederland is aangekomen (achttien jaar) als maatstaf zouden nemen, zou Magda niet tot de derde maar tot de tweede generatie gerekend moeten worden volgens definitie van deze studie. Magda's vader was echter zes toen hij in Nederland arriveerde, en als we dit als uitgangspunt nemen, hoort ze bij de derde generatie. Hier staat weer tegenover dat Magda, als gevolg van de echtscheiding van haar ouders, hoofdzakelijk door haar moeder is opgevoed. Dat ik Magda desondanks bij de derde generatie heb ingedeeld, heeft te maken met haar geboortejaar (1981), waardoor ze meer met de derde generatie overeenkomt. Ze is op twee na de jongste uit de derdegeneratiepopulatie van deze studie. Bovendien rekent ze zichzelf tot de derde generatie. Het criterium bij de indeling van de respondenten in generaties in deze studie is echter uitsluitend de leeftijd van de Indische ouder(s) of grootouders bij aankomst in Nederland. Omdat bij Magda, als gezegd, twee indelingen mogelijk waren, heb ik haar geboortejaar en haar zelfcategorisering in termen van generatie mee laten wegen bij de uiteindelijke beslissing. Dit is bij geen van de andere respondenten gebeurd.
- 6 De VOC (Vereenigde Oost-Indische Compagnie, 1602-1799) wordt wel de eerste multinational ter wereld genoemd. De Maatschappij bezat het monopolie op de handel tussen Nederland en Azië. Vooral in het begin van de zeventiende eeuw werd vaak hardhandig en wreed opgetreden bij de uitbouw van het handelsrijk. Zo werd de bevolking van de Banda-eilanden (waar kruidnagel en foelie groeiden) in 1621 vrijwel volledig uitgemoord.
- 7 DES is een kunstmatig oestrogeen dat vanaf de jaren '40 van de vorige eeuw werd voorgeschreven bij een dreigende miskraam. In 1971 (Marcella en haar zus waren toen al geboren) werd duidelijk dat DES afwijkingen kan veroorzaken bij meisjes, zoals een abnormale baarmoedermond of een type klierweefsel in de vaginawand dat normaal in de binnenbekleding van de baarmoederhals zit. DES-dochters hoeven niet behandeld te worden, maar moeten wel regelmatig worden gecontroleerd. Ze lopen een verhoogde kans op miskramen en op vaginakanker. De kans daarop wordt verschillend ingeschat: de schattingen lopen uiteen van 1 op 700 tot 1 op 7.000 (gegevens afkomstig uit de medische encyclopedie 'Gezin en Gezondheid', 1993).

8 Volwassenheid

- 1 Dit wil natuurlijk nog niet zeggen dat dit verschijnsel bij de derde generatie als geheel is verdwenen. Zo nam Captain (2000: 270) bij enkele derdegeneratieleden restanten waar van het deels verwante verschijnsel dat zij het 'incesttaboe' noemt. Dat wil zeggen: de afwijzing van een relatie met een Indo vanwege de familie-associaties die dit oproept. Mijns inziens gaat het hierbij echter vaak om een rationalisatie van een uit de koloniale tijd stammende voorkeur voor een blanke partner, al dan niet gecombineerd met de wens het eigen, als sociaal beperkend ervaren, milieu te ontvluchten; zie ook 4.2). Ook één van De Rozario's (2005) derdegeneratie-respondenten wil vanwege 'het familiegevoel' geen Indische partner.

- 2 Boersma (2003: 38) constateert ook dat de door haar ondervraagde Indo's van de derde generatie met een Indische partner (zeven van de twaalf), toeval vaak als oorzaak noemen. Opvallend is dat het hierbij om meer dan de helft van haar respondenten gaat. Die zijn echter hoogstwaarschijnlijk niet representatief voor de gehele populatie, omdat ze zijn geselecteerd uit (bestuurs)leden van een Indische organisatie.
- 3 Ik heb met slechts enkele partners gesproken, maar heb over de meesten van hen wel informatie gekregen van de respondenten.
- 4 Het gaat in totaal om 22 kinderen. Per 1-1-2009 zijn zeven van hen tussen de 2 en 6 jaar; zes tussen de 7 en 11 jaar; zes tussen de 12 en 16 jaar en drie tussen de 17 en 21 jaar.
- 5 Hyves is een gratis Nederlandse profielensite, die sinds oktober 2004 bestaat. De site is vooral gericht op het onderhouden en uitbouwen van een vriendennetwerk. Hyves is voornamelijk vooral populair onder studenten en scholieren (Wikipedia).
- 6 Deze informatie is afkomstig van respectievelijk Reza Kartosen (een van de oprichters van VeryAzN) en van Simone Boogaarts, als promovenda aan het IMES van de Universiteit van Amsterdam verbonden. Ook uit interviews van Evi Mariani Sofian met vijftien Indische, Molukse en Indonesische jongeren blijkt, dat een aantal bezoekers van Santai-feesten zich er niet erg op zijn gemak voelde door het grote aantal Chinese bezoekers. Sofian constateert (2007: 48, 49) dat het aantal Indische en Indonesische bezoekers van deze feesten is teruggelopen, terwijl het aantal Chinese en andere Aziatische bezoekers juist is toegenomen.
- 7 Informatie per e-mail van Erik Koks, voorzitter van de organisatie Darah Ketiga.
- 8 Helaas vermeldt Boersma niet waarop zij deze schatting baseert, noch om welke specifieke leeftijdsgroep het hierbij gaat.
- 9 Mondelinge mededeling van Reza Kartosen, een van de initiatiefnemers van VeryAzN.
- 10 Mondelinge mededeling van Simone Boogaarts; zie ook noot 6 (boven).
- 11 De IJO, in 2002 opgericht, is eind 2005 opgeheven. De voornaamste activiteit bestond uit het geven en bezoeken van feesten, doorgaans in een vaste groep van ongeveer zestig jongeren. Degenen die tot 2005 de organisatie draaiende hielden, hadden het gaandeweg te druk gekregen met hun studie en andere bezigheden. Andere jongeren van de organisatie bleken niet bereid hun werk over te nemen.
- 12 In de onderzoekspopulatie van deze studie bevinden zich geen personen die in hun huidige levensfase van dergelijke symbolen gebruik maken, maar twee personen hebben dit in het verleden weleens gedaan (zij droegen toen rood-witte kleding en vlaggen). Boersma (2003) maakt eveneens melding van het gebruik van rood-witte vlaggen en kledingemblemen door Indische jongeren én van kritiek hierop van onder andere de Indische jongerenorganisatie Darah Ketiga, vanwege het historische onderscheid tussen Indisch en Indonesisch. Volgens Boersma (2003: 57 e.v.) hebben veel Indische jongeren echter 'geen behoefte zich in de geschiedenis van Indische Nederlanders te verdiepen', dus ook niet in het verschil tussen Indisch en Indonesisch, en gebruiken zij symbolen van Indonesië om er hun Indische identiteit mee uit te drukken.

- 13 Boersma (2003: 61) suggereert echter dat de voorzitter van Darah Ketiga daar wel dicht bij in de buurt komt, omdat hij ‘het raciale denken [...] gedeeltelijk weer in het leven [heeft] geroepen’.
- 14 Gabber is een bepaalde muziekstijl (*hardcore house*-muziek), gekenmerkt door snelle bass drums, met een daarbij behorende subcultuur van onder andere kleding.

9 Verwatering en variatie

- 1 Zie bijvoorbeeld Heijne 2007: 124: ‘Wat gerelativeerd wordt, is niet de noodzaak van verlicht wereldburgerschap en ook niet de behoefte aan eigenheid. Wat gerelativeerd moet worden is de gedachte dat ze onafhankelijk van elkaar zouden kunnen bestaan, en dat ze elkaars tegenpolen zijn. Aangezien ze nauw met elkaar verstrengeld zijn, is dat een misvatting.’ Heijne relateert op zijn beurt deze stelling niet; hij werpt niet de vraag op onder welke omstandigheden deze opgaat en onder welke niet.
- 2 Dit soort denken was overigens ook al tamelijk populair in Indische kringen van voor de oorlog, en bij uiteenlopende mensen als Couperus, Tagore en de invloedrijke theosofoe Blavatsky.
- 3 Die voorliefde komt ook tot uiting in hun ontvankelijkheid voor populaire Aziatische cultuur, Chinese vechtsport en dergelijke (Boersma 2003). Hierbij moet wel worden bedacht dat Boersma haar onderzoek deed ten tijde van de hoogtijdagen van de Asian Parties. Inmiddels is dit verschijnsel op zijn retour. Ook identificeren zeker niet alle Indische jongeren zich met mede-Aziaten (zie ook 8.3.1).
- 4 Hierbij moet worden bedacht dat de onderzoekspopulatie van de derde generatie ongelijk over de verschillende onderwijsniveaus is verdeeld en bijvoorbeeld slechts twee laagopgeleiden telt (zie ook bijlage 2). Van de twaalf hoogopgeleiden (universiteit of hbo) identificeren zich er acht in ruimere zin, in sterke of wat minder sterke mate. Van de zes personen met een opleiding op middenniveau (mbo, havo, vwo) identificeren zich er vijf in sterke of wat minder sterke mate in ruimere zin, terwijl de beide laagopgeleiden (beiden mavo, waarvan één met en één zonder diploma) zich niet op enigerlei wijze in ruimere zin identificeren.

10 Tot slot

- 1 Dit wordt vooral benadrukt in de Amerikaanse literatuur over de nakomelingen van Europese immigranten die tot de derde of latere generaties behoren. De titel van een van de boeken over dit onderwerp is in dit opzicht veelzeggend: *Ethnic Options* (1990; de auteur is Mary Waters).
- 2 Zo wijst Vermeulen (2001: 18) erop dat ‘aanhangers van de ideologie van etnisch-culturele diversiteit’ niet alleen onder immigranten en etnische minderheden te vinden zijn, ‘maar ook, en mogelijk zelfs meer, onder de autochtone meerderheid, vooral in de middenklasse’. Hij verwijst in dit verband naar een studie van Reitz & Breton in Canada en de Verenigde Staten.

- 3 Volgens de joods-religieuze wet geldt iemand als Joods als hij uit een Joodse moeder is geboren, ongeacht of de vader Joods is. In bepaalde Joodse kringen wordt dit echter als achterhaald beschouwd en gelden ook personen met alleen een Joodse vader als Joods.
- 4 *Hyphenated American* betekent letterlijk koppelteken-Amerikaan. Hiermee wordt bedoeld op de gewoonte zich als Afro-American, Asian-American, Mexican-American, Italian-American et cetera te presenteren, dan wel om groepen of individuen als zodanig aan te duiden. In Nederland raken termen als 'Turkse Nederlander' of 'Marokkaanse Nederlander' langzamerhand ook wat meer in zwang, maar ze zijn vooraansnog toch minder gangbaar dan vergelijkbare termen in de Verenigde Staten.
- 5 Dit geldt niet voor alle groepen in gelijke mate, zeker niet na 11 september 2001. Verder wees ik er in 1.3.2 al op dat het pas vanaf ongeveer 1980 usance werd om Indisch-zijn publiekelijk als iets positiefs en dierbaars uit te dragen. Dat werd eerder alleen op meer collectief niveau gedaan, bijvoorbeeld bij de jaarlijkse pasar malam.

Bijlagen

- 1 Met dank aan Tijno Venema.
- 2 Bron: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70067-NED&D1=3-46&D2=0,83,133&D3=0&D4=l&HDR=G3,T&STB=G1,G2&VW=T>.
- 3 Bij één Indische ouder wordt vermeld of dit de moeder (moe) of de vader (va) betreft.
- 4 Indien van toepassing. Het betreft hier het jaar van de definitieve vestiging in Nederland, en dus niet de eventueel eerdere gang naar Nederland in verband met tijdelijk verlof.
- 5 De tweede generatie wordt nader onderscheiden in degenen die in Nederland zijn geboren of hier voor hun zesde jaar zijn gekomen (de 'eigenlijke' tweede generatie) en degenen die tussen de zes en twaalf jaar waren bij aankomst (de 'generatie anderhalf'; hier aangeduid met de toevoeging 1,5). De derde generatie wordt nader onderscheiden naar degenen die een of twee ouders hebben die tot de 'eigenlijke' tweede generatie behoren en degenen die een of twee ouders hebben die deel uitmaken van de 'generatie anderhalf' (hier aangeduid met de toevoeging 2,5).
- 6 Werk bij het laatste contact tussen de ondervraagde en onderzoekster. De betrokkene kan inmiddels natuurlijk van werkkring zijn veranderd.

Verklarende woordenlijst

- 1 Hierbij heb ik onder meer gebruik gemaakt van F.S. Loen: *Petjoh. Indisch woordenboek. De taalschat van Indische Nederlanders*. Rotterdam, Uitgeverij Insulinde, 1994.

Literatuur

- Alba, R.D. (1990) *Ethnic Identity: The Transformation of White America*. New Haven and London: Yale University Press.
- Alba, R. & V. Nee (2003) *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- Alders, M. (2005) *Bevolkingsprognose 2004-2050, veronderstellingen over immigratie*. <http://www.cbs.nl/NL/rdonlyres/432B1766-D04C-4CE5-861A-14992423ED/0/2005k2b15p33.pdf>
- Amersfoort, J.M.M. van (1974) *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij.
- Amersfoort, H. van & M. van Niekerk (2006) 'Immigration as a Colonial Inheritance: Post-Colonial Immigrants in the Netherlands, 1945-2002'. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies (JEMS)*, jrg. 32, 323-346.
- Bartels, D. (1990) *Ambon is op Schiphol. Socialisatie, identiteitsontwikkeling en emancipatie bij Molukkers in Nederland*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Beets, G., C. Huisman, E. van Imhoff, S. Koesoebono & E. Walhout (2002) *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Den Haag: NIDI.
- Bertau, D. & P. Thompson (red.) (1993) *Between Generations: Family Models, Myths, and Memories*. New York: Oxford University Press.
- Boersma, A.A. (2003) *Indovation. De Indische identiteit van de derde generatie*. Doctoraalscriptie, Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit Leiden.
- Bosma, U. (1997) 'Indië voor de Indiërs. Politiek en pers'. In: W. Willems, R. Raben, E. Serieese, L. van der Linden & U. Bosma (red.), *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis*, 99-115. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Bosma, U. & R. Raben (2003) *De oude Indische wereld 1500-1920*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bosma, U., R. Raben & W. Willems (2006) *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bosma, U. (2009) *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Brinkgreve, C., B. Kruithof, B. van der Stolk & G. de Vries (red.) (1994) *Overdragen en eigen maken. Over sociale erfenissen*. Themanummer Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, jrg. 21, afl. 1. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Captain, E. (1996) 'Een archipel van verhalen. Gedachten over Indische identiteit'. In: *Lover, tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap*, jrg. 23, 96/4, 7-12.
- Captain, E. (2000) '“Een soort zusje en dus verboden terrein”. Indische generaties en relaties anno 2000'. In: E. Captain, M. Hellevoort & M. van der Klein, *Vertrouwd en toch vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*, 257-274. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

- Captain, E. (2002) *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Captain, E. (2003) 'Indo rulez! De Indische Derde generatie in de Nederlandse letteren'. In: *Indische Letteren. Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde*, jrg. 18, afl. 4, december 2003, 257-271.
- CBS *Bevolkingsstatistiek 2008*. <http://statline.cbs.nl>.
- Daniëls, E.G. (1995) 'Ons is nooit wat gevraagd'. *De Indische naoorlogse generatie: een onderzoek aan de hand van literatuur en interviews*. Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam.
- Doorn, J.A.A. van (1994) *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Doorn, J.A.A. van (1995) *Indische lessen. Nederland en de koloniale samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Ellemers, J.E. & R.E.F. Vaillant (1985) *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Epstein, A.I. (1978) *Ethos and identity. Three studies in ethnicity*. London: Tavistock Publications Limited.
- Ex, J. (1966) *Adjustment after Migration: A longitudinal Survey of the Process of Adjustment by Refugees to a New Environment*. Den Haag: Nijhoff.
- Gans, H.J. (1979) 'Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America'. In: *Ethnic and Racial Studies*, jrg. 2, afl. 1, 1-20.
- Geugten, T. van der (1989) *Met gemengde gevoelens. Het zelfbeeld van Indische Nederlanders*. Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Goedkoop, H. (2006) *Geschiedenis, een nieuw geloof voor iedereen*. 'State of the Union'-lezing tijdens de Nacht van de Geschiedenis, 21 oktober 2006. <http://geschiedenis.vpro.nl/artikelen/30999268>.
- Greeley, A.M. (1974) *Ethnicity in the United States: a Preliminary Reconnaissance*. New York: Wiley.
- Harms, I. & T. Pollmann (1982) 'In Nederland Door Omstandigheden'. In: *Vrij Nederland*, 15 mei 1982, 3-51.
- Heelsum, A.J. van (1997) *De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heijne, B. (2007) *Onredelijkheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hofstede, T. (1985) *Etnische identiteit bij tweede generatie Indische Nederlanders*. Doctoraalscriptie, Vakgroep Stadsstudies, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Hondius, D. (1999) *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Imhoff, E. van & H. van Solinge (2001) 'De joodse bevolking 1945. Een reconstructie'. In: *Demos*, jrg.17, maart 2001.
- Jones, G. & A. Böcker (2007) 'De heruitvinding van een competente natie: Parlementariërs over overzeese en nieuwe Nederlanders (1949-2006)'. In: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (red.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007*, 69-84. Amsterdam: Boom.
- Jong, L. de (1984) *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 11a, eerste helft, Nederlands-Indië. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij.
- Kousbroek, R. (1992) *Het Oostindisch kampsyndroom*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Kousbroek, R. (1994) 'Nogmaals Tjalie Robinson'. In: B. Paasman, W. Scheffers, E. Seriese, P. van Zonneveld & A. Zuiderweg, *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland*, 69-80. Den Haag: Stichting Tong Tong.
- Kraak, J.H. e.a. [1957] *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving*. Z.pl., z.j.
- Leeuwen, L. van (2008) *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Loen, F.S. (1994) *Petjoh. Indisch woordenboek. De taalschat van Indische Nederlanders*. Rotterdam: Uitgeverij Insulinde.
- Manuel, E. (1997) De derde generatie aan het woord. In: Moesson, jrg. 41, afl. 9, 15 maart 1997, 22.
- Meijer, H. (2004) *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Onorbe Genovesi, I. (2003) 'Verharding jegens allochtonen is iets blijvends'. In: *de Volkskrant*, 24 oktober 2003.
- Pels, T., C. Nijsten, A. Oosterwegel & W. Vollebergh (2006) 'Myths and realities of diversity in child rearing. Minority families and indigenous Dutch families compared'. In: M. Deković, T. Pels & S. Model, *Child Rearing in Six Ethnic Families: The Multi-Cultural Dutch Experience*, 213-245. Lewiston, Queenston & Lampeter: Edwin Mellen Press.
- Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Redactie: Dagevos, J., M. Gijsberts & C. van Praag. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rath, J. (1991) *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: Uitgeverij Sua.
- Robinson, Tj. (1994) 'Mensen met erg veel branie'. In: B. Paasman, W. Scheffers, E. Seriese, P. van Zonneveld & A. Zuiderweg, *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland*, 113-128. Den Haag: Stichting Tong Tong.
- Romijn, P. (1995) 'De oorlog (1940-1945)'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffner (red.) *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 313-347. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Roosens, E. (1986) *Micronationalisme. Een antropologie van het etnische réveil*. Leuven & Amersfoort: Uitgeverij Acco.
- Roosens, E. (1994) 'The primordial nature of origins in migrant ethnicity'. In: H. Vermeulen & C. Govers, *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Group and Boundaries'*, 81-104. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rozario, S. de (2005) *Door blauwe ogen. Het Indo-gevoel van de derde generatie Indo's in Nederland*. Den Haag: Stichting Het Indisch Huis.
- Schumacher, P. (1995) *Totok tussen Indo's. Een persoonlijk relaas over arrogantie, versluierde discriminatie en vernedering onder Indische Nederlanders*. Amsterdam: De KAN.
- Schumacher, P. (1996) *Ogenblikken van genezing. Indonesische ervaringen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Seriese, E. (1997) "'Wie dit lees is gek." Het Indische na Indië'. In: W. Willems, R. Raben, E. Seriese, L. van der Linden & U. Bosma (red.), *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis*, 199-212. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Sluijter, J. (1982) "'Je zal maar ergens bij willen horen". De tweede generatie Indo's'. In: *Haagse Post*, 18 september 1982, 28-33.

- Sofian, E.M. (2007) *The rise and the decline of the Indo clubbing scene in the Netherlands*. Masterscriptie Urban Studies, International School for Humanities and Social Sciences, Universiteit van Amsterdam.
- Straaten, F. van (2006) 'Een directeur in Groot-Brittannië gedraagt zich ook als directeur'. In: *NRC Handelsblad*, 26 juli 2006.
- Surie, H.G. (1973) 'De gerepatrieerden'. In: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland*, 47-110, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Tanenbaum, B. (2005) *Rethinking Notions of Identity: Young Adults from Jewish-Christian Intermarriage in New York City*. Masterscriptie Algemene Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Teleac (2004) *Met vlag en rimpel. Erfgenamen van Indië*. Utrecht & Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Tilborgh, Y. van (2006) *Wij zijn Nederland. Moslima's over Ayaan Hirsi Ali*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Tuyman, M. (2000) 'Stereotypen over de gemengde liefde. Nederlands-Indische en Nederlands-Molukse huwelijken'. In: E. Captain, M. Hellevoort & M. van der Klein, *Vertrouwd en toch vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*, 51-65. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Velden, P.G. van der, J. Eland & R.J. Kleber (1994) *De Indische na-oorlogse generatie. Een psychologisch onderzoek naar gezinsachtergronden en gezondheid*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum bv.
- Venema, T. (1992) *Famiri nanga kulturu. Creoolse sociale verhoudingen en Winti in Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2005) *The Social Psychology of Ethnic Identity*. Hove: Psychology Press.
- Vermeulen, H. (1984) *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen, Turken*. Weesp: Het Wereldvenster.
- Vermeulen, H. (2001) *Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en norm*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Vermeulen, H. & B. Slijper (2003) *Multiculturalisme in Canada, Australië en de Verenigde Staten. Ideologie en beleid, 1950-2000*. Amsterdam: Aksant.
- Vries, J.W. de (1992) Indisch-Nederlands: verleden, heden en toekomst'. In: W. Willems (red.), *Sporen van een Indisch verleden (1600-1942)*, 125-141. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Vries, M. de (1999) 'Why ethnicity? The ethnicity of Dutch Eurasians raised in the Netherlands'. In: M. Crul, F. Lindo & C.L. Pang (red.), *Culture, Structure and Beyond. Changing identities and social positions of immigrants and their children*, 28-48. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vries, M. de (2004) *Een blijvende band? Niet-religieuze joden en hun binding aan het jodendom*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Waters, M.C. (1990) *Ethnic Options. Choosing Identities in America*. Berkeley: University of California Press.
- Wertheim, W.F. (1947) *Het Sociologisch karakter van de Indo-Maatschappij*. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 3 maart 1947. Amsterdam: Vrij Nederland.

- Willems, W. (red.) (1990) *Indische Nederlanders in de ogen van de wetenschap*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Willems, W. (red.) (1991) *Bronnen van kennis over Indische Nederlanders*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Willems, W. (red.) (1992) *Sporen van een Indisch verleden (1600-1942)*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Willems, W. (2001) *De uittocht uit Indië 1945-1995*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Willems, W. (2006) 'Verplaatsing als opdracht. Naar een meerstemmige stadsgeschiedenis'. In: L. Lucassen & W. Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, 37-67. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Willems, W. (2008) *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Winckelmann, F. von & W. Willems (1997) 'Zwijgend inburgeren. Indisch in Nederland'. In: W. Willems, R. Raben, E. Serieese, L. van der Linden & U. Bosma (red.), *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis, 167-180*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Wrench, J. (2007) *Diversity Management and Discrimination. Immigrants and ethnic minorities in the EU*. Aldershot: Ashgate.
- Zeijl, F. van (2003) 'Indo zijn is vet'. In: *Vrij Nederland*, 14 juni 2003, 42-45.

Register

- Alba, R.D. 20, 128, 156, 162, 343, 357
Alders, M. 363
Amersfoort, H. (J.M.M.) van 82,
388(n), 392(n)
assimilatie (algemeen) 17, 21, 128,
130, 164, 302, 343, 359, 363
–druk 107, 109, 269
–dwang 289
(maatschappelijk) geassimileerd
164, 306, 343, 359
–proces 128
–theorie 20, 355
–tij 362
- Bartels, D. 396, 399(n)
Beets, G.. 369, 388(n)
Bertaux, D. 35
Bloem, Marion 125, 134, 166, 396(n)
Böcker, A. 12, 21
Boersma, A.A. 295-297, 312, 336,
389(n), 401(n)-402(n)
Boogaarts, S. 401(n)
Boon, Jan (ook bekend onder zijn
pseudoniem Robinson, Tjalie; zie
ook daar) 28
Boerma, U. 16, 18, 24-25, 27-28, 30-
32, 64, 82, 111, 117, 194, 201, 336,
387(n), 389(n)-393(n), 397(n)
Brinkgreve, C. 22
- Captain, E. 14-16, 22, 34, 125, 131-133,
279, 286-287, 295-297, 306-307,
354-356, 389(n), 393(n), 400(n)
- Daniëls, E.G. 141, 389(n), 392(n),
394(n)-396(n), 398(n)
Deetman, Huib 12, 14-16, 22, 178,
354-356, 387(n), 396(n)
Doorn, J.A.A. van 71, 177, 227,
390(n)
Douwes Dekker, E.F.E. 27
- Ellemers, J.E. 28-29, 115, 389(n),
391(n)
Epstein, A.I. 35
Ex, J. 18
- Fortuyn, Pim 38, 162, 179, 392(n)
- Gans, H.J. 20, 361
Geugten, T. van der 82, 390(n),
398(n)
Gogh, Theo van 38, 162
Goedkoop, H. 156
Grave, F. de 28
Greeley, A.M. 398(n)-399(n)
- Harms, I. 393(n)
Heelsum, A.J. van 195, 391(n)
Heijne, B. 402(n)
Hofstede, T. 389(n)
Hondius, D. 137, 395(n), 397(n)
- identificatie, identificeren
- in etnisch (etnisch-cultureel)
opzicht; etnische (etnisch-cul-
turele) identificatie 20, 22, 32-
35, 155, 185, 191, 198-199, 284,
317, 321-322, 337, 351, 356, 359,
361-362, 389(n), 398(n)
  - in Indisch opzicht (Indische
identificatie; identificatie als
Indisch; identificatie met het
Indische) 33-34, 183, 190-191,
194-195, 199, 205-207, 221,
223, 226, 264, 294, 322, 325-
328, 330, 351, 354-357, 359-360,
379-380, 382
  - in ruimere zin, ruimere identi-
ficatie 241, 321-322, 327, 330,
336, 353, 357, 402(n)
  - in sociaal opzicht, sociale iden-
tificatie 32
- Imhoff, E. 393(n)

- integratie (algemeen) 18, 21, 172, 392(n)
     etnisch-culturele – 20
     Europese – 339
     geïntegreerd 17, 20-21, 322, 350
     maatschappelijke –, sociaal-economische – 18, 20, 82, 118, 346
     sociale – 272, 278
- Jansz, Ernst 125
 Jones, G. 21
 Jong, L. de 390(n), 392(n)
- Kartosen, Reza 401(n)
 Keuls, Yvonne 198
 Koks, Erik 297, 401(n)
 Kousbroek, R. 26, 81, 393(n), 398(n)
 Kraak, J.H. 17, 25, 115, 128, 392(n), 395(n)-396(n)
- Leeuwen, L. van 33-34, 390(n), 397(n)-398(n)
 Loen, F.S. 403(n)
- Manuel, E. 387(n)
 Meijer, H. 28-29, 128, 387(n), 389(n)-390(n), 395(n), 398(n)
 Multatuli 27
- Nee, V. 20, 128, 156, 162, 343
 Niekerk, M. van 12, 388(n)
- Onorbe Genovesi, I. 392(n)
- Pels, T. 393(n)
 Pollmann, T. 393(n)
 Praag, C. van 12, 392(n)
 Princen, Poncke 256, 399(n)
- Raben, R. 390(n)
 Rath, J. 21, 81
 Robinson, Tjalie (pseudoniem voor Jan Boon) 28-29, 164, 201, 286, 390(n)-391(n)
 Romijn, P. 393(n)
 Roosens, E. 22, 362
- Rozario, S. de 389(n), 400(n)
- Schumacher, P. 71, 385, 389(n), 398(n)
 Serieese, E. 15, 208, 286, 389(n)
 Sjahrir, S. 27
 Slijper, B. 23
 Sluijter, J. 87, 389(n), 394(n)
 Snackey, A. 28
 Soekarno, A. 31, 100, 203
 Sofian, E.M. 296, 389(n), 401(n)
 Solinge, H. van 393(n)
 Stolk, Jill 125
 Straaten, F. van 398(n)
 Surie, H.G. 24, 28, 368-369, 394(n)-395(n)
- Tanenbaum, B. 358
 Thompson, P. 35
 Tilborgh, Y. van 398(n)
 Tuynman, M. 395(n)
- Vaillant, R.E.F. 28-29, 115, 389(n), 391(n)
 Velden, P.G. van der 18, 83, 245, 369, 389(n), 393(n)-395(n), 399(n)
 Venema, T. 11, 26, 390(n)-391(n), 403(n)
 Verkuyten, M. 22, 32, 204-205, 236, 398(n)-399(n)
 Vermeulen, H. 12, 22-23, 32, 353, 396(n), 399(n), 402(n)
 Vries, J.W. de 394(n)
 Vries, M. de 127, 389(n), 396(n)
- Waters, M.C. 20, 156, 284, 402(n)
 Wertheim, W.F. 25-26
 Westerling, Raymond 85, 179-180, 394(n), 398(n)
 Wilders, Geert 179
 Willems, W. 18, 21, 81, 99, 115, 201, 390(n), 392(n), 394(n)
 Winckelmann, F. von 115
 Wrench, J. 171, 398(n)
- Zeijl, F. van 389(n)

SOLIDARITEIT EN IDENTITEIT

REEDS VERSCHENEN TITELS

- Minghuan Li, *We Need Two Worlds: Chinese Immigrant Associations in a Western Society*, 1999 (ISBN 978 90 5356 402 8)
- Aafke E. Komter, Jack Burgers en Godfried Engbersen, *Het cement van de samenleving: een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*, 2000/2004 (ISBN 978 90 5356 437 0)
- Clementine van Eck, *Purified by Blood: Honour Killings amongst Turks in the Netherlands*, 2002 (ISBN 978 90 5356 491 2)
- Joanne van der Leun, *Looking for Loopholes: Processes of Incorporation of Illegal Immigrants in the Netherlands*, 2003 (ISBN 978 90 5356 600 8)
- Marc Hooghe, *Sociaal kapitaal in Vlaanderen: verenigingen en democratische politieke cultuur*, 2003 (ISBN 978 90 5356 643 5)
- Aafke E. Komter, *Solidariteit en de gift: sociale banden en sociale uitsluiting*, 2003 (ISBN 978 90 5356 645 9)
- Marco van der Land, *Vluchtige verbondenheid: stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse*, 2004 (ISBN 978 90 5356 678 7)
- Frank J. Buijs, Froukje Demant en Atef Hamdy, *Strijders van eigen bodem: radicale en democratische moslims in Nederland*, 2006 (ISBN 978 90 5356 916 0)
- Irma Thoen: *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland*, 2007 (ISBN 978 90 5356 811 8)
- Talja Blokland: *Oog voor elkaar: veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*, 2009 (ISBN 978 90 8964 043 7)
- Lynn Owens: *Cracking Under Pressure: Narrating the Decline of the Amsterdam Squatters' Movement*, 2009 (ISBN 978 90 8964 059 8)